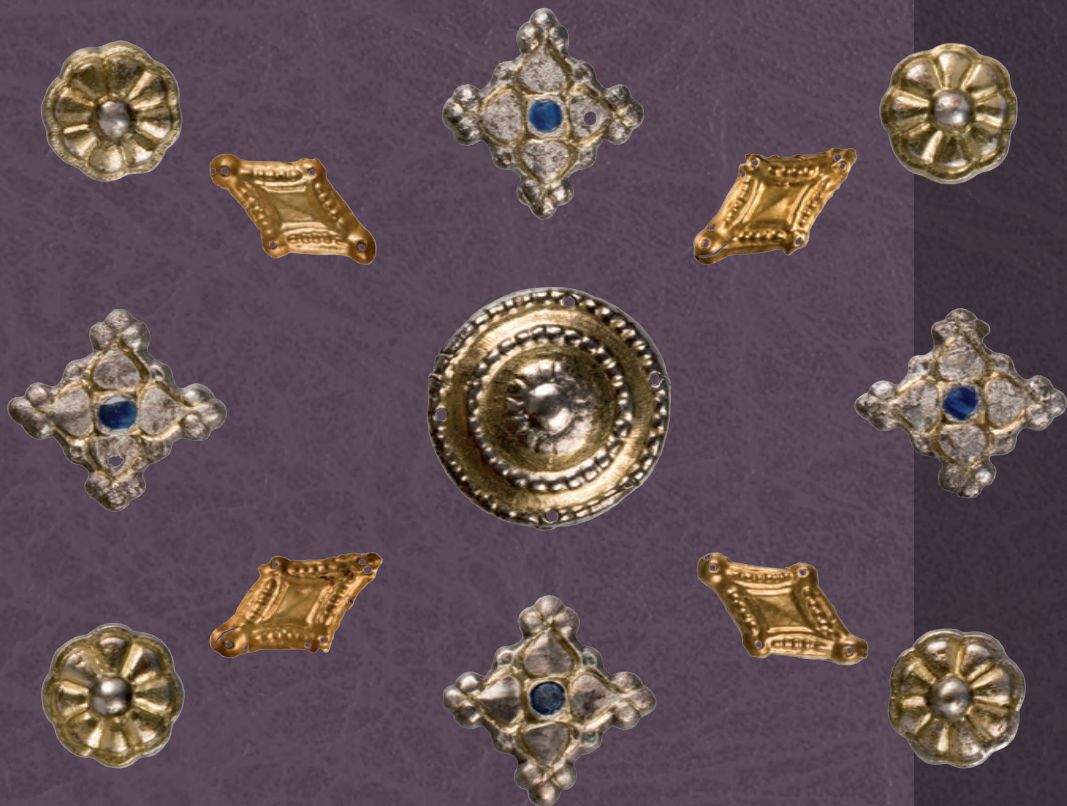

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Magyar Őstörténeti Témacsoport - Kiadványok

TÜRK ATTILA - LŐRINCZY GÁBOR - MARCSIK ANTÓNIA

RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI ADATOK A MAROS-TORKOLAT NYUGATI OLDALÁNAK 10. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

ARCHAEOLINGUA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 4

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Kiadványok

4

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport – Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

MTA BTK MŐT
sorozatszerkesztők

Fodor Pál
MTA BTK
főigazgató

Vásáry István
MTA BTK MŐT
elnök

TÜRK ATTILA – LŐRINCZY GÁBOR – MARCSIK ANTÓNIA

Régészeti és természettudományi adatok
a Maros-torkolat nyugati oldalának
10. századi történetéhez

Archäologische Daten und naturwissenschaftliche
Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des
westlichen Ufers der Muresch-Mündung

Szerkesztette

LŐRINCZY GÁBOR – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

BUDAPEST
2015

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001
Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott.
A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
A kutatás az OTKA/NKFIH 106369 és az MTA BTK MÓT 28.317/2012,
a kötet az OTKA PUB 114537 pályázat támogatásával valósult meg.
A kiadvány megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia

Borítókép:

Válogatás a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír leleteiből

Hátlapon:

Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír rajza és viseleti rekonstrukciója.
Bende Livia és Türk Attila tervei alapján Ambrus Edit készítette

Képszerkesztő:

Ambrus Edit – Németh Dániel – Pápai Zoltán†

Grafika:

Czabarka Zsuzsa – Koncz Margit

Tárgyfotó:

Dömötör Mihály – Pápai Zoltán†

Sírfotó:

Bende Livia† – Lőrinczy Gábor – Paluch Tibor

© A szerzők, szerkesztők és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Régészeti Tanszék
© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport

ISBN 978-963-9911-80-2
HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2015

ARCHAEOLINGUA

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1014 Budapest, Uri u. 49

Nyomdai előkészítés: Sigillum 2000 Bt
Borítóterv: Hős Gergely
Nyomda: Prime Rate Kft.

TARTALOM

Előszó	7
Vorwort	9
TÜRK ATTILA – LŐRINCZY GÁBOR: Régészeti adatok és természettudományi eredmények	
a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez	11
Katalógus	11
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom	11
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát	15
Szeged-Kiskundorozsma-Subasa	23
Szeged-Öthalom, V. homokbánya	25
Zsombó-Bába-dűlő	38
Zsombó-Ménészjárás-dűlő	40
A mikrorégió vizsgálatba bevont honfoglalás kori lelőhelyei	40
A temetkezési szokások egyes elemeiről	42
A temetők jellege és nagysága	42
A „magányos” sírokról	43
A szállási temetőkről	45
A sírok tájolása, méretei, formája, a vázak helyzete	45
A padmalyos sírformáról	46
A halmos-körárkos temetkezésekről	46
A részleges lótemetkezésekről	47
A lószerszámos temetkezésekről	55
Nyíltegez és íj a sírban	56
Érmék a sírokban	57
A csontos húsételről	60
Edény a sírban	61
A szuperpozíciós temetkezésekről	61
A vájt fakoporsóról	61
A Szeged-Öthalom, V. homokbánya sírjainak régészeti leletanyagáról	62
Az ékszerek és ruhadíszek	62
Női használati eszköz	70
A férfiviselet mellékletei	71
Férfi használati eszközök	72
A fegyverekről	75
A lószerszámzat részei	80
Az érmékről	87
A zsombó-ménészjárás-dűlői hurkos végű csavart bronzdrótról	88
A társtudományok eredményeinek régészeti vonatkozásairól	92
Az anyagösszetételi fémvizsgálatokról	92
A radiokarbon vizsgálatok eredményeiről és a lehetőségekről	95
Az embertani és az archaeogenetikai vizsgálatokról	101
Az archeozoológiai leletek régészeti vonatkozásairól	104
Néhány időrendi, település- és társadalomtörténeti megjegyzés	104
A terület természetföldrajzi sajátosságairól a 10. századi lelőhelyek fényében	104
A mikrorégió 8–9. századi településtörténeti előzményei	106
Az északkeleti kapcsolatról, antropológiai vonatkozásokkal	107
A 10. századi lelőhelyek és a késő középkori úthálózat lehetséges kapcsolatai	110

Adalék a terület gazdasági és társadalomtörténeti vizsgálatához a fémvizsgálatok eredményei alapján	111
Megjegyzések a 10. század közepi fejedelmi szálláshely, illetve a terület nemzetségi szállásterületének kérdéséhez	112
Irodalom	115
ATTILA TÜRK – GÁBOR LŐRINCZY: Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung	130
Képtáblák	142

Függelék

SIMON COUPLAND – LUCA GIANAZZA: The context of the Szeged-Öthalom find: Carolingian coins in Hungarian graves and comparable coins in other contemporary hoards	301
A szeged-öthalmi temető érméi: összefüggések a honfoglaló magyar sírokban és más európai leletekben előkerült Karoling pénzek között.	314
CSEDREKI LÁSZLÓ – SUSANNE GREIFF – LANGÓ PÉTER – FLORIAN STRÖBELE – TÜRK ATTILA: Honfoglalás kori fémleletek anyagösszetételi vizsgálata készítéstechnikájuk és nyersanyagforrásuk tükrében.	325
Untersuchungen zur Materialzusammensetzung der landnahmezeitlichen Metallfunde im Spiegel ihrer Herstellungstechnik und Herkunft des Rohmaterials.	339
CSEDREKI LÁSZLÓ – LANGÓ PÉTER – TÜRK ATTILA: Honfoglalás kori ezüst tárgyakon végzett XRF és PIXE vizsgálatok összehasonlító módszertani elemzése.	353
Vergleichende methodische Untersuchung zu XRF- und PIXE-Verfahren bei landnahmezeitlichen Silberfunden.	356
MARCSIK ANTÓNIA: Honfoglalás kori csontvázak Szeged-Öthalom, V. homokbánya területéről.	363
The 10th century skeletal material at Szeged-Öthalom	368
CSÖSZ ARANKA – MENDE BALÁZS: Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát és Szeged-Öthalom lelőhelyek 10. századi népességén.	371
Archaeogenetical investigations on the 10th century populations from Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát and Szeged-Öthalom	375
MARCSIK ANTÓNIA – JUST ZSUZSANNA – SZALAI FERENC: Honfoglalás kori csontmaradványok a Duna–Tisza köze déli területéről (Szeged-Algyő, Sándorfalva-Eperjes).. . . .	377
The anthropological analysis of the 10–11th century ad human skeletal remains at the southern part of the Danube–Tisza interfluve (Szeged-Algyő and Sándorfalva-Eperjes sites). . . .	391
SZATHMÁRI LÁSZLÓ – HOLLÓ GÁBOR – MARCSIK ANTÓNIA: Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes 10. századi népességének kraniológiai összefüggései az Alföldön.	419
Craniological interrelations between the 10th century populations of Szeged-Algyő and Sándorfalva-Eperjes in the Great Hungarian Plain	424
MARCSIK ANTÓNIA: Embertani adatok a Maros-torokkal szembeni mikrorégió 10. századi történetéhez.	433
Anthropological data to the 10th century history of a microregion at the site opposite the mouth of the Maros River	451
VÖRÖS ISTVÁN: A Maros-torkolattal szembeni mikrorégió 10. századi sírjainak archaeozoológiai vizsgálata	465
Archaeozoological examination of the 10th century graves from the microregion opposite of the Maros mouth.	474

ELŐSZÓ

180 évvel ezelőtt a Duna–Tisza közí régióban került elő az a lelet Benepusztá határában, amellyel megkezdődött a honfoglalás kori régészeti kutatás. A jelen kötetben bemutatásra kerülő öt lelőhely szintén ehhez a dél-alföldi régióhoz kapcsolódik. Munkánkkal igyekszünk a Maros-torkolat nyugati oldalának, a Duna–Tisza köze déli felének, de egyben a teljes Kárpát-medence 10. századi településtörténetének megismeréséhez hozzájárulni.

A mikrorégió kutatását közel másfél évtizede kezdtük, elsősorban a saját ásatásaink bemutatásával, valamint az onnan származó régi leletek és adatok összegyűjtésével, helyszíni szemlékkel és újabb potenciális lelőhelyek azonosításával. Az 1999-ben Szeged-Kiskundorozsma határában előkerült Hosszúhát-halom 100. sírjának feldolgozását és értékelését az azóta a mikrorégióban több alkalommal (2004, 2009) előkerült újabb 10. századi sírok és temetők követték. Ezek feldolgozása során mindig újabb régészeti szempontok merültek fel, illetve időközben a magyar kutatásban is egyre inkább előtérbe kerülő természettudományos és archaeometriai vizsgálati módszerek egyben meg is követelték a progresszív újraértékelést. Mindez egy folyamatos fejlődésre nyújtott lehetőséget a mikrorégió honfoglalás kori településtörténeti viszonyainak mind teljesebb megismerésében, hiszen az új szempontok és adatok az azokból levonható történeti értékelések körét is kiszélesítették.

Régészeti leleteinket a kezdetektől a természettudományos kutatók és módszereik segítségével is igyekeztünk „vallatni”, melyek sora az idők folyamán örömdetesen kiszélesedett a radiokarbon kormeghatározástól, az anyagösszetételi fémvizsgálatokon át a modern bioarcheológiai kutatásokig bezáróan, melyek közül az archeogenetika eredményeit emelhetjük ki. Ezek a vizsgálatok olyan perspektívákat nyitottak meg, amelyeket a hagyományos régészeti, stíluskritikai és tárgytípológiai módszerek mai állása alapján nem tudtunk volna elérni.

A régészet és társtudományainak napjainkig felhalmozott, helyenként alapvetően új távlatokat

megnyitó eredményei a 2009-ben teljesen feltárt és először itt bemutatásra kerülő szeged-öthalmi 9–10. századi temető kapcsán immár egy monografikus feldolgozást igényelt. Jelen kötethez öt olyan lelőhelyen feltárt temetőt, illetve sírt választottunk ki, melyeket a mikrorégió nyújtotta földrajzi kereteken túl az köt össze, hogy valamennyit régész tárta fel, jó megfigyelésekkel és dokumentációval rendelkeznek. Ugyanakkor, ami a legfontosabb, hogy a nagy felületen végzett megelőző ásatásoknak köszönhetően teljesen feltártnak tekinthetők, így az elemzések eredményei és a levont következtetések sokkal megalapozottabbak. Ez utóbbi szempont a modern honfoglalás kori kutatásban végzett elemzések és következtetések számára módszertanilag immár elengedhetetlen. Ez természetesen nem jelenti a részben feltárt, vagy szórványos leletek negligálását, azt azonban mindenképpen, hogy eltérő szinten kell kezelnünk azokat a jövőben. Ezért úgy gondoltuk, hogy hasznos lesz, ha teljesen elkülönítve is próbáljuk értékelni a teljesen feltárt temetőket, mely egyúttal korábbi hibák korrigálását is lehetővé teszi.

Az itt tárgyalt temetők többnyire nagy felületű megelőző és mentő feltárások során kerültek elő, melyek lehetőséget nyújtanak a szőrt elrendezésű, laza szerkezetű honfoglalás kori temetkezési helyek megismerésére. Ez nagyban hozzájárul a 10–11. századi temetőtípusok mind teljesebb megismeréséhez még akkor is, ha ma már szinte biztosan állíthatjuk, a korabeli temetők nem az egykori társadalom szerkezetének leképeződései. A több esetben rögzített „temetőkezdemény” jelleg mellett ezt leginkább a temetőkön belüli rokoni kapcsolatok hiányára rámutató archaeogenetikai vizsgálatok erősítették meg. Ugyanakkor a temetőkön belüli rokoni kapcsolatok helyett az egyes régiók temetői közötti lehetséges biológiai összefüggésekre mutattak rá, amit a régészeti leletanyag ugyan többnyire visszaigazol, történeti értékelése azonban újszerű megközelítést igényel.

Az itt bemutatott lelőhelyek kiválasztásánál a teljes feltártság mellett az a szempont is szerepet

játszott, hogy a lelőhelyek szinte valamennyi sírjából rendelkezünk radiokarbon mérésekkel, több sír esetében több mérési adattal is. Elkészült valamennyi temetkezés antropológiai és archaeozoológiai feldolgozása, valamint eredményes és értékelhető volt az archaeogenetikai mintavétel is.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúháti, 2011-ben közölt temető nemesfémleleteinek anyagösszetételi vizsgálatai rámutattak arra, miként lehet a „*pénz nélküli, de pénzzel keltezhető sírokat*” kimutatni. Megítélésünk szerint ennek fontosságát nem lehet kellőképpen hangsúlyozni, hiszen a 10. századi lelethorizont relatív kronológiájánál továbbra is a korabeli pénzek jelentik az egyik biztos támpontot.

Ezért igyekeztünk kibővíteni az anyagösszetételi szempontból vizsgált leletek körét, mely kapcsán a hazai kutatásban elsőként ebben a kötetben adunk közre a honfoglalás kori sírokban feltárt 9–10. századi pénzek valamennyi típusából egy anyagösszetételi skálát. Ennek használata a fémleletek további archeometriai elemzésénél a hazai és nemzetközi kutatás részére elengedhetetlen lesz.

Piliscsaba–Szeged, 2015. május 7.

A radiokarbon vizsgálatok hatalmas eredménye, hogy sikerült kimutatni a – hagyományos régészeti módszerekkel körvonalazhatatlan – 10. századi betelepülők első sírjait. Ez egyben egy magyar őstörténeti aspektust is felvet, hiszen ezeket a sírokat bioarcheológiai módszerekkel megalapozott lesz összevetni az Ukrajna területén az elmúlt 5 évben egyre jobban körvonalazódó etelközi hagyaték (Szubbotcy-horizont) hordozóival. Ugyanezek az adatok vetik fel minden korábbinál komolyabb alapokon a magyarság 895 előtti, a 9. század második felében a Kárpát-medencébe történt betelepülésének lehetőségét, melyet további vizsgálatokkal kell még igazolni.

A fenti szempontok mérlegelése vezérelt tehát minket abban, hogy ezeket a lelőhelyeket a kapott eredmények tükrében tovább kutassuk és újra és újra elemzés alá vegyük, mind biztosabb eredmények elérése végett, melyeket most közreadunk. Reméljük, hogy munkánk egy jó alap és előtanulmány lesz a mikrorégió 10–11. századi, corpus-szerű, a teljesség igényével történő összefoglalásához.

Türk Attila – Lőrinczy Gábor

VORWORT

Man fand vor 180 Jahren in der Donau–Theiss-Region, in der Gemarkung von Benepusztá, jenes Fundstück, das den Beginn der landnahmezeitlichen archäologischen Forschung markiert. Die im vorliegenden Band publizierten fünf Fundorte besitzen ebenfalls eine Verbindung zu dieser südlichen Tiefebene-Region. Mit unserer Tätigkeit versuchen wir mehr Erkenntnisse über die Siedlungsgeschichte des 10. Jahrhunderts der westlichen Seite der Muresch-Mündung, zur südlichen Seite des Donau–Theiss-Zwischenstromgebiets und zugleich des gesamten Karpatenbeckens zu erlangen.

Mit der Erforschung der Mikroregion begannen wir etwa anderthalb Jahrzehnte zuvor, in erster Linie mit den Veröffentlichungen unserer Ausgrabungen sowie mit dem Zusammentragen der von dort stammenden alten Fundstücke und Daten, mit Ortsbesichtigungen und der Identifizierung von neuen potenziellen Fundorten. Auf die Aufarbeitung und Auswertung des 1999 in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma gefundenen Grabes 100 von Hosszúhát-Halom folgten seitdem weitere in der Mikroregion kürzlich entdeckten (2004, 2009) Gräber und Gräberfelder aus dem 10. Jahrhundert. Während der Aufarbeitung tauchten stets neuere archäologische Gesichtspunkte auf bzw. erforderten die inzwischen auch in der ungarischen Forschung immer mehr in den Vordergrund tretenden naturwissenschaftlichen und archäometrischen Methoden gleichzeitig eine progressive Neubewertung. All das bot eine Chance für eine kontinuierliche Entwicklung in der Erforschung der siedlungsgeschichtlichen Verhältnisse der landnahmezeitlichen Mikroregion, denn die neuen Gesichtspunkte und Daten erweiterten auch den Kreis der aus diesen zu ziehenden historischen Auswertungen.

Unsere archäologischen Funde versuchten wir von Anfang an auch mithilfe von Naturwissenschaftlern und deren Methoden „ins Verhör zu nehmen“; diese wurden erfreulicherweise mit der Zeit durch die Radiokarbonbestimmung, die Metallun-

tersuchungen über die Materialzusammensetzung bis hin zu den modernen bioarchäologischen Forschungen erweitert, von denen wir die Ergebnisse der Archäogenetik hervorheben können. Diese Untersuchungen eröffneten uns besondere Perspektiven, die wir mithilfe der traditionellen archäologischen, stilkritischen und typologischen Methoden nicht hätten erreichen können.

Die zum Teil grundsätzlich neue Perspektiven eröffnenden heutigen Ergebnisse der Archäologie und deren Nachbarwissenschaften erforderten bei dem 2009 vollständig freigelegten und an dieser Stelle zum ersten Mal publizierten Gräberfeld von Szeged-Öthalom aus dem 9–10. Jahrhundert nunmehr eine monografische Bearbeitung. Für den vorliegenden Band wählten wir fünf an solchen Fundorten freigelegte Gräberfelder bzw. Gräber aus, die über die von der Mikroregion gebotenen geografischen Rahmen hinaus dadurch miteinander verknüpft sind, dass alle von ihnen fachmännisch ausgegraben wurden und über hervorragende Beobachtungen und Dokumentation verfügen. Zugleich ist es wichtig, dass sie dank der vorausgehenden großflächig erfolgten Prospektionen als vollständig freigelegt zu betrachten sind, und so die Ergebnisse der Untersuchungen und die daraus gezogenen Schlüsse weit mehr fundiert sind. Letzterer Aspekt ist für die Auswertungen und Schlussfolgerungen in der modernen landnahmezeitlichen archäologischen Forschung methodisch mittlerweile unerlässlich. Dies bedeutet natürlich nicht, die zum Teil freigelegten Gräberfelder oder Streufunde zu vernachlässigen, es bedeutet aber auf jeden Fall, diese in Zukunft auf einem anderen Niveau behandeln zu müssen. Deshalb waren wir der Meinung, dass es lohnend ist, die vollständig freigelegten Gräberfelder auch separat auszuwerten, um zugleich frühere Fehler berichtigen zu können.

Die hier besprochenen Gräberfelder fanden sich meist bei großflächigen Prospektionen und Rettungsgrabungen, und bieten die Möglichkeit, vereinzelt liegende und eine lose Struktur aufweisende

landnahmezeitliche Bestattungsplätze zu erkennen. Dies trägt auch dann zu einem erheblich besseren Verständnis der Gräberfeldtypen des 10–11. Jahrhunderts bei, wenn man heute beinahe sicher konstatieren kann, dass diese Gräberfelder nicht die Struktur der einstigen Gesellschaft widerspiegeln. Neben dem in mehreren Fällen dokumentierten „Gräberfeldinitiative“-Charakter wurde dies am ehesten durch die auf fehlende Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb des Gräberfeldes hinweisenden archäogenetischen Untersuchungen erhärtet. Sie wiesen gleichzeitig statt Verwandtschaftsbeziehungen innerhalb des Gräberfeldes auf biologische Zusammenhänge zwischen Gräberfeldern bestimmter Regionen hin, was das archäologische Fundmaterial zwar meistens bestätigt, jedoch bei der historischen Auswertung eine neue Annäherungsweise erfordert.

Bei der Auswahl der hier veröffentlichten Fundorte spielte neben der vollständigen Erfassung der Gräberfelder auch jener Aspekt eine Rolle, dass wir bei der überwiegenden Mehrheit der Gräber über Radiokarbonmessungen, im Falle mehrerer Gräber gar über mehrere Messdaten verfügen. Die gesamte anthropologische und archäozoologische Aufarbeitung der Bestattungen liegt vor, und auch die archäogenetische Materialentnahme war erfolgreich und auswertbar.

Die Untersuchungen zur Materialzusammensetzung der 2011 publizierten Edelmetalle des Gräberfeldes von Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát zeigten wie man „münzlose, aber mit Münze datierbare Gräber“ ausweisen kann. Nach unserem Ermessen kann man die Bedeutung dessen nicht genug betonen, da doch bei der relativen Chronologie des Fundhorizonts des 10. Jahrhunderts weiterhin die zeitgenössischen Münzen den einen sicheren Ausgangspunkt bieten.

Aus diesem Grund versuchten wir den Kreis der aus dem Gesichtspunkt der Materialzusammensetzung untersuchten Funde zu erweitern, und veröffentlichten als Erste in der ungarischen Forschung in diesem Band eine Skala über die Materialzusammensetzung aller Typen der in landnahmezeitlichen Gräbern gefundenen Münzen des 9–10. Jahrhunderts. Ihre Verwendung wird in Zukunft bei der weiteren archäometrischen Analyse der Metallfunde sowohl in der ungarischen als auch in der internationalen Forschung unerlässlich sein.

Ein bedeutendes Ergebnis der Radiokarbonuntersuchungen ist, dass es ihr gelungen ist, die — mit traditionellen archäologischen Methoden nicht einzugrenzenden — ersten Gräber der im 10. Jahrhundert Eingewanderten auszuweisen. Dies wirft zugleich einen ungarischen vorgeschichtlichen Aspekt auf, da es jetzt doch erfordert, diese Gräber mit bioarchäologischen Methoden den in den letzten fünf Jahren im Gebiet der Ukraine immer mehr herauskristallisierenden Trägern des Etelközer Fundhorizonts (Szubbotcy-Horizont) gegenüberzustellen. Gleichzeitig werfen ebendiese Daten auf soliderer Basis als je zuvor die Frage auf, ob eine Ansiedlung der Ungarn vor 895, in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts im Karpatenbecken möglich war: Diese Möglichkeit muss man noch durch weitere Untersuchungen untermauern.

Die Erwägung der oben genannten Aspekte leitete uns also, diese Fundorte im Spiegel der erhaltenen Ergebnisse weiter zu untersuchen und immer wieder zu analysieren, um sichere Ergebnisse zu gewinnen, die wir an dieser Stelle veröffentlichen werden. Wir sind guter Hoffnung, dass unsere Arbeit eine solide Grundlage sowie Vorstudie für ein korpusartiges, allen Erfordernissen entsprechendes Resümee zur Erforschung der Mikroregion des 10–11. Jahrhunderts sein wird.

„... az újragondolt történeti tudást
nem a folytonos tökéletesedés,
hanem az unos-untalan
újraértelmezés alapozza meg.”

GYÁNI 2006, 262.

RÉGÉSZETI ADATOK ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI EREDMÉNYEK A MAROS-TORKOLAT NYUGATI OLDALÁNAK 10. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

TÜRK Attila – LŐRINCZY Gábor*

Magyarországon az elmúlt 25 évben számos, (nagy-)beruházásokhoz kapcsolódó megelőző és leletmentő ásatást végeztek, melyek alapvető jelentősége az új leletanyag mellett abban áll, hogy a korábbiakhoz képest hatalmas, összefüggő területek kerültek feltárára. Így a különböző korszakokból származó anyagi és szellemi kultúra újabb és újabb elemeit és összefüggéseit sikerült megfigyelni. A magyar honfoglalás kori régészet számára ezen feltárások legnagyobb nyeresége az, hogy a hiteles körülmények között teljesen feltárt temetők számát növelték. Megerősítést nyert nemcsak az, hogy az adott korszakban voltak magányos sírok, illetve kis sírszámú, korábbi terminológiával „kiscsaládi”, újabban „szállási” temetők, hanem olyan változataik is, melyek igen szórt szerkezetűek. Munkánk a fenti folyamat Csongrád megye, azon belül is a Maros-torkolat nyugati oldalán előkerült eredményeit

foglalja össze és nyújt új értékelést széles körű természettudományi vizsgálatok tükrében.

Csongrád megye déli részén, a Maros-torkolat Duna–Tisza közí oldalán az ezredforduló óta számos új honfoglalás kori lelőhellyel lettünk gazdagabbak (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2003; LŐRINCZY–TÜRK 2011; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013; LŐRINCZY–STRAUB–TÜRK 2015).

Jelen összeállításunkkal ehhez szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy a 2009-ben előkerült új, eddig közöletlen öthalmi lelőhely sírjai mellett helyenként javított és több esetben átértékelt formában újraközzöljük a már korábban bemutatott lelőhelyek (1. kép) temetkezéseit, ahol az eddigieknél részletesebb sír- és tárgyleírásokat, valamint gazdagabb illusztrációs anyagot teszünk közzé, mert csak ez nyújthat kellően biztos alapot a jövő régészeti kutatásához.¹

KATALÓGUS

Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom²

Az ún. Hosszúhát a ma Szegedhez tartozó Kiskundorozsma északi határrészének Zsombó és Szatymaz községekkel szomszédos részén terül el (2. kép), a Duna–Tisza közí homokhátság határán, a Ti-

sza által egykor bejárt térségben. A Ny–K-i irányban mintegy 1 km hosszúságban húzódó, a környezetéből 4, helyenként 7 m-re is kiemelkedő dombhát eredetileg több kisebb dombra tagolódott, de a markánsabb különbségeket a talajművelés valamelyest csökkentette. A Hosszúháthoz nyugatról csatlakozik

* Türk Attila régész, PPKE BTK Régészeti Tanszék, Piliscsaba, turk.attila@btk.mta.hu;

Lőrinczy Gábor régész, lorinczy@gmail.com

¹ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ezen időszakban nemcsak a Kárpát-medence — és ezen belül az általunk vizsgált régió — 10–11. századi feltárt lelőhelyeinek és temetkezéseinek száma gazdagodott, hanem jelentősen megváltoztak azok a régészeti lehetőségek és szakmai elvárások, melyek a leletanyag közzétételében és értékelésében immár alapvetőek.

² A sír első közlése: BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2003.

az ún. Kőhalom, amely régóta ismert templomos hely (SZEGFÜ ET AL. 1983, 309–310; NAGY 1995, 72). A dombvonulat azok közé a lösszel fedett homokhátak közé tartozik, amelyek a Tisza áradásai alkalmával is többnyire szárazon maradtak. A terepbejárási adatok (vagy inkább az adatok hiánya) fényében a dombhát különösen ígéretes lelőhelynek tűnt, mert szarmata,³ valamint Árpád-kori településnyomok legfeljebb a peremén jelentkeztek, magán a háton viszont az 1970-es évek végén került elő egy 10. századra keltezhető pántkarperec (KÜRTI 1994, Nr. 16; NAGY 1995, 67, 72, 14. grafikai melléklet).

A tulajdonossal történt megállapodás nyomán⁴ 1999. augusztus 30. és október 31. között megtörtént a bánya keleti szélének régészeti feltárása, amely a legkeletibb, kb. 120×50 m kiterjedésű dombot is magában foglalta. A dombnak és környezetének 16 000 m²-nyi megvizsgált területén közel 100 régészeti korú objektum került elő, amelyek egyértelműen a magasabban fekvő területre koncentráálódtak (3. kép). Legkeletibb dombján, a Hosszúhát-halmon pedig egy kis kora bronzkori temető és település (BENDE–LŐRINCZY 2002; BENDE–LŐRINCZY 2003), szarmata kori településrészlet, illetve egy magányos honfoglalás kori temetkezés került elő (5. kép).⁵ A honfoglalás kori lovassír, illetve az azt övező árok a domb legmagasabb pontján feküdt, É felől 25, Ny felől 45, K felől 65, míg D felől több mint 100 m-re a feltárt terület szélétől.

100. sír (4–5. kép): T.: Ny–K, 264–84°. H.: kb. 230 cm, sz.: 85 cm, m.: 18–25 cm. A domb tetején mindössze kb. 20 cm vastagságú humusz eltávolítása⁶ után a sír erősen kevert, világosbarna színű, lekerékített sarkú téglalap alakú, a lábak felé enyhén keskenyedő feltöltés jelentkezik, mely a sárga színű környezetétől jól megkülönböztethető volt. Keleti végéhez egy 70–80 cm átmérőjű kisebb, ovális gödör feltöltés csatlakozott, amelyben a lókoponya és a

lólábcsontok már mutatkoztak. A lefelé enyhén szűkülő sírgödör betöltésében, a sírfolt jelentkezésétől számított 10 cm mélységben kirajzolódott a vájt koporsó ovális, 210 cm hosszú és 67 cm széles feltöltés; betöltése a sírgödör betöltésénél kevertebb és árnyalatnyival sötétebb volt, formája — a metszete alapján — teknő alakú lehetett (5. kép 2; 6. kép 1). A koporsóban hanyatt, nyújtott helyzetben eltemetve *senium (eleje) korú férfi* közepes megtartású, állatjáratokkal bolygatott csontváza nyugodott.⁷ Koponyája egyenesen előre tekintett, mindkét karja a törzstől kissé eltartva feküdt, lábai egyenesen, a jobb alig felhúzva helyezkedett el. A koponyatetőn, a *sutura sagittalis* jobb oldalán, annak középső területén kb. 0,8 cm átmérőjű jelképes trepanáció mutatkozott.⁸ Az állati eredetű bolygatás következtében a jobb kulcsont és néhány borda, valamint a bal alkarcsont alsó vége kissé elmozdult eredeti helyéről, a kézcsontok szétszóródtak, a bal szárkapocscsont nagyobb darabja a jobb medence mellé került, az egyik sarokcsont a jobb térd előtt, valamelyik lábközépcsont a bal combcsont belső oldala mellett volt. A férfi lábfejeinek csontjai (az egyik lábfeje teljes egészében, anatómiai rendben) a lókoponya melletti kengyel és lóláb alatt, illetve között voltak.

A sírt kb. 9 m átmérőjű, kissé szabálytalan alakú körárok övezte (4. kép). Mivel a dombtetőt csak vékony rétegben fedte humusz, ezért a talajművelés és a természetes erózió következtében mind a sír, mind az árok megfigyelhető mélysége erősen lecsökkent, az árok esetében folytonossági hiányok keletkeztek. A déli oldalon az árok vonala folyamatosan követhető volt (4. kép 2), szélessége a jelentkezés szintjén 42 cm, megfigyelhető maximális mélysége 15 cm volt. Mindenesetre a szintezési adatok azt mutatják, hogy a sírgödör abszolút mélysége alig 10 cm-rel haladta meg a köréje ásott árok mélységét. A bontás során, a déli oldalon az árok szakaszos kialakítását figyeltük

³ Az M5-ös autópálya nyomvonalának terepbejárási dokumentációja, 1991. MFM RégAd. 2276-98, 2279-98.

⁴ A feltárással kapcsolatos költségeket a Marosdömpör Kft. és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága kb. fele-fele arányban állta.

⁵ 26/59. (M5 45.) lelőhely. A feltárást Bende Livia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila közösen végezte. MFM RégAd. 2947-2000. A leletek a Móra Ferenc Múzeum népvándorlás kori régészeti gyűjteményében a 2002.18.1–24. leltári számon találhatóak. Az eredeti sír- és részletrajz Czabarka Zsuzsa, az árokról készült rajz, illetve az ásatás felszínrajza, a sír- és részletfotók Bende Livia munkája. A rajzok pauszmasolatait, illetve digitalizált változatait Gera Ildikó, Koncz Margit és Simó Anna készítette. A táblarajzokat Koncz Margit rajzolta. Az érmék kivételével a régészeti leletanyagot Vidovics Teréz restaurálta. Ezúton is megköszönjük minden közreműködő munkáját, segítségét.

⁶ A humuszolás szkréperládával történt.

⁷ Tekintettel arra, hogy egy érme, illetve egy vastöredék is került elő a nyelés során, a síron kívül, állatjáratból, a temetkezés környékén futó járatokat is kibontottuk, újabb tárgyat azonban nem találtunk.

⁸ A nem- és kormeghatározást, illetve az egyéb embertani jellegű adatokat Marcsik Antóniának (SzTE Embertani Tan-
szék) köszönjük (MARCSIK–BERECZKI 2002).

meg, ugyanis itt két, egymással érintkező, egyenként kb. 60 cm hosszúságú, lekerekített végű, teknő alakú árok került elő. Feltehetően a nyugatabbra ásott árok mellett lehetett a körárok bejárata, mert csak itt szakadt meg természetes úton az árok vonala. A sírgödör nem pontosan az árok által határolt terület közepén helyezkedett el: bár közel egyforma távolságra volt a körárok nyugati és keleti részétől, ugyanakkor dél felől 5, míg észak felől csak 2–2,5 m választotta el az árok megfelelő szakaszától.

Az embertani anyagon Debrecenben végzett ^{14}C mérés alapján (deb-8072) a temetés valószínűsíthető időszaka 799 (68.2%) 888 cal AD, illetve 774 (91.7%) 955 cal AD. Az embertani anyagon Bécsben végzett ^{14}C mérés alapján (VERA-2699) a temetés valószínűsíthető időszaka 895 (68.2%) 985 cal AD, illetve 880 (91.7%) 1020 cal AD. Az archaeozoológiai anyagon (ló) Poznanban végzett ^{14}C mérés alapján (Poznan-42741) a temetés valószínűsíthető időszaka 781 (68.2%) 888 cal AD, illetve 771 (91.7%) 965 cal AD. Az archaeozoológiai anyagon (ló) Debrecenben végzett ^{14}C mérés alapján (deb-8126) a temetés valószínűsíthető időszaka 874 (68.3%) 962 cal AD, illetve 800 (95.4%) 976 cal AD.

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy 5–5,5 éves *kanca*⁹ részlegesen eltemetett csontjai (koponyája, lábvégei, farokcsigolyái), illetve lószerszámzata került elő a férfi lábfeje előtt, egy utólag a sírgödör végére ásott gödörben (5. kép 1; 6. kép 3–4), a koporsó jelentkezési szintjén és részben a koporsó végén (ld. fentebb). A *lókoponya* a gödör déli fala mellett feküdt, orral nyugat felé, a *lábcsontok* részben a koponya alatt, a sír hossz tengelyére merőlegesen, északi irányba feküdtek. 2. Nagykarikás *csikózábla* töredékei (7. kép 1–2) kerültek elő a ló orra előtt, illetve a sír tengelyére merőleges lólábcsontok mellett, valamint a férfi bal térde előtt. Az ép karika átm.: 5,5 cm, legnagyobb v.: 1,1 cm. Ltsz.: MFM N 2002.18.23. A férfi, illetve lovának mellékleteiként 18 db *ezüstérme*¹⁰ volt a sírban (15–16. kép). 3. II. Lothar (946–950) két helyen, egymással szemben átlukasztott páviai *denára* (CNI. IV. XL/6.; 15. kép 9; 16. kép 9) került elő a lókoponya orra előtt, attól 3 cm-rel magasabban. S.: 1,22 g.

Ltsz.: MFM N 2002.18.12. 4. II. Lothar (946–950) két helyen, egymással szemben átlukasztott páviai *denára* (CNI. IV. XL/6.; 15. kép 12; 16. kép 12) élén állt a lókoponyától balra kb. 15 cm-re, a sír tengelyére merőlegesen fekvő két lólábcsont között. S.: 1,02 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.15. 5. II. Lothar (946–950) két helyen, egymással szemben átlukasztott páviai *denára* (CNI. IV. XL/6.; 15. kép 11; 16. kép 11) feküdt az előző érmétől 5 cm-re keletre, a lólábcsont másik oldalán. Töredékes s.: 1,21 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.14. 6. Hugo és II. Lothar (931–947) két helyen, egymással szemben átlukasztott páviai *denára* (CNI. IV. XL/3–5.; 15. kép 10; 16. kép 10) került elő az előző érmétől kb. 15 cm-re. S.: 1,31 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.13. 7. Provence-i Hugo (926–945) két helyen, egymással szemben átlukasztott velencei *denára* (CNI. V. II/11.; 15. kép 13; 16. kép 13) feküdt a lókoponya hátsó része alatt. S.: 0,70 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.16. 8. Téglalap alakú füllel ellátott, körte formájú *vaskengyel* (8. kép 2) állt a ló maradványai számára a sírra ásott gödör északi fala mellett. Szárának metszete téglalap alakú, széles, lapos talpallója kívül bordával tagolt. Ma.: 15,2 cm, fülének sz.: 4,2 cm. Ltsz.: MFM N 2002.18.21. 9. Hasonló típusú, töredékes *kengyel* (8. kép 1) feküdt fülével a lókoponya alatt. Ltsz.: MFM N 2002.18.22. 10. Nagyméretű, lant alakú *hevedercsat* (7. kép 3) volt a gödör falához támaszkodó kengyel mellett. A csatkeret mérete: 7,4×4,2 cm, pecék h.: 8 cm. Ltsz.: MFM N 2002.18.24. A ló koponyája tehát valószínűleg nem volt felkantározva, a lószerszámot — vélhetően a nyereggel együtt — külön helyezték a ló maradványai mellé.

Az emberi váz leletei

11. Feltehetően franciaországi veresű *denár* (15. kép 15–16; 16. kép 14) volt a férfi jobb szemüregében (9. kép 2), illetve a szájpaddás jobb oldalához tapadva (9. kép 1).¹¹ Töredékes s.: 0,24 g, 0,47 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.18. 12. Hugo és II. Lothar (931–947) páviai *denára* (CNI. IV. XL/4.; 15. kép 2; 16. kép 2) a bal váll mögött került elő, a koponyától 12 cm-re, másodlagos helyzetben. S.: 1,09 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.5. Eredeti helye a bal szemüregben lehetett, erre utal egyrészt az ott látszó zöld

⁹ Az állatcsontanyag meghatározását Vörös Istvánnak (MNM) köszönjük (VÖRÖS 2002).

¹⁰ Az érméket a Magyar Nemzeti Múzeum éremrestaurátora, Horváthné Hídvégi Erzsébet restaurálta. A fotókat Nagy Zoltán (MNM) készítette. Munkájukat hálással köszönjük. Az érmék meghatározása Kovács László (MTA BTK Régészeti Intézete) és Tóth Csaba (MNM) munkája. Egyes érmék meghatározásának pontosítására ld. COUPLAND–GIANAZZA 2015.

¹¹ Bár a szemüregben előkerült darab erősen töredékes, a felszedéskor tett megfigyelés szerint egyik sem volt átlukasztva.

elszíneződés, másrészt ez a darab nem volt átlukasztva.¹² 13. II. Lothar (946–950) velencei *denára* (CNI. V. 28. 11.; 15. kép 1; 16. kép 1) a síron kívül, annak déli oldal mellől, állatjártából került elő.¹³ Töredékes s.: 0,34 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.4. 14. A férfi bal oldalán, felkarja és koponyája mellett, a koporsón belül, szájával nyugat felé elhelyezve *nyíltegez vasmerevítésének állatjártatokkal erősen bolygatott, összetöredezett maradványai* feküdtek (10–13. kép). Közvetlenül a koponya mögött, a tegez szája alatti kb. 2 cm széles *keresztpánt* egy darabja, a hozzá tartozó pálcátaggal (11. kép 3–6), míg a bal felkaron (12. kép 1) és attól 12 cm-re jobbra (12. kép 2–4) két hosszirányú *pálca* volt kivehető — az egyiknek a vége levél alakban laposra kalapált és gombban végződik, egy másik darabon ívelt függesztőfül van kiképezve. A tegez alja feltehetően nem volt vasmerevítéssel ellátva. A pálcák többsége az állati eredetű bolygatás következtében apró darabokra tört, szétszóródott és keveredett (13. kép 1). A töredékek között egy ép és egy töredékes, kb. 4 cm átmérőjű *vaskarika* (13. kép 2–3), illetve a száj alatti keresztpánt egy másik darabja (11. kép 1) is előkerült. Valószínűleg ugyanehhez a keresztpánthoz tartozott a sírfolttól 1,5 m-re északra, a nyeséből előkerült téglalap alakú *vaslemez* (11. kép 2) is. A bal alkar végénél, a tegezvasalás többi darabjától kb. 30 cm-re egy kisebb, feltehetően függesztőfül feküdt (14. kép 4). Ltsz.: MFM N 2002.18.1. 15–18. Négy darab deltoid alakú *vas nyílhegy* (14. kép 1–3) került elő a koponya mögött és mellett, feltehetően a tegez szájában. H.: 5 cm, 7,8 cm, 8,2 cm (2 db), sz.: 2,2–2,5 cm. Ltsz.: MFM N 2002.18.2.

A viselet mellékletei

19. Hugo és II. Lothar (931–947) páviai — két helyen, egymással szemben átlukasztott — *denára* (CNI IV. XL/4.; 15. kép 3; 16. kép 3) feküdt a gerincoszlop jobb oldalán, a bordákon, vélhetően másodlagos helyzetben. Töredékes s.: 0,50 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.6. 20. Provence-i Hugo (926–945) egymás mellett, két helyen átlukasztott velencei *denára* (CNI. V. II/11.; 15. kép 4; 16. kép 4) feküdt a jobb alkar alsó vége alatt. Töredékes s.: 0,72 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.7. 21. II. Lothar (946–950) két helyen, egy-

mással szemben átlukasztott páviai *denára* (vö. CNI. V. II/12.; 15. kép 8; 16. kép 8) került elő a bal oldali medencelapát mögött *in situ*, közvetlenül a sírfenéken, alatta konzerválódott bőrmaradvány volt. Töredékes s.: 0,64 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.11. 22. II. Lothar (946–950) egymás mellett, két helyen átlukasztott milánói *denára* (vö. CNI. V. II/12.; 15. kép 5; 16. kép 5) feküdt a bal alkarcsont alsó vége fölött egy cm-rel magasabban (9. kép 4), feltehetően nem eredeti helyén. Töredékes s.: 0,74 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.8. 23. II. Lothar (946–950) két helyen, egymással szemben átlukasztott milánói *denára* (vö. CNI. V. II/12.; 15. kép 6; 16. kép 6) került elő a jobb combcsont külső oldala mellett, a sír aljától 6 cm-rel magasabban, másodlagos helyzetben. S.: 0,77 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.9. 24. II. Lothar (946–950) kétszer, egymással szemben átlukasztott milánói *denára* (vö. CNI. V. II/12.; 15. kép 7; 16. kép 7) került elő a bal combcsont külső oldala mellett, a térd közelében, a sír aljánál 7 cm-rel magasabban, élén állva, feltehetően másodlagos helyzetben. S.: 0,99 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.10. 25. Provence-i Hugo (926–945) velencei *denára*¹⁴ (CNI. V. II/11.; 15. kép 14) feküdt a jobb lábszár alsó végét borító bőrbe ágyazódva (9. kép 3). Töredékes s.: 0,37 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.17. 26. Provence-i Hugo (926–945) egymás mellett két helyen átlukasztott velencei *denára* (CNI. V. II/11.; 15. kép 17; 16. kép 15) került elő a jobb lábszárcsont alsó vége alatt, ugyancsak biztosan eredeti helyén. Töredékes s.: 0,53 g. Ltsz.: MFM N 2002.18.19. Körülötte néhány cm-es felületen bőr konzerválódott. 27. Egymás mellett két helyen átlukasztott, rossz állapota miatt nem meghatározható *ezüstérme* (15. kép 18) volt a bal lábszár alsó vége alatt, *in situ*, egy nagy darab konzerválódott bőrbe ágyazódva. Súlyja nem mérhető. Ltsz.: MFM N 2002.18.20. Mindkét lábszárcsont alsó vége kb. 10 cm hosszan erősen vörösesbarnára színeződött, illetve az itt előkerült érmék körül nagy felületen bőr konzerválódott, amely rövid szárú, bőrből készült lábbeli használatára utal.¹⁵ 28. Enyhén benyomott oldalú téglalap alakú *vascsat* (7. kép 4) feküdt a férfi bal bokája mellett, valószínűleg másodlagos helyzetben. Mérete: 4,2×3,1 cm. Ltsz.: MFM N 2002.18.3.

¹² A jobb szemüregben és a szájban *in situ* előkerült érméken kívül ez volt az egyetlen denár, amely nem volt átlukasztva, tehát minden amellet szól, hogy eredetileg ezt helyezték a bal szem fölé.

¹³ Pereme töredezett, így az átlukasztás ténye nem állapítható meg.

¹⁴ Töredékes, az átlukasztás ténye, mikéntje nem állapítható meg.

¹⁵ A bőrmaradványok vizsgálatát Kissné Bendefy Márta és Mátéfy Györok restaurátorok (MNM) végezték el. Munkájukat hálással köszönjük. A minták erősen lebomlott állapota miatt az állatfajt nem lehetett meghatározni, de a minták barna színe alapján feltehetően növényi cserzőanyagot használtak a bőrfeldolgozás során.

Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát
(2. kép; 17. kép 1)¹⁶

2004-ben az M5-ös autópálya kivitelezéséhez kapcsolódóan folytatni kellett a bányatelek feltárását, melynek során 932 objektumot tártak fel, amelyek egyértelműen a magasabban fekvő területre koncentráltak. Előkerült a dombhátat keresztültszelő bronzkori paliszád gödörösorának folytatása, illetve a dombháttól északra fekvő szarmata település számos élelemtároló verme. A 100. sír helyétől a következő nyugati dombon szarmata temető sírjait (17. kép 2), majd az ettől nyugatra fekvő kisebb dombháton egy honfoglalás kori temetőt (17. kép 3; 18. kép) tártak fel. A területen összesen 13 temetkezés került elő, de az eddigi közlésekkel ellentétben (BENDE-LÖRINCZY 2005, 284; LÖRINCZY-TÜRK 2011) a 10. századi temetőt csak a dombtetőn, egy csoportba fekvő 10 sír alkotja.¹⁷

A Hosszúhát jelentős részét lefedte a Szeged III. homokbánya területe, amely Szeged körzetében akkor a legnagyobb kiterjedésű bányatelek volt. A két ásatási szezonban feltárt összesen 72 800 m²-nyi területtel¹⁸ ez volt az M5-ös autópálya építéséhez kapcsolódó legnagyobb területű feltárás Csongrád megyében (BENDE-LÖRINCZY 2005, 284).¹⁹

Ennek a temetőnek a leggazdagabb temetkezését — a mikrorégió két újabb, kisebb leletével

együtt — 2007-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban szervezett konferencián Bende Líviával közösen mutattuk be. A Bende Lívia és Lőrinczy Gábor által feltárt 10 síros — jellegét tekintve Kovács László újabb terminológiáját használva — szállási temető (KOVÁCS 2013) kutatástörténetét, földrajzi elhelyezkedését és sírleírásait Bende Lívia eredeti leírásai és 2007. évi előadásának írott változata alapján adjuk közre.

500. sír:²⁰ T.: Ny–K, 260–80°. H.: 200 cm, sz.: 75 cm, m.: 36 cm.²¹ A sírgödörben hanyatt, nyújtott helyzetben egy *maturus korú* (50–60 éves) férfi jó megtartású csontváza²² feküdt (19. kép). A vájt fakoporsó egykori meglétére utal, hogy a karcsontok alatt 7 cm vastag betöltés volt, de a medencecsont és a csigolyasor alatt szinte semmi. A vájt fakoporsó tetejére utalhat, hogy a mellkas felett a bontás során farostmaradványokat lehetett megfigyelni. A jobb karcsontok mellett fekvő tegez külső oldala is magasabban feküdt, mint közvetlenül a karcsont melletti széle.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42743) a temetés valószínűsíthető időszaka 879 (68.2%) 971 cal AD, illetve 781 (91.7%) 982 cal AD.

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy kb. 3 éves mén²³ részleges csontváz-maradványa került elő már a nyésés során a sír keleti végében, a két lábfej csontjai felett és a bal lábszár-

¹⁶ Bár a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halmon feltárt magányos sírt a hosszúhátú kis sírszámú temetőhöz tartozónak véljük (LÖRINCZY-TÜRK 2011, 431), külön közlésük egyrészt az eddigi önállóan történt publikálásuk, illetve az indokolja, hogy nem lehet kizárni az egymástól független értékelésüket sem.

¹⁷ A cikk megjelenése után 2012-ben kaptuk meg a ¹⁴C-es vizsgálatok eredményeit. Ezek szerint a 715. és a 716. sírt — melyek már a következő dombon, a többi sírtól 60 m-rel távolabb kerültek elő —, szarmata korúnak kell tartanunk. A 700-as sír, melyben sem emberi, sem állati maradvány nem volt, távol esik a honfoglaló temető sírjaitól, és egyetlen leletét V. Szabó Gábor (ELTE Régészettudományi Intézet) késő bronzkori csüngőnek határozta meg (LÖRINCZY-TÜRK 2011, 49. j.).

¹⁸ A feltárt terület nagysága hibásan jelent meg (TAKÁCS 2010, 49), valószínűleg gépelési hiba következtében egy nullával többet írtak.

¹⁹ A 10. századi temető 594–595., 651., 701. és 720. sírjának eredeti sír- és részletrajzai Czabarka Zsuzsa, a többi sír, illetve az ásatás felszínrajza Bende Lívia munkája. Az ásatáson és a sírok bontásában részt vett Varga Sándor akkori régészhallgató. A sírrajzok pauszmasolatait és a táblarajzokat Czabarka Zsuzsa készítette. A régészeti leletanyagot Borbóczy Márta, Dobó Bernadett és Vidovics Teréz restaurálta. A sír- és részletfotók Bende Lívia, a tárgyfotók Pápai Zoltán felvételei. A térképeket Kamarási András (Archeoline Kft.) készítette. Ezúton is megköszönjük minden közreműködő munkáját, segítségét. A temető leletanyaga a Móra Ferenc Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében, 2010.3.1–59. a temető dokumentációja MFM RégAd. 5669-2010 leltári számon található.

²⁰ Az 1999-ben kezdődő feltáráson az előkerült objektumokat, függetlenül jellegüktől, koruktól, folyamatos számozással látták el. Ez magyarázza a magas sírszámokat.

²¹ A sírmélység a nyesett felszíntől lett mérve. A humusztalanítás során mintegy 20–40 cm vastag földréteget távolítottak el a temető területén.

²² A temető embertani anyagának meghatározását Marcsik Antónia (SZTE Embertani Tanszék) végezte el. Segítségét itt is megköszönjük. Az embertani anyag értékelését ld. MARCSIK 2011. A 649. sírből előkerült csonttöredékek meghatározhatatlanok voltak.

²³ A temető állatcsont-anyagának meghatározását Vörös István (MNM) végezte el. Segítségét itt is megköszönjük. Az archaeozoológiai anyag értékelését ld. VÖRÖS 2011.

csont, valamint a sír északi oldala között, a felszíntől mintegy 20–25 cm mélyen. A lókoponya és a négy lábcsontról eke által megbolygatott állapotban, a sír alja fölött 38 cm-rel magasabban feküdt (20. kép 2). A ló koponyája orral délkeleti irányban az állán, alatta a hátsó lábcsontról délkeleti, a mellső lábcsontról a koponya előtt keleti irányban feküdt. A nyelési szinten a sírfolt elszíneződése és az északkeleti sarkának kiöblösödése alapján az állatcsontokat és a lószerszámtartó utólag ásták rá a sírgödör lábfelőli végére. 2. Gyenge megtartású, aszimmetrikus, kétkarikás vas csikó-zabla (21. kép 3) került elő a sír keleti végében. A töredékes állapotú zabla összerozsdásodott az egyik kengyel oldalával. H.: 13 cm, szájvas h.: 5,5 és 7 cm, a zablakarika átm.: 5,5×5 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.55. 3. Rossz megtartású vaskengyel egyik szárának és peremes kialakítású, gerincelt talpának a zablához korrodált töredéke²⁴ (21. kép 2) feküdt a sír keleti végében. Talp sz.: 3 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.56. 4. Rossz megtartású, trapéz alakú vaskengyel (21. kép 1) került elő a bal térd és a sírfal között, a sír aljától 14 cm-rel magasabban. A koporsó beszakadása után süllyedhetett le erre a mélységre, mert a ló lábszárcsontjának vége a kengyel fölött került elő, a sír aljától 38 cm-rel magasabban. A tárgy erősen aszimmetrikus. A fül határozott nyakkal kapcsolódik a kengyelszárok találkozásához. A meredekebb lefutású oldalon a kengyel szára magasán találkozik a folyamatosan keskenyedő talppal. M.: 19 cm, sz.: 11 cm, talp sz.: 3 cm, fül: 5×4 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.57. 5. Jó megtartású, trapéz alakú, vállas vaskengyel fülének és szárának töredéke (22. kép 1) került elő a sír délkeleti sarkában, a nyelési szinten. A markoló kanalával kimozdították. Nyakrésze, valamint szára rézdróttal készített vonalkás tausírozással díszített, a szárok keresztirányú mintájúak lehetnek, a szárok találkozásánál a nyak alatt pedig X alakú a minta (22. kép 1). H.: 10 cm, fül sz.: 3,5 cm, nyak sz.: 1,8 cm, szár v.: 0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.58. 6. Nagyon rossz állapotú vaskengyel feküdt a lókoponyával egy szinten, a sírgödör délkeleti sarkában. Füle töredékes, egyik sarka begyűrű, talpalója egyenes volt. Talpa és szárának talp felőli része laposra kalapált. Ma.: 15 cm, sz.: 13 cm.²⁵ 7. Téglalap alakú, rossz megtartású vas hevedercsat (23. kép 2) került elő közvetlenül a kengyel mellett, a sír dél-

keleti sarkában, a lókoponya alatt. Felszedés és restaurálás után már csak a csatkeret és a túske töredéke maradt meg. H.: 6 cm, csat sz.: 4 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.59. 8. Lapos, téglalap keresztmetszetű vascsat (23. kép 3) volt a jobb boka vonala és a sírfal között, a sír alja fölött 32 cm-rel. A lócsontok felszedése után került elő. A csattúske hiányzik, de végeinek lenyomata megfigyelhető a csatkarikához korrodálva. H.: 4 cm, csat sz.: 3,8 cm, csatkarika: 0,8×0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.54. A fentiek alapján a temetés során a ló maradványokkal együtt négy kengyelt (két nyeretget?) helyeztek ebben a sírba.

Az emberi váz leletei

9. Vaspálcás szerkezetű nyíltegez volt a jobb karcsontok és a sír déli fala között, enyhén ferde helyzetben úgy, hogy a tegez az emberi test felé dőlt (20. kép 1), a külső széle magasabban, a belső közelebb a sír aljához. A tegez alsó végének vasszerelékei a jobb combcsonton feküdtek. A tegez szájának merevítése csak elől és oldalt volt megfigyelhető. Nyakpántjának két ellentétes oldalán a tegezszáj merevítésére szolgáló pántok futottak, melyek vége felül derékszögben megtört és itt egy-egy vasszegecs található (24. kép 1, 3). Az egyikben fa lenyomata látható. A nyakpánthoz közvetlenül alul egy P alakú függesztő fül (övcre) csatlakozott (24. kép 2). A tegez oldalát lapos vaspántok merevítették. A nyakpántból minimum kettő, de inkább három, míg a fenékpántból három merevítő indult, de ezek nem futottak végig a tegez teljes felületén. A testet középen valószínűleg további három darab, mindkét végükön rombusz alakúra kalapált vaspánt (24. kép 5) merevítette. Így a tegez faléceit összesen 3–3–3 merevítéssel erősítették meg a nyakpánt alatt, középen és alul. A szegecses és a pántok egy részének belső oldalán falenyomat látható. Vasmerevítés egyértelműen csak a tegez elején és oldalán volt megfigyelhető, csak a fenékabroncs futott körbe. A D alakú, nyitott abroncshoz öt darab nagyméretű szegeccsel rögzítették a fenékeszkát (24. kép 6, 8). A tegez oldalán egy további függesztő fül volt (24. kép 4). Nyakpánt: 11×6,5 cm, pánt sz.: 2 cm, tegezszáj merevítő ma.: 12 cm, fenékpánt: 18,5×11 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.46. 10. A tegezszáj oldalán elhelyezett csontdíszt (23. kép 1) került elő a jobb combcsont fölött 8 cm-re, másodlagos helyzet-

²⁴ Felmerülhet annak lehetősége, hogy a zablához rozsdásodott kengyel hiányzó része a tausírozott kengyel töredéke volt. Ennek ellentmond, hogy a tausírozott kengyeltöredék jó, míg a zablához tartozó kengyeltöredék kimondottan rossz megtartású. Emellett logikusabbnak tűnik, hogy két pár kengyelt helyeztek a sírba, nem pedig három darabot.

²⁵ A rossz megtartású kengyeltől a felszedés és a restaurálás után rajzolhatatlan töredékek maradtak. A tárgyleírás és a méretadatok a sírrajz és sírleírás alapján készültek.

ben, előlappal lefelé. Előoldala pontkördíszes, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt. H.: 11,3 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.47. 11–12. Két összeroszódalt *nyílcsúcs* (23. kép 4) hegygel felfelé feküdt a tegezben. Az egyik rövid vágóélű, deltoid alakú, a másiknak csak a töredéke, a nyéltüskés része maradt meg. H.: 8,6 cm, sz.: 2,8 cm, v.: 0,5 cm, a nyéltüske töredék h.: 3 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.48. 13–15. Három darab összeroszódott, rossz megtartású *nyílcsúcs* (23. kép 6) feküdt hegygel felfelé a tegezben. Az egyik hosszú vágóélű deltoid alakú, a másik töredékes. H.: 9 cm, sz.: 4 cm, a nyéltüske-töredék h.: 2,8 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.49. 16. Szaruból készült, ívelt oldalú, az új markolatához tartozó ún. szilvamag alakú laterális *markolatlemez* (25. kép 1) feküdt a tegezt merevítő külső vaspánt belső oldalánál, a sír alján. A markolatlemez előlapján a csontfelület rossz megtartású. A lemez vége sakktábla szerűen irdalt, feltehetően egyik hosszanti éle mentén egykor szintén irdalás futott, a hátoldalán is irdalás nyomai láthatóak. Egyik végén töredékes. H.: 13,2 cm, sz.: 2,8 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.50. 17. Szaruból készült, ívelt oldalú, az új markolatához tartozó ún. szilvamag alakú laterális *markolatlemez* (25. kép 2) állt a tegezt merevítő külső vaspánt belső oldala mellett, ferde helyzetben, élével a sír alja felé. Mindkét felülete rossz megtartású, az irdalás csak nyomokban figyelhető meg. Egyik végén töredékes. H.: 13,6 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.51. A csontlemezek helyzetéből megállapítható volt, hogy az új eredetileg a tegez alatt feküdt, de mindkettő a vájt fakoporsóban volt elhelyezve.

A viselet mellékletei

18. Lant alakú *vascsiholó* (22. kép 2–3) rossz megtartású töredékei feküdtek a bal combcsont alatt a bal kéz két ujjpercével. H.: 6,5 cm, sz.: 3–4 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.52. 19. Felső nyélállású, nyéltüskés *vaskés* (23. kép 5) volt a jobb oldali bordák alsó szélén, a csigolyák és az alkarcsonatok között. H.: 9,8 cm, a nyéltüske h.: 2,5 cm, él sz.: 1,3 cm, fok v.: 0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.53.

594. sír: T.: Ny–K, 270–90°. H.: 235 cm, sz.: 90 cm, m.: 20 cm. Az agyagos altalajban jól kirajzolódott a sírnak a környezetétől kissé sötétebb, de világos betöltése, a koporsó kontúrvonala, és megfigyelhető volt a koporsón kívüli és belüli föld eltérő elszíneződése is (26. kép 1). A sírban egy *maturus* korú (40–45 éves) férfi, hanyatt nyújtott helyzetű, közepes megtartású, enyhén bolygatott vázmaradványa feküdt (26. kép 2–3). A combcsont alsó végénél

készített metszetben is jól megfigyelhető volt a vájt fakoporsó keresztmetszete. A sír falai lefele enyhén szűkültek, ezért az aljánál a sírgödör szélessége csak 80 cm volt. A combcsontok alatt a sír betöltése 6 cm vastagnak mutatkozott. Az 595. sír kiásásánál a sírgödör északnyugati negyedét megbolygatták, a bal felkarcsontot kiemelték, de a mellkas baloldali bordáit már nem bolygatták meg.

595. sír: T.: Ny–K, 264–84°. H.: 260 cm, sz.: 75 cm, m.: 32 cm. Az agyagos altalajban jól kirajzolódott a sírnak a környezetétől kissé sötétebb, de az 594. sír betöltésénél világosabb foltja. A sír délkeleti negyedének kiásása során átvágták az 594. sír északnyugati negyedét (26. kép 1). Az enyhén lefele szűkülő sírgödörben egy *maturus* korú (60 év körüli) nő, nyújtott helyzetben, hanyatt fekvő vázcsontjai voltak (26. kép 4–5). Vállai összehúzva, karcsontjai tágas helyzetben, bordái szétnyílván helyezkedtek el. Kézcsontjai szorosan a medencelapátok külső szélé mellett feküdtek. Karcsontjai alatt 5 cm vastag földréteg volt. Lábsontjai egymással párhuzamosan feküdtek. Alsó lábszárcsontjain egybefüggő sötétbarna elszíneződés volt megfigyelhető a lábtöcsontoktól egészen a térdig. A lábtöcsontok „spiccelő” helyzetben feküdtek, alattuk 8–12 cm vastag földréteg volt. A lábtöcsontokat valószínűleg a ló összegöngyölt bőre tartotta ilyen helyzetben.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-32658) a temetés valószínűsíthető időszaka 890 (68.2%) 975 cal AD, illetve 810 (95.4%) 1000 cal AD. Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42744) a temetés valószínűsíthető időszaka 900 (68.2%) 1015 cal AD, illetve 895 (91.7%) 1020 cal AD. Az archaeozoológiai anyagon (juh) Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42760) a temetés valószínűsíthető időszaka 893 (68.2%) 971 cal AD, illetve 784 (95.4%) 994 cal AD.

Állatmelléklet és azok leletei

1. A nő lábtöcsontjai és a sír keleti vége között, a sír alján feküdtek a ló lábsontjai és koponyája a lószerszámmal együtt. A ló *koponyája* orral északi, a *mellső két lábsont* a sír két hosszoldala mellett a bal *hátsó lábsonttal* együtt, patákkal nyugati, míg a jobb *hátsó lábsont* a koponya alatt, patával északi irányban feküdt (27. kép 1). Az idős nőt lovának maradványaival és a lószerszámmal együtt, egy időben temették el. 2. Ezüst alapú ötvözetből préselt, aranyozott *verettöredékek* (27. kép 4) kerültek elő a ló állkapcsának bal oldala alól. Valószínűleg másodlagos helyzetből, mert a lókoponya tetején, a két szemüreg között ezüstveret oxidjával elszíne-

zöldő két ovális, 3–4 cm-es folt volt megfigyelhető. H.: 1,3×0,8 cm, v.: 0,05 cm, s.: 0,31 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.11. 3. Vashól készült, gyenge megtartású, rövid szájasú kétkarikás *csikózábla* (27. kép 3) került elő a lókoponya orra előtt. A zablakarikák átmetszete lapított. Az ép szájas h.: 7,5 cm, szájas átm.: 1 cm, zablakarika külső átm.: 5 cm, zablakarika v.: 1,1 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.12. 4. Gyenge megtartású, enyhén aszimmetrikus, körte alakú *vaskengyel* (28. kép 2) feküdt fülével a déli sírfal irányában, a bal mellső lólábszár fölött, a lókoponyától balra (27. kép 1). A füle téglalap alakú, a száraz lapos átmetszetűek, a talpa ívelt, peremes kialakítású, középen gerincelt. Ma.: 14,2 cm, sz.: 11,8 cm, fül: 3,7×2,5 cm, szár: 1×0,7 cm, talp sz.: 2,5 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.13. 5. Gyenge megtartású, enyhén aszimmetrikus, körte alakú *vaskengyel* (28. kép 1) került elő a lókoponya jobb oldala mellett, fülével az északi sírfal felé (27. kép 1). A füle letört, a száraz lapos átmetszetűek, a talpa ívelt, peremes kialakítású, középen gerincelt. Ma.: 12,5 cm, sz.: 11,5 cm, szár: 1,5×0,6 cm, talp sz.: 3,2 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.14. 6. Gyenge megtartású, téglalap alakú *hevedercsat* (27. kép 2) feküdt töredékes állapotban a lókoponyától nyugatra, a két mellső ló-lábszárcsont között, a sír alján. H.: 5,5 cm, sz.: 3,1 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.15.

Az emberi váz leletei

7. Kézikorongon formált, csillámos-szemcsés homokkal soványított, közepesen kiégetett, kisméretű *fazék* (29. kép 2) került elő a koponyától nyugatra (29. kép 1), szájával a koponya felé, oldalára dőlve. A pereme rövid, ívelten kihajló, lekerekített. Pereme alatt beböködött pontsor fut körbe, hasvonalán sekély, párhuzamosan bekarcolt hullámvonal-kötegekkel díszített. Alja egyenesen levágott, profilált. Ma.: 11,1 cm, perem átm.: 9,4 cm, alj átm.: 6,7 cm, falv.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2010.03.01. 8. *Adultus korú juh combcsontja* feküdt az edény és a sír nyugati vége között (26. kép 4; 29. kép 1).

A viselet mellékletei

9–14. A koponya mögött, az edény és a juh combcsont között került elő 3 egész és 3 darab töredékes *párta(?) veret* (30. kép 5–8). Ezüst alapú ötvözetből készült, lemezből préselt, aranyozott hátterű, domború, peremes kialakítású, sugaras (nyolcszirmú) díszítésű rozetták, amelyeket a peremükön négy-négy felvarrási lyukkal rögzítettek. Átm.: 2–2,2 cm, ma.: 0,3–0,5 cm, v.: 0,05 cm, s.: 0,31 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.02. A két hajfonatot díszítő veretek (30. kép 3). A jobb hajfonat összefüggőben maradt meg, mint a bal. Ezen az oldalon csak egy veret került a

karcson alá. A veretsor vége közvetlenül a felkar felső végétől indult, de távolabb kezdődött a koponyától. A baloldali hajfonat vereteinek sora szorosan az állkapocs bal szára mellől indult, három veret is a karcson alól került elő. Mindkét hajfonat veretsora alul nagyjából ugyanabban a magasságban végződött. A veretek sírbeli helyzete alapján a jobb és bal oldali hajfonat díszítése nem biztos, hogy szimmetrikus volt. Veretek az állkapocs bal oldala, a bal mellkas és a bal felkar belső oldal mellől, melyek valószínűleg a bal hajfonatot díszítették (30. kép 2). A bal felkar két oldalán és felületén, valamint a felkar hátoldalán, a karcsont könyök felőli alsó felén és a bordáknak a felkar felőli részén, a veretekkel szorosan fedett területen szerves anyagra (hajfonat+bőr?) utaló, összefüggő barna elszíneződést lehetett megfigyelni. A felkar felső végének belső oldalán, az egymás mellett fekvő B15–16 számú veret bőrszíja 4 cm hosszúságban, összefüggően konzerválódott (30. kép 4). A szíj szélessége: 1,6 cm. 15–38. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, aranyozott felületű, harmincnégy darab kerek veret (31. kép 7–40; 32. kép 7–40). A veretek előlapja koncentrikus díszű – középső része félgömbszerűen kiemelkedik, amelyről az aranyozás lekopott. A gyöngyosoros szegély több ponton kopott, szélén utánvésés nyomai figyelhetők meg. Az aranyozás főként a mélyebben fekvő részekben maradt meg. Hátoldala öntésnyomos, a középen kialakított nittszeg vége az ellentett rézlemez mögött elkalapált. A nittszeg vége, illetve az ellentettlemez a veret hátlapjának síkjából nem emelkedik ki. Átm.: 1,2 cm, ma.: 0,35 cm, v.: 0,1 cm, a nittszeg h.: 0,3 cm, s.: 0,87 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.03. 39–44. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, koncentrikus díszű, félkör keresztmetszetű, hat darab veret (31. kép 1–6; 32. kép 1–6). A középső dudort övező gyöngyosort kívül és belül egyaránt sima gyűrű kereteli. A veret teljes felületét aranyozták, ami foltokban lekopott. A hátoldala öntésnyomos, a középen kialakított nittszeg vége az ellentettlemez mögött elkalapált. A nittszeg vége és az ellentett rézlemez a veret hátlapjának síkjából nem emelkedik ki. Átm.: 1,25 cm, ma.: 0,45 cm, v.: 0,1 cm, a nittszeg h.: 0,4 cm, s.: 1,13 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.04. 45–48. Ezüst alapú ötvözetből öntött, koncentrikus díszű, aranyozott felületű, nyolcszirmos, négy darab veret (31. kép 41–44; 32. kép 41–44). A félgömbszerűen kiemelkedő középső részből a szirmok aszimmetrikusan futnak a hullámos szélű peremig. A hátoldalán a minta negatívja jól kivehető. A felerősítésre három darab eltérő hosszúságú, az ellentett rézlemez mögött elkalapált szegecs szolgált. Az ellentettlemezek síkja

a középpont irányába lejt. Átm.: 1,9 cm, ma.: 0,6 cm, v.: 0,15 cm, nittszeg h.: 0,2–0,4 cm, s.: 2,64 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.05. Veretek a jobb felkar és a jobb mellkasról, melyek valószínűleg a jobb hajfonatot díszítették (30. kép 1). A jobb felkar felső részének két oldalán és felületén, a veretekkel fedett szakaszon összefüggő barna elszíneződést lehetett megfigyelni. 49–89. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, aranyozott felületű, negyvenegy darab kerek veret (33. kép 7–47; 34. kép 7–47). A veret előlapja koncentrikus díszű: középső része félgömbszerűen kiemelkedik, amelyről az aranyozás lekopott. A szegély több ponton kopott, szélén utánvésés nyomai figyelhetők meg. Az aranyozás főként a mélyebben fekvő részekben maradt meg. A hátoldala öntésnyomos, a középén kialakított nittszeg vége a réz ellentettlemeze mögött elkalapált. A nittszeg vége, illetve az ellentettlemez a veret hátlapjának síkjából nem emelkedik ki. Átm.: 1,2 cm, m.: 0,35 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,3 cm, s.: 1,0 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.16. 90–95. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, koncentrikus díszű, félkör keresztmetszetű, hat darab kerek veret (33. kép 1–6; 34. kép 1–6). A középső dudoros részt gyöngysor minta kereteli. A veret teljes felületét aranyozták, ami foltokban lekopott. A hátoldala öntésnyomos, a középén kialakított nittszeg vége az ellentettlemez mögött elkalapált. A nittszeg vége és a réz ellentettlemez a veret hátlapjának síkjából nem emelkedik ki. Átm.: 1,25 cm, m.: 0,45 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,4 cm, s.: 1,2 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.17. 96–98. Ezüst alapú ötvözetből öntött, koncentrikus díszű, nyolcszirmos sugarú, három darab rozetta (33. kép 48–50; 34. kép 48–50), egész felületén aranyozott. A félgömbszerűen kiemelkedő középső részből a szirmok aszimmetrikusan futnak a hullámos szélű peremig. A hátoldalán a minta negatívja jól kivehető. A felerősítésre három darab, a réz ellentettlemez mögött elkalapált, eltérő hosszúságú szegecs szolgált. Az ellentettlemezek síkja a középpont irányába lejt. Átm.: 1,9 cm, m.: 0,6 cm, v.: 0,15 cm, nittszeg h.: 0,2–0,4 cm, s.: 2,73 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.18. 99–107. Kilenc darab, arany lemezből préselt, rombusz alakú ruhadísz (35. kép 3–12) került elő az alsó állkapocs körül félkörívben, a jobb kulcsonton, a harmadik gerinccsigolya helyén, a bal kulcsont előtt, illetve másodlagos helyzetben a bal medencelapát felső szélénél (35. kép 1–2). A veret peremét ívelt gyöngysorminta dí-

szíti, négy sarkát felvarrás céljából átlukasztották. Öt darabnál az egyik hosszanti végénél a varrólyukak párban vannak. H.: 2,5 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,05 cm, s.: 0,46 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.23. 108–128. Ezüst alapú ötvözetű lemezből préselt, aranyozott háttérű, domború felületű, koncentrikus díszű, két különböző méretű, huszonegy darab²⁶ veret feküdt a jobb- és baloldali bordákon, illetve a bal medencelapát (36. kép 1–2). A veretek többsége — az állkapocs bal szára mellett előkerült két veret kivételével a mellkas közepétől — a négyszögletes veretek vonalától — lefelé, nagyjából két sorban lehetett. Feltehetően a kaftán vagy a felsőruházat díszei voltak. Több veret hátoldalához szerves maradvány oxidálódott, két veretnél 3 lyukban megmaradt a cérna. A nagyobb (36. kép 3–13; 37. kép) és a kisebb méretű (38. kép) veretek megfigyelhető rendszer nélkül kerültek elő.²⁷ A középső, félgömbös részt három, koncentrikusan elhelyezkedő gyöngysorminta veszi körül, melyek közül a legszélső, egyben a veret peremét alkotja. A minta préselési mélysége még egy-egy gyöngysor keret tagjain belül is eltérő. A gyöngysor keretek közötti mélyebb háttér aranyozott. A veret peremét négy helyen ütötték át a felerősítés számára. Átm.: 3,4 cm, illetve 3,1 cm, mag.: 0,25 cm, v.: 0,05 cm, s.: 0,83 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.06. 129–35. Ezüst alapú ötvözetből öntött, középén áttört, sötétkékes üvegbetétes,²⁸ hét darab négyzetes veret került elő a mellkas közepén, a hátsó bordák alatt. A középső négy darab előlappal lefelé, a jobb könyök belső oldalánál lévő veret az élén állt, előlapjával a bordák felé, két példány pedig a bal könyök belső oldalánál, előlappal felfelé feküdt (39. kép 1). A középső négy veret vonalában, mintegy 3–4 cm szélességben szerves anyagra (a veretek fémoxidja által átitatódott, összeráncolódott bőr/ruhamaradványra) utaló, összefüggő barna elszíneződést lehetett megfigyelni (39. kép 2). A veretek bizonyára az övre vagy a felső ruházatra hátul, bőrszíjra felvarrt díszek lehettek. Rajtuk az áttört középpontból kifelé irányuló négy darab levél alakú minta látható, melyek hegye a veret hármas osztatú, plasztikus csúcaiban végződik. A levél alakú minták közötti háttér mélyen árkolt, aranyozott. A hátoldalon megfigyelhetők az öntés nyomai, a jobb minőségű daraboknál a hátoldalon a minta negatívja is jól kirajzolódik (39. kép 3–9). A veretek felerősítésére a csúcsos végek hátoldalán kialakított nittszegek szolgáltak, de az egyiket négy sarkánál

²⁶ Csak 20 darab került beletárolásra.

²⁷ Ennek részben a mellkast megbolygató állatjárat is lehet a magyarázata.

²⁸ Két darabból kihullott.

másodlagosan félgömbfejú szegeccsel ütötték át. A veretek közül 3 darab jó minőségű, a többi példányon kisebb-nagyobb öntési hibák figyelhetők meg. H.: 2,6 cm, sz.: 2,5 cm, ma.: 0,35 cm, v.: 0,15 cm, nittszeg h.: 0,2–0,3 cm, s.: 4,34 gr/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.07. 136. Aranyalapú ötvözetből készített lemezből kivágott és forrasztott, hólyagos fejű *gyűrű* (40. kép 3) a hátrafelé fordított, „marokra zárt” jobb kézfej ujjcsontjai között került elő (40. kép 1–2). A gyűrűfejen és a karikán egyaránt vörössárga színű, patinaszerű, kopott felületű bevonat látható. A gyűrűfej lemezből kivágott, az illesztés íve jól kivehető, nem dolgozták el. A gyűrűfejen kék színű üvegbetét foglal helyet. A négy hólyag közül az egyik behorpadt. A D alakú gyűrűkarika két végét laposra kalapálták, középen összeforrasztották, így alakítva ki a gyűrűfej alsó részét. Gyűrűkarika átm.: 2,1×2,2 cm, gyűrűfej: 2,3×1,9 cm, gyűrűfej ma.: 0,9 cm, gyűrűpánt sz.: 0,35 cm, s.: 6,51 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.08. 137. Ezüst alapú ötvözetből készült vékony *lemezkarperec* (41. kép 1, 3) feküdt a jobb alkarcsontok közepén (41. kép 5). A karperec környékén, a karcsontokon összefüggő barna elszíneződést lehetett megfigyelni. A karperec szélei közül az egyik szabályos, a másikon jól látható a vágási nyom, nincs eldolgozva. Mindkét vége elkeskenyedő, felületén foltokban aranyozott. Átm.: 6,3×7,2 cm, lemez v.: 0,1 cm, lemez sz.: 0,6 cm, s.: 7,64 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.25. 138. Ezüst alapú ötvözetből készült vékony *lemezkarperec* (41. kép 2, 4) került elő a bal alkar és a kézcsontok találkozásánál. A karperec szélei közül az egyik szabályos, a másikon jól látható a vágási nyom, nincs eldolgozva. Mindkét vége elkeskenyedő, felületén foltokban aranyozott. Átm.: 6,9×7,62 cm, lemez v.: 0,1 cm, lemez sz.: 0,6 cm, s.: 6,1 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.24. 139. Két bronzhuzalból háromrét hajtott és sodrott, hurkos-kampós záródású *lábperec töredékei* kerültek elő a két boka-csont között és a bal boka alól (41. kép 6; 42. kép 1). A töredékek illeszkedtek egymáshoz.²⁹ H.: 1,8 cm, 3,5 cm, 4,5 cm, átm.: 6,3×5 cm, s.: 6,18 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.26–27. 140. Három bronzhuzalból sodrott *lábperec töredéke* (42. kép 2) a jobb lábszárcsont közepéről. H.: 4,5 cm, átm.: 0,25×0,3 cm, s.: 1,41 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.28. Veretek a két lábfejről (42. kép 3–5). Mindkét lábszár teljes hosszában, valamint a lábközép és lábujj csontokon barna elszíneződés volt megfigyelhető. A lábfejen megfigyelt veretek: 141–146. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, hat darab kerek *veret* (43. kép 66–71)

a bal lábfej közepéről. Az ívelt keresztmetszetű veret központi része félgömbszerűen, határozottan kiemelkedik, a veret pereme profilált. A felerősítésre a hátoldal közepén elhelyezett nittszeg és ellentett rézlemez szolgált. Átm.: 1,35 cm, ma.: 0,4 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,2–0,4 cm, s.: 1,3 g/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.09. 147–168. Ezüst alapú ötvözetből készült lemezből kialakított, 22 db kisméretű félgömbfejú *szeg* (43. kép 23–40) a bal oldali lábbeliről, hátlapjuk közepén egy-egy nittszeggel. Átm.: 0,75 cm, m.: 0,25 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,3–0,5 cm, s.: 0,4 g/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.10. 169–176. Ezüst alapú ötvözetből öntött, nyolc darab kisméretű kerek *veret* (43. kép 15–22, 72–79) a jobb oldali lábfej közepéről. Az ívelt keresztmetszetű veret központi része félgömbszerűen kiemelkedik, pereme profilált. A hátoldal közepén egy rézlemezzel ellátott nittszeg szolgált a veret felerősítésére. Átm.: 1,35 cm, ma.: 0,4 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,2–0,4 cm, s.: 1,1 g/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.19. 177–194. Ezüst ötvözetű lemezből kialakított, 23 darab kisméretű, félgömb fejű *szeg* (43. kép 41–62) a jobb oldali lábbeliről, a hátoldalon egy nittszeggel. Átm.: 0,75 cm, m.: 0,25 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,3–0,5 cm, s.: 0,43 g/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.20. 195. Ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű kerek *veret* (43. kép 80) a sír betöltéséből. Az ívelt keresztmetszetű veret központi része félgömbszerűen kiemelkedik, a veret pereme profilált. A felerősítésre a hátoldal közepén elhelyezett nittszeg és réz ellentettlemez szolgált. Átm.: 1,35 cm, mag.: 0,4 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,2–0,4 cm, s.: 1,32 g. Ltsz.: MFM N 2010.03. 196–198. A lábbeliről származó három darab, ezüst alapú ötvözetből készült lemezből kialakított, kisméretű, félgömb fejű *szeg* (43. kép 63–65) a sír betöltéséből, a hátoldalon egy felszerelő szegeccsel. Átm.: 0,75 cm, mag.: 0,25 cm, v.: 0,1 cm, nittszeg h.: 0,3–0,5 cm, s.: 0,3 g/db. Ltsz.: MFM N 2010.03.22.

596. sír: T.: NyDny-KÉK, 240–60°. H.: 205 cm, sz.: 55–65 cm, m.: 15–20 cm. Az agyagos al-talajban jól kirajzolódott a sírfolt hosszú, keskeny, a környezeténél kissé sötétebb, egynemű betöltése. A keskeny sírgödörben egy *maturus korú* (50–59 éves) férfi jó megtartású, enyhén bolygatott vázmaradványa feküdt hanyatt, nyújtott helyzetben. Összeszorított vállai fel voltak húzva, a bal kéz csontjai a keresztcsonton fekvé kerültek elő, a jobb alkarját a bordákra hajlították (44. kép 1–2). A koponyája kissé előre billent, alatta, valamint a karcsontok és a lábfejsontok, illetve a sír alja között 7–15 cm vas-

²⁹ A lábperec hurkos vége a restaurálás során roncsolódott.

tag volt a betöltés, a medence és a lábszárcsontok alatt viszont alig volt megfigyelhető. Mellkasa állatjárat által bolygatva, az állkapocs és az egyik kulcs-csont a mellkas jobb oldalán, a másik kulcs-csont és öt nyakcsigolya a medence környékén, a sír aljától 15–17 cm magasan került elő.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42745) a temetés valószínűsít-hető időszaka 900 (68.2%) 1016 cal AD, illetve 894 (91.7%) 1020 cal AD.

Az emberi váz leletei

1. *Subadultus* korú juh felkarcsontja került elő a jobb mellkas és a jobb könyök között, valószínűleg eredeti helyzetében, a sír alja fölött 7 cm-rel (44. kép 1–2).

A viselet mellékletei

2. Ezüst alapú ötvözetből kialakított, kerek át-metszetű huzalból készült, nyitott végű *kari-ka* három töredéke (44. kép 4) a koponya jobb oldala és a sír-fal között, a sír aljától 18 cm-rel magasabban. A fe-lületén nyomokban aranyozás figyelhető meg. Átm.: 2,5 cm, huzal átm.: 0,1 cm, s.: 0,58 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.30. 3. Ezüst alapú ötvözetből kialakított, kerek átmetszetű huzalból készült, nyitott végű *kari-ka* (44. kép 3) a koponya alatt, a jobb halántékcson-tnál. A végei egyenesen levágottak. A felületén nyo-mokban aranyozás figyelhető meg. Átm.: 2,15×2,5 cm, huzal átm.: 0,15 cm, s.: 1,55 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.29. 4. Kerek átmetszetű öntött bronz *karpe-rec* (44. kép 5) került elő a jobb alkarcsontokon. A szárvégek között öntési hiba figyelhető meg, mivel az öntési maradványt nem fűrészelték ki, így úgy tű-nik, mintha egybeöntötték volna. Átm.: 7,1 cm, huzal átm.: 0,45 cm, s.: 27,84 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.31.

597. sír: T.: Ny–K, 276–106°. H.: <70 cm, sz.: <30 cm, m.: 5 cm. A sekély sírgödörben egy *inf. I. korú* (3–4 éves) gyermek jobb combcsontja maradt meg a sírgödör déli fala mellett.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42747) a temetés valószínűsít-hető időszaka 895 (68.2%) 976 cal AD, illetve 880 (91.7%) 1014 cal AD.

600. sír: T.: Ny–K, 280–100°. H.: 177 cm, sz.: 56 cm, m.: 35 cm. Az egységes betöltésű sír foltja markánsan elvált a sárga agyagos altalajtól és a sír nyugati vége alá nyúló, a sírgödörrel átvágott szar-mata gödör foltjától (45. kép 1). A téglalap alakú, lekerekített sarkú, enyhén teknős aljú sírgödörben egy *adultus* korú (23–25 éves) nő jó megtartású, ha-nyatt, nyújtott helyzetben lévő csontváza feküdt. A sírbetöltés vastagsága a csontváz alatt a karoktól a gerincvonal irányában csökkent. Nyakcsigolyáit és

mellkasát állatjárat bolygatta meg. Állkapcsa a jobb válla mögé fordulva, koponyája hátrabilenve került elő (45. kép 2–3; 46. kép 1).

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42748) a temetés valószínűsít-hető időszaka 893 (68.2%) 971 cal AD, illetve 784 (95.4%) 994 cal AD.

A viselet mellékletei

1. Ezüst alapú ötvözetből kialakított *gömbsor-csüngős fülbevaló töredéke* (46. kép 2) került elő a koponya jobb oldala és a sírgödör nyugati fala kö-zött, a jobb váll mögött, másodlagos helyzetben(?). Maga a huzalfülbevaló hiányzott, a csüngőjének tag-jai közepén átlukasztott, tömör ezüst gömbök. Eze-ket egy rugalmas textil(?)fonálra húzták fel, melyek között vékony bronzhuzalból készült távtartó teker-csek helyezkedtek el. H.: 5,5 cm, gömb átm.: 0,55 cm, s.: 4,97 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.35. 2. Ezüst alapú ötvözetből kialakított *gömborscsüngős fülbe-való* (46. kép 3) feküdt a felső állkapocs bal oldala mellett. A hosszúkás huzalfülbevaló felső harmadá-ban egy hurkot alakítottak ki, az alsó harmadában pedig egy másik hurkon keresztül kapcsolódik hoz-zá a csüngője: drótra húzva négy tömör ezüstgömb csatlakozik, közöttük vékony réz huzalból csavart távtartó teker-csekkel. H.: 10,5 cm, a fülbevaló ka-rika ma.: 4,7 cm, a huzal átm.: 0,15 cm, a gömb átm.: 0,7 cm, s.: 9,43 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.34. 3. Bronz alapú ötvözetből öntött, belül üreges kiala-kítású *fülesgomb* fele (46. kép 10) került elő a jobb felkarcsont felső vége mögött, függesztőfüle alatt gyűrűvel. Gomb h.: 2 cm, átm.: 1,2 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,1 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.42. 4. Bronz huzal-ból készült, kerek átmetszetű, elkeskenyedő végű, nyitott *karperec* (45. kép 4) került elő a bal alkar-csontok alsó végén. Átm.: 7,7×7,5 cm, huzal átm.: 0,4–0,5 cm, s.: 33,99 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.32. 5. Bronzhuzalból készült, kerek átmetszetű, elkes-kenyedő végű, nyitott *karperec* (45. kép 5) került elő a jobb alkarcsontok közepén. Átm.: 6,8 cm, hu-zal átm.: 0,25–0,4 cm, s.: 16,24 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.33. 6. Ezüst alapú ötvözetből öntött, dom-ború kerek *veret* (46. kép 5) került elő a jobb kulcs-csont mögött. Középső bemélyedő része aranyozott. Széle peremes kialakítású, amin egy varrólyukat alakítottak ki. Hátoldalán a felerősítésre két szalag-fül szolgált, az egyik törött. Átm.: 1,5 cm, v.: 0,1 cm, ma.: 0,35 cm, felszerelő fül h.: 0,4 cm, s.: 0,86 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.39. 7. Ezüst alapú ötvö-zetből öntött *veret* (46. kép 4) feküdt az előző veret mellett. Középső bemélyedő része aranyozott, amit egy szív alakú minta vesz körbe. Hátoldalán derék-

szögben meghajlított nittszeg látható. Felerősítéshez a veret peremén lévő két varrólyuk szolgált. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,1 cm, m.: 0,2 cm, nittszeg h.: 0,6 cm, s.: 1,14 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.37. 8. Ezüst alapú ötvözetből öntött kerek veret (46. kép 8) feküdt a legfelső gerincsigolyán. A középén félgömbszerűen kiemelkedő részt aranyozott árok veszi körül. Hátoldalán a felerősítéshez egy visszahajtott pántfület alakítottak ki. Átm.: 1,6 cm, m.: 0,4 cm, pántfül h.: 0,3 cm, s.: 1,98 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.36. 9. Ezüst alapú ötvözetből öntött kerek veret (46. kép 7) került elő a mellcsont és a bal oldali kulcsont találkozásánál. Középén a kiemelkedő részt körbevevő árkolás aranyozott. A veret széle peremes kialakítású, amin két, egymással szemközt elhelyezett varrólyukat alakítottak ki. Hátoldalán a felerősítésre egy lemezfület helyeztek el, ami letört. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,1 cm, m.: 0,2 cm, felszerelő fül h.: 0,2 cm, s.: 0,86 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.41. 10. Ezüst alapú ötvözetből öntött kerek veret (46. kép 6) került elő a bal oldali kulcsont alsó vége alól, annak felszedése után. Középén a kiemelkedő részt körbevevő bemélyedés aranyozott. A veret széle peremes kialakítású, amin egy varrólyukat alakítottak ki. Hátoldalán a felerősítésre egy felszerelő fület helyeztek el. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,1 cm, m.: 0,2 cm, felszerelő fül h.: 0,4 cm, s.: 1,21 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.40. 11. Ezüst alapú ötvözetből öntött kerek veret (46. kép 9) feküdt a gerincoszlop mentén. A középén kiemelkedő részét körbevevő bemélyedés aranyozott, egy helyen átfúrt, másik helyen másodlagosan átütött. A veret szélén sekély vájat fut körbe. A széle peremes kialakítású, amin egy varrólyukat alakítottak ki. A hátoldalán a felerősítésre két kisméretű nittszeget helyeztek el. Átm.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm, m.: 0,2 cm, nittszeg h.: 0,2 cm, s.: 0,81 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.38. 12. A bal könyök és a borda között egy bronz alapú ötvözetből kialakított, öntött, félgömb fejű *fülesgomb* (46. kép 11) került elő, hosszú nyakkal és gyűrűs füllel. Gomb h.: 1,4 cm, átm.: 0,9 cm, fül furat átm.: 0,3 cm, s.: 2,18 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.43.

649. sír: T.: Ny–K, 290–110°. H.: 66 cm, sz.: 31 cm, m.: 3 cm. A sekély mélységű sírt a talajlazító széttroncsolta. A sír betöltéséből két tejfog és a koponya kis töredéke került elő.

650. (padmalyos) sír: T.: Ny–K, 264–84°. Az akna h.: 180 cm, sz.: 48 cm, m.: 12–18 cm. A padmaly h.: 180 cm, sz.: 50 cm, m.: 22 cm. Az agyagos altalajban jól kirajzolódott a sírnak a környezetenél kissé sötétebb, de világos betöltése. A téglalap alakú, lekerekített sarkú akna déli oldalába vájták a padmalyt. Az akna északi fele enyhén, a déli fele

erőteljesebben lejtett a padmaly szájának irányába (47. kép 1–2). A szabályos téglalap alakú, lekerekített sarkú padmalyban egy *maturus korú* (53–59 éves) férfi(?) jó megtartású, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű csontváza volt. A koponyája enyhén a jobb oldalára és előre billenve, vállai enyhén összehúzva, alkarjai és kézcsontjai a medencében feküdtek (47. kép 3–4). A hosszúcsontok alatt 6–12 cm, míg a gerincsigolyák alatt 1–2 cm vastag földréteg volt.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42749) a temetés valószínűsíthető időszaka 823 (68.2%) 970 cal AD, illetve 780 (95.4%) 978 cal AD.

Az emberi váz leletei

1. *Juvenilis korú juh fartőcsontja* feküdt (47. kép 3–4) a jobb medencelapáton és a keresztcsonton keresztben.

A viselet mellékletei

2. Kerek átmetszetű, ezüst alapú ötvözetből készült, huzalból hajlított, nyitott végű *karika* (47. kép 7–8) került elő a bal csicsnyúlvány alatt. A végei egyenesen levágottak. A felületén nyomokban aranyozás figyelhető meg. Átm.: 1,9 cm, huzal átm.: 0,1 cm, s.: 0,66 g. Ltsz.: MFM N 2010.03.44.

701. sír: T.: Ny–K, 270–90°. H.: 60 cm-nél nagyobb, sz.: 40 cm, m.: 2 cm. A sír alján egy *inf. I. korú* (3–4 éves) gyermek vázcsontjának maradványaként, bal és jobb oldali bordák, a két medencelapát és a két combcsont feküdt töredékes állapotban (47. kép 5–6).

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42750) a temetés valószínűsíthető időszaka 903 (68.2%) 1016 cal AD, illetve 895 (95.4%) 1021 cal AD.

Az emberi váz lelete

1. A jobb medencelapát és a sírgödör széle között *tojás* héjának töredékei feküdtek.

720. (padmalyos) sír: T.: NyDny–KÉK, 245–65°. Az akna h.: 120 cm, sz.: 35 cm, m.: 5 cm. A padmaly h.: 135 cm, sz.: 47 cm, m.: 15 cm. A sárgás, agyagos altalajban nehezen kivehető, világos színű foltként jelentkezett az akna feltja. Az akna padmaly felőli alja a padmaly szája felé lejtett. A szűk padmalyban egy *inf. II. korú* (8–10 éves) gyermek, nyújtott helyzetben, hanyatt fekvő, jó megtartású vázmaradványa feküdt (48. kép 1, 3). Koponyája a bal oldalára fordulva, a bal mellkas bordái és a bal karcsontok állatjárat által bolygatva kerültek elő. A jobb karcsontok és a láb- és lábfejcsonatok alatt 4–8 cm vastag földréteg volt.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42753) a temetés valószínűsít

hető időszaka 903 (68.2%) 1016 cal AD, illetve 895 (95.4%) 1021 cal AD.

Az emberi váz lelete

1. *Tojáshéj* töredékei voltak a bal váll helyén (48. kép 2).

Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (2. kép)

A Kiskundorozsma-Hosszúháthoz szintén közeli másik lelőhelyen, Subasán összesen hét honfoglalás kori sír (129., 131., 143., 167., 229., 290., 300. objektum)³⁰ került elő 2000-ben az M5 autópálya nyomvonalán, a Bozsik Katalin vezetésével folyó megelőző ásatáson.³¹ A 10. századi sírokat közvetlenül a Maty-ér nyugati partján (49. kép 1), egy szarmata kori körárkos-halmos temető — a 10. században minden bizonnyal még jól látható — halmaiba (49. kép 2; 64–65. kép), illetve azok köré ásták. A nagyrészt bolygatott, kirabolt temetkezések közül öt tartalmazott leletanyagot. A lelőhely feltárása 2004-ben folytatódott dél felé, ahol 150 m-re egy újabb 10. századi lovassír került elő.³²

129. sír (50. kép 1–4): T.: Ny–K. H.: 199 cm, sz.: 64 cm, m.: 47 cm (a nyelési szinttől). *Adultus* korú (23–39 éves) nő erősen bolygatott temetkezése, sírjának nyugati vége enyhén padkás kialakítású (50. kép 1). A sírgödörben mindössze néhány borda és egyéb csonttöredék került elő. A mellékletek a sír alján, másodlagos helyzetben feküdtek.

A viselet mellékletei

1–2. Bronzból öntött, körte alakú *fülesgombok* (50. kép 2–2b), melyek alsó fele sugárirányban irdalt, nagy átmérőjű függesztő fülük felső pereme kopott. H.: 1,75 cm, átm.: 0,6 cm, furat átm.: 0,35 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.1. 3. Fehér színű, irizáló felületű, fóliás, többtagú *rúdgyöngy kéttagú töredéke* (50. kép 3). H.: 1,4 cm, átm.: 0,75 cm, furat átm.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.3. 4. Barna színű, irizáló felületű, hengeres testű *fémgyöngy* (talán réz?), mely egyik oldala mentén enyhén nyitott

(50. kép 4). H.: 0,5 cm, átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.2.

131. sír (51–52. kép): T.: Ny–K. H.: kb. 200 cm, sz.: kb. 70 cm. A 131. sír a 123. számú szarmata körárkon belül került elő, a 132-es számú szarmata sír bontása során. A sír eredetileg lovas temetkezést, aranylemez töredékét és íjászfelszerelést tartalmazott, mely alapján *felöltött férfi* sírja lehetett.

Állatmelléklet és azok leletei

1. A lovas-temetkezésből mindössze az egyik *pata és lábszont* (51. kép 5–6; 52. kép 5–6) maradt meg. Ltsz.: MFM N 2012.22.4. 2. Vastag, körcikk alakú *aranylemez* (51. kép 3; 52. kép 3), pereme kissé repedezett, közepe vastagabb, egyik peremén egyenesen, a másikon hullámosan vágták le. H.: 1,1 cm, sz.: 0,9 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.5. 3. Aranyozott háttérű *ezüstveret* egy nagyobb és három kisebb töredéke (51. kép 4; 52. kép 4), melyek feltehetően egy tárgy töredékei és a löszerszámbhoz tartoztak. A legnagyobb töredék h.: 1,6 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.6.

Az emberi váz leletei

4. Széles, lapos lemezből készült, tegezszáját díszítő *csontlemez* (51. kép 1; 52. kép 1), mely enyhén ívelt, illetve két végén töredékes. A felerősítésre szolgáló vaspálcák csatlakozó végei okozta rozsdanyomok jól kivehetők a tárgy két keskenyebbik oldala mentén; az egyikben a teljes furat és benne a vasszegecs is megmaradt. H.: 6,8 cm, sz.: 2,9 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.7. 5. Kerek átmetszetű *vasár töredéke* (51. kép 2; 52. kép 2), a nyélnyúlvány falenyomatos. H.: 7,7 cm, átm.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.22.8.

143. sír (53–59. kép): T.: ÉNy–DK. H.: 210 cm, sz.: 77 cm, m.: 95 cm (a nyelési szinttől). *Maturus* korú férfi lovastemetkezése, melyet egy szarmata kori halom szélébe, a 123. körárokhoz közel (64. kép 1–2), annak belső oldalára ástak (53. kép 1–2; 54. kép 1–2).³³ Az erősen bolygatott temetkezésnél (56. kép 1) a leleteket több bontási szinten doku-

³⁰ Az ásatási dokumentációban nem találtunk tájolósi adatokat, így azokat a fotók alapján, a sírgödörök méreteit a sírrajzok alapján adjuk.

³¹ BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 354. A lelőhelyről és az ásatásról ld. BOZSIK 2003, az embertani leletekről PAJA 2003, 161–162. Köszönetet mondunk Bozsik Katalinnak a leletanyag közlésének átengedéséért, illetve Kürti Bélának, valamint a sírokat bontó Fogas Ottónak a sírok leírása során felmerült kérdések tisztázásában nyújtott segítségükért. A temető leletanyaga a Móra Ferenc Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében 2009.29.1–12., 1212.22.1–8., a temető dokumentációja MFM RégAd. 3076–2000 leltári számon található.

³² MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005, 286. A sír egyértelműen elkülönül a többi 10. századi temetkezéstől, ezt a körülötte feltárt több ezer m² alapján jelenthetjük ki.

³³ A szarmata kori körárok DK-i részében, a bejáratától keletre egy emberi koponyatető és *humerus* töredék (középtájékán nagy felületen zöld patinával), illetve egy ló alsó állkapcsa került elő (167. objektumként dokumentálva). Lehetséges, hogy ezek a leletek a kirabolt 143. sírből származnak.

mentálták (54. kép 1–3; 55. kép 1). A rablás mellett a sírgödör északnyugati végét egy nagyobb állatjárás is érintette (55. kép 3). A sírgödör padmalyos kialakítású volt (53. kép 5; 55. kép 2).

Állatmelléklet és azok leletei

1. A sírgödörben feltárt leletek között 13 darab lócsont (59. kép 3) került elő. A temetkezéshez egy $3\frac{1}{2}$ – $3\frac{3}{4}$ éves mént (VÖRÖS 2011, 512) áldoztak fel. 2–3. A lócsontok mellett egy *kutya calcaneus* (59. kép 1) és egy *subadultus* korú juh femur (59. kép 2) is előkerült (VÖRÖS 2011, 512), ez utóbbin zöld patinanyomok látszódnak. 4. *Kengyel* szárának darabjai (56. kép 12; 58. kép 4, 6), lapos, széles kialakításuk alapján feltehetően körte alakú kengyelekhez tartoztak. H.: 2,4 és 6 cm, sz.: 1,8 és 2,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.9. 5. Talán *csikószabla* karikájának (56. kép 13), illetve szárának töredéke (58. kép 1) azonosítható. H.: 3,4 és 2,8 cm, átm.: $1,2 \times 1$ és 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.8. 6. Ovális alakú, jó megtartású *hevedercsat* (56. kép 10–11). H.: 4,3 cm, sz.: 2,4 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.7. 7–9. Három darab öntött, kerek *ezüstveret*, *kantárveret*(?) (56. kép 2–7), koncentrikus díszítéssel, melyen a kiemelkedő középső részt körbefutó, bemélyített aranyozott mélyedés veszi körül, a szélén körben domború perem zárja le. A veret rögzítése nitszegek segítségével történt, melyeken réz ellentettlemez van. Átm.: 1,3 cm, m.: 0,25 cm, v.: 0,1 cm, szegecs h.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.1. A mellékletek között három csontlemez ismert, amelyek közül kettő az anyagminőség és a formai kivitel alapján valószínűleg összetartozó töredék. 10. Lapos csontból kialakított ívelt, igen keskeny *csontlemez* (57. kép 3–4). Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt. H.: 11 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.3. 11. Lapos csontból kialakított ívelt *csontlemez* (57. kép 1–2). Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt. Az egyik széle ívelten hegybe kifutva kidudorodik, középen átfúrt. A furat körül a csontlemez két oldalán vasrozda nyomai figyelhetők meg. H.: 7,5 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,1 cm, furat átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.4. 12. Lapos csontból kialakított ívelt *csontlemez töredéke* (57. kép 5–6). Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt, mindkét végén töredékes. H.: 3,4 cm, sz.: 1,1

cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.5. A csontlemezeket — hátlapjuk irdalása alapján — valószínűleg ragasztással erősítették fel, de az átfúrt lemeztöredéken, a furat körül mindkét oldalon jól kivehető rozsdanyomok arra utalnak, hogy egyes részeit fel is szegezték (57. kép 1). Ezért, valamint a csontlemezek formai jellegzetességei alapján úgy véljük, a csontlemezek talán az egykori *nyereg kápáinak* díszítésére szolgáltak, bár a hazai közölt anyagban formai párhuzamot nem ismerünk.

Az emberi váz leletei

13. A fegyverek közül a *vaspálcás szerkezetű nyíltegez* pálcáinak és pántjainak (58. kép 2–3, 5, 7–20) — több esetben szegecsekkel és falenyomatokkal előkerült — darabjai váltak ismertté. H.: 0,5–3,5 cm, 0,5–1 cm, v.: 0,2–0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.8.

A viselet mellékletei

14. Egy préselt, aranyozott hátterű *ezüstveret töredéke* (56. kép 8–9) a koponya bal szemüregében került elő (53. kép 6–6a), a bolygatás ellenére jól megfigyelhető és dokumentálható módon. A patina elszínezte a szemüreg belső peremét. Az arckoponya többi részén, a homloktól a felső állkapocs széléig megfigyelt zöld patinanyomok arra engednek következtetni, hogy a halott arcát (vagy az azt fedő textilt) nagyobb, de nem összefüggő felületen, elsősorban a száj környékén fedték további ezüstlemezekkel. A tárgy a nagyobb méretű kerek, préselt, általában a csontváz középső részén elhelyezkedő kaftán/ruhaveret típusba sorolható. H.: 3 cm, sz.: 1,8 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.2.

167. sír (60. kép): T.: Ny–K. H.: – cm, sz.: 85 cm. A sírt a 123. számú szarmata kori körárokba ásták, pontosan a körárok érintett szakaszával egyező tájolásban (49. kép 2; 64. kép 1–2). A sír keleti vége a körárok bejáratához esik, azt nem figyelték meg (60. kép 1–2). A sír egy *adultus* korú (23–x éves) férfi temetkezése volt, melyet erőteljesen megbolygattak, mindössze egy felkarcsont, az arckoponya töredéke, továbbá egy ló állkapcsának alsó töredéke került elő a sírből.

229. sír (61. kép): T.: Ny–K. H.: – cm, sz.: 60 cm. Szintén egy szarmata kori körárok belsejében (49. kép 2), ráadásul középen, pontosan a nagyméretű, É–D-i tájolású szarmata kori sírra merőle-

³⁴ A szarmata és a honfoglalás kori sír egyaránt a 229. számot viseli. Az ásató a honfoglalás kori sírt a szarmata kori sír rablóaknjaként értelmezte, bár a honfoglalás kori sírgödör szabályos formájú, függőleges falú és enyhén teknős aljú volt.

³⁵ A feltárás során a honfoglalás kori, Ny–K tájolású sírgödörészletben csak kevés csonttöredék került elő; a szarmata és a honfoglalás kori csontváz csontjai az É–D-i tájolású szarmata kori sírgödör déli felében voltak összekeveredve. Ugyaninnen kerültek elő a fülesgombok is. A körülmények arra (is) utal(hat)nak, hogy a két sírt egy időben rabolták ki.

sen került elő a sírgödör (65. kép 1–2).³⁴ A *maturus* korú (40–59 éves) nő sírját kirabolták (61. kép).³⁵

A viselet mellékletei

1–3. Három darab bronzból öntött, félgömb fejű *fülesgomb* (61. kép 5–5a) került elő, nagyméretű furatokkal. Gomb h.: 1,4 cm, átm.: 0,8 cm, felszerelő fül furat átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.2. 4. A leletek között egy kerek átmetszetű *bronz huzal-darab* (61. kép 6) is volt, funkciója ismeretlen. H.: 1,6 cm, átm.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.6.

290. sír (62. kép): T.: DK–ÉNy. H.: kb. 200 cm. A sírgödört vágta a 10. árok (62. kép 1), amely nagyrészt megsemmisítette a fordított tájolású csontvázat, csak a lábszárak, illetve a koponya voltak eredeti állapotokhoz közeli helyzetben (62. kép 2–3). Lejjebb kirajzolódott a szabályos, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör is, melyben egy *maturus* korú (40–59 éves) férfi csontjai feküdtek (62. kép 4).

A viselet mellékletei

1. Egyélű *vaskés pengéjének töredéke* (62. kép 5–5a) feküdt a bal lábszár mellett, illetve alatt. H.: 2,4 cm, sz.: 1,6 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.12) 2. Nyélnyúlványán falenyomatot *vasár* (62. kép 6) került elő bontás során a sírből. H.: 6,1 cm, átm.: 0,2–0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2009.29.11.

300. sír (63. kép): T.: Ny–K. H.: 198 cm, sz.: 42–53 cm. A keskeny, téglalap alakú, teknős aljú sírgödörben (63. kép 1–2) hanyatt, nyújtott helyzetben *maturus* korú (40–59 éves) nő csontváza nyugodott. Mindkét alkarja merőlegesen a test elé, a hasra hajlítva feküdt (63. kép 3).

Szeged-Öthalom, V. homokbánya

Az M43-as autópálya töltésének építéséhez szükséges földet a várostól északra eső Öthalom határrészben kijelölt V. számú homokbányából kívánták biztosítani a beruházók. A homokbánya területén 2009

tavasztól késő őszeig tartó próba- és megelőző feltárás keretében Paluch Tibor vezetésével mintegy 63 000 m²-nyi területet (66. kép 1) tártak fel részben a bányászt megelőzően, részben azzal párhuzamosan (PALUCH 2010, 347–348). A közel 350 régészeti objektum között preszkíta temetkezés és késő avar kori telep,³⁶ valamint késő középkori telep-részlet mellett egymástól távol, változó távolságra nyolc, 9–10. századra keltezhető sírt tártak fel (66. kép 2–3). A feltáró munkában a Móra Ferenc Múzeum alvállalkozójaként részt vettek az Ásatárs Kft munkatársai is Varga Sándor vezetésével (PALUCH 2010, 347–348).³⁷

36. sír (67. kép 1; 68. kép 1–2): T.: ÉNy–DK, 335–155°. H.: 240 cm, sz.: a vállnál 70, a lábnál 110 cm, m.: 23–26 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör déli vége egy egyenes talpasú vas-kengyellel együtt a kutatóárokban került elő. A sírra történő rábontás során derült ki, hogy a felszíntől közel 1 méter mélyen rajzolódott ki a sír feltájtja. A hátán fekvő, nyújtott helyzetű, *maturus* korú (40–45 éves) férfi³⁸ koponyája enyhén a bal oldalára dőlve feküdt. Vállai összehúzáva, karcsontjai szorosan a bordák mellett, lábsontjai nyújtva, térdnél összeérve helyezkedtek el. A kar és a lábsontjai 5–7 cm vastag betöltéssel feküdtek.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42783) a temetés valószínűsíthető időszaka 780 (68.2%) 874 cal AD, illetve 766 (87.7%) 895 cal AD.³⁹

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy 16–17 éves mén⁴⁰ részleges, valószínűleg bőr nélküli maradványa 6–7 cm vastag földrétegen feküdt az emberi váz bal lábszárcsontja, lábfeje és az északi sírfal között (68. kép 1–2; 69. kép 6). A *mellső két lábvég-csont* egymás mellett párhuzamosan, északnyugati irányba, a bal lábszárcsont külső oldala mellett került elő. A *hátsó két lábvég-csont*

³⁶ A telep korának pontosításáért Pópit Dánielnek mondunk köszönetet.

³⁷ Köszönjük az ásatónak, Paluch Tibornak a honfoglaló magyar sírok közlésének és feldolgozásának lehetőségét. A leletek a Móra Ferenc Múzeum népvándorlás kori régészeti gyűjteményében a 2012.16.1–208., az ásatási dokumentáció MFM RégAd. 5666-2010/I-IV. leltári számon találhatóak. Az eredeti sír- és részletrajz Máté Genovéva és Barta Gábor, a sír- és részletrajzok Paluch Tibor, illetve az ásatás felszínrajza és a térképek Kamarási András (Archeoline Kft.) munkája. A rajzok pauszmasolatait, illetve a táblarajzokat Koncz Margit rajzolta. A régészeti leletanyagot Borbíró Márta, Dobó Bernadett és Vidovics Teréz restaurálta. Ezúton is köszönjük minden közreműködő munkáját, segítségét.

³⁸ A temető és a kötetben közölt többi lelőhely embertani anyagának meghatározást Dr. Marcsik Antóniának köszönjük. A lelőhely antropológiai anyagának értékelését ld. MARCSIK 2015.

³⁹ A radiokarbon méréseket az MTA Atommagkutató Intézete, Környezet Analitikai Laboratórium (Debrecen), valamint Radiocarbon Laboratory (Poznan) végezte el. Az adatokat IntCal09 görbével és OxCal 4.2.2. szoftverrel Molnár Mihály (Isotoptech Nukleáris és Technológiai Szolgáltató Zrt, Debrecen) értékelte és kalibrálta.

⁴⁰ A temető és a kötetben közölt többi lelőhely állatcsont anyagának meghatározást Dr. Vörös Istvánnak köszönjük. A lelőhely és a mikrorégió archaeozoológiai anyagának értékelését ld. VÖRÖS 2015.

a bal lábfejsontok külső oldala mellett feküdt úgy, hogy a lábközépcsontok egymáson keresztben voltak elhelyezve, patákkal délkeleti irányban. A jobb oldalán, orral északi irányban fekvő *lókoponya* a mellső *lábvég-csontok* fölött helyezkedett el. 2. Csuklós szájasú *oldalpálcás zablá* (70. kép 1) feküdt a hátsó *lábvég csont* és az egyenes talpú *kengyel* előtt.⁴¹ A szájasak aszimmetrikusak, az egyik vége erősen töredékes. Az oldalpálcák kiszélesedő, gömbös végűek, az egyiken középen egy ötszög alakú, áttört fül csonkja látható. Sz.: 15 cm, szájas h.: 7,5 cm, szájas v.: 0,8 cm, oldalpálca h.: 15 cm, oldalpálca v.: 1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.13. 3. Enyhén aszimmetrikus, egyenes talpú *vaskengyel* (71. kép 2) feküdt a lókoponya homlokcsontja és a sír széle között 10–12 cm vastag földrétegen, fülével a ló orrának irányában. Téglalap alakú függesztőfüle szűk nyakkal csatlakozik a szárhoz, talpa egyenes, kétoldalt a széle derékszögben kapcsolódik a kiszélesedő szárvégekhez.⁴² Ma.: 16,2 cm, sz.: 12 cm, fül sz.: 4 cm, talp sz.: 2,6 cm, talp v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.15. 4. Körte alakú aszimmetrikus *vaskengyel* (71. kép 1) feküdt a bal lábcsontok és a ló hátsó lábvégcsonthoz között, 10 cm vastag földrétegen, fülével északi irányba. Trapéz alakú függesztőfüle enyhén aszimmetrikus, szára kör átmetszetű, talpa enyhén ívelt, kétoldalt a pereme lehajló, alul középen gerincelt. Ma.: 17,7 cm, sz.: 11,7 cm, fül sz.: 3 cm, talp sz.: 4,2 cm, szár v.: 1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.14.

Az emberi váz leletei

5. Egy 10–12 hónapos ló jobb oldali *combsontja* (74. kép 3) feküdt a koponya mögött, a sír északi végében ferde helyzetben úgy (68. kép), hogy a koponyához közelebbi vége volt közelebb a sír aljához. Ltsz.: MFM N 2012.16.4. 6. Vaspálcás szerkezetű *nyíltegez* (72–73. kép) maradványa feküdt a jobb felkar- és az alkarcsontok felett (69. kép 1–2; 72. kép 1), melynek egyes töredékei állatjártat által elmozdítva a mellkas területén kerültek elő. A tegez fenékpántja jó megtartású, D alakú, melyet igen nagyméretű, falenyomatos szegecses ütöttek át (73. kép), melyek a fenékdesházba mélyedtek. A pánttöredékeken a falenyomatok mellett, a tárgyak külső oldalán textillenymat (73. kép 7) figyelhető meg. A fenékpántból egy oldalpálca jól kivehetően fölfelé indul, de egyik oldalpálca sem futott végig, melyekből három nagyobb töredék karakteres, a nyakpánt pedig nem merevítette a tegezt. A D ke-

resztmetszetű oldalpálcák lapos, belső oldala szintén falenyomatos, két esetben a függesztő fül íves kidudorodása (72. kép 5, 8), illetve egy másik töredéken gombszerű oldaltag (72. kép 7) látható. A tegez sírban mért h.: kb. 75 cm, pánt sz.: 1,4 cm, v.: 0,3 cm, szegecs h.: 1,5–3 cm, oldalpálca v.: 0,5 cm, függesztő fül h.: 3,2 cm. A tegezalkatrészek között volt egy vasból készült, lemezes testű *szíjszorító* (75. kép 4), mely a honfoglalás kori hagyatékban ritka típus. A lapos vaskarikához egy füllel egy laposra kalapált, egyik oldalán ívelten lekerekített, a másikon kisebb méretű, szögletes, egymásra visszahajtott testű szíjszorító, valamint egy további keskeny, lapos vaslemez kapcsolódik. H.: 4,5 cm, sz.: 2 cm, v.: 0,2 cm, csatkarika átm.: 2,2 cm, v.: 0,3 cm. Szintén a tegezhez tartozhatott egy vasból készült, lemezes testű, ovális csatkarikával ellátott, erősen korrodált *vascsat* (70. kép 6). H.: 3,2 cm, csat-test sz.: 1,6 cm, v.: 0,2 cm, csatkarika: 2,4×1,2 cm, v.: 0,4 cm, csatpecsek h.: 1,7 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.6. 7. Nyéltüskés felerősítésű, rombusz alakú *vas nyílcsúcsok* (75. kép 1–3) feküdtek a jobb felkarcsont felső vége felett, hegyükkel északnyugati irányban, egy csomóban (69. kép 2). Legáltalább nyolc nyílhegy töredéke, ebből négy, illetve két darab egymáshoz korrodálódva (75. kép 1–2). Három példány az alsó harmadában kiszélesedő, hosszú vágóélű, deltoid alakú; egy ívelt oldalú, fűzfafalevél alakú típus; a többi formája nem megállapítható. H.: 4–6 cm, sz.: 2–2,5 cm, v.: 0,2–0,6 cm, nyéltüske h.: 1–4 cm, átm.: 0,4–0,6 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.11. 8. Ovális (70. kép 2), illetve kör alakú (70. kép 3) lapos *vastárgyak*, talán nagyméretű vasszegek fejrészei, vagy a tegez alkatrészei lehetnek. Az előbbi egyik oldalán, a szeg csonkjánál falenyomat, a másik oldalán pedig textillenymat látható (70. kép 2). Átm.: 2,5×2,1 cm, v.: 0,4 cm, illetve átm.: 2,1 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.10. 9. Szaruból készült, párban elhelyezett, ívelt oldalú, íj markolatához tartozó, sérült, gyenge megtartású, ún. szilvamag alakú laterális *markolatlemez* (74. kép 1–2) feküdt a jobb bordák és a jobb felkarcsont között, a tegezszejt belső oldalánál (69. kép 2). A markolatcsontok külső oldalai domborúra faragottak, belső oldalai enyhén homorú kialakításúak. A hosszabbik példány külső oldalának és a rövidebb példány belső oldalának egyik végén négyzethálós irányú irdalás nyomai láthatók. Külső felületük erősen kopott, a rövidebb példány egyik vége sérült.

⁴¹ A kutatóórok ásása során kimozdult eredeti helyzetéből.

⁴² Tizennyolc darab különféle méretű levált vastöredék tartozik hozzá.

H.: 13,4 és 14,5 cm, sz.: 2 cm, v.: 0,3–0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.9.

A viselet mellékletei

10. Kerek átmetsetű ezüsthuzalból készült nyitott, egyik végén egyenesen levágott, a másikon enyhén elhegyesedő *karikaékszer* (76. kép 1–1a) feküdt a jobb csecstyúlvány mellett. Átm.: 2 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.5. 11. Kerek átmetsetű ezüsthuzalból készült nyitott, egyik végén egyenesen levágott, a másikon enyhén elhegyesedő *karikaékszer* (76. kép 2–2a) került elő a koponya alól, felszedés közben. Átm.: 2 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.205. 12. Ezüstlemezéből kivágott nyitott, kissé elhegyesedő végű, keskeny *karperec* (76. kép 6–6a) három darabban került elő a jobb alkarcsont alsó végénél. Átm.: 5 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.8. 13. Ezüstlemezéből kivágott nyitott, végein kissé elkeskenyedő *gyűrű* két darabban (76. kép 4–4a) került elő a jobb kézfej középső(?) ujjáról (76. kép 5–5a). Átm.: 2 cm, sz.: 0,4 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.8. 14. Vékony *ezüstlemez* (70. kép 5) 4 darab amorf töredéke került elő a keresztcsont feletti második csigolyáról. H.: 0,5–0,7 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.12.

124. sír (67. kép 1; 77–78. kép): T.: ÉNy–DK, 318–138°. H.: 235 cm, sz.: 90 cm, m.: 7–34 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sír sötétszürke földjén jól kirajzolódott a sárgásbarna agyagos altalajon. A sírban egy *maturus korú* (50–59 éves) *férfi* hátán fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő. A gépi humuszolás során a trepanált koponya arckoponya része megsérült (77. kép 1). A csontváz jobb oldalát állatjártat bolygatta. A felkarcsontok a bordák mellett, az alkarcsontok könyökben enyhén behajlítva, a lábcsontraj egyenesen nyújtva feküdtek. A karcsontok és a lábcsontraj 3–4 cm vastag betöltéssel feküdtek (77. kép 1, 3).

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42782) a temetés valószínűsíthető időszaka 780 (68.2%) 877 cal AD, illetve 768 (88.8%) 897 cal AD.

Állattaléklet és azok leletei

1. Egy 4½–5 éves *mén* részleges maradványa került elő a férfi bal lábszár- és a lábfej csontjainak bal oldala és a sírgödör fala között, a sír alján. A *mellső és hátsó lábvég-csontok* egymás mellett, párhuzamosan a bal lábszárcsonttal, a lábfejcsontraj mellett, patákkal nyugati irányban feküdtek. A *lókoponya* az állkapcsán, orral nyugatnak, részben a bal lábszár- és combcsont mellett és fölött került elő (78. kép 4). 2. *Vaszabla* erősen töredékes állapotban (79. kép)

került elő a váz bal vállának külső oldalán (78. kép 2). Eredetileg feltehetően kétkarikás csikózábla volt. Karika átm.: 5,5 cm, v.: 0,7 cm, szárvas v.: 1,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.38. 3. Körte alakú *vaskengyel* (80. kép 2–2a) feküdt a jobb lábszárcsont külső oldala mellett, fülével délnyugati irányba. Külső része a sír alján, egyik szárának és talpalójának találkozása a lábszárcsonton feküdt (78. kép 4). Az erősen aszimmetrikus kengyel füle fordított trapéz alakú, szára lapos, téglalap átmetsetű, talpa ívelt, peremén aláhajlik, alul középen gerincelt. H.: 15,2 cm, sz.: 14 cm, fül.: 2×3,5 cm, szár: 0,8×1,2 cm, talpsz.: 4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.39. 4. Körte alakú *vaskengyel* (80. kép 1–1a) állt ferdén a sír alján, a lókoponya jobb oldala mellett, a *mandibulára* támaszkodva (78. kép 4). Az enyhén aszimmetrikus kengyel füle trapéz alakú, szára lapos, téglalap átmetsetű, talpa ívelt, peremén aláhajlik, alul középen gerincelt. H.: 18 cm, sz.: 14 cm, fül.: 2,7×4,5 cm, szár: 0,8×1,5 cm, talp sz.: 5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.40. 5. Téglalap alakú *vascsat* (hevedercsat?) *töredéke* (82. kép 9) került elő a sír keleti végében a lócsontok mellett, a sír alján. H.: 3 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.208.

Az emberi váz leletei

6. *Juvenilis korú juh bal combcsontja* feküdt a koponya bal oldala mellett, a sír tengelyére merőlegesen, ferde helyzetben (78. kép 2). A koponya felőli vége a sír alján, a sír oldala felőli vége 3–4 cm vastag földrétegen (részben rajta a zablón?). 7. Szaruból készült, párban elhelyezett íjszarvat fedő, fejes kialakítású, végein szegecselte laterális *szarvlemezek* (81. kép 1–2) feküdtek a jobb felkarral párhuzamosan, a felkar és a sírfal között, a sír alján (78. kép 1). Az épebb darab tompaszögben meghajló vége a hajlat belső oldalán kiszélesedik, az íjfej közepén helyezkedik el a húrvárat. A tárgy mindkét vége hiányos, az íjmarkolat felé eső végén négyzethálósan irdalt (81. kép 1). A párja erősen töredékesen, négy darabban került elő (81. kép 2). H.: 23 cm, sz.: 1,3–2 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.32. 8. Szaruból készült, párban elhelyezett, mindkét felén ívelt oldalú, az íj markolatához tartozó, ún. szilvamacsont alakú laterális *markolatlemez* (83. kép 1–2) — melyek dorzális élén ferde irányú irdalás fut végig — feküdt egymástól elmozdulva a sír alján, az egyik a jobb kézcsontok helyén, a váz tengelyével 45°-os szögben, a másik a jobb alkarcsont és a tegez külső vasalása között, az előző markolatlemezhez 90°-os szöget zárva; mindkettő állatjártat által bolygatott helyzetben (78. kép 3). Az enyhén ívelt lemezek keresztmetszete D alakú. Meredekebb lefutású élük

0,3–0,4 cm szélességben végig ferdén irdalt, elhegyesedő végeik pedig négyzethálósan. Felületük kopott, az egyik lemez íveltebb élén V alakú bevágás látható (83. kép 2). H.: 14,6 cm és 14 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.35. 9. Szarvból készült, párban elhelyezett, fejes kialakítású laterális *szarvlemezek* (81. kép 3–4) — az egyik erősen sérült, töredékes állapotban — feküdtek élükön a jobb lábszárcsonttal párhuzamosan, annak külső oldal mellett, a sír alján (78. kép 4), valószínűleg az egykori alsó íjszarvról. Tompaszögben meghajló végei a hajlat belső oldalán kiszélesednek, a húrvájat az íjfej közepén helyezkedik el. Mindkét lemez alsó, markolathoz közelebb eső végén négyzethálósan irdalt. Felső végüket vasszegeccsel ütötték át, az épebb darabnál a szegecs megmaradt (81. kép 3), míg a másiknál a szegecs furatának felénél törött le a szarvlemez vége (81. kép 4), de rozsdalenyomat alapján itt is biztosan feltételezhetjük az egykori szegecsét. H.: 23,5 cm és 22,4 cm, sz.: 1,3–2 cm, v.: 0,2 cm, szegecsfej átm.: 0,6 cm, szegecs átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.33. 10. *Nyíltegez száját díszítő csontveretek* (83. kép 3–7) kerültek elő a jobb alkarcsont felső vége és a sírfal között, melyek közül a legépebben megmaradt tárgy hátoldalán ferde irdalás látható. H.: 4–5,1 cm, illetve 11 cm, sz.: 0,7–1,3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.34. 11. Vaspálcás szerkezetű *nyíltegez* bolygatott maradványai kerültek elő a jobb hosszúcsontok és a sírfal között, a könyök és a lábszárcsont közötti sávban (78. kép 1), állatjártat által bolygatott állapotban. Eredeti helyzetben a sír alján csak a jobb alkarcsonttal párhuzamosan, a sírfal mellett fekvő vaspálca feküdt, a többi különböző magasságokban a betöltésben. A tegezhez pánttöredékek (82. kép 2–3), oldalsó vaspálca (82. kép 1, 4, 7) és függesztő fül (82. kép 5) tartozott, valamint számos falenyomatos szegecs-töredék. A tegez szerkezete azonban az erőteljes bolygatás miatt nem rekonstruálható. A szórvány *vastöredékek* (84. kép 8–12) valószínűleg a tegez vasmerevítéséhez tartoztak. H.: 2,5–15 cm, pánt sz.: 1,8 cm, v.: 0,2 cm, függesztő fül h.: 5,8 cm, fül átm.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.36. 12–15. Nyéltüskés *vas nyílhegyek és töredékeik* (85. kép) feküdtek a tegez hosszában, állatjártat által bolygatva, a jobb medencelapát és a sírfal közötti területen. Eredetileg legalább négy nyílhegy volt, egyikük rombusz, egy másik hosszú vágóélű, deltoid változat, míg a továbbiak töredékes, de feltehetően deltoid alakú nyílhegy volt. H.: 5–9,5 cm, nyéltüske h.: 3,5 cm, penge sz.: 2,5 cm, penge v.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.37. 16. Rossz megtartású *vascsiholó* (84. kép 9) került elő a jobb

alkar alól, a vaskéssel nagyjából párhuzamosan, a tarsoly veretsorára merőlegesen (86. kép 2), mindkét oldalán vastag textillenymomattal. H.: 1,6 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.27. 17. Szürkésbarna színű kristályos kőzetből készült *kova* (84. kép 4) került elő a sír bontása során a betöltésből. H.: 3,5 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.28. 18. Szürkésbarna színű kristályos kőzetből készült félgömb alakú *kova* (84. kép 5) került elő a sír bontása során a betöltésből. H.: 4,5 cm, sz.: 1,7 cm, v.: 2,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.29. 19. Sötétszürke színű kristályos kőzetből készült hosszúkás, kisméretű kőszik, *kova(?)* (84. kép 7) került elő a sír bontása során a betöltésből. H.: 1,3 cm, sz.: 0,4 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.30.

A viselet mellékletei

20. Kerek átmetszetű, ezüst alapú ötvözetből készült huzalból kialakított, nyitott, egyenesen levágott végű *karikaékszer* (84. kép 3) feküdt a jobb kéz középcsonk helye és a medencelapát között kb. 4–5 cm vastag földbabán. Átm.: 2,2 cm; v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.16. 21. Ezüst alapú ötvözetből készült, kerek átmetszetű huzalból kialakított, nyitott, egyenesen levágott végű *karikaékszer* (két darabban) (84. kép 1) került elő a bal combcsont felső végének külső oldalánál. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.16. A váz jobb oldalán, a jobb oldali medencelapát külső oldalán egy veretekkel díszített zárószíjjal ellátott *tarsoly* feküdt *in situ* helyzetben, előlapjával a sír alján (86. kép). A veret és szíjvég előlappal lefele feküdtek, a szíjvég ovális vége a vaskés nyele alatt. A másik irányban négy darab karéjos veret és egy kerek veret (egy másik az alkarcsont felett néhány cm-re, másodlagos helyzetben) közvetlenül a jobb alkar belső oldalánál feküdt. 22. A zárószíj végén réz alapú ötvözetből öntött, aranyozott hátterű, alul lekerekített, felül ívelten bemélyedő végű *szíjvég* (87. kép 1) volt. Előlapja szélén U alakú, kiemelkedő keret fut végig, melyet belül egy bemélyedő, a hátlapon is jól kivehető árok választ el a szíjvég középső, szintén kiemelkedő részétől. Hátlapján felül két, alul egy ellentettlemezzel ellátott felszerelő csap van. H.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,15 cm, szegecsfej átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.19. 23–24. A zárószíj felső végén két darab, réz alapú ötvözetből öntött kerek veret (87. kép 6–7) feküdt, melyek előlapját a középső kör alakú mintából sugár irányban kiindulva nyolc körcikkre osztanak az aranyozott bemélyedések. Hátlapjukon a perem mentén összesen három, ellentettlemezzel ellátott felszerelő csap van. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,1 cm, szegecs h.: 0,5 cm, szegecsfej átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.20–21. 25–28. A zárószíj

középső részén négy darab, réz alapú ötvözetből öntött hosszúkás, karéjos *veret* (87. kép 2–5) feküdt. A veretek előlapján a középső, rombusz alakú mintát az egyik hosszanti oldalán két, a peremet is tagoló karéj, a másik oldalon egy 3-as alakú ívelt minta zárja le, melyet aranyozott háttérű bemélyedések választanak el egymástól. Hátlapjukon a rövidebbik oldalak pereménél elhelyezett két, ellentettlemezzel ellátott felszerelő csap van. H.: 1,2 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,15 cm, szegecs h.: 0,3 cm, szegecsfej átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.23–26. 29. A zárósíj alsó végén, a síjvég felső oldala mellett egy réz alapú ötvözetből öntött *síjszorító csat* (87. kép 8) feküdt a jobb alkar belső oldalánál, csatkarikával a karcsontok irányában. Helyzete alapján a veretekkel díszített zárósíj nem volt áthúzva rajta, de a csat is előlapjával lefelé feküdt. A félkör átmetszetű ovális csatkarika széles, melyhez egy lekerekített sarkú, négyzetes alakú lemezes csattest kapcsolódik azzal egybeöntve, hátlapjának peremén, háromszög alakban elhelyezett, elkalapált fejú rögzítő csap van. Ez utóbbit a csatkarikával való találkozásnál a csatpecsek számára átfúrták, mely azonban nem került elő. H.: 1,6 cm, csatkarika sz.: 1,3 cm, csattest sz.: 0,7 cm, v.: 0,1 cm, szegecsfej átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.22. 30. Középső nyélállású, egyélű, nyélnyúlványos *vas-kés* (84. kép 6) feküdt a jobb alkar belső oldalán, a kézközépcsontok helyén, a sír alján, élével lefele, állatjárat által megbolygatva. A háromszög átmetszetű pengén a fatok, illetve a nyélnyúlványon az egykori fanyéltól származó falenyomatok láthatóak. H.: 13 cm, penge sz.: 1,8 cm, v.: 0,3 cm, nyélnyúlvány h.: 4,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.31. 31. Ezüst alapú ötvözetből öntött, eredetileg valószínűleg kerek vagy ovális alakú *veret peremtöredéke* (84. kép 2) került elő a keresztcsont feletti harmadik csigolya jobb oldala mellől, bontás közben. A veret előlapján aranyozott háttér részlete és egy ún. pontkördísz és pálcagokkal váltakozva körbefutó peremminta látható, széle a hátoldalán aláhajlik. H.: 1,5 cm, sz.: 0,5 cm, lemez v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.18.

132. sír (67. kép 2; 88–89. kép): T.: ÉÉNy–DDK, 304–124°. H.: 210 cm, sz.: 70 cm, m.: a nyesett felszíntől 20 cm. A felület gépi nyesése során egy kör alakú folt rajzolódott ki. A bontás közbeni újranyesésnek köszönhetően a jelentkezési szinttől mintegy 10 cm mélyen rajzolódott ki a téglalap alakú, lekerékített sarkú sírgödör foltja. A hátán fekvő, nyújtott helyzetű, *maturus korú* (50–59 éves) *férfi* koponyája kissé a jobb oldalára billenve feküdt. A jó megtartású csontváz vállai kissé felhúzva, karcsontjai könyökben enyhén behajlítva, a bal karcsontok a bor-

dák és a medencelapát mellett, a jobb a medencén feküdt, lábcsonthai nyújtva helyezkedtek el a sír délkeleti sarka irányába (88. kép 3–4). A karcsontok 6–10, a lábcsonthok 3–5 cm vastag földrétegen feküdtek. Helyzetük alapján valószínűsíthető a rönkoporsó egykori megléte.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42778) a temetés valószínűsíthető időszaka 782 (68.2%) 891 cal AD, illetve 774 (83.1%) 900 cal AD. Az archaeozoológiai (lócsont) anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42793) a temetés valószínűsíthető időszaka 872 (68.2%) 967 cal AD, illetve 805 (91.1%) 973 cal AD.

Államelléklet és azok leletei

1. Egy ca. 1¾–2 éves *mén* részleges maradványa került elő a férfi bal lábcsonthainak külső oldala és a sírgödör fala között, a sír északkeleti sarkában, a sír alján (89. kép 2). A *mellső és hátsó lábvég-csontok* egymáson, patával észak-északnyugati irányban feküdtek. A *lókoponya* részben az állkapcsán, részben a jobb oldalán volt, orral nyugatnak, a lábvégcsonthok előtt. 2. Kétkarikás, csuklós szájas *csikózábla töredékei* (90. kép 1) — egy szájas és egy zablakarika, valamint a másik karika hat töredéke — került elő a koponya jobb oldalánál, a sír délnyugati sarkában, 3 cm vastag betöltésen. H.: 9,5 cm, átm.: 4,5 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.52. 3. Lapos szárú, vállába kovácsolt fülű, aszimmetrikus *vas-kengyel* (91. kép 1) feküdt a koponya mögött, a sír nyugati végében, 3 cm vastag betöltésen, fülével északnyugati irányba (89. kép 3). Talpa ívelt, kétoldalt a széle lehajló, alul középen gerincelt. H.: 20,5 cm, sz.: 15,2 cm, szár: 0,6×1,2 cm, talp sz.: 3,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.53. 4. Lapos szárú, vállába kovácsolt fülű, aszimmetrikus *vas-kengyel* (91. kép 2) feküdt a koponya mögött, a sír nyugati végében, az előző kengyel felett, fülével délkeleti irányba (89. kép 3). Talpa ívelt, kétoldalt a széle lehajló, alul középen gerincelt. H.: 19,5 cm, sz.: 15,5 cm, szár: 0,7×1,4 cm, talp sz.: 3,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.54. 5. Oldalain enyhén ívelt, téglalap alakú, nagyméretű *hevedercsat* (90. kép 2) feküdt a bal felkarcsont felső végének külső oldala mellett, a sír alján (89. kép 6). H.: 7,5 cm, sz.: 4,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.55. 6. Oldalain enyhén ívelt, téglalap alakú *vascsat* (90. kép 3) feküdt a lócsontok alatt. H.: 5,5 cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,9 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.51.

Az emberi váz leletei

7. *Juvenilis korú juh bal oldali szárcsontja* feküdt a sír délnyugati sarkában, a tegezhez közelebbi vége 5, a sír végéhez közelebbi 15 cm vastag betöl-

tésen. 8. Vaspálcás szerkezetű *nyíltegez* feküdt bolygatott állapotban a jobb karcsonatok és a sírfal között, a felkar és a combcsont közötti sávban, 3–7 cm vastag betöltésen (89. kép 1–4). Külső vonala jelzi a sír déli szélét. A tegezhez pánttöredékek és falenyomatos szegecses (92. kép 4–13; 93. kép 3), oldalsó vaspálca és azokon kialakított függesztő fül (93. kép 1–2) tartozott. Pánt h.: 2–5 cm, sz.: 1–1,4 cm, v.: 0,2 cm, legnagyobb pálca h.: 14,2 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,3 cm, szegecs h.: 0,8 cm, átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.43. A tegez valószínűsíthető hossza 75–80 cm lehetett, a benne lévő nyílveszők ennél valamivel voltak. 9. Hat darab *vastöredék* (92. kép 9) került elő a sír bontása során a sír betöltéséből. Közülük néhány falenyomatos, talán a tegez vasmerevítésének részei lehettek. H.: 1,5 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.56. 10–11. Két darab rombusz alakú, nyéltüskés, összerozsdásodott *vas nyílhegy* (92. kép 2) feküdt töredékes állapotban a jobb felkarcsont felső felének magasságában, hegygyel nyugati irányban, a tegez keresztpántjával egy vonalban, 3 cm vastag földrétegen. H.: 8,5 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.45. 12–13. Két darab, valószínűleg rombusz alakú, feltehetően nyéltüskés, összerozsdásodott *vas nyílhegy* (92. kép 1) feküdt töredékes állapotban a jobb felkarcsont felső felének magasságában, hegygyel nyugati irányban, a tegez keresztpántjával egy vonalban, 3 cm vastag földrétegen. H.: 6,7 cm, sz.: 3,1 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.201. 14. Szaruból készült, párban elhelyezett, mindkét felén ívelt oldalú, az új markolatához tartozó, ún. szilvamag alakú laterális *markolatlemez* (94. kép 1–2) feküdt egymással párhuzamosan az élükön a jobb alkar és a közézkézcsontok külső oldala mellett, 3–6 cm vastag betöltésen. Felületük kopott, végeik kissé letöredezték, az egyik hosszában több helyen hasadozott. H.: 14,3 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.47. 15. Szaruból készült, párban elhelyezett, az íjszarvat fedő, fej nélküli kialakítású laterális *szarvlemezek* (94. kép 3–4) — az egyik erősen sérült, töredékes állapotban, melyen húrvájatot sem helyeztek el — feküdtek egymással párhuzamosan az élükön a jobb térd magasságában, annak külső oldala mellett, 4 cm vastag betöltésen. Felületük kopott, a markolat felé eső végük egyaránt töredékes, a húrvájat nélküli darab pedig középen is törött. A tompaszögben meghajló vége a hajlat belső oldalán kiszélesedik, az új-fej közepén helyezkedik el a húrvájat. H.: 21,5 cm, sz.: 1,7 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.46.

A viselet mellékletei

16. Bronzból öntött *lira alakú csat* (95. kép 2) feküdt a jobb alkarcsontok felső végének külső oldala alatt, 2 cm vastag betöltésen. A kétagú, áttört, szíjbefűzős csattest két sarkán pontszerű kidudorodás van, csatpecke vasból készült. H.: 2,4 cm, sz.: 2,3 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.48. 17. Jó megtartású lant alakú *vascsiholó* (95. kép 1) feküdt a sír tengelyére merőlegesen, a bal könyök belső oldala mellett, a sír alján. H.: 8,1 cm, sz.: 3,1 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.49. 18. Felső nyélállású, egyélű, nyélnyúlványos, töredékes *vaskés* (95. kép 6) feküdt a bal alkar alatt és annak belső oldalánál, 3 cm vastag betöltésen. H.: 8,1 cm, nyél h.: 3,9 cm, penge sz.: 1,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.50. 19. Bronzból öntött *küllős szíjelosztó* (92. kép 3) került elő a bal combcsont felső harmadának külső oldala mellett, bontás közben. A középső, kidudorodó része rozettaszerű, domború mintával díszített, míg a küllős részek karikához való kapcsolódását szív alakú, szintén kidomborodó mintával hangsúlyozták. Hátlapja sima. Átm.: 3,1 cm, m.: 0,8 cm, v.: 0,2–0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.44. A tegez függesztésében volt szerepe. 20. Oldalain enyhén ívelt, téglalap alakú *vascsat* (95. kép 3) került elő a jobb felkar felső vége és a lapockacsont alól. H.: 2 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.202. 21. *Ezüstlemez töredéke* (95. kép 5) került elő bontás közben a sír betöltéséből. Eredetileg egy nagyobb, aranyozott veret része lehetett. H.: 0,9 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.57. 22. *Fatöredék* (95. kép 8) került elő a bal alkar alól. H.: 0,9 cm, sz.: 0,7 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.58.

150. sír (67. kép 2; 96–98. kép): T.: Ny–K, 270–90°. H.: 210–215 cm, sz.: 60–65 cm, m.: 23 cm. A humuszosítást követő többszöri nyesés után rajzolódott ki a téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör, melynek keleti végét a 125. számú árok ásása során megsemmisítették. A bontás során a nyesett felszíntől 10–15 cm mélyen rajzolódott ki a sírgödörben a koporsó foltja, illetve elszíneződése. A sírgödör szélén egy-egy sávban, illetve a váz fölött különböző szinteken, foltokban jelentkező famaradvány volt megfigyelhető. A sírban *senium korú* (60–x éves) *férfi*(?) háton fekvő, nyújtott helyzetű, közepes megtartású vázmaradványa került elő. Trepanált(?) koponyája a bal oldalán, kissé hátra billenve, állkapcsa eredeti helyén nyugodott, vállcsontjai össze voltak húzva, kulcsontjai hegyes szöveget zártak be a gerinc vonalával. Karcsontojai 5–25 cm vastag betöltésen, az állatjárás által bolygatott bordák és a meden-

celapátok mellett nyújtva, lábcsonthai párhuzamosan, nyújtva feküdtek. A lábfejek hiányzó csontjait a kutatóárok ásása közben megsemmisítették (97. kép 1–2).

A sírt kb. 20 m külső átmérőjű, kissé szabálytalan alakú körárok övezte (98. kép). A talajművelés és a természetes erózió következtében mind a sír, mind az árok megfigyelhető mélysége erősen lecsökkent, az árok esetében folytonossági hiány jelentkezett. A nyugati oldalon az árok vonala folyamatosan követhető volt (98. kép 2), szélessége a jelentkezés szintjén 35–45 cm, megfigyelhető maximális mélysége 15–30 cm volt. A szintezési adatok alapján a sírgödör mélysége 10 cm-rel volt sekélyebb, mint a köréje ásott árok legmélyebb pontja. A teknő alakú árok bejárata, ha volt, a körárok északkeleti–keleti–délkeleti szakaszán lehetett. A sírgödör nagyjából az árok által határolt terület közepén helyezkedett el.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42785) a temetés valószínűsíthető időszaka 903 (68.2%) 1016 cal AD, illetve 895 (95.4%) 1021 cal AD.

Az emberi váz leletei

1. Szaruból készült, az íjszarvat fedő, fej nélküli kialakítású laterális *szarvlemez töredéke* (99. kép 2) a jobb kulcsont mögött feküdt a sír tengelyére merőlegesen, állatjárat által bolygatott helyzetben. Végei töredékesek, az egyikén húrvájat részletével, a másiknak a markolathoz közelebb eső végén irdalás nyoma látható. H.: 19,8 cm, sz.: 1,6–2,3 cm, v.: 0,1 cm, húrvájat m.: kb. 0,6 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.71. 2. Szaruból készült, az íjszarvat fedő, fej nélküli kialakítású laterális *szarvlemez töredéke* (99. kép 3) feküdt a bal felkar külső oldalánál, állatjárat által bolygatott helyzetben. Enyhén kiszélesedő végei töredékesek. H.: 19,8 cm, sz.: 1–2,3 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.72. 3. Szaruból készült, az íjszarvat fedő, fej nélküli kialakítású laterális *szarvlemez töredéke* (99. kép 1) feküdt a jobb combcsont belső oldalánál, azzal párhuzamosan, húrvájas végével a lábfejek irányába. Tompaszögben meghajló végének ívelt, belső oldalán enyhén négyzetes alakú húrvájjal, a markolathoz közelebb eső végén hálómintás irdalás nyoma látható. H.: 25,1 cm, sz.: 1,6–2,2 cm, v.: 0,1 cm, húrvájat sz.: 1,2 cm, m.: 1,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.70. 4. Szaruból készült, az íjszarvat fedő, fej nélküli kialakítású laterális *szarvlemez töredéke* (99. kép 4) került elő a jobb lábszárcsont külső oldala mellett, valószínűleg állatjárat által bolygatott helyzetben, tompaszögben meghajló végének ívelt, belső oldalán fél-

kör alakú húrvájjal. H.: 11,5 cm, sz.: 0,7–1,9 cm, v.: 0,1 cm, húrvájat sz.: 1,2 cm, m.: 1,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.69. 5. *Tegez vasmerevítésének töredékei* (100. kép 1–5, 7) kerültek elő a jobb karcsont külső oldalán és a jobb kézcsontok környékén, valószínűleg állatjárat által bolygatott helyzetben. A kilenc nagyobb és 13 kisebb vastöredék többsége oldalpálca töredéke, egyiken szegeccsel. A pánttöredékek között az egyik derékszögben meghajlik, illetve a többi ívelt pánttöredék belső oldala falenyomatos. A töredékek között van a tegez függesztőfüle (100. kép 3). Pálca v.: 0,2 cm, fül v.: 0,6 cm, szegecsfej átm.: 0,4 cm, függesztő fül h.: 6,2 cm, sz.: 1,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.73. 6–8. Szintén a tegez vasmerevítéséhez tartoztak a sír betöltésében magasabb szinten megtalált vastöredékek, pánt és oldalpálca töredékek is, de került elő a jobb combcsont és lábfej külső oldalán is, mely a temetkezés hosszanti irányban végbement állat által történt bolygatásra utal. Vaspálca töredékeinek h.: 0,7–1,5 cm, v.: 0,5 cm Ltsz.: MFM N 2012.16.76.; h.: 1,7–1,5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.78.; h.: 1,2–1,7 cm, sz.: 0,9 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.80. 9–12. Legalább négy darab nyéltüskés *vas nyílhegy* — helyenként összerozsdásodott töredékei — feküdtek a jobb felkarcsont és a sír északi oldala között. Ezek közül két darab rövid vágó élű deltoid alakú *vas nyílhegy* (103. kép 1–4). A tárgyak erősen korrodáltak, a nyéltüskék falenyomatosak. További nyolc apró töredék szintén a nyílhegyekhez tartozhatott, többségük kerek átmetszetű nyéltüske töredék. Egész nyílcsúcs h.: 7,2 cm, sz.: 2 cm, nyéltővis h.: 2,7 cm, v.: 0,4 cm, töredékek h.: 1,9–4,2 cm, ép nyéltővis h.: 4,3 cm, penge v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.74. 13. Tizenöt darab, többnyire lemezesen töredezett, amorfi, apró *vastöredék* (101. kép 1). H.: 0,4–1,5 cm, sz.: 0,2–0,7 cm, v.: 0,2–0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.75. 14. Amorfi alakú *vastöredék* (102. kép 9) a sír betöltéséből. H.: 2 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.77. 15. Lapos *vaspánt* (koporsóvasalás?) összeillő *töredékei* (102. kép 5) kerültek elő a sír betöltéséből. H.: 1,4 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,2 cm. 16. Erősen korrodált, szöggel átütött *vaspánt töredékei* (koporsóvasalás?) (102. kép 7), rajtuk famaradványok. H.: 3,4 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,2–0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.81. 17. Lant alakú *vascsiholó* (103. kép 5) feküdt a jobb alkarcsont belső oldala mellett, a medencelapát mögött. A tárgy erősen korrodált, egyik szára letört. H.: 3,8 cm, sz.: 2,2 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.67. 17. Fehér színű kristályos kőzetből készült, nagyméretű kova (100. kép 6) került elő a bal oldali alsó bordák

és a csigolyák között, 12 cm magas földbabán. H.: 3 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.68.

A viselet mellékletei

18. Gyenge minőségű ezüstlemezről kivágott *veret* egy nagyobb és két kisebb töredéke (102. kép 4) feküdt a bal váll mellett, az állkapocs alatt, mely eredetileg feltehetően téglalap alakú lehetett. H.: 1,6 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.65. 19. Gyenge minőségű ezüstlemezről kivágott téglalap alakú, egyik végén hiányos, töredékes *veret* (102. kép 2) került elő a bal váll mellől, az állkapocs alól. H.: 1,5 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.66. 20. Gyenge minőségű ezüstlemezről kivágott *veret* két töredéke (102. kép 3) került elő a sír betöltéséből, annak középső részén, mely eredetileg feltehetően téglalap alakú lehetett. H.: 2,1 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.64. 21. Ezüstlemezről kivágott, enyhén ívelt, szélein egyenetlenül levágott ezüstlemez, feltehetően *karperec* töredéke (102. kép 2) került elő a jobb felkar felső vége és az íjvégcsont találkozásánál. Sz.: 0,5–0,8 cm, v.: 0,03 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.61. 22. Ezüstlemezről kivágott, nyitott, pödrött végű *pántkarperec* egy nagyobb és egy kisebb töredéke (104. kép 1) feküdt a jobb alkarcsont felső harmada felett, keresztbe. A gyenge kivitelű tárgy szélei egyenetlenek, a vissza pödrött végénél elkeskenyedik. Átm.: kb. 4 cm, sz.: 0,4–0,7 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.60. 23. Ezüstlemezről kivágott, nyitott, pödrött végű *lábperec* vagy csizmaszár leszorító pántjának (esetleg annak díszítésére szolgáló) két nagyobb és két kisebb töredéke (104. kép 2) feküdt a bal lábszárcsont felső harmadánál, azon keresztbe. A gyenge kivitelű tárgy szélei egyenetlenek, a visszapödrött végénél határozottan elkeskenyedik. Átm.: kb. 4–8 cm, sz.: 0,4–0,7 cm, v.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.62. 24. Ezüstlemezről kivágott, nyitott, pödrött végű *lábperec* vagy csizmaszár leszorító pántjának (esetleg annak díszítésére szolgáló) két nagyobb és egy kisebb töredéke (104. kép 3) került elő a jobb lábszárcsont alsó végén, a csontra ráfordulva. A gyenge kivitelű tárgy szélei egyenetlenek, a visszapödrött végénél határozottan elkeskenyedik, az egyik pödrött végének a tövénél átfúrt. Átm.: kb. 4–8 cm, sz.: 0,4–0,7 cm, v.: 0,05 cm, furat átm.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.63.

187. sír (67. kép 4; 105–106. kép): T: ÉNy–DK, 305–125°. H.: 215 cm, sz.: a koponyánál 80, medencénél 75, lábnál 65 cm, m.: a koponyánál 30–35, a lábnál 16–20 cm. A sír környékén a humusz vastagsága megközelítőleg 100–110 cm vastag volt. A téglalap alakú, lekerekített sarkú aknasír barna szí-

nű, homokszemcsés foltja a nyesett felszínen jól elkülönült az altalajtól (105. kép 1). A sírgödör oldalfalai függőleges, illetve meredeken rézsús kialakításúak voltak, alja a nyugati sírvég irányába enyhén mélyült. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű, *juvenis korú férfi* közepes megtartású vázmaradványa volt. Koponyája enyhén a jobb oldalára fordulva, arcrésze sérülten, erősen töredékes/hiányos állapotban került elő. A koponya környékét állatjárás bolygatta meg. Mellkasának csontjai rossz megtartásúak voltak, a jobb oldali bordasor csaknem teljesen elporladt. Jobb karcsontja nyújtva, bal alkarja a medencelapáton, kézfejcsonthai a medence alsó részén nyugodtak. Lábszontjai nyújtott helyzetben feküdtek (105. kép 2).

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42779) a temetés valószínűsíthető időszaka 875 (68.2%) 969 cal AD, illetve 808 (93.1%) 975 cal AD. Az archaeozoológiai (lócsont) anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42795) a temetés valószínűsíthető időszaka 895 (68.2%) 975 cal AD, illetve 887 (95.4%) 990 cal AD.

Állattaléklet és azok leletei

1. Egy 1½ éves mén részleges maradványa került elő a férfi bal lábszontjainak külső oldala és a sírgödör fala között, a sír északkeleti sarkában, a sír aljánál magasabban (105. kép 4). A *mellső és hátsó lábvég-csontok* egymáson, az emberi lábszárcsontokkal párhuzamosan, kettő patával a nyugati, másik kettő pedig a keleti irányba feküdt. A *lókoponya* az állkapcsán, orral nyugatnak, a lábvég-csontok előtt került elő (105. kép 4; 106. kép 5). 2. Kétkarikás, aszimmetrikus *csikószabla* (107. kép 1) került elő a ló fogai közül erősen korrodált állapotban. A felszedés során mind a jobb, mind pedig a bal karikájának egy-egy darabja letört. Szájvas h.: 17 cm, szájvas v.: 1 cm, karika átm.: 6 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.119. Peremükön átlukasztott *ezüstpénzek* (108. kép) kerültek elő a lókoponya jobb és bal oldalán (106. kép 5; 109. kép), melyek a kantár pofa- és homlokszíjára voltak felvarrva. 3. I. Berengar imperator (888–915) páviai *verete*, peremén három helyen átlukasztva (108. kép 5) feküdt a lókoponyán, feltehetően a fejhámot díszítette. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,31 g. Ltsz.: MFM N 2012.16.106. 4. I. Berengar imperator (915–924) milánói *verete*, peremén három helyen átlukasztva (108. kép 3) került elő a lókoponya bal oldala mellett, feltehetően a kantárt díszítette. Átm.: 2,2 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,18 g. Ltsz.: MFM N 2012.16.107. 5. I. Berengar imperator (915–924) milánói *verete* — peremén három helyen átlukasztva (108.

kép 4) — került elő a lókoponya jobb oldala mellett, feltehetően a kantárt díszítette. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,4 g. Ltsz.: MFM N 2012.16.108. 6. I. Berengar rex (888–915) milánói verete — peremén három helyen átlukasztva (108. kép 2) — került elő a lókoponya alól. Átm.: 1,17 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,2 g. Ltsz.: MFM N 2012.16.109. 7. I. Berengar rex (888–915) velencei(?) verete — peremén három helyen átlukasztva (108. kép 1) — került elő a lókoponya bal oldala mellett, feltehetően a kantárt díszítette. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,1 cm, s.: 1,15 g. Ltsz.: MFM N 2012.16.110. 8. Körte alakú, erősen korrodált, enyhén aszimmetrikus vaskengyel (110. kép 1) feküdt talpalóval nyugati irányban, a jobb combcsonton (106. kép 4). A két töredékben megmaradt kengyel füle téglalap alakú, szára lapos, téglalap keresztmetszetű, talpa ívelt, pereme enyhén lehajló. H.: 15 cm, sz.: 12 cm, fül sz.: 3,5 cm, fül: 4×2,2 cm, szár.: 0,5×1 cm, talp sz.: 3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.120. 9. Vaskengyel töredékei (110. kép 2) kerültek elő a jobb lábszár felső részének külső oldalánál, a csontoktól 10–11 cm-rel magasabban. A kengyel egy részét a humuszosítás során megbolygatták. A két megmaradt töredék kb. a kengyel felét teszi ki, mely alapján téglalap alakú füllel ellátott, körte alakú vaskengyel, lapos, téglalap keresztmetszetű szárral; talpa széles és feltehetően ívelt lehetett. Fül sz.: 3,5×2,5 cm, szár.: 0,6×1,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.121. 10–27. Ezüst alapú ötvözetből készült lemezből kivágott, töredékes, gyenge megtartású lemezdzszek (111. kép 1, 4–6, 8, 10, 12, 14) kerültek elő a medencelapát és a lócsontok közötti területről, melyek a nyeregakaróra, illetve a kantár és fejhám szíjaira voltak felvarrva. A veretek többsége négyzet alakú, vagy az volt és a sarkain egy-egy varrólyukkal ütötték át. H.: 0,9–2,2 cm, sz.: 0,3–1,9 cm, v.: 0,1 cm, furat átm.: 0,05–0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.135–152. 28–35. Ezüst alapú ötvözetből kivágott lemezdzszek apró, amorf töredékei (111. kép 2–3, 7, 9, 11, 13) kerültek elő a sír alsó rétegéből és a betöltésből. Pontos funkciójuk nem ismert, de valószínűsíthetően ezek is a lószerszámzatot díszítették. H.: 1–3,2 cm, sz.: 0,3–1,7 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.153–159., 161. 36–48. Ezüst alapú ötvözetből kivágott nyeregkápa lemezdzszei (112. kép) kerültek elő a lókoponya mögött, az egymáson keresztben elhelyezett lólabvégeken és azok környékén. A nyeregkápa vereteit az állatjárás megbolygatta, számos rossz megtartású ezüstlemez a felszedés során is tönkrement, de hat darab jellegzetes öt-, illetve hatszög alakú, U-alakban meghajlított, sarkain a fel-

erősítéséhez szükséges lyukakkal ellátott veretet sikerült azonosítani. A nyereg kápájának díszítésére szolgáló apróbb töredékek is előkerültek a sír bontása során. Az állati bolygatás ellenére, a feltárás során sikerült pontosan megfigyelni, hogy a két kápa távolság 36 cm volt. H.: 2,5–3,5 cm, sz.: 2–2,6 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.122–134.

Az emberi váz leletei

49. Meghatározhatatlan korú juh humerusa (118. kép 9) feküdt a koponya mögött 3–4 cm vastag betöltésen (106. kép 1; 109. kép). 50–55. Aranyalapú ötvözetű lemezből kivágott öt darab négyzetes és egy téglalap alakú lemezdzsz (114. kép 7–12) került elő a koponya mellett és alatt (106. kép 1–3). A négyzetes alakú lemezek a koponya jobb oldalán, illetve a jobb lapocka felső részén, valamint külső oldalán feküdtek. A legnagyobb téglalap alakú aranylemez (114. kép 13) a koponya alatt, az alsó állkapocs környékéről látott napvilágot, enyhén gyűrött állapotban. H.: 3,3 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,02 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.1. H.: 1,3–1,7 cm, sz.: 1,3–1,5 cm, v.: 0,02 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.82–86. Ezek feltehetően szerves anyagból, talán textiltől készült halotti szemfedőhöz tartoztak. Eredetileg a halott szájára helyezhették őket. 56. Vaspálcás szerkezetű nyíltegez a sírgödör délnyugati részében, a sír aljától 16–18 cm-rel magasabban, a férfi csontváza fölött helyezkedett el (105. kép 4; 109. kép). Felső részét állatjárás bolygatta meg. A tegez szájrészét merevítő, erősen töredékes, rossz állagú vasdarabok, illetve rozsdalenyomatok a koponya fölött, a váz jobb oldalán feküdtek. A tegez jobb oldalát merevítő, rendkívül rossz megtartású oldalpálca töredékét eredeti helyzetéből állatjárás mozdította el (115. kép 2–4; 119. kép). A tegez egyik vasmerevítőjének 13 cm hosszú, korrodált darabja közepén — amely másodlagos helyzetben a sír nyugati vége és a koponyatető között látott napvilágot —, a függesztőfűl és az egykor alatta futó faléceket rögzítő, nagyméretű szegecses vannak (115. kép 1). A jobb alkarsont felett, 4–5 cm-rel magasabban helyezkedett el a tegez alját merevítő, 2 cm széles keresztpánt. Körülötte a sír betöltésben további elmozdult töredékek kerültek elő. A tegez, a fenék pántja alapján D alakú volt (116. kép), amely a szerves anyag bomlását követően a tegez bal oldala felé roskadt össze. A fenékpánt belső oldalán lévő igen hosszú, hegyes szegeken famaradványok voltak. Biztosan a fenékpántból felfelé kiinduló, a tegez testének alsó részét merevítő oldalpálca nem került elő. Fenékpánt h.: 12,5 cm, sz.: 8,5 cm, pánt sz.: 1,5 cm, szegecs h.: 3–4 cm, szegecs v.: 0,4–0,7 cm, oldalpálca h.: 13 és 18 cm, sz.:

0,5–0,8 cm, függesztő fül h.: 1,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.114. 57–62. Deltoid alakú *nyílhegyek* (117. kép) kerültek elő a nyíltegez felső részéről, bolygattott, másodlagos helyzetből (106. kép 1–2). A bontás és a felszedés során összesen öt darab, nyéltüskés *vas nyílhegy* került elő, többnyire rövid vágóélű változatok (117. kép 1, 3, 5), illetve két hosszú vágóélű (117. kép 2, 7), valamint feltehetően egy további nyílhegyhez tartozó falenyomatos nyéltüske töredéke (117. kép 4), illetve egy deltoid alakú vastöredék a tegez környékéről, mely esetleg szintén nyílhegy töredéke (117. kép 6) lehetett. H.: 6–8,9 cm, sz.: 2–2,7 cm, v.: 0,2–0,4 cm, felszerelő tüske h.: 1,4–3,6 cm, átm.: 0,3–0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.115–118., 204. 63. Erősen korrodált, szögletes formájú *vascsat* (a tegez függesztő szíjának csatja?) (107. kép 2) feküdt a koponya és a tegez bal oldalán, a szájrész magasságában. H.: 3,8 cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,4 cm, csatpecsek h.: 4 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.203.

A viselet mellékletei

64. Ezüst alapú ötvözetből készült huzalból kialakított, nyitott *karikaékszer* (118. kép 7) került elő a koponya jobb oldalánál, eredetileg három darabban. Átm.: 1,7 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.104. 65. Ezüst alapú ötvözetből készült huzalból kialakított, nyitott, elhegyesedő végű *karikaékszer* (118. kép 8) került elő a bal csecsnyúlványról. Átm.: 1,7 cm, v.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.104. 66. Kisméretű, U alakú *bronzkapocs* (118. kép 5) feküdt a jobb felkarcsont felső része felett. Párja a sír bontása során, viszonylag nagyobb *famaradványokkal* (118. kép 6) együtt került elő. Pontos funkciójuk nem ismert. Drót h.: 0,8 cm, v.: 0,05 cm, a famaradványok h.: 0,5–1,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.111–112. 67. Ezüst alapú ötvözetből készült, téglalap alakú, hengeresen meghajlított *lemez* (118. kép 1) került elő a jobb medencelapát fölött. Felerősítése középen, egy nagyméretű, mindkét végén elkalapált fejű vasszegeccsel történt. A lemez közelében más, maradandó anyagból készült tárgy nem volt, de a sírban feltárt ezüstlemezéből készült keszényélborításhoz hasonlóan ez a gyenge megtartású, töredezett peremű lemez is valamilyen szerves anyagból készült tárgy függesztőfüle vagy borítása volt. H.: 2,2 cm, átm.: 0,8×1,4 cm, lemez v.: 0,05 cm, szegecs h.: 1,3 cm, szegecsfej átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.160. 68. Egyélű *vaskés töredékei* (107. kép 5) kerültek elő erősen korrodált állapotban a jobb combcsont fejrészének külső oldalánál, részben a medencelapát és az alkar alatt. Hegyével a keleti, élével déli irányban feküdt. Markolatán és főként pengé-

jén famaradvány volt, valamint egy vékony ezüstlemez töredékei. H.: kb. 11 cm, nyélnyúlvány: 0,3×0,6 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.113. A kés felszedése során jól látszódtott, hogy a kés nyelét a vékony, lilára elszíneződő ezüstlemez teljesen körbefogta. A késnyél foglalatának kisebb töredékét (107. kép 4) sikerült megmenteni. H.: 1 cm, sz.: 0,9 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.42. 69–85. Aranyalapú ötvözetből préselt, rozetta alakú *övveretek* (113. kép; 114. kép 1–6) voltak a medence környékén (109. kép). Egy-egy darab került elő a medence jobb oldalán, a jobb felkarcsont felső részének belső oldalán, hátlappal felfelé; a jobb könyök belső oldalán, hátlappal felfelé; a jobb alkarcsont felső harmadánál, előlappal felfelé; a jobb medencelapát feletti földabán; a gerincoszlop jobb oldalán, előlappal felfelé; a gerincoszlop alatt, hátlappal felfelé; a bal medencelapát külső oldalánál; a bal alkarcsont felső részének belső oldala alatt, hátlappal felfelé; a bal alkar külső csontjának felső része alatt, hátlappal felfelé; a bal alkarcsont belső felén, hátlappal felfelé; a bal alkar belső csontjának alsó része, valamint a medencelapát alatt; a bal combcsont felső részének külső oldala alatt, hátlappal felfelé és a bal combcsont felső részének belső oldala alatt, hátlappal felfelé. A hátlappal felfele, a vázcsont alatt előkerült veretek elmozdulása kizárható, ezek szerint az elhunytat felövezve temették el. A többi veret másodlagos helyzetben, a sír betöltéséből, sírbontás során került elő. Az elnagyolt kivitelű, kisméretű veretek középső, kör alakú része kidomborodik, peremén 2–3 varrólyuk szolgált a felerősítésre. Átm.: 1 cm, m.: 0,4 cm, v.: 0,02 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.2., 87–102. 86. Téglalap alakú, egyik végén elhegyesedő *aranylemez* (114. kép 13) feküdt a bal ujjcsontok alatt, hegyével déli irányban. Szögletes kialakítású felső végén a felerősítésre, felvarrássra szolgáló egy-egy lyuk volt, melyet alul a szíjvég peremén további egy-egy lyuk egészített ki, melyek alapján valószínűsíthetjük, hogy szintén az övhöz tartozott, annak szíjvége volt. H.: 2,4 cm, sz.: 1 cm, sz.: 0,02 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.3.

236. sír (67. kép 4; 101. kép 3; 120. kép): T.: ÉNy–DK, 320–140° (gerincoszlop), ÉNy–DK, 305–125° (lábcsonatok vonala). H.: 120 cm, m.: a nyesett felszíntől 3–8 cm. A 25–30 cm vastagságú humusz eltávolítása után végzett nyesés során szemcsés szerkezetű, kissé ovális alakú halvány folt rajzolódott ki. Már a nyesett felszínen több apró csont- és vékony ezüstlemez töredék került elő (120. kép 1). A temkezés déli részét a gépi munkával megbolygatták, csak a sírgödör északi fele hiteles. A sírban hátton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz megtartású, *infans I.*

(2–3 éves) *korú gyermek* vázmaradványa feküdt. Koponyáját, mellkasának jobb oldalát, jobb karcsontját és medencelapátját a humuszosítás során a kotró húzta el. Bal karcsontjai és lábcsontjai nyújtva feküdtek. Kéz- és lábujjcsontjai teljesen elporladtak (120. kép 2–4). A temetkezést kis mértékben állatjárások is megbolygatták, valamint sekély mélysége folytán a szántás is érintette.

A viselet mellékletei

1. Vékony ezüstlemezből kör alakban kivágott, kissé hullámos *ezüst lemeztöredék* (121. kép 5; 122. kép 1) feküdt a bal felkarcsont alsó részének külső oldalán, részben a csontot körbevéve (121. kép). A lemeztöredék peremén a felvarrássra szolgáló négy varrólyukat alakítottak ki, a lemez közepén bekarcolt vonal fut körbe, a varrólyukak mentén pedig összesen három kidudorodás látható, melyek valószínűleg korábbi szegecsfejek takarásából származnak. A nyelési szinten már előkerült négy hasonló lemeztöredék, melyekből a restaurálás során egy további, kisebb átmérőjű, kör alakú, nyitott végű ezüstlemez állt össze (122. kép 2). Ez utóbbiak között került elő egy vágott szélű, eredetileg ívelt, feltehetően kör alakú apró ezüstlemez, melynek peremén apró, beütögetett gyöngysorminta fut körbe, a mélyedésekben aranyozás nyomai láthatóak (122. kép 3). Ez a töredék igazolja, hogy a fenti kivágott ezüstlemezek egy tárgyból, feltehetően egy lemezes hajfonatkorong „körülírási” származnak. A szegecsfejek takarásából eredő kidudorodások ezt megbízhatóan alátámasztják. A kivágás nyomai jól megfigyelhetők a töredékeken. Átm.: 6,5 cm, illetve 3,3 cm, sz.: 0,4 cm, lemez v.: 0,05 cm, varrólyuk átm.: 0,1 mm, félgömbös domborítások átm.: 0,2–0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.163. 2. Szürke színű, apró kristályos *mészke töredéke* (122. kép 4) került elő a gödör északi részének betöltéséből. Valószínűleg *kova*(?), bár eredetileg a sír anyagához való tartozása kérdéses. H.: 2 cm, sz.: 1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.164.

237. sír (67. kép 4; 123–124. kép): T.: Ny–K, 268–88°. H.: 226–230 cm, sz.: 80–86 cm, m.: 13–16 cm. A 30–35 cm vastag humusz eltávolítása után a nyesett felszínen a sír feltárta az altalajon jól kirajzolódott (123. kép 1). A lekerekített sarkú, téglalap alakú sír oldalfalai meredeken rézsűs kialakításúak, alja egyenes volt. A sírban *maturus* *korú* (45–55 éves) *nő* viszonylag jó megtartású vázcsontjai feküdtek. A bal oldalán fekvő koponyájának jobb oldalát a markoló kicsit meghúzta. Vállai kissé felhúzva, karcsontok könyökben enyhén behajlítva, nyújtva, 2–4 cm vastag betöltésen kerültek elő. Jobb kézfejcsonthoz részben a medencelapát alatt feküdtek. Medencelapátjai a déli sírfal közelében,

lábcsontjai térdben meghajlítva, a bal oldalukon fekve helyezkedtek el (123. kép 2–4). A temetkezés nyugati részét, a nyak és a fej környékét állatjárat, keleti végét egy újkori lövészárk(?) bolygatta meg.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42777) a temetés valószínűsíthető időszaka 781 (68.2%) 888 cal AD, illetve 771 (86.1%) 900 cal AD.

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy 2½–3 éves *mén* részleges maradványa került elő a sír keleti végében, a lábfej előtt, a sír alján (124. kép 5; 125. kép 2). Két *lábvég-csont* egymás mellett, a *lókoponya* alatt, keresztbe feküdt, patával délkeleti, illetve északnyugati irányban. A töredékesen megmaradt *lókoponya* — melynek nagyobb részét az újkori beásása során megsemmisítették, a hiányzó két lábvég-csonttal együtt — orral nyugati irányban, az állkapcsán feküdt. 2. Korrodált felületű *vaskengyel* (126. kép 2) állt a talpalóján a bal lábfejtől 7 cm-re (124. kép 5; 125. kép 2). A töredékes állapotú kengyel aszimmetrikus, füle trapéz alakú, enyhén vállába kovácsolt, szára lapos. Talpa ívelt, kétoldalt a széle lehajló, alul középen enyhén gerincelt. H.: 16,5 cm, sz.: 15 cm, fül sz.: 4,2 cm, szár.: 1,8×0,4 cm, talp sz.: 3,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.188. 3. Jó megtartású, körte alakú, kiszélesedő talpalójú *vaskengyel* (126. kép 1) feküdt a sírgödör délkeleti sarkában (124. kép 5–6; 125. kép 2), a ló lábszárcsontjaitól 12–13 cm-re, talpalójával a déli sírfal irányába. Vállába kovácsolt, függesztőfüle trapéz alakú. Az aszimmetrikus kengyel szára lapos, talpa ívelt, kétoldalt a széle lehajló, alul középen enyhén gerincelt. H.: 16,5 cm, sz.: 14,7 cm, fül sz.: 4 cm, talp sz.: 2,7 cm, szár.: 1,5×0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.187. A két kengyel és a lócsontok helyzete alapján (124. kép 5; 125. kép 2) a nyeret a sír keleti végébe, keresztben fektették. 4. Trapéz alakú, széles *vastöredék* (127. kép 2), közepén egy átöréssel került elő a sír betöltéséből a bontás során. Valószínűleg egy másik *vaskengyel* fülének a töredéke. H.: 5,2 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.193. 5. *Ezüstlemez* apró *töredéke*, átütött, hozzákorródalt *vasszeggel* (128. kép 7) együtt feküdt a sír délkeleti sarkában, a jobb lábujjcsontoktól 17–18 cm-re, közvetlenül az egyik lólábszárcsont mellett (125. kép 2), a sír aljától 10 cm-rel magasabban. Szög h.: 1,3 cm, szögfej sz.: 0,3 cm, lemez v.: 0,03 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.191. Feltehetően a nyereghez tartozott. 6. *Vastöredékek* (128. kép 8) kerültek elő a sír betöltéséből a bontás során. H.: 2 cm, sz.: 0,7 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.192. Feltehetően a nyereghez tartoztak.

Az emberi váz leletei

7. Meghatározhatatlan állat vékony csonttörédeke feküdt a sír nyugati végében, a koponyától 10 cm távolságra (123. kép 2), a sír tengelyére merőlegesen. Ltsz.: MFM N 2012.16.103. 8. Vízimadár singcsontjából (*ulna*) készült díszítetlen csont tűtartó (127. kép 3) feküdt a nyakcsigolyák jobb oldalánál, a lapockacsont és a koponya közötti részen (124. kép 1). H.: 8,6 cm, átm.: 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.186. 9. Egyik végén kissé kiszélesedő, elhajló végű, korrodált vastű(?) (128. kép 9) famaradvánnyal, és egy különálló faszilánk (128. kép 10) került elő közvetlenül a tűtartó mellett, annak külső oldalánál (124. kép 1). H.: 2,7 cm, fej átm.: 0,8 cm, faszilánk h.: 1,2 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.189. 10. Egyenes, egyélű, korrodált felületű vaskés (127. kép 1) feküdt a mellkas bal oldalán, a bordacsontokon, hegyével északkeleti irányba, élével a csigolyasor felé (123. kép 2). A középső nyélállású vaskés nyúlványán és a pengéjének egyik oldalán vasoxiddal konzerválódott famaradvány látható. A penge másik oldalán, nagy felületen vasoxiddal konzerválódott textillenyomat figyelhető meg. A sírban mért h.: 16,5 cm. H.: 10 cm, nyéltővis h.: 5,4 cm, penge sz.: 1,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.185. 11. Vaskés(?) darabja (127. kép 4) feküdt a két térd között, a sír tengelyével párhuzamosan. Felületét körben rákorrodált famaradvány fedi. H.: 4,3 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.188.

A viselet mellékletei

12. Kisméretű szemesgyöngy (128. kép 1) került elő a felszedés során a mellkas bal oldaláról, a bordacsontok alól. A barna, lapított gömbös testű, keresztmetszetében ovális furatú gyöngyöt három, a külső ívén arányos elosztásban elhelyezkedő ovális kiemelkedés díszíti, közepükön citromsárga pöttytel (az egyik hiányzik). Átm.: 0,7 cm, v.: 0,3 cm, furat átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.166. 13. Szemesgyöngy (128. kép 2) került elő a felszedés során a váz jobb oldalán, a jobb lapocka felső részén, a tűtartó alól. A barna színű, lapított gömbös testű, keresztmetszetében ovális furatú gyöngyöt három, a külső ívén arányos elosztásban elhelyezkedő ovális kiemelkedés díszíti, közepükön ovális citromsárga alapon hat apró zöld pöttytel (az egyik hiányzik). Átm.: 0,7 cm, v.: 0,3 cm, furat átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.167. 14. Szemesgyöngy (128. kép 3) került elő a felszedés során a jobb lapocka alatt 2 cm-re. A zöld színű, lapított gömbös testű, keresztmet-

szetében ovális furatú gyöngyöt három, a külső ívén arányos elosztásban elhelyezkedő ovális kiemelkedés díszíti, rajtuk vörössel pöttyözött sárgásfehér, ovális folttal. Átm.: 0,8 cm, v.: 0,3 cm, furat átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.168. 15. Zöld színű, hasáb alakú üveggyöngy (128. kép 5) került elő a felszedés során álló helyzetben a jobb oldali borda és lapocka alól. Oldalain hat, kiemelkedő páros bordával, és hat-szoros, körbefutó, kiemelkedő hullámvonallal díszített. A mélyedésekben helyenként fehér üveg nyomai. Furata kör keresztmetszetű. H.: 1,2 cm, átm.: 0,6 cm, furat átm.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.169. 16. Barna színű szemesgyöngy (128. kép 4) került elő a felszedés során a jobb lapocka felső részén. A lapított gömbös testű gyöngyöt három, a külső ívén arányos elosztásban elhelyezkedő ovális kiemelkedés, rajtuk sárgásfehér ovális folt díszíti (az egyik hiányzik), furata keresztmetszetében ovális alakú. Átm.: 0,7 cm, v.: 0,3 cm, furat átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.170. 17–29. Tizenhárom rombusz alakú aranyozott ezüstveret (129–130. kép) feküdt a nyakcsigolyák körül, a két kulcsont által kirajzolódó ívben (124. kép 1), valószínűleg két párhuzamos sorban (125. kép 1), feltehetően az ing nyakrészére voltak felvarrva. Az ezüst alapú ötvözetből öntött, enyhén domború veretek szabályos rombusz alakúak (124. kép 3–4), és egy kivételével (130. kép 3) — bár több öntésből készültek — azonos kivitelűek, díszítésük stilizált (129–130. kép). A peremen domború szegélyminta fut végig, mely a két hosszanti csúcs mellett félkör alakban kiszélesedik, míg a rövidebbik tengely mentén a félgömbös mintát keretként veszi körül. Az eltérő veretnél⁴³ (130. kép 3) a perem négy, S alakú, erősen stilizált fél-palmetta mintából áll. Az eltérés a többi verettől főleg a rövidebbik tengely menti két csúcsonál látható, ahol a visszahajló minta kör alakban kiszélesedő végei határozottan elkülönülnek egymástól. Ennél a veretnél a keret által közrefogott rész közepe kiemelkedik, míg a többinél egységesen mélyebb. Az utóbbi veret egészen biztosan nem együtt készült az ingnyakdísz többi tagjával, ami a veret hátlapján látható, felerősítéshez szolgáló füleknél is jól látható. A többi veretnél, a hosszabbik tengely menti végeknél egy-egy átfúrt felszerelő fület helyeztek el; ennél felszerelő tűskéket hajlítottak meg (130. kép 3). A felszerelő fülek furatiránya a hosszanti tengelyre merőleges, ami eltér az általános gyakorlattól. Az egyik veretnél⁴⁴ a felszerelő fülben apró fonalmaradványokat figyeltek meg az ásatók. H.: 2,6–2,8 cm,

⁴³ Ltsz.: MFM N 2012.16.183.

⁴⁴ Ltsz.: MFM N 2012.16.177.

sz.: 1 cm, v.: 0,1 cm, fül.: 0,25×0,3 cm, fül v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.172. 30. Vékony ezüstlemez (128. kép 6) — feltehetően másodlagos helyzetben — feküdt a bal felkarcsont külső oldalától 11 cm-re (124. kép 2). Szélei töredékesek, a két szemközti oldalon egy-egy kisebb része merőlegesen, egyik oldalon felfelé, másik oldalon felfelé van behajlítva. Eredetileg egy kisebb méretű, belülről domborított, feltehetően kerek veret töredéke másodlagosan felhasználva. A lemélyedő részek peremén aranyozással díszített. Felerősítését egy lyuk tette lehetővé. Átm.: 1 cm, lemez v.: 0,03 cm, lyuk átm.: 0,15 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.187.

257. sír (67. kép 4; 101. kép 2; 131–132. kép): T.: Ny–K, 285–105°. H.: 180 cm, sz.: a koponyánál 62, a medencénél 65, a lábnál 52 cm, m.: a nyestett felszíntől 5–12 cm. A 30–35 cm vastag humusz gépi eltávolítása után a nyestett felszínen a sír foltja nem rajzolódott ki, mindössze a koponya homlok-része és részben a szemüreg látszódott, valamint a lókoponya maradványa, aminek felső részét a markoló húzta el (131. kép 1). Miután a sírgödör szélei bizonytalanok voltak, a csontoktól kezdtek el a sír bontását. A sír betöltése szinte teljesen megegyezett a környezetével, sárgásbarna löszös, homokos volt. A bontást követően a sírgödör kissé szabálytalan téglalap alakú lett, amelynek középső része enyhén kiszélesedett, míg a láb felőli része összeszűkült (131. kép 4). A temetkezés nyugati felét a markoló mellett még a szántás is megbolygatta. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű, *infans I. korú* (3–4 éves) gyermek rossz megtartású vázmaradványa feküdt (131. kép 2–3). Koponyája kissé előrebillenve, enyhén a bal oldalára fordulva, töredékes, arc-sontja hiányos állapotban voltak. Az alsó állkapcsa a koponya bal oldalán került elő. Csigolyái teljesen elporladtak. A jobb alsó bordákon zöld patina elszíneződései látszódtak. Jobb felkarja az alkarcsont alsó részén és a combcsont felett, másodlagos helyzetben, alkarcsontja eredeti helyén feküdt. Bal felkarcsont *in situ* helyzetben, alkarcsontjai hiányoztak. A kézcsonatok felszívódtak, a medencelapátok elporladtak, lábcsonatok nyújtva helyezkedtek el.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42786) a temetés valószínűsíthető időszaka 989 (68.2%) 1019 cal AD, illetve 969 (91.7%) 1029 cal AD. Az archaeozoológiai (lócsont) anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-42792) a temetés valószínűsíthető időszaka 898 (68.2%) 986 cal AD, illetve 891 (93.8%) 996 cal AD.

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy kb. 2 éves mén részleges, maradványa feküdt a sír keleti végében, a sír alján (131. kép 3–4; 132. kép 3). Az egyik *lábvég-csont* a lókoponya alatt keresztbe, patával északi, a másik *lábvég-csont* a lókoponya mögött, patákkal nyugati irányban feküdt. A lókoponya a bal oldalán feküdt, orrával nyugati irányban. Jobb oldalát a humuszolás során a kotró húzta el, de a korábbi mezőgazdasági művelés is megbolygatta. A sírgödör, az emberi váz és a lócsontok helyzete alapján feltehető, hogy a lócsontokat utólag ásták be a sírba. 2. *Vaszabla*, pontosabban nagyméretű *zablarika töredékei* (133. kép 2) kerültek elő a töredékes lókoponya, valamint a szintén töredékes lólábszárcsontok között (132. kép 5–6). Átm.: kb. 6,5 cm, v.: 0,2–0,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.198. 3. Apró, bordázott *vastöredékek* kerültek elő a lócsontok között. H.: 2,2 cm, sz.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.200. 4. Nagyméretű, szögletes, kissé trapéz alakú, erősen korrodált *hevedercsat* feküdt a gyermek jobb lábfejcsonthoz magasságában, a sír déli fala mellett (132. kép 4; 133. kép 1). A csatpecsek közül csak egy apró töredék maradt meg. H.: 5,8 cm, sz.: 5 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.199. 5. Rossz megtartású, vékony ezüstlemezről kivágott *lószerzőveret*(?) *apró töredéke* (134. kép 3) került elő bontás során a lócsontok környékéről. A legnagyobbban a felerősítést szolgáló lyuk maradványával. H.: 0,2–0,7 cm, sz.: 0,1–0,5 cm, v.: 0,03 cm, lyuk átm.: 0,05 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.196. 6. Vékony, hullámos *vaslemez töredéke* (134. kép 2) került elő bontás során a lócsontok környékéről. H.: 2,5 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.200.

Az emberi váz leletei

6. *Juvenlis korú juh bal oldali combcsontja* (134. kép 4) feküdt a koponya bal oldala mellett, az emberi vázzal párhuzamosan (131. kép 2). Ltsz.: MFM N 2012.16.194. 7. Világosbarna színű, hasáb alakú, feltehetően *fenőkö töredéke* (133. kép 3) feküdt a felkarcsont felett. H.: 1,2 cm, sz.: 0,7 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.197.

A viselet mellékletei

8. Levél alakú, ún. *csörgős veret* (134. kép 1) került elő a váz jobb oldalán, a jobb alkarcsont és a bordasor közötti részen, az alkarcsontnak támaszkodva, hátlappal felfelé (132. kép 1–2), mely elsődlegesen szügyelőveret lehetett. A veret eredeti sírbeli helye — az erősen elszíneződött csontok alapján — a jobb bordasor alsó részén volt. A középen kidomborodó előlapja ezüst alapú ötvözetből öntött, középen dudoros hátlapja réz alapú ötvözetből készült, vékony lemezből vágták ki. Előlapján háromkaréjos, szimmetrikus díszítés, közepén domborúan kiemelkedő

bagolyszemes minta látható. A levélkaréjok bemélyedő peremei, valamint a bagolyszemeket koncentrikusan övező bemélyedő ívpárok aranyozottak. A veret elő- és hátlapját négy kiemelkedő, elkalapált végű ezüstszegeccsel rögzítették. A hátlap felerősítésére szolgált egy további, a veret tengelyének alsó végén a veret előlapját is átütő bronzszeg. Három szegecs a veret csúcsánál, kettő felül, a veret függőleges tengelye mentén, egymás mellett került elhelyezésre. A két lap között a rézlemezen mandula alakú kiemelkedés látható, amely belül üreges, alsó és felső pereme átütött, mely a másodlagos viseletnél a felerősítésre szolgált, de nem zárhatjuk ki a nyakban való viseletet sem. H.: 5,4 cm, sz.: 4,3 cm, előlap m.: 0,5 cm, előlap v.: 0,1 cm, hátlap v.: 0,05 cm, hátlap domború rész: 2,2×1,8 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.195. 9–10. Két(?) rombusz alakú *vas nyílhegy* fejének összeroldódott, amorf töredéke. H.: 6,7 cm, sz.: 3,1 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 2012.16.201.

Zsombó-Bába-dűlő⁴⁵

A községtől keletre, a Szatymazzal határos területen (135. kép 2; 136. kép 1, 3), a Zöldért zsombói telepének udvarán, 1986-ban villanyoszlop gödrének kiásása közben emberi csontváz mellkasára és koponyájára, illetve lókoponya orrészére és kengyelekre bukkantak. A rábontás után kiderült, a munkások ásásával egy sír medence feletti részét semmisítették meg. A temetkezés közvetlen és tágabb környékén Lőrinczy Gábor 24×36 méteres területet tárt fel szelvényekkel, fél méteres tanúfalakkal (136. kép 4), de a közel 900 m²-nyi területen újabb sírok nem kerültek elő. Az útépités, a Zöldért teleppel szembeni Wesselényi iskola építése, valamint a teleppel délről szomszédos barackos telepítése során temetkezésre utaló újabb leletek nem kerültek elő. A sír a feltárt terület északnyugati sarkának közelében, a feltárt terület észak szélétől 6, illetve keleti szélétől 8 m-re volt. A magányos sír a környezetéből alig kiemelkedő lapos, homokos területen került elő. A sírtól keletre, 30–40 m-re egy északnyugat–délkelet irányú névtelen vízfolyás húzódik.

1. sír (136. kép 2; 138. kép 1): T.: ÉNy–DK 325–145°. H.: kb. 185–200 cm, sz.: kb. 75–80 cm, m.: 100 cm. A téglalap alakú, lekerekített végű, tekóns aljú sírgödör délnyugati oldalában, hanyatt fek-

vő, nyújtott helyzetű *maturus* korú (50–59 éves) férfi vázmaradványa a medencétől lefele 3–6 cm vastag betöltéssel feküdt. A munkások által kiemelt koponyán az állkapocs jobb oldalán, valamint a jobb csecsnyúlványon zöld patinanyom figyelhető meg (139. kép), ami feltehetően karikaékszertől(?) és talán érmétől származhatott. Ezek a tárgyak a sír megtalálása során tűnhetek el. A sír felszín- és metszetrajza (138. kép 1) alapján feltételezhető a vájt koporsó egykori megléte. Az alkarcsonatok és a lábcsontok nyújtva, párhuzamosan feküdtek. A lábszárcsontok a sír délkeleti oldalához voltak fektetve.

Állatmelléklet és azok leletei

1. Egy 5–5½ éves mén koponyája a sírgödör északkeleti sarkában, nagyjából orral északi irányában a bal oldalán, részben a férfi bal lábszárcsontján feküdt (136. kép 2; 138. kép 1). A két mellső és a bal hátsó lábsontok a ló állkapcsa mellett, azzal párhuzamosan, a sír északi fala mellett, a sír alján, a jobb hátsó lábsontok — mindhárom lábsont patával északi irányba — és a farokcsigolyák a ló állkapcsán feküdtek. A ló feje le volt kantározva. A ló koponyájának és a lábvégeinek sírbeli helyzetéből, azok *volaris* (talpi), illetve *dorsalis* (háti) oldalukra való fektetéséből valószínűsíthető, hogy itt lóbor nélküli lovastemetkezés volt. Azaz a temetés során a lónak csak a levágott feje (bőrben hagyott koponya, mandibula-pár, nyelvcsonat), — az ízületeknél gondosan kibontott — lábvégei és egy le/ki/vágott farokrész került a sírba (VÖRÖS 1999). 2. Villászáru és széles talpalójú *vaskengyel* (140. kép) került elő a földmunka során a lókoponya előtt. Egybekovácsolt, téglalap alakú füllel, és gombos nyakkal, talpa enyhén homorú. Szárainak átmetszete a gombos nyak alatt félkör alakú, mely a talp felé futva ellaposodik és kívül enyhén gerincelt. M.: 17,5 cm, sz.: 12 cm, fül: 3,3×2,8 cm, szár: 1,2×0,6 cm, talp sz.: 4,1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.21. 3. Egy boltozatos száru, egyenes és széles talpalójú *kengyel* (141. kép) került elő a másikkal együtt a lókoponya elől. Szárainak átmetszete kör alakú egészen a talp derékszögben megtörő, felfelé elkeskenyedő oldalnyúlványával való találkozásig. Ez utóbbit az oldalra felhajló talpgerinc két oldalán egy-egy pár lyuk van. A talp széles, egyenes, két oldalán megvastagodó, alul gerincelt. M.: 13,9 cm, sz.: 10,5 cm, fül: 3,5×2,5 cm, szár: 0,7 cm, talp sz.: 5,1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.22.

⁴⁵ A sír első közzlése: LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 296–297, kiegészítése: BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002, 355; VÖRÖS 1999. A sír- és tárgyrázokat Szőke Ágnes, a tárgyfotókat Dömötör Mihály, a sír- és részletfotókat Lőrinczy Gábor készítette. A sír leletanyagát Szőke Ágnes restaurálta. A régészeti leletanyag a Móra Ferenc Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében 93.7.1–22. leltári számon található.

Az emberi váz leletei

4–5. A nyíltegez száját díszítő *csontlemezek* (142. kép 1, 3) kerültek elő erősen töredékes állapotban a bal felkarra merőlegesen, annak külső oldala mellől (137. kép 4), a koporsóból. H.: 9,3 cm, sz.: 2,3 cm, v.: 0,2 cm, illetve h.: 6,2 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.17. 6. *Vaspálcás szerkezetű nyíltegez* alsó pántjának töredéke (142. kép 9–10) feküdt a bal combcsont közepének külső oldala mellett (137. kép 1). Mindkét töredék belső oldalán falenyomatos, az erősebben ívelt darab szegeccsel átütött (142. kép 10). H.: 4,5 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,4 cm, valamint h.: 4,1 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,4 cm. 7. Egy *vasszegecs* (142. kép 2): h.: 1 cm, átm.: 0,3 cm, fej átm.: 0,5 cm Ltsz.: MFM N 93.7.14., illetve három igen apró *vas-töredék* (144. kép 11–13) került elő a kidobott földből, melyek valószínűleg a nyíltegezhöz tartoztak. 8–12. Öt darab hosszú vágó élű, deltoid alakú *vas nyílcsúcs* (143. kép 1–5) feküdt egy csomóban a bal felkar külső oldalánál, a tegez száját díszítő csontlemezek előtt (137. kép 4), hegyükkel északnyugati irányba. Valamennyi nyéltüskés kialakítású, rajtuk falenyomatokkal. H.: 5,5–6,5 cm, sz.: 1,5–2 cm, nyéltüske átm.: 0,4 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.18. 13. Két darab *vastöredék* (144. kép 7–8) került elő a sír bontása során, melyek eredetileg a nyílcsúcsok nyéltüskéihez tartozhattak. H.: 2,8 cm, átm.: 0,5 cm, illetve h.: 1,4 cm, átm.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.19. 14. Öt darab amorf *vastöredék* (142. kép 4–8) került elő a sír bontása során. H.: 1–1,5 cm, sz.: 1–1,5 cm, v.: 0,3–1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.15. 15. Háromszög alakú, ismeretlen rendeltetésű *vastárgy* (144. kép 10) került elő a kidobott földből. H.: 2,9 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.20. 16. Szíjszorítóval ellátott, nagyméretű *vascsat* (138. kép 4) feküdt a bal kézcsont külső oldala mellett, arra merőleges helyzetben (137. kép 1), pecekkel a kézcsontok irányába. A csattest téglalap alakú, az ívelt csatpecek ráhajlik a csatkarikára. A szíjszorító két négyzet alakú vaslemezről áll, melyek között egy vasszegecs rögzítette a bőrt. H.: 8,8 cm, csatkarika sz.: 3,8 cm, v.: 0,6 cm, csattest h.: 4,5 cm, sz.: 3,5 cm, pecek h.: 3,6 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.1. 17–18. Két darab, szaruból készült, mindkét végén sérült, ívelt oldalú, az íj markolatához tartozó ún. szilvماغ alakú laterális *markolatlemez* (143. kép 6–7) került elő gödörásás közben. Az épebb darab íjász felőli éle mentén irdalás nyoma látható (143. kép 7). H.: 12,3 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 0,3 cm, illetve h.: 11,4 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.16. 19. Felső nyélállású, nyéltüskés egyélű *vaskés* (138.

kép 3) feküdt a jobb combcsont és a jobb kézcsontok között. A penge kopott, enyhén ívelt, hegyes végű, erősen korrodált, a nyélnyúlvány falenyomatos. H.: 8,1 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.1.

A viselet mellékletei

20. D alakú, erősen korrodált *vascsat* (144. kép 6) feküdt a bal medencelapát és a keresztcsont találkozásán (137. kép 2; 138. kép 2). Átm.: 3,3 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.8. 21. Kerek *ezüstlemez* (144. kép 1) töredéke a keresztcsont feletti második csigolyáról (137. kép 2; 138. kép 2). Átm.: 2,5 cm, lemez v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.7. A két medencelapáton, valamint alattuk és a kézfejek környékén (137. kép 2; 138. kép 2) hét *ezüstlemez* (145. kép) került elő. A hét lemezből 6 összeillik, eszerint egy T alakú lemezből darabolták fel (138. kép 5).⁴⁶ A közvetlen környezetükben előkerült *vascsattal* együtt a sírba helyezték, a halott derekán körülfutó öv maradványai lehettek. 22. Trapéz alakú *ezüstlemez* (145. kép 6) feküdt a bal combcsont és a bal kézcsontok között. A rövidebbik párhuzamos oldala enyhén ívelt. Két egymással szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,4 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.2. 23. Téglalap alakú *ezüstlemez* (145. kép 3) feküdt a bal medencelapáton. A két szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,1 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.6. 24. Téglalap alakú *ezüstlemez* (145. kép 5) feküdt a keresztcsonton. A két szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,5 cm, sz.: 2 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.14. 25. Négyzet alakú *ezüstlemez* (145. kép 7) feküdt a jobb medencelapáton. A két egymással szemben lévő sarkát átfúrták. Az egyik oldalán a lemez beszakadt. H.: 2,2 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.5. 26. Téglalap alakú *ezüstlemez* (145. kép 2) feküdt az előző lemez alatt. Két szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,7 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.4. 27. Négyzet alakú *ezüstlemez* (145. kép 1) feküdt a jobb medencelapát és a jobb kézcsontok között. A két szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,1 cm, sz.: 2 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.13. 28. Négyzet alakú *ezüstlemez* (145. kép 4) feküdt az előző lemez alatt. A két szemben lévő sarkát átfúrták. H.: 2,2 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.7. 29. Ezüstlemezből kivágott *pántgyűrű töredékei* (144. kép 2, 4–5) kerültek elő a jobb kéz gyűrűs ujjáról (144. kép 3). A legnagyobb töredék kör alakban meghajlított, de nyitott és felületének íve több helyen, sikozottan megtörik, széles, pánt alakú, egyik oldala mentén egyenesen levágott, a másiknál egyenetlen, feltehetően töredékes. A másik két lemeztöredék kisméretű, enyhén ívelt, de a felület ívének egy-egy törése jól kivehető. Átm.: 1,9 cm, sz.: 1,5 cm, lemez v.: 0,1 cm, illetve

⁴⁶ A lemezeket Vidovics Teréz restaurátor találta össze. Segítségét köszönjük.

h.: 1,7 cm, sz.: 1,1 cm, lemez v.: 0,1 cm, illetve h.: 1,4 cm, sz.: 1,1 cm, lemez v.: 0,1 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.10. 30. Téglalap alakú *vastárgy* (csiholó töredéke) (144. kép 9) feküdt a jobb kézcsontok és a jobb medencelapát között. A lemez felületén fa- és textillel nyomat látható. H.: 3,2 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.9. 31. A lemez sarkához hozzáoxidálódott egy fehér színű kova (144. kép 9). H.: 1,7 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: MFM N 93.7.9.

Zsombó-Ménészjárás-dűlő (Kossuth u.)⁴⁷

Szegedtől 10 km-re északnyugatra, Zsombó belterületének keleti szélén, az északnyugat-délkeleti Dorozsma-Majsai főcsatornától kb. 1 km-re északkeletre (135. kép 1) 2004-ben gázárok ásása közben egy 10. századi sír került elő. A munkálatok során a csontváz koponyáját és felsőtestének csontjait nagyrészt megbolygatták. A temetkezés környékének átvizsgálása (kb. 70–80 m²) alapján valószínűsítették, hogy ebben az esetben magányos temetkezésről van szó.

1. sír (146. kép): T.: Ny–K, 270–90°. H.: 210 cm, sz.: 45 cm, m.: 70 cm, a nyelési szinttől 23 cm. A téglalap alakú, sarkain lekerekített sírgödörben *senium korú* (60–x éves), robusztus testalkatú *férfi* hátton fekvő, nyújtott helyzetű vázmaradványa került elő. Az europa-mongolid jellegekkel bíró férfi koponyáján jelképes trepanáció figyelhető meg. Rönkkoporsóban temették, bal karját a medencére hajtották.

Az embertani anyagon Poznanban végzett ¹⁴C mérés alapján (Poz-32657) a temetés valószínűsíthető időszaka 780 (68.2%) 890 cal AD, illetve 770 (91.7%) 960 cal AD.

Az emberi váz leletei

1. *Adultus korú juh combcsontja* került elő a koponyával együtt a bolygatott, árokásás során kido-

bott földből. 2–3. Két rövid vágóélű, deltoid alakú *vas nyílhegy* (147. kép 3–4) feküdt a jobb kézcsontoknál, a combcsont fején, hegygel a lábfejek irányában. H.: 5,8 cm, sz.: 2,15 cm, illetve h.: 7,42 cm, sz.: 2,3 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.5–6. 3. Kétkarikás, aszimmetrikus *csikózábla* (147. kép 1) feküdt a térdek között. H.: 22,7 cm, a száraz h.: 8,7 cm, illetve 9,7 cm, a karikák átm.: 3,9 cm, illetve 3,6 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.3. 4. Jó megtartású, ún. „körte” alakú *vaskengyel* (148. kép 2) feküdt a combcsontok között, a térdek felett. Ma.: 16,5 cm, sz.: 13,75 cm, a talp sz.: 3,4 cm, a fül sz.: 3,8 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.1. 5. Kerekedő formájú, az előzőnél kissé nagyobb méretű *vaskengyel* (148. kép 1) került elő a bal lábfejen. Füle fekvő téglalap alakú, szárai és talpa erőteljesen íves. Ma.: 17,5 cm, sz.: 12,6 cm, a talp sz.: 3,4 cm, a fül sz.: 4,25 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.2. 6. Lant alakú *hevedercsat* (147. kép 2) került elő a sírgödör déli falába nyomódva, a jobb lábfej mellett, élén állva, a sír aljánál 12 cm-rel magasabban. Csatkeret mérete: 6,2×5,15 cm, a pecék h.: 6,65 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.4. A kengyelek sírbeli helyzete alapján valószínű, hogy a fából készült nyeret is a temetés során a sírba helyezték. Az eltérő méretezés alapján a kengyelek közül az utóbbi volt a jobb, míg az előbbi a bal oldali példány (DIENES 1966, 229–232). 7. Kettéhajtott bronzdrótból sodrott, enyhén ívelt, mindkét végén szabályos téglalap alakú, szögletes *hurokban végződő tárgy* (147. kép 5) feküdt a lábszárcsontok között. H.: 3,15 cm, drót v.: 0,15 cm, a hurok mérete: 0,95×0,65 cm. Ltsz.: MFM N 2009.18.7.

A viselet mellékletei

8. A koponya bal oldali falán egy nyitott *ezüstkarika* 2 cm átmérőjű szürke színű patinája látszódik.

A MIKORÉGIÓ VIZSGÁLATBA BEVONT HONFOGLALÁS KORI LELŐHELYEI (153. kép)

1. Algyő-Távvezetékindító-állomás (DEÁK 2010, 128; DEÁK 2012)

2. Ásotthalom (Szeged-Alsótanya-Város-tanya) (KÜRTI 1994, Nr. 2)

3. Ásotthalom (Szeged-Királyhalom)-Rívói erdő (KÜRTI 1994, Nr. 3)

4. Ásotthalom (Szeged-Királyhalom 473. sz. tanya) (KÜRTI 1994, Nr. 4; FÁRI 1992, 221)

⁴⁷ A sír első közlése: BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013, 25–26. A helyszíni szemlét és a leletmentést Lőrinczy Gábor végezte 2004. szeptember 27–28-án. A sír- és tárgyrájkokat Czabarka Zsuzsa, a sír- és részletfotókat Lőrinczy Gábor készítette, a leletanyag restaurálását Vidovics Teréz végezte el. A sír egy új beépítésű utca egyik családi házához vezetett gázárok ásása során került elő. A sír közvetlen környékét, a ház előtti kertet, a kert előtti járda és országút közötti szakaszt sikerült feltárni, de újabb temetkezés nem került elő. Sem a ház tulajdonosa, sem a szomszédok a házak építése és a telken végzett egyéb földmunkák során sírokat nem találtak.

5. Bordány (Kiskundorozsma-Kistemplomtanya)-Dudás-tanya (KÜRTI 1994, Nr. 5)
6. Bordány-belterület (KÜRTI 1994, Nr. 6)
7. Bordány-Mező-dűlő (KÜRTI 1994, Nr. 7)
8. Domaszék (Szeged)-Bojárhalom (KÜRTI 1994, Nr. 11; FÁRI 1992, 219–220; KÜRTI 2000, 319–325; FÁRI–KÖHEGYI–SZALONTAI 2001, 403–408; KOVÁCS 2013, 546)
9. Domaszék-Nógrádi-tanya (Szeged-350. sz.) (FÁRI 1992, 220; KÜRTI 1994, Nr. 12)
10. Mórahalom (Szeged-Királyhalom) (KÜRTI 1994, Nr. 21)
11. Röske (Szeged-Alsótanya)-Feketeszél (KÜRTI 1994, Nr. 22; VARGA 2015, s. a.)
12. Röske-Ladányi-dűlő (KÜRTI 1994, Nr. 23; KOVÁCS 1996, 51–52, 65; KÜRTI 1996, 152; KÜRTI 1997, 132; VARGA 2015, s. a.)
13. Röske-Nagyszéksós, 685. tanya (BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002, 355; VARGA, 2015, s. a.)
14. Ruzsa (Szeged-Ruzsajárás, Csorva)-Szabó Mihály földje (KÜRTI 1994, Nr. 25)
15. Sándorfalva-Eperjes (KÜRTI 1994, Nr. 26; FODOR 1996; MARCSIK–JUST–SZALAI 2015)
16. Szatymaz (Szeged)-Jánosszállás-Gróf Árpád földje (KÜRTI 1994, Nr. 27; BÉRES 2002, 50–54)
17. Szatymaz-Jánosszállás-Katona-part (KÜRTI 1994, Nr. 28; KOVÁCS 2013, 549; MARCSIK 2015a)
18. Szatymaz-Jánosszállás, 1980 (KÜRTI 1994, Nr. 29)
19. Szatymaz-Őszesék (KÜRTI 1994, Nr. 30)
20. Szeged-Algyő, 258. kútkörzet (KÜRTI 1994, Nr. 1; KÜRTI 1996; KÜRTI 1997a; KÜRTI 1998; KÜRTI 2001; VÖRÖS 2000; MARCSIK–JUST–SZALAI 2015)
21. Szeged-Csongrádi út (KÜRTI 1994, Nr. 31; KÜRTI 1996a; MARCSIK 2015a)
22. Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás (KÜRTI 1994, Nr. 15; NAGY 1995, 67, 14. grafikai melléklet)
23. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát
24. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom (KOVÁCS 2013, 549–550)
25. Szeged-Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár (KÜRTI 1994, Nr. 17; NAGY 1995, 67, 70, 14. grafikai melléklet)
26. Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (KOVÁCS 2013, 550, rossz lelőhely elnevezéssel)
27. Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő (KÜRTI 1994, Nr. 18; NAGY 1995, 67, 14. grafikai melléklet; MARCSIK 2015a)

28. Szeged-Öthalom, 1879 (KÜRTI 1994, Nr. 32; MARCSIK 2015a). A Szeged egyik északi határreszének nevet adó Öthalom dombvonulatának a városhoz legközelebb eső halmaiból az árvizet követő gát- és töltésépítéshez 1879-ben nagy mennyiségű földet termeltek ki és hordtak el. A földmunkákat figyelemmel kísérő és lehetőség szerint a földkitermelés közben előkerült régészeti leleteket mentő Varázséji Gusztáv, a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka többek között őskori, szarmata, avar és 10. századi sírokat próbált a „leletmentő” ásatásán feltárni és dokumentálni (VARÁZSÉJI 1881; LENHOSSÉK 1882; LENHOSSÉK 1884; PÁRDU CZ 1960; BÁLINT 1968, 47–54; KÜRTI 2002, 342).

Az ellentmondásokat tartalmazó (PÁRDU CZ 1960, 72; BÁLINT 1968, 47–48; VÖRÖS 1990, 133) leltárkönyvi bejegyzések és leletanyag-közlések (VARÁZSÉJI 1881; LENHOSSÉK 1882; LENHOSSÉK 1884) ellenére az egyértelműnek tűnik, hogy öt 10. századi temetkezést tudott Varázséji megfigyelni, illetve leletanyagát (BÁLINT 1968, 51–52) és részben embertani anyagát (MARCSIK 2015) megmenteni.⁴⁸

Hasonló lelőhely elnevezéssel 1950-ben Bálint Alajos leletmentett — az előzőektől semmivel sem jobb körülmények között — 13 újabb, 10. századi temetkezést (BÁLINT 1968, 54–64). A két, különböző időszakban feltárt sírt Bálint Csanád mint egy temető két részletét értelmezte és értékelte (BÁLINT 1968, 47, 54). A Varázséji Gusztáv által feltárt temető újabb temetkezéseit kereste Móra Ferenc, aki 1917-ben végzett sikertelen ásatást Öthalom keleti szélén (BÁLINT 1968, 54–55).

A szeged-öthalmi 10. századi sírokat Kürti Béla két temetőként értékelte, amelyek szerinte több mint 1 km-re voltak egymástól (KÜRTI 1983, 249–250, 108. j.). Tíz évvel később véleménye megváltozott, ekkor úgy gondolta, hogy eldönthetetlen, hogy két, egymás közelében levő kis sírszámú temetőről, vagy egy temető két alkalommal feltárt részleteiről lehet szó (KÜRTI 1994, Nr. 32).

Az 1879-es ásatás kitűnő helyszínrajzát közli Lenhossék József (LENHOSSÉK 1882, színes térkép-melléklet). Az általa közölt térképen és Varázséji leírásában szereplő, a Szegedről Szatymaz felé vezető utat (VARÁZSÉJI 1881, 325) Bálint Csanád a régi Szeged–Budapest közötti 5-ös műúttal azonosította és ez alapján valószínűsítette a két temető közelségét az út keleti oldalán.

A régi szeged-szatymazi útnak — amely az Öthalom két legkeletibb dombja között vezetett

⁴⁸ Az archaeozoológiai anyag problematikájára ld. VÖRÖS 1990, 133–134.

észak–déli irányban — ma egy dűlőút nyomvonala felel meg. Ennek az útnak a folytatását a város északi, Béke telepi részén még ma is Régi Postaútnak hívják és a belső, a körtöltésen belüli, Rókusi városrészben futó szakaszát Szatymazi útnak. Amíg a körtöltés építésével ezt a nyomvonalat nem vágták el, ez volt a Szeged–Szatymaz–Buda közötti országút.⁴⁹

Véleményünk szerint azonosításunk helyességét bizonyítja az is, hogy az 1879-es ásatási felszínrajzon ábrázolt, az Öthalom északi szélén északnyugat felé forduló szeged-szatymazi út íve és az ahhoz itt, keletről és nyugatról csatlakozó két dűlőút és azok szöge (152. kép 1) tökéletesen megegyeznek a II. katonai térképen ábrázoltakéval (152. kép 2), sőt a mai dűlőutak nyomvonalaival is (152. kép 3).⁵⁰

A fentiek alapján az Öthalom dombvonulatán három egymástól jól elkülöníthető 10. századi temetővel kell számolnunk. Az 1879-es ásatáson (152. kép 1) előkerült öt (a továbbiakban Szeged-Öthalom, 1879),⁵¹ az 1950-ben feltárt 13 (152. kép 3) (a továbbiakban Szeged-Öthalom, 1950), és a 2009-ben

a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területéről (152. kép 3) ismertté vált nyolc sír által jelzett temetkezési hellyel. Északkeletről délnyugat felé haladva az 1879. évi sírok területe mintegy 300 méterre van a 2009-es ásatás északkeleti, 257. számú sírjától, az 1950. évi ásatás területe pedig ettől kb. 900–1000 méterre volt.⁵²

29. Szeged-Öthalom, 1950 (KÜRTI 1994, Nr. 32; MARCSIK 2015a)

30. Szeged-Öthalom, V. homokbánya (MARCSIK 2015; VÖRÖS 2015)

31. Szeged–Szabadka–Négyhalom-dűlő (MESTERHÁZY 1996a, 353; HORVÁTH 2005, 136)

32. Szeged-Székhalm (KÜRTI 1994, Nr. 33)

33. Tápé-Sertéstelep (KÜRTI 1994, Nr. 37)

34. Tompa-Körösoldal (VARGA 2013, 92. j.)

35. Üllés-Árpád-dűlő (BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002, 355–356)

36. Üllés-Petőfi-dűlő 106. (KOVÁCS 1989, 91)

37. Zsombó-Bába-dűlő

38. Zsombó-Ménészjárás-dűlő (Kossuth u.)

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK EGYES ELEMEIRŐL

A temetők jellege és nagysága

A Maros-torkolat nyugati oldaláról korábban ismert kis sírszámú temetők közül csak néhány esetében van információ a sírok által lefedett terület nagyságára vonatkozóan.

Szeged északnyugati határában, a közel 1 km hosszú, környezetéből 4, helyenként 7 m-re is kiemelkedő, Ny–K-i irányú dombhát — a Kiskundorozsma-Hosszúhát — eredetileg több kisebb dombra tagolódott (17. kép 1). Az 1999-ben feltárt

100. sír a dombvonulat keleti dombjának legmagasabb pontján feküdt, míg a 10 síros temető attól kb. 200 m-re nyugatra, a második, kisebb domb tetején, egy kb. 25×18 m-es területen helyezkedett el (17. kép 3).⁵³

A bojárhalmi temetőről Reizner János a találok elmondása alapján azt írta, hogy egy 50–55 lépés hosszú és 40–45 lépés széles, ovális területről kerültek elő a sírok (REIZNER 1891, 103; KOVÁCS 2013, 546, 206. j.). Ez alig lehetett valamivel nagyobb, mint a hosszúhátú temető területe.

⁴⁹ Az öthalmi dombvonulatot észak felé elhagyva, az út nyomvonala a Fehértó délnyugati sarka előtt nyugatra fordult és azt megkerülve északnyugati irányba futott tovább, a mai Szatymaz délnyugati, Neszürjhegyi határrészébe, ahol az utat Szegedi útnak hívják a mai nap is.

⁵⁰ Ezek szerint — ellentétben Bálint Csanád véleményével (BÁLINT 1968, 54) — Móra Ferenc, ismerve a Lenhossek-féle térképet és a helyi viszonyokat, jó helyen kereste a Varázséji Gusztáv által feltárt sírok folytatását.

⁵¹ A Székkutas-Öthalom néven nyilvántartott ezüstberakásos körte alakú kengyel (FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 72) lelőhelye valójában Szeged-Öthalom (KÜRTI 1994, 380, 21. j.).

⁵² A Szeged–Budapesti úttól és a Bálint Alajos által feltárt területtől keletre mintegy 300 m-re, az Extreme Light Infrastructure (ELI) lézer kutatóközpont építése előtt 2013-ban mintegy 60 000 m²-nyi területen szükségesé váló próba-ásatás és régészeti megfigyelés során (152. kép 3) régészeti objektumok nem kerültek elő. Köszönetet mondunk a régészeti felügyeletet végző Varga Sándornak (MFM) az információért.

⁵³ Itt kell meg megjegyezni, hogy a Hosszúháton terepbejárás során talált bronz karkötőtöredék (NAGY 1995, 72) a dombvonulatot É–D-i irányban kettévágó dűlőúttól nyugatra került elő (Nagy E.: *Kiskundorozsma régészeti topográfiaja és településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat kézirat. Szeged 1980). Azon a területen, ahol az ásatás során Árpád-kori telep házai, gödrei (BENDE-LŐRINCZY 2005) kerültek elő (LŐRINCZY-TÜRK 2011, 1. kép 4). A temető ettől a dűlőúttól keletre, mintegy 120 m-re került elő.

te. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temetővel megegyező sírszámú Szeged-Csongrádi úti temető sírjai kb. 40×13 m-es (KÜRTI 1996a, 1. kép), a szeged-kiskundorozsma-subasai 7 sír 48×8 m-es, a Szatymaz-Jánosszállás-Katona-parton feltárt 6 sír kb. 37×27 m-es területen helyezkedett el. Az említett kis sírszámú temetők sírjainak elhelyezkedése eltérő egymástól, de abban hasonlítanak, hogy nem soros elrendezésűek.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén 2009-ben feltárt temető a hagyományosan vett régészeti fogalmaink szerint és a megkutatott terület nagysága alapján nagyrészt feltártnak tekinthető. További sírok csak északkeleti irányba várhatók, de a domborzat sajátossága miatt — abban az irányban egyre mélyebb fekvésű a terület — kicsi annak valószínűsége, hogy további temetkezések kerülhetnek elő. A 63 000 m²-nyi feltárt területen összesen nyolc sír vált ismertté, azonban nem egy helyen koncentrálnak, hanem meglehetősen szórva elrendezésben: 1–2–2–3-as csoportban, egymástól 45–250 méter távolságra. Ez a szórta jelleg meglehetősen jellemző a mikrorégió 10. századi temetőire, amint azt már korábban is megállapítottuk (LÖRINCZY–TÜRK 2011, 426). Ebben a tekintetben a nagy sírszámú szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi, szokványos szerkezetű temető „kilóg” a Maros-torkolat nyugati oldalának honfoglalás kori lelőhelyei közül.

A „magányos” sírokról

A Maros-torokkal szembeni területről ismert 10. századi lelőhelyek többségének a temetkezési szokások tekintetében több sajátos vonása is van. A területről ma már közel 40 lelőhelyről mintegy 330–350 honfoglalás kori temetkezésről van többkevesebb adatunk. A lelőhelyek közül két teljesen feltárt⁵⁴ temetőben — Szeged-Algyő, Sándorfalva-Eperjes — közel 100–100 sír került elő, négy, szintén teljesen feltártnak tartott temetőben 10–18 sír volt (Szeged-Öthalom, 1950, Szeged-Csongrádi út, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát). További 9 lelőhelyről 2–7 sír előkerüléséről tudunk. Huszonhárom helyszínről, a lelőhelyek kétharmadából — s mondanivalónk szempontjából most ez a lényeg — csak egyetlen temetkezés ismert.

Révész László a balotaszállási sír kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy a magányos sírok egy kivételével Dél-Magyarországról, illetve a Duna–Tisza

közéről ismertek, de erre magyarázatot nem talált (RÉVÉSZ 2001, 67). A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halmon feltárt sír publikálói egyetértettek abban Mesterházy Károllyal (MESTERHÁZY 1996, 773–776), hogy a Duna–Tisza között jellemző magányos temetkezések és a kis sírszámú temetők nagy többsége egy közös okra vezethető vissza, vagyis a terület rövid ideig tartó és viszonylag kis létszámmal történő megszállására (BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002, 358), és/vagy a Géza uralkodása alatt végbement változások okozta, többek által feltételezett belső áttelepítésre (KÜRTI 1996a, 61). Ugyanakkor felmerült, hogy más történeti összefüggésbe ágyazva kell megítélni a Kárpát-medence egyéb területein előkerülő magányos sírokat vagy kis sírszámú temetőket, mint pl. Mindszent-Koszorús-dűlő 3 síros temetőjét (CSALLÁNY 1941; BÁLINT 1991, 239), vagy az örménykúti két, esetleg négy sírt (SZATMÁRI 1996), a Tarnaörs-Rajnaparttól ismertté vált temetkezést (RÉVÉSZ 1996b, 411–412; RÉVÉSZ 1996c, 257), mivel ezek tágabb környéken megtalálhatóak az azonos időszakban használt, nagyobb sírszámú temetők is (BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002, 358). Bóna István 1997-ben átfogóan írt a magányos sírok/kis sírszámú honfoglalás kori temetők kérdéséről. Megállapítása szerint ez a típus a Dunántúlról hiányzik, két-háromszoros férfisir-többség jellemzi azokat, illetve hogy a 10. század második felében eltűnnek, ugyanakkor nemcsak a Felső-Tisza-vidéken, hanem az Alföld teljes területén kimutathatóak. Értelmezése szerint belső katonai őrhelyek emlékeit tükrözik ezek a lelőhelyek, melyekre a 10. század közepétől már nem volt szükség (BÓNA 1997, 1456). A honfoglalás és kora Árpád-kori temetők szerkezeti típusait legutóbb teljes gyűjtésre törekvő módon és új szemlélettel Kovács László végezte el (KOVÁCS 2013). Az általunk vizsgált temetőtípusokat a „*Részben áttekintett, de nem rendezett*” fejezetben (KOVÁCS 2013, 511–514) tárgyalta (1. Magányos sírok; 6. Temetőmag távoli sírokkal), új tipológiájától elkülönítve, ugyanakkor főként az utóbbi esetében felhívta a figyelmet, hogy a leendő genetikai vizsgálatok eredményeinek fényében később talán besorolhatóak lesznek a 10. századi magyar szállási temetők (IV. típus) közé (KOVÁCS 2013, 514). A magányos sírok értelmezésével kapcsolatos kétségek (MESTERHÁZY 1996, 773–774; MESTERHÁZY 1998, 25–26) persze csak részben tűnnek jogosnak. Egy-egy sír magányos

⁵⁴ Teljesen feltárt alatt a temető területét értjük. Az ásatóknak ezekben az esetekben nem volt lehetőségük a lelőhely tágabb környékének megkutatására, megvizsgálni azt, vajon a temetőtől távolabb van-e magányos sír.

volta aligha megkérdőjelezhető, ha nagyobb feltárt területen egyedül kerül elő, ennek a relatív magányosságának a megnyugtató magyarázata azonban már más lapra tartozik (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 358). A nagyfelületű ásatás egyik eredményeként kiderült, hogy a magányosnak tekinthető temetkezésektől Szeged-Kiskundorozsma-Subasán 150 m-re, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhátan 200 m-re egy 7, illetve 10 sírből álló 10. századi temető sírjai fekszenek. Ugyanez figyelhető meg két nagyfelületű ásatáson előkerült nyírségi temető esetében is.⁵⁵ Társadalomtörténeti értékelésükhöz fontos adalék, hogy a közösségi temetőtől távolabb, el különülten eltemetettek többnyire fegyveres-lovas férfiak voltak (LŐRINCZY–TÜRK 2011, 431).

A fentiek, illetve a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátai és a szeged-kiskundorozsma-subasai sírok alapján felmerül a kérdés, az eddig magányosként értelmezett sírok mennyiben magányosak, vagy csak egy temetőtől elkülönült temetkezések.

Mesterházy Károly gondolatsorának fényében, miszerint csak szisztematikus és teljességre törekvő adatgyűjtés után elvégzett elemzéstől várhatunk megnyugtató választ a magányos temetkezések problematikájára (MESTERHÁZY 1996, 773–776), nézzük az általunk vizsgálat alá vont területről milyen adatokat ismerünk.

A magányosként értelmezett lelőhelyek több mint felében, 13 esetben csak egy sírra utaló leletek előkerüléséről tudunk, ezek hitelesítő ásatása nem történt meg. Négy helyszínen a sírleletek előkerülését követő ásatásról nem derül ki, hogy mekkora területet tártak fel, így csupán hat helyszínről van adatunk a magányosnak tartott temetkezés környékén végzett feltárás nagyságáról.

Algyő-Távvezetékindító-állomás lelőhelyen a gázvezeték nyomvonalának megelőző feltárása során került elő egy 10. századi női sír. A temetkezéstől három irányból 1–1 m, délre 40 m volt a feltárt terület (125 m²) széle. A Bordány belterületéről ismert sírt és környékét Dienes Istvánnak egy szelvénnel és a szőlősorok között húzott 16 kutatóárokkaal sikerült megvizsgálni (DIENES 1956, 37). A Bordány-Mező-dűlőben 1972-ben földmunkák közben és az azt követő leletmentés során kb. 25×40 m-es (1000 m²-nyi) területen szarmata telep nyomai és késő szarmata sírok kerültek elő. A leletmentést befeje-

zését követő napon, földmunkák során egy honfoglalás kori lovastemetkezést dúltak szét (KÜRTI 1973, 54; VÖRÖS 1986, 18).⁵⁶ A Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlőben szántás közben előkerült fegyveres férfisir hitelesítő ásatása során öt darab, 5×5-ös szelvény területén újabb temetkezés nem került elő (BÁLINT 1963). A 125 m²-nyi feltárt terület nyugati szélétől 2,5 m-re, az északi szélétől 6,5 m-re, a keleti szélétől 7,5 m-re, a déli szélétől 11 m-re került elő a sír. A Zsombó-Bába-dűlőn előkerült sír körül 860 m²-nyi feltárt területen nem került elő újabb temetkezés. A sír a feltárt terület északnyugati sarka közelében, a feltárt terület északi szélétől 6, illetve keleti szélétől 8 m-re volt (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 21. j.). A Zsombó-Ménészjárás-dűlői sír környékén csupán kb. 70–80 m²-nyi területet lehetett feltárni, ahol újabb temetkezés nem került elő.

A fentiek alapján nagy valószínűséggel csak az állítható, hogy ezeken a lelőhelyeken nagy sírszámú soros temetővel nem kell számolnunk. Az algyői és a bordány-belterületi női sír esetében kérdéses annak magányos volta, de nem zárható ki mindkét helyen egy-egy kis sírszámú (szállási) temető előfordulása.

Új megvilágításba helyezte a magányos, a páros és a kis sírszámú temetkezések értelmezési lehetőségét a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén végzett nagy felületű ásatás eredménye. A 63 000 m²-nyi területen feltárt 8, a 10. századra keltezhető temetkezés közül két férfi és egy gyermek sírja (236., 237., 257.) egymástól 3–5 m-re, a többi 1–2–2 sír egymástól 20–40 m-re, ezek a „kettős, illetve hármas sírok” pedig egymástól 25–90 m-re kerültek elő. A két szélső temetkezés távolsága 230–240 m volt. A három, egymás közelében fekvő (236., 237., 257.) sír a feltárt terület északi sarkában került elő, tehát három irányból még nem zárható ki újabb temetkezések előkerülése. Ezeken a sírokon kívül — a sírok egymástól való távolsága miatt — két temetkezést síronként 1300 m², két másik temetkezést szintén síronként 3600 m² és újabb két sírt 5400–5400 m²-nyi, hatalmas, sírmentes terület vett körbe. Az egymástól 20–90 m-re előkerült nyolc sír esetében a hagyományos értelemben vett temetőről nem beszélhetünk. Sőt, kisebb felületű földmunka során nagy valószínűséggel ezen a területen hat magányos sír és egy, — jobb esetben — hármas temetkezés került volna elő.

⁵⁵ Nyíregyháza-Felsősim (JAKAB 2009) és Nyíregyháza-Oros. Ez utóbbi közöletlen, az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Jakab Attilának (NyJAM) mondunk köszönetet.

⁵⁶ Bende Livia: *Bordány község régészeti topográfiája és településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat kézírata. JATE, Szeged 1992.

A bordány-mező-dűlői, a szeged-kiskundorozsma-vöröshomok-dűlői és a két zombói sír esetében a lelőhelyeken feltárt területek méretének ismeretében nem látjuk bizonyítva ezek magányos voltát, illetve az öthalmi sírok, valamint a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi és a szeged-kiskundorozsma-subasai „magányos” temetkezések⁵⁷ alapján egy-egy szeged-öthalmi típusú „temetési terület” vagy szállási temető elkülönülő temetkezéseként is értelmezhetjük. Természetesen más temetkezési forma sem zárható ki, de a vizsgált területen hiteles feltárásokon előkerült temetők ezt a két lehetőséget valószínűsítik.

A szállási temetőkről

Eltekintve a részletek itteni ismertetésétől, hajlunk arra, hogy a 2–6 síros temetőrészek, ahonnan szinte csak felnőttek sírjait ismerjük, valójában a közepes sírszámmal jellemezhető szállási temetők (KOVÁCS 2013, 521–530) sorába tartoznak. A régi ásatások esetében többször is előfordulhatott — mint pl. Domaszék-Bojárhalomnál —, hogy a gyermeksírokat nem vették észre (LÖRINCZY–TÜRK 2011, 431). A Szeged-Kiskundorozsma-Subasán feltárt hét sír értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a temető ugyan három irányból feltártnak tekinthető, de a síroktól nyugatra, alig 4–7 m-re véget ért a feltárás, tehát abban az irányban megvan a lehetősége újabb temetkezések előkerülésének. Ráadásul abban az irányban emelkedik a terület is (Subasa-hegy).

A Szeged-Öthalmom, V. homokbánya területén a megelőző feltárás során előkerült „temetési terület” temetkezései (135. kép 1), azok egymástól való távolsága, az elhunytak nemek, korosztályok szerinti megoszlása, valamint az előkerült régészeti leletanyaga alapján a Kovács László által felállított temetőtípusok (KOVÁCS 2013, 511–514, 521–530) egyikébe se sorolható. De meg kell jegyeznünk — és talán nem tévedünk —, hogy a „temetési terület” az ide eltemetettek és családtagjaik bizonyos fokú összetartozásának a bizonyítéka.

A sírok tájolása, méretei, formája, a vázak helyzete

A területről ismert 37 lelőhely kb. 330 sírjának kevesebb, mint 50%-áról, 15 helyszínről, 71 sír esetében jegyezték fel az égtáj megadásával a tájolás irányát.⁵⁸ A rendelkezésünkre álló adatok kétharmada magában hordozza a pontatlanság lehetőségét, hiszen az irány megadása során fokértéket nem adtak meg.

Mivel a 10–11. századi temetők közismerten jellemző tájolási iránya a Ny–K, illetve az ÉNy–DK, nem meglepő, hogy a tájolási adatok többsége Ny és ÉNy között található.⁵⁹ Jól jelzi ezt a helyzetet, hogy 9–9 lelőhely esetében, 36 temetkezésnél Ny–K, míg 26 sírnál ÉNy–DK tájolást dokumentáltak. E fő irányok dominanciája vitathatatlan.

Nem kevés azonban azoknak a temetkezéseknek a száma sem, melyek tájolása kisebb-nagyobb mértékben eltért ettől az általánosnak mondható irányítástól. Ezt jelzi 2 temető 7 sírjának DNy–ÉK-i tájolása, amihez kapcsolható egy harmadik temető két temetkezésének NyDNy–KÉK-i irányítása. Ezeknek a síroknak az általános tájolástól eltérő helyzete további vizsgálatokat igényel egy temetőn, illetve egy-egy régió belül egyaránt.

Amennyiben csak azokat a sírokat vizsgáljuk, ahol számadattal is rendelkezünk — 7 lelőhely 24 temetkezése (33%), a területről ismert sírok csupán 7,5%-a —, úgy hasonló képet kapunk: 14 sír 260–290° (Ny–K), 8 temetkezés 300–335° (ÉNy–DK) és 2 sír 240–245° (NyDNy–KÉK) közötti tartományban lett megásva.

Az egyes temetőkön belül azon sírok, amelyekben a halottak fektetése egyértelműen ellentétes a meghatározó irányítással, egyetlen esetben — Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 270. sír — fordult elő, DK–ÉNy-i tájolással.

A temetkezések döntő többsége téglalap alakú, lekerekített sarkú, illetve ívelt végű aknasír volt. Hosszúságuk általában nem haladta meg jelentősen az elhunyt magasságát, eltérést csak néhány esetben tapasztalunk, amikor a lábhoz vagy a koponya mögé

⁵⁷ A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi körárkos sírt 33 000, a szeged-kiskundorozsma-subasai „magányos” sírt 9 000 m²-nyi feltárt, sírmentes terület vette körbe.

⁵⁸ Ebben a számban nincsenek benne a szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi temető még publikálatlan sírjainak tájolási adatai.

⁵⁹ Ezt a képet erősítik a terület két nagy sírszámú temetőjéből publikált sírok tájolásáról eddig megjelent információk. „A sírok tájolása minden esetben nyugat-keleti.... A nyugat-kelet vonaltól +20°-kal eltérő sírok száma adja az értékelhető anyag 67%-át; maximális eltérés észak felé 53°, dél felé 46°.” (KÜRTI 1980, 342). „A tájolás meglehetősen egységes, nyugati, vagy attól kissé eltérő.” (FODOR 1985, 20).

mellékletet helyeztek. A sírok szélességét szintén a szükség határozta meg.

A sírokban hanyatt, nyújtott helyzetben feküdtek az elhunytak. Koponyájuk csak enyhén mozdult el, vállaik többnyire összehúзва, karcsontjaik a test mellett nyújtva feküdtek, a kézcsontok néha a medencelapátokon voltak.

A padmalyos sírformáról

A területről előkerült temetkezések döntő többsége nagy valószínűséggel aknasírnak határozható meg, annak ellenére, hogy nagyszámú lelőhely esetében az előkerült sírformákról tárgyszerű leírások nem állnak rendelkezésünkre. Csupán a megelőző ásatások során feltárt három temető 11 temetkezésénél lehetett padmalyos sírformát dokumentálni. A sándorfalva-eperjesi temető 105 sírja között 8 temetkezés esetében biztosan padmalyos volt a sír kialakítása, két sír esetében ez csak feltételezhető. Így a temetkezések közel 10%-a padmalyos kialakítású volt (FODOR 1985, 20; FODOR 1996, 348). A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-i temető 650. (47. kép 3–4) és a 720. sírjánál (48. kép 5–6) jobb oldali, tehát déli kialakítású padmaly volt. A Szeged-Kiskundorozsma-Subasa temető 143. sírja esetében (53–54. kép) — a rablás során történt bolygatás ellenére — feltételezhetjük ennek a sírformának egykori kialakítását.

Az utóbbi évek kutatási eredményei alapján tudjuk, hogy ez a sírforma sokkal gyakoribb volt a honfoglalás kori temetőkben (LŐRINCZY–STRAUB 2006; TÜRK 2009; VARGA 2013), mint azt korábban feltételezték. Ez a szokás a lentebb összefoglalt halmos (kurgán alá, illetve korábbi kurgán betöltésébe másodlagosan történő) temetkezésekkel, a szórt temetőszerkezettel és a padkás sírokkal együtt a 10. századi magyarság esetében a temetkezési szokásoknál ugyanúgy a keletről hozott elemek közé sorolható, mint a részleges lovastemetkezések (TÜRK 2009; TÜRK 2011, 160–171).

A halmos-körárkos temetkezésről

A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halmon feltárt 100. sír kapcsán kétszer is foglalkoztunk a ma még ritkának számító 10. századi körárkos-halmos temetkezésekkel (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 356–357; LŐRINCZY–TÜRK 2011, 430–431).

Áttekintéseinkből kiderült, hogy számolnunk kell a 10. századi temetkezések között — még ha egyelőre kis számban is — a már álló halomba, utó-

lag beleásott sírokkal (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Subasa, Szeged-Székhalom). Egyes sírokat kerítő árok alapján feltételezhető a temetkezések fölé emelt halom (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom), illetve egyes 10. századi temetőkben a sírok, illetve sírcsoportok között megfigyelhető, az átlagosnál nagyobb távolságok arra utalhatnak, hogy ezek fölé a szokványosnál nagyobb sírhantot, halmot emelhettek (pl. Hencida, Karos II. 29. sír). Ez utóbbiak mérete és formája az idők során az erőző és a talajművelés következtében csökkent, majd megsemmisülhettek.

Ezen felvetésünk jogosságát illusztrálja a szeged-kiskundorozsma-subasai kis sírszámú temető esete. Ha csak a 10. századi sírok helyzetét ábrázoló felszínrajzot látnánk, jogosan merülne fel a kérdés, mi magyarázza a sírok közötti nagy távolságokat. De amikor együtt látjuk a honfoglaló sírok és a szarmata körárkok helyzetét (49. kép 2) — és az utóbbiak alapján feltételezhető kisebb-nagyobb halmokat —, magyarázatot nyer a sírok közötti nagy távolság, ha elfogadjuk, hogy szándékosan ásták a 10. században még álló szarmata halmokba az elhunytak sírjait. A 7 sírből álló temető egyik sírját egy szarmata sírhalom közepébe, két másikat egy-egy szarmata kori halom szélébe ásták a körárkok tanúsága szerint (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013). A feltett kérdésre egyértelmű választ egyelőre aligha adhatunk, hiszen a sírok közötti nagyobb távolságok más módon is magyarázhatóak, pl. a később elhunytak, de nem itt eltemetetteknek kihagyott sírhelyeként, stb.

A halmos temetkezések változatos kapcsolatát az általunk vizsgált mikrorégióból is jól tudjuk illusztrálni. A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjának önálló halmot emeltek, és a kis sírszámú 10. századi temető sírjainak egyikét sem ásták bele a temető és a magányos sír között kb. félúton, mindkettőtől 80–100 m-re fekvő, közel 600 évvel korábban emelt — a körárkok alapján feltételezhető — halmok egyikébe sem.

A már felsorolt példákat kiegészíthetjük a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területéről ismertté vált temetkezésekkel. A leggazdagabb melléklettel eltemetett 187. sír halottját — a mai terepviszonyok alapján — kifejezetten a dombvonulat egyik „mélyedésébe” fektették. A 150. sír körül — amelyik a legnagyobb kiemelkedésen került elő —, körárkok voltak, vagyis itt is egy halom alá történt temetést valószínűsíthetünk. Ez pontos analógiája a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjában megfigyeltnek, sőt a két sír radiokarbon keltezése is egybevág. Az öthalmi temetőn belül a szórtan

elhelyezkedő sírok — elhelyezkedésük alapján — három csoportot alkotnak. A keleti szélén elhelyezkedő 236., 237. és 257. sír egy sírsort (temetőkezdeményt?) alkot, 45 m-re következik a 187. számú temetkezés, míg a 132. és 150. valamint a 36. és a 124. sírok párosával, de egymástól nagyobb távolságra helyezkednek el (66. kép 2).

Amint az a kelet-európai sztyepp kora középkori nomád népeinél gyakran megfigyelhető, a magyarok is temetkeztek másodlagosan kurgánok betöltésébe (TÜRK 2009). A kelet-európai sztyeppen — a magyarok ottani megszállását megelőzően —, a 7. század közepe és a 8. század közepe közötti időszakban a doni temetkezések közös jellemzői: a kurgánok alá temetés és téglalap, négyzet (ritkán ovális) formájú árok megléte a halom körül (BEZUGLOV–NAUMENKO 1999, 398, 2. kép 1). Az ott bemutatott ároknak és számos párhuzamának hasonló a formája, mint a kiskundorozsmainak, azaz a sírt körbevevő árok szakaszos kialakítású. Tehát a Kárpát-medencét elfoglaló magyarság előtt sem lehetett teljesen ismeretlen a körárkos-halmos temetkezés. Bár a sírok árokkal való körbekerítése és a temetkezések fölé halom építése ismert volt a szlávoknál és a germánoknál is (MESTERHÁZY 1996, 774), úgy gondoljuk, ezt a szokást — még ha eddigi adataink alapján is szórva nyosak —, inkább a kelet-európai sztyeppről hozhatta magával a Kárpát-medencébe érkező magyarság.⁶⁰

A részleges lótemetkezésekről

A részleges lovastemetkezések aránya. A területről ismert magányos és kis sírszámú temetkezésekkel jellemezhető 35 lelőhely közül 20-ból, a lelőhelyek majdnem kétharmadáról (58%) került elő lovassír. Az ismert 113 sírból 39 tartalmazott részleges lovastemetkezést (30%), melyek igen változó értékű információval rendelkeznek.

Szeged-Öthalom, 1879 területén előkerült 5 sír mindegyikéből (100%) 'lócsontváz' előkerülését említik. Szám szerint a legtöbb részleges lótemetkezés a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt temető 8 sírja közül 6 temetkezésből (75%) került elő. A szeged-öthalmi határészben 1950-ben leletmentés során megmentett 13 sír között két lovastemetkezés (1,5%) volt. Ezek alapján az Öthalom dombvonulatának három különböző helyszínéről ismert 26 sír feléből (50%) tudunk

lómaradványokról. Tovább vizsgálva a területet, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 11 temetkezéséből három (27%), a Szeged-Csongrádi úton feltárt 13 temetkezés között 2 (1,5%), Szeged-Kiskundorozsma-Subasán 8 sírból 4 (50%), a Szatymaz-Jánosszállás-Gróf Á. földjén előkerült 16 sírból 3 (18%), Domaszék-Bojárhalom 5 temetkezéséből 2 (45%) és további 12 lelőhelyen egy-egy részleges lovassírról (100–100%) tudunk. Ezek alapján — a bizonytalan sírokat nem számítva — a területről ismerté vált temetkezések több mint 30%-a tartalmazott részleges lovassírt, ami az országos elfogadott 10%-os átlag (VÖRÖS 2013, 327) háromszorosa! Még az egyes temetők, temetőrészek 15–20%-os lovassír gyakoriságának (VÖRÖS 2013, 327) is másfél-kétszerese. A szeged-öthalmi és a szeged-kiskundorozsma-subasai temetőhely 50%-os gyakorisága pedig kiemelkedőnek számít. Ugyanakkor egyrészt meg kell jegyezni, hogy a területről ismert két temetőbe — Szatymaz-Katonapart (6 sír), Sándorfalva-Eperjes (105 sír) — nem temettek lovat, ami elég egyedülállónak tekinthető a mikrorégióban, másrészt, hogy a szeged-algyői temetőben a lovassírok száma eléri a 17%-ot.

A terület 10. századi temetkezéseinek egyik sajátosságát, a lovassírok magas számát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy eddig a Kárpát-medence 162 honfoglalás kori lovastemetkezésének archaeozoológiai feldolgozása készült el (VÖRÖS 2013, 327), amiből az általunk vizsgált mikrorégióra 33 (VÖRÖS 2015), a vizsgált lóállomány 1/5-e esik.

A nyúzási gyakorlat. A területünkön az elmúlt bő 40 évben történt régészeti feltárásokon előkerült, megfigyelt és dokumentált lovassírok csontmaradványai alapján a lovakat azonos módon nyúzták meg. Az állatok nyúzása során a koponya mellett a bőrben hagyott lábcsontokat az ízületeknél bontották ki. Ez általánosnak mondható a Kárpát-medencei 10. századi temetőkben előkerült részleges lótemetkezéseknél, ettől eltérő — a Kárpát-medencében a tiszántúli kora avarokra, illetve a kelet-európai besenyő-oguz leletkör többségére jellemző — csonkolt változat csak elvétve fordul elő (VÖRÖS 2000, 427; VÖRÖS 2013, 328). Ilyenre területünkön akad egy eset, a szeged-kiskundorozsma-vöröshomok-dűlői sírból előkerült részleges lómaradvány (VÖRÖS 2015, 467).

⁶⁰ A honfoglaló magyarok ezen temetkezési szokásával összefüggésben említjük meg, hogy az Ukrajna területén legutóbb ismertté vált két „magyar gyanús” lelőhely, Dmitrievka (SUPRUNENKO–MAEV'SKA 2007) és Katyerinovka (KOMAR 2008; KOMAR 2011, 60) sírjai szintén korábbi időszakból származó kurgánokba történő másodlagos temetkezések.

Az eltemetett lóállomány összetétele. A tágabb környék egyes sírjaiból származó archaeozoológia anyag ismertetését (DIENES 1956, 46; BÖKÖNYI 1974, 349) és az új leletanyagok bemutatását és értékelését követően (VÖRÖS 2001; VÖRÖS 2002), 13 évvel ezelőtt még úgy fogalmaztunk, hogy a rendelkezésre álló állatcsont-anyag részletesebb értékelésre nem alkalmas (BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002, 361). Az azóta eltelt időben elvégzett szisztematikus munka eredményeként egyrészt a terület két nagy sírszámú temetőjének — Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes — állatcsont-anyagát ismertették (VÖRÖS 2000; VÖRÖS 2004), másrészt az újonnan feltárt temetkezések — Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Kiskundorozsma-Subasa, Szeged-Öthalom, V. homokbánya — csontanyagát határozták meg és publikálták (VÖRÖS 2011; VÖRÖS 2015). Így lehetővé vált a vizsgálatba bevont területről származó archaeozoológia anyag összegzése (VÖRÖS 2015).⁶¹

Az állatcsont-anyag meghatározása 32 esetben áll rendelkezésünkre. A vizsgálható esetek közül a ló hasznosítása szempontjából a legjobb évjáratból (4–10 év) származó (VÖRÖS 2000, 364) állatokat 14 esetben áldozták fel, az ennél fiatalabb állatokat 14 sírba adták kísérettől, míg négy sírből *maturus* korú lovak maradványai kerültek elő. Négy esetben eltérő életkorban levágott kancát, 25 esetben — a részleges lovastemetkezések 85%-ában — mént temettek el az elhunytal, 19 sírből előkerült lócsontokról, vagy azokra vonatkozó meghatározásokról (pl. Szeged-Csongrádi út) nincs adatunk.

A lómaradványok sírba helyezésének ideje, helyzete és állapota. Az itt tárgyalt sírok közül 28 temetkezésről — Szeged-Algyő, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Öthalom, V. homokbánya, Zsombó-Bába-dűlő — áll rendelkezésünkre a lómaradványok sírbeli helyzetére vonatkozó részletes leírás, rajzos és fotós dokumentáció. Ezeket egészíti ki hat esetben (Ásotthalom-Királyhalom-Rivói erdő, Domaszék-Bojárhalom, Domaszék-Nógrádi tanya, Bordány-belterület, Röske-Feketesztél) a lómaradványokról szóló — néha ellentmondásos — írásos adat. A fentiek értelmében 18 sír esetében

(18%) nincs adatunk a részleges lótemetkezés sírbeli helyzetére vonatkozóan.

A lómaradványok sírbeli helyzete első rátekinetésre egységesnek tűnik, mivel döntő többségük a sír lábfelőli, keleti feléből került elő, árnyalatnyi különbségekkel. Leggyakrabban a sír keleti felében, az elhunyt bal oldalán, a bal lábszárcsontok külső oldala és a lábfej (8 eset), néha a bal combcsont és a lábszárcsontok (3 eset), és egy alkalommal a bal medence és a felkarcsont külső oldala mellett feküdtek a lókoponyák és a lábcsontok.

Három esetben helyezték az elhunyt jobb oldala mellé a lómaradványokat (Szeged-Öthalom, 1950/4., Szeged-Algyő 18. és 37. sír).

Hasonlóan ritka (3 eset) a lábfejcsonthoz helyezett részleges lótemetkezés. Formailag ezzel kapcsolható össze a lábfejek előtt fekvő lókoponya és lábcsontok helyzete (pl. Szeged-Csongrádi út 36. sír [KOVÁCS 2011, 244], Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 100., 595., Szeged-Öthalom, V. homokbánya 237., 257. sír). Hasonló helyzetet lehet valószínűsíteni a szeged-bojárhalmi két sír esetében is, ahol a lábaktól kb. egy méternyi távolságra kerültek elő a lómaradványok (REIZNER 1891, 103).

A fentiek alapján a lómaradványok sírba történő elhelyezésének nem volt előírt és rögzült formája azon kívül, hogy a sír lábfelőli, keleti végében helyezték el a temetés során, vagy azt követően valamennyi idő elteltével. A régió területéről eddig nem ismerünk kitömött vagy összehajtott, és a halott mellett, annak teljes hosszában elhelyezett lóbőrös temetkezést.

A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír délkeleti végéből egy 5–5,5 éves kanca négy lábcsontja és koponyájának lóbőr nélküli maradványa (VÖRÖS 2002) került elő, melyet a temetést követően több-kevesebb idő elteltével ástak rá a sírra. Ekkor helyezték el az utólag ásott gödörbe a ló egykori szerszámzatát, így a nyeret (körte alakú kengyelpár és hevedercsat jelzi); a fejkantárra a zabla és a lószerszámra erősített pénzek utalnak (BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002, 352). A hosszúhát 500. sírt — ami egy *maturus* korú férfi temetkezése volt — igen sekély mélysége miatt, a talajművelés a lócsontokat és a lószerszámot részben megrongál-

⁶¹ Nem sikerült az anyaggyűjtés 100%-osan, mert a Bordány, Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő, Röske-Ladányi dűlő, Röske-Nagyszéksós, 685. sz. tanya, Szatymaz (Szeged)-Jánosszállás-Gróf Árpád földje és Szeged-Öthalom, 1950-es lelőhelyek állatcsont-leletanyaga 2013-ban a Móra Ferenc Múzeum régészeti raktárában nem volt fellelhető (VÖRÖS 2015, 465). Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, három lelőhelyen előkerült lómaradványokra vonatkozóan ismerünk adatokat: Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő: *maturus* korú mén (BÖKÖNYI 1974, 375), Röske-Ladányi-dűlő 1. sír: *subadultus* korú ló (BÖKÖNYI 1974, 395), Röske-Nagyszéksós 685. tanya, 3. sír: *adultus* korú ló (BÖKÖNYI 1974, 397).

ta (20. kép 2). A bontás során kizártuk annak a lehetőségét, hogy a párban előkerült kengyeleket az elhunytal egy időben helyezték a sírba. Tehát a ló részleges csontváz-maradványát (lőkoponyát és a lábcsontokat), valamint a teljes lószerszámot egyaránt utólag temették a sír végére ástott kisebb gödörbe (LÖRINCZY–TÜRK 2011, 428).⁶²

Ezzel a „szokatlan megoldással” — „*mintha külön gödröt ástak volna a sírba*” — találkozhatunk a Szeged-Algyő 29. és a 80. sír esetében, illetve a 18. és az 52. sírban „*a sír oldalát bővítették ki*” (VÖRÖS 2000, 371). Vörös István értelmezése szerint Szeged-Algyőn ezekben az esetekben — úgy tűnik — nem számoltak a lómaradványok későbbi sírba helyezésével (VÖRÖS 2000, 371).

A hiteles megfigyelések alapján egyre nő azon sírok száma — pl. Szeged-Öthalom, V. homokbánya 237. és 257. sír —, ahol részleges lómaradványok és lószerszámok utótemetését lehetett megfigyelni és dokumentálni. Ezekben az esetekben nincs egyedi sajátosság: döntő többségében idős férfiak sírjába, fiatal, 1–5 éves méneket temettek el. Egyetlen kivétel, a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 257. sír, ahol egy gyermek sírjában utólag ásták el a lómaradványokat és a lószerszámokat. De a kis esetszám miatt jelen helyzetben értelmezésük még kérdéses.

Már László Gyula — értelmezve a honfoglalók lovassírjainak változatosságát — megjegyezte, hogy „*a pontos sírfelvételekkel dolgozó magyar régészek további ásatásai még bizonyára gazdagítani, esetleg módosítani fogják az alábbi képet.*” (LÁSZLÓ 1943, 49). Hetven évvel később Vörös István a lovastemetkezések értelmezése kapcsán így fogalmazott: „*...további megfigyelésekre és komplex vizsgálatokra van szükség. Újra kell definiálni a korábban megfogalmazott szakmai toposzokat.*” (VÖRÖS 2013, 326). A minél árnyaltabb megközelítés szükségességét jelzi — többek között — a szeged-algyői 52. sír esete. Az emberi váz és a lócsontok helyzetét ábrázoló sematikus rajz (VÖRÖS 2000, 2. kép 1) csak azt jelzi, hogy az emberi váz bal oldalán, a bal karcsonatok külső oldala mellett, a váz tengelyével megegyező tájolásban feküdt a lőkoponya, mellette a mellő lábcsontok, a bal lábszárcsont külső oldala mellett, arra részben merőlegesen a hátsó lábcsontok. Azonban a temetkezésről közölt sírfotó (KÜRTI 2001, 4. kép) nem csak kiegészíti, de jelentősen mó-

dosítja ezt a képet. Ezen jól látható, hogy a ló maradványai és a lószerszám fektetési szintje magasabban van, a később ástott gödör tájolása eltér a sír tájolásától, valamint a lótemetkezést tartalmazó gödör keleti vége túlnyúlik a gyermeknek ástott sír végén.

Az említett szeged-algyői és a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi sírban lóbőr nélküli, míg a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén előkerült két sírban összehajtogatott lóbőrös temetkezés volt (VÖRÖS 2015, 467–468).

A lóbőr nélküli, csak a levágott koponya és a négy lólábcsont eltemetésének lehetőségét — ismereteink szerint — először Kürti Béla vetette fel annak kapcsán, hogy a szeged-algyői 13 részleges lovassír⁶³ közül csak egy esetben kerültek elő farokcsigolyák, ami az ásató szerint arra utalhat, hogy a többi sírban bőr nélkül helyezték el a lőkoponyát és a lábcsontokat (KÜRTI 1980, 341).

Vörös István az elmúlt években több cikkben is kifejtette véleményét a lóbőr nélküli lovastemetkezésről (VÖRÖS 1999, 424; VÖRÖS 2000a, 350; VÖRÖS 2000, 371; VÖRÖS 2001, 590–591; VÖRÖS 2002, 407; VÖRÖS 2004, 498; VÖRÖS 2011, 512; VÖRÖS 2013, 328). Megállapításainak lényege: „*...a ló fejének és a lábvégeinek sírpozíciói egyértelműen jelzik, hogy a csontok testrészekkel együtt nyüzött lóbőrt nem helyeztek a sírba*”, mivel egy lenyüzött lóbőr a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal együtt kb. 60×40×60 cm-es tömbbé hajtható össze (BÁLINT 1971, 41), ami nem fért el minden sírban (VÖRÖS 2000, 371). Azaz a temetés során a lónak csak a levágott feje, — az ízületeknél gondosan kibontott — lábvégei és egy le/ki/vágott farokrész kerül a sírba (VÖRÖS 1999, 424). Ezek alapján ott, ahol a lőkoponya és a lábcsontok által fedett terület kisebb, mint a lőkoponyát és a négy lólábcsontot tartalmazó „börkoffer” térigénye, azokban az esetekben Vörös István a lóbőr nélküli temetést valószínűsíti.

A fenti gondolatmenet kiindulópontja, hogy az eltemetésre szánt lovat a szertartás előtt vágták le és a „frissen” megnyüzott állatbőrt a benne hagyott koponya és lábcsontokkal együtt temették el. Mert csak ebben az esetben kell számolnunk a „börkoffer” kb. 60×40×60 cm-es térfogatával. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy több esetben nem a temetési szertartás alkalmából, hanem egy, már régebben levágott ló bő-

⁶² A szeged-bojárhalmai sír esetében, ahol a lábtól kb. egy méternyi távolságra került elő a lómaradvány (REIZNER 1891, 103), annak a lehetősége sem zárható ki, hogy azt utólag ástott gödörbe helyezték el.

⁶³ Az ásató az előzetes közleményében 13 lovassírt említ (KÜRTI 1980, 341; KÜRTI 2001, 39), a temető archaeozoológiai leleteit feldolgozó Vörös István 14 sírből származó ló maradványát határozta meg (VÖRÖS 2000, 363).

rét és a szerszámzatot helyezték az elhunyt sírjába. Ez a megoldás nem lehetett idegen, hiszen az állatmaradványok és azok szerszámzatának későbbi utántemetésénél is egy, a temetés alkalmából(?) levágott és esetleg kitűzött, de már kiszáradt lóbőrt temettek el. Talán nem véletlen, hogy ezeknek az eseteknek döntő többségében a lóbőr nélküli változatot valószínűsítette Vörös István. A kiaggatott állatbőr nedvességtartalma a száradás következtében minimális lett, összeesett és ezáltal a térfogata jelentősen csökkent. Így a sírban jóval kisebb „helyigénye” volt. Ez magyarázhatja azokat a sírpozíciókat, ahol az állatcsontok helyzete alapján kizárható a „börkoffer” által igényelt térfogat.⁶⁴

A lómaradványok „tájolása”, különös tekintettel a lókoponyára. A honfoglalás kori sírokban feltárt lókoponyák és lábcsontok tájolására, fektetésére eddig — Vörös István kivételével — nem fordított megkülönböztetett figyelmet a hazai régészeti kutatás. A vizsgálatba bevont terület jól dokumentált sírjai alapján a halott mellett, döntő módon a lábcsontok körül elhelyezett lómaradványok lábcsontjai változatos helyzetben kerültek elő (VÖRÖS 2015, 468).

Lókoponya került elő a halott lába előtt, fölött, illetve attól balra egyaránt, általános azonban, hogy tájolása nyugati irányú, vagyis a lókoponya az emberi váz koponyájának irányában fekszik. Ettől az iránytól azonban néha előfordul eltérés. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. és 595. sírjában a lókoponyát észak-északnyugati irányban fektették, vagyis a sír hossz tengelyével hegyes-, illetve derékszöget zárt be (19. kép; 27. kép 1). A szeged-algyői temetőben az emberi csontváz lábvégehez helyezett lófejek közül a 29. és a 49. sírban közel déli, a 80. sírban északi tájolású helyzetben feküdtek a lókoponyák (VÖRÖS 2000, 371).

A bánkeszi (Bánov, SK) temetőben feltárt 27. sírban a lókoponya merőlegesen feküdt a sír tengelyére, ott azonban a lókoponyát déli irányban tá-

jolták (TOČÍK 1968, 15. Abb. 5. 4). Az emberi váz hossz tengelyére merőleges lókoponya-tájolásra ismert néhány további adat, azonban a keleti tájolásra⁶⁵ mindössze két eset: Sárrétudvari-Hízóföld 146. sír (M. NEPPER 2002, 222. kép) és Nyíregyháza-Felsősim 382. sír (JAKAB 2009, 101).

A rendelkezésünkre álló adatok jelenleg nem elegendőek részletesebb következtetések levonására. A 10. századi Kárpát-medencei temetkezésekben a lókoponyák nyugati iránytól eltérő tájolása kimutatható ugyan, de csak elenyésző számban. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a lábhoz tett részleges lótemetkezések összefüggéseik és esetleges tipológiai kapcsolataik feltárásához egy, az eddigieknél sokkal apróbb részleteket is figyelembe vevő (pl. a lókoponyák tájolása) klasszifikációra lesz szükség (TÜRK 2009, 114–116), ugyanis a lábhoz tett részleges lovastemetkezések szokása és különböző variánsai szélesebb körben voltak elterjedtek a kora középkori Kelet-Európában, mint azt korábban gondoltuk.⁶⁶ A Középső-Volga térségéből ismert, korai volgai bolgár temetők mellett ma már mind a szaltovo-majackaja kultúrában, mind pedig a szélesebb értelemben vett szaltovói kultúrkör más régióiban is ismerünk részleges lovastemetkezéseket és annak lábhoz tett variánsát. Jevgenyij P. Kazakov korábban úgy vélte, hogy a Volga-Káma-vidék kora középkori temetőiben megfigyelt, lábhoz tett részleges lovas temetkezéseknél a lókoponya nyugati tájolása „ugor” eredetűnek tekinthető. A lókoponya emberi vázzal derékszöget bezáró elhelyezése pedig inkább a Don, majd a Középső-Volga vidékére húzódó „bolgár-török” népek hagyatékában előforduló jellegzetesség (KAZAKOV 1984, 105).

A szaltovói kultúra Rzseвка-Mandrovo típusú gödörsíros temetőiből az utóbbi években egyre nagyobb számban közöltek részleges lovastemetkezéseket. Ezek között gyakran előfordul a lábhoz tett variáns is, ahol a lókoponya északi (ritkábban déli) tájolása valóban gyakoribb. A rzsevkai teme-

⁶⁴ Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a sír bontása idején megfigyelt állapot nem azonos a temetés során kialakított helyzettel. Gondolunk itt többek között pl. a koporsó beszakadására, a föld időközbeni tömörödésére, stb. A fentiek értelmében a jövőben szükségesnek látszik a sír szöveges leírása, és a sírrajz közlésén kívül, — mivel a rajz csak síkban dokumentálja a látottakat — a sírfoltok, sírok színes fotóinak publikálása is, mert csak azok segítségével lehet az elhunytak, annak mellékleteinek, valamint a részleges lótemetkezés csontmaradványainak és a lószerszám helyének együttes elemzése, a temetkezés komplex értelmezése.

⁶⁵ Josef Zábajník a vízkeleti (Čierny Brod, SK) 63. sírral kapcsolatban érdekes — bár egyelőre nehezen bizonyítható — felvetést tett arra vonatkozóan, hogy a jelenség avar eredetű lenne a 10. századi temetési rítusban (ZÁBAJNÍK 2007, 356).

⁶⁶ A szaltovói-kultúra hagyatékában a Kárpát-medence 10. századi lovastemetkezéseihez legközelebbi párhuzamok: Nyetajlovka 252. és 255. sír (AKSZJONOV–TORTIKA 2001, 207. ris. 4), Volokovoje ozero 8. sír (TATARINOV–KOPYL–ŠAMRAJ 1986, 218), Dronovka 3 (Limanszkoje ozero) 7., 34. sír (TATARINOV–FEDJAEV 2001, 367, 370), Rzseвка 20., 39. sír (SZARAPULKIN 2006, ris. 2. 1. és 2. 3).

tő esetében Vlagyimir A. Szarapulkin ugyanakkor a lókoponya tájolásával kapcsolatban kétségét fejezte ki a Kazakov által felvetett etnikai elkülönítés merev alkalmazását illetően. Az említett temetőn belül ugyanis szinte az összes tájolási variáció előfordul. Elképzelhetőnek vélte ugyanakkor, hogy a lábhoz tett lovastemetkezés szokásának feltűnése a régió 9. századi leletanyagában — és vele együtt a lókoponyák nyugati tájolása — a környéken átvonuló magyarok hatásaként értékelhető, mely érinthette a helyben lakók temetkezési szokását is (SZARAPULKIN 2006, 203–204; hasonlóan vö. AKSZJONOV–TORTIKA 2001, 203).

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a lábhoz tett részleges lovastemetkezések Kelet-Európában alapvetően nem jellemzőek a szaltovói hagyatékra, annál inkább a Volga–Káma-vidék 6–9. századi, illetve a Kárpát-medence 10. századi temetkezéseire.⁶⁷

A részleges lovastemetkezések szerszámzatának sírbeli helyzete. A részleges lovastemetkezést tartalmazó sírok közül 13 esetben (25%) ismerjük a lószerszámok (zabla, kengyelek, hevedercsat, fejkantár, farhám veretei) sírbeli helyzetét. Ezek száma az idők során emelkedni fog a szeged-algyői és a Szeged-Csongrádi úti lovassírok publikálását követően.

A ma ismert temetkezések többségében — nyolc alkalommal — a lócsontokat tartalmazó lóborók mellé a nyergeket — a kengyelek, a hevedercsat helyzete alapján — a sírok tengelyével megegyezően, hosszába fektették a sírba.

A szeged-algyői 52. sírban fekvő *inf.* II. korú gyermek (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 12. táblázat) bal csípője/bal felkarja mellé temették — utólag ásott gödörbe — egy 4 éves mén lóboró nélküli maradványát (VÖRÖS 2000, 371). A ló koponyája orral nyugat felé az állán, a mellső lábcsontok a lókoponya jobb oldalán feküdtek. A két hátsó lábcsont a gyermek bal oldali lábszárcsontja felett, a gödör déli falának támaszkodva feküdt (VÖRÖS 2000, 361). A zabla a lókoponya közepén, a déli gödörfalnál(?), az egyik kengyel a ló bal szemüregén, a másik a koponya mögött, a déli gödörfalnak támaszkodva került elő (KÜRTI 2001, 4. kép). A nyereg a keskeny gödörben csak a lókoponya mögött, a két hátsó lábcsont mellett, a sír tengelyével megegyező irányban fektetett. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A 80. sírban fekvő (KÜRTI 1983, 14. fénykép), *senium* korú férfi (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 12. táblázat) esetében, a sír keleti végéhez, utólag ásott gödörben, az emberi váz fektetési szintje felett kb. 15 cm-re, részben a lábfejek fölött, egy 2 éves mén lóboró nélküli (VÖRÖS 2000, 371) csontjaira helyezték el — a rossz minőségű fotó alapján egyértelműen nem eldönthető, csak valószínűsíthetően — nyugat–kelet irányba a nyeret. Az északi tájolású lókoponya jobb oldalának dőlve feküdt a (jobb oldali) kengyel, mögötte a hevedercsat. A másik kengyel a fotón nem látható, valószínűleg a lókoponya bal oldala és a sírfal között került elő. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A 92. sírban fekvő (KÜRTI 2001, 29 kép) *maturus* korú férfi (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 12. táblázat) sírjának északkeleti sarkában, utólag ásott gödörben, változó, 3–6 cm vastag földrétegen feküdt az 5,5 éves mén maradványa. A zabla a lókoponya mögött fekvő ló lábszárcsonton, a kengyelek — ellenkező irányú fülállással — egymás mellett, a bal oldalán fekvő lókoponya mögött — az egyik részben rajta —, a hevedercsat a sír északi fala mellett, a ló jobb állkapocsszárára feküdt. A hevedercsat és a két kengyel helyzete alapján a nyeret nagy valószínűséggel a lókoponyára, illetve a két kengyel fölé, a sír tengelyével megegyező irányban helyezhették el. A fentiek alapján az kizárható, hogy az emberi váz bal oldalán, a koporsó és az északi sírfal közötti, a comb- és lábszárcsonttal egy magasságban lévő üres területre helyezték volna a nyeret, mivel a két kengyel és a hevedercsat ettől a területtől messze feküdt. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhátan feltárt 100. sír keleti végéhez, a lábfej előtt egy 70–80 cm átmérőjű, utólag ásott gödör déli fala mellett feküdt a lókoponya, orral nyugat felé, a lábcsontok részben a koponya alatt, a sír hossz tengelyére merőlegesen, északi irányban (6. kép 4). A csikózabla töredékei a ló orra előtt, a sír tengelyére merőleges ló lábcsontok mellett, a fejkantárt díszítő ezüstérmék a lókoponya és a ló lábcsontok körül kerültek elő. Az egyik kengyel a gödör északi fala mellett állt, mellette a hevedercsat, a másik töredékes kengyel fülével a lókoponya alatt, a gödör falához támaszkodó kengyel mellett feküdt. A két kengyel és a jobb oldali hevedercsat alapján a — lóboró nélküli (VÖRÖS 2011, 511) — lócsontokon a nyereg nagyjából

⁶⁷ Időközben a dunai bolgár területről is ismertté vált lábhoz tett részleges lovastemetkezés, ahol a lókoponya szintén deréksöveget zárt be a sír hosszanti tengelyével (RASEV 2007, 106–107. ris. 10).

a sír tengelyével párhuzamosan, a lókoponya mellett fektetett. A zabla és az érmék helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

Az 500. sírnál a bal lábszár mellett, illetve a lábfej előtt, utólag ásott gödörben feküdt a ló koponyája orral délkeleti irányban az állán, alatta a hátsó lábcsont délkeleti, a mellső lábcsont a koponya előtt keleti irányban, eke által megbolygatott állapotban a sír alja fölött 38 cm-rel (20. kép 2). A gödör keleti végében került elő a töredékes zabla összeroszdásodva az egyik kengyel töredékes oldalával, közvetlenül mellette a hevedercsat a lókoponya alatt. A másik kengyel a sír alja felett 14 cm-rel, a bal térd és a sírfal között került elő. (Erre a szintre a koporsó beszakadása után sülyedhetett le.) A tausírozott kengyel fülének és szárának töredéke a gödör délkeleti sarkában, a nyelési szinten, a másik kengyel a lókoponyával egy szinten feküdt. Egy vascsat (hevedercsat?) a lócsontok felszedése után a jobb boka vonala és a gödörfal között, a sír alja fölött 32 cm-rel került elő. A fentiek alapján a temetés során a ló — bőr nélküli (VÖRÖS 2011, 512) — maradványaival együtt két nyeret helyeztek el — amennyiben a kengyelek és hevedercsatok alapján jogosan feltételezzük a nyergek sírba helyezését —, melyeket — a gödör szélességét és a lócsontok, valamint a lószerszámozat vasszereléseit figyelembe véve — valószínűleg csak hosszában lehetett fektetni. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 36. sírjában az emberi váz bal lábszárcsontja, lábfeje és az északi sírfal között — 6–7 cm vastag földrétegen — feküdt a részleges lómaradvány összehajtogatott állapotban (VÖRÖS 2015, 471). A mellső két lábvég-csont egymás mellett párhuzamosan, északnyugati irányba, a bal lábszárcsont külső oldala mellett, a hátsó két lábvég-csont a bal lábfejcsonatok külső oldala mellett feküdt úgy, hogy a lábközépcsontok egymáson keresztben voltak elhelyezve, patákkal délkeleti irányban. A jobb oldalán, orral északi irányba fordított lókoponya a mellső lábvég-csontok fölött feküdt. A kutatóárok ásása során kimozdított zabla a hátsó lábvég-csont és az egyenes talpú kengyel előtt, a kengyel a lókoponya homlokcsontja és a sír széle között 10–12 cm vastag földrétegen, fülével a ló orrának irányába feküdt. A másik kengyel a bal lábcsontok és a ló hátsó lábvég-csontja között került elő, 10 cm vastag földrétegen, fülével északi irányba. A hevedercsat a lókoponya

teteje és a ló hátsó lábvég-csontja között, részben a koponya alól került elő (69. kép 6). A lócsontok, valamint a két kengyel és a hevedercsat helyzete alapján a nyereg a két kengyel között, a sír tengelyével párhuzamosan feküdt, a lókoponyán keresztben. Ezek szerint nagy valószínűséggel az egyenes talpú kengyel volt a jobb oldali. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A 124. sírban fekvő férfi bal lábszár- és lábfejcsontajainak bal oldala mellett, a sír alján feküdtek a ló mellső és hátsó lábvég-csontjai egymás mellett, patákkal nyugati irányban. A lókoponya az állkapcsán, orral nyugatnak, részben a bal lábszár- és combcsont mellett és fölött került elő (78. kép 4). A zabla töredékes állapotban az emberi váz bal vállának külső oldalánál feküdt. Az egyik kengyel a férfi jobb lábszárcsontjának külső oldala mellett, illetve fölött 4–5 cm vastag földrétegen, a kengyel másik széle a sír alján, fülével délnyugati irányban feküdt. A másik kengyel a sír alján ferdén állt, a lókoponya jobb oldala mellett, a *mandibulára* támaszkodva. A hevedercsat töredéke a sír keleti végében, a sír alján, a lólábcsontok végénél került elő. A jobb lábszárcsont mellett fekvő kengyel helyzete és dőlésszöge alapján valószínű, hogy a nyeret a koporsóra és az — összegöngyölt lóörben (VÖRÖS 2015, 471–472) — eltemetett lókoponyára hosszában helyezték el. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A 187. sírban fekvő *juvenis* korú férfi bal comb- és lábszárcsontjainak külső oldala és a sírgödör északi fala között, a sír északkeleti negyedében, a sír aljánál magasabban feküdt a ló összegöngyölt (VÖRÖS 2015, 472) maradványa (105. kép 2, 4).⁶⁸ A ló mellső és hátsó lábvég-csontjai egymáson, az emberi lábszárcsontokkal párhuzamosan, kettő patával a nyugati, másik kettő pedig a keleti irányban feküdt. A lókoponya az állkapcsán, orral nyugatnak, a lábvég-csontok előtt került elő. A zabla a ló fogai közül, az ezüstpénzek a lókoponya jobb és bal oldalán kerültek elő. Az egyik kengyel fülével keleti irányban a jobb combcsonton, a másik töredéke a jobb lábszárcsont felső részének külső oldalánál (a koporsón kívül), a csontoktól 10–11 cm-rel magasabban feküdtek. A medencelapát és a lócsontok közötti területről, valamint a sír alsóbb rétegéből és a betöltésből előkerült ezüst lemezdzsombok a nyeretakaróra lehettek felvarrva. A nyereg két kápáját díszítő ezüst lemezdzsombok — melyek egymástól való távolsága 36 cm volt — a lókoponya mögött, az egymáson keresztben elhe-

⁶⁸ A sírról készült foltfotón jól látható egy folt a sír északkeleti negyedében, a lókoponya és a lólábcsontok (és a nyereg) feletti részen, amelynek összetétele és színe elüt a sír betöltésétől.

lyezett lólábcsonatok keleti végein és a férfi bal térdé fölötti területről kerültek elő. Ezek alapján a nyeret hosszában, a koporsó végére és a ló lábcsonatokra fektették. A zabla és a fejkantárt díszítő érmék helyzete alapján a lókoponya fel volt kantározva.

Négy esetben valószínűsíthetjük, hogy a temetés során a nyereg keresztben, azaz a sír tájolására merőlegesen került eltemetésre.

A szeged-algyői 49. sírban a *senium* korú nő (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 12. táblázat) lábfején keresztben feküdtek a lóbőr nélküli (VÖRÖS 2000, 361, 371) csontmaradványok. A ló koponyája a jobb oldalán, orral déli irányban, alatta és részben mögötte a lólábcsonatok feküdtek. A zabla az emberi váz jobb oldali térdén, az egyik kengyel a jobb combcsonton és annak külső oldalánál, míg a másik kengyel a hevedercsattal együtt a bal lábszár külső oldalánál feküdt (KÜRTI 2001, 14. kép). Ezek alapján a nyeret a comb alsó és a lábszár felső vége fölé keresztben fektették.⁶⁹ A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sírjában fekvő *maturus* korú nő (MARCSIK 2011, 496) sírjának keleti végében, a sír aljára, a lábai elé temették a 3–3¼ éves kanca lóbőrös maradványát (VÖRÖS 2011, 511). A ló koponyája orral északi, a mellső két lábcsonat a sír két hosszoldala mellett, a bal hátsó lábcsonattal együtt patákkal nyugati, míg a jobb hátsó lábcsonat a koponya alatt, patával északi irányban feküdt. A zabla a lókoponya orra előtt került elő. Az egyik kengyel fülével a déli sírfal irányában, a bal mellső lólábszár fölött, a lókoponyától balra, míg a másik kengyel a lókoponya jobb oldala mellett, fülével az északi sírfal felé feküdt. A hevedercsat töredékes állapotban a lókoponyától nyugatra, a két mellső ló lábszárcsont között, a sír alján került elő (27. kép 1). A két kengyel és a hevedercsat helyzete alapján a nyeret a lókoponyára, a sír tengelyére merőlegesen helyezhették el. A ló állkapcsának bal oldala alól előkerült ezüstlemez-töredékek helye valószínűleg másodlagos volt, a lókoponya tetején, a két szemüreg között ezüstveret oxidjával elszíneződő két ovális, 3–4 cm-es folt volt megfigyelhető. Az ezüstveretek nagy valószínűséggel a nyeret, de inkább a nyeregtakarót díszíthették. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt 237. sírban nyugvó *maturus* korú nő (MARCSIK 2015, 366) sírjának keleti végében, a lábfej előtt előkerült 2½–3 éves mén összehajtogatott (VÖRÖS 2015, 472–473) maradványát utólag ásott gödörbe helyezték el. A töredékesen megmaradt lókoponya orral nyugati irányban az állkapcsán feküdt. Alatta került elő keresztben a két lábvég-csont egymás mellett, patával délkeleti, illetve északnyugati irányban. Az egyik kengyel a talpalóján állt a bal lábfejtől 7 cm-re, a másik kengyel a gödör délkeleti sarkában, a ló lábszárcsontjaitól 12–13 cm-re, talpalójával a déli sírfal irányába feküdt (124. kép 5–6). A két kengyel és a lócsontok helyzete alapján a nyeret utólag ásott gödörbe, a lókoponyára és a lábcsonatokra, észak–déli irányba fektették. Közvetlenül az egyik lólábszárcsont mellett, a gödör aljától 10 cm-rel magasabban, vasszeggel együtt előkerült ezüstlemez töredékek feltehető a nyereghez tartoztak. A zabla hiánya alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A Zsombó-Bába-dűlőben feltárt sírban a *maturus* korú férfi (MARCSIK 2015a, 441) bal lábszárcsontjai és lábfeje mellett került elő egy 5–5½ éves mén lóbőr nélküli (VÖRÖS 1999, 423–424) maradványa. A ló koponyája a sírgödör északkeleti sarkában, nagyjából orral északi irányba a bal oldalán, részben a férfi bal lábszárcsontján feküdt. A két mellső és a bal hátsó lábcsonatok a ló állkapcsa mellett, azzal párhuzamosan, a sír északi fala mellett, a sír alján feküdtek. A két kengyel a földmunka során a lókoponya előtt került elő (136. kép 2; 138. kép 1). Nagy valószínűséggel a nyereg a lókoponyán és lábcsonatokon keresztben fektetett. A lókoponya előtt kerültek elő a kengyelek (talán a zabla is) és az előtt feküdt a tegez, tehát más szabad terület nem volt a sír keleti végében. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.

A fentiekől eltérően, a vizsgált területen egyedinek mondható lószerszámzat sírbeli helyzete a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 132. sírjában, ahol a 1,5 éves mén összehajtogatott (VÖRÖS 2015, 472) maradványa a *maturus* korú férfi (MARCSIK 2015, 367–368) bal lábcsontajának és lábfejének külső oldala és a sírgödör fala között, a sír északkeleti sarkában, a sír alján feküdt (88. kép 3–4). A mellső és hátsó lábvég-csontok egymáson, patával észak-északnyugati irányban feküdtek. A lókoponya részben az állkapcsán, részben a jobb oldalán volt, or-

⁶⁹ Nem zárható ki annak lehetősége, hogy a félrehúzott lábak és az északi sírfal közötti területre helyezték a nyeret. A *senium* korú nő 6. és 7. csigolyája összecsontosodott (blokkcsigolya alakult ki), és további ízületek csontos elmerevedését is megfigyelték, ezek szerint kissé előre hajolt helyzetben járhatott (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 380). Ezek alapján nem zárható ki annak lehetősége, hogy ez a fektetési forma összefüggésben van a betegségeivel.

ral nyugatnak, a lábvég-csontok előtt. A zabla töredékei a férfi koponyájának jobb oldalánál, a sír délnyugati sarkában, az egyik kengyel a koponya mögött, a sír nyugati végében, fülével északnyugati, a másik kengyel a koponya mögött, az előző kengyel felett, fülével délkeleti irányba feküdt. A hevedercsat a bal felkarcsont felső végének külső oldala mellett, a sír alján került elő. A sír alja felett 3–5 cm vastag betöltésen nyugvó, előre billenő koponya és a koponya mögött egymáson fekvő kengyelek, hevedercsat helyzete alapján valószínűsíthető, hogy a nyereg a fej alatt, keresztben volt elhelyezve. A zabla helyzete alapján a lókoponya nem volt felkantározva.⁷⁰

Ugyancsak egyedinek tekinthető a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírjában, a temetéssel egy időben sírba helyezett 2 éves mén (VÖRÖS 2015, 472) részleges maradványa olyan szempontból, hogy a lókoponyát felkantározva helyezték el a sírban, mivel a zabla a ló fogai között feküdt, az előkerült ezüstpénzek a lókoponya jobb és bal oldalán a kantár pofa- és homlokszíjára voltak felvarrva (106. kép 5). Ugyancsak ezüstérmékkal volt díszítve a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírja végéhez utólag ásott gödörben előkerült fejkantár, de a temetés során ebben az esetben azt a lókoponyára helyezték (6. kép 3).

A terület részleges lovastemetkezéseinél változatosnak mondható a lókoponyák, a lólábcsonatok és a nyergek sírbeli helyzete és fekvése. Eltekintve egy-egy, egyedinek tekinthető változattól, általános, hogy az elhunyt bal oldala mellé vagy lába elé, fölé temették az összehajtogatott, ritkán a kiterített lóborban benne hagyott csontmaradványokat. A váz jobb oldala mellett csupán a Szeged-Algyő 18. sír (VÖRÖS 2000, 2. kép 3) esetét említhetjük. A kitömött helyzetben, vagy a halott mellett, annak teljes hosszában elhelyezett, oldalt összehajtván eltemetett lóborra a vizsgált mikrorégióból eddig nem ismerünk példát.

Egyedül a Szeged-Öthalom, V. homokbánya lovastemetkezései mutatnak egységet, olyan szempontból, hogy köztük csak összehajtogatott lóbor fordul elő, függetlenül attól, hogy a lábcsonatok előtt vagy az elhunyt bal oldalán (36., 124., 132., 184. sír) kerültek elő a lócsontok.

Csak a két kengyel és a hevedercsat helyzete alapján a sírba helyezett nyereg helyét (LÁSZLÓ 1943, 45) és helyzetét megnyugtató módon nem lehet meghatározni. A vizsgált területen előkerült temetések rendelkezésünkre álló adatai alapján

kísérletet tettünk a nyergek sírbeli helyzetének az eddigieknél pontosabb meghatározására. A kisszámú adat általános következtetések levonására nem alkalmas. A gyakran eltérő méretű és kialakítású kengyelpár és a hevedercsat helyzete mellett szükségessé figyelembe venni a lókoponya és a lólábcsonatok síron belüli helyét, az összehajtogatott vagy összegöngyölt lóbor térfogatigényét, és azt, hogy a temetkezés koporsós volt-e, valamint a szerves anyag bomlásával együtt járó földmozgás lehetséges mértékét is.

A részleges lótemetkezés mellékelésének embertani sajátosságai. A területről 20 lelőhely 50 temetkezéséből a rendelkezésünkre álló antropológiai meghatározások (MARCSIK–BERECZKI 2002; MARCSIK 2011, 496; MARCSIK 2015; MARCSIK 2015a; MARCSIK–JUST–SZALAI 2015) alapján 34 sírban fekvő egyén életkor és nem adatait ismerjük. Két gyermek (Szeged-Algyő, Szeged-Öthalom, V. homokbánya) mellett 1 *juvenis* és öt *adultus* korú férfi, 14 *maturus* korú férfi mellett 5 nő, 5 *senium* korú férfi és 2 nő kapott részlegesen eltemetett lovat. A lóval eltemetettek 75%-a férfi volt, közülük 19 *maturus–senium*, 6 *juvenilis–adultus* korú, így a részleges lóval eltemetettek közel 80%-a idős korban hunyt el. Ebben a tekintetben nem volt különbség a területen élt közösségek között.

Az embertani meghatározások és régészeti leletek alapján 45 esetben lehet valószínűsíteni az elhunyt nemét: ezek szerint 33 férfival, 10 nővel és két gyermekkel számolhatunk. Ebben az esetben is igen magas, 71% a férfiak aránya.

A területről ismert kisszámú hiteles lovastemetkezések együtt vizsgálva azok általános következtetések levonására kevésbé alkalmasak. Áttekintésünk alapján annyit megállapíthatunk, hogy nincs összefüggés az elhunyt neme és életkora, a vele eltemetett ló neme, életkora, a lómaradványok és lószerszámok (nyergek) sírbeli helyzete, a temetéssel egy időben vagy később beásott gödörbe eltemetett részleges lótemetkezés között. Csak néhány apró észrevételt tehetünk.

Az életkor adatok alapján egyértelmű, hogy döntő többségében idős korban elhunyt férfiak, kisebb számban idős nők kaptak, az archaeozoológiai feldolgozás szerint (VÖRÖS 2015) igen változatos életkorban feláldozott — a legtöbb esetben — mént. Csak idős nők kaptak mellékletül lovat, viszont az *infans* és a *juvenilis* korú elhunytak mellé fiatal, 2–4

⁷⁰ A nyereg sírbeli helyzetének kitűnő párhuzama ismert a mindszent-koszorús-dűlői 2. sírből (CSALLÁNY 1941, 2. kép; BÁLINT 1991, Abb. 52:2).

éves méneket temettek. A négy, eltérő életkorban levágott kancát idős korban elhunyt két nő és két férfi mellé temették.

*

A részleges lovastemetkezés egységes temetkezési szokásnak tekinthető, de a megfigyelhető számtalan eltérő jelenség azt mutatja, nem volt merev szabály még egy közösségén belül se. Az elhunyt társadalmi és a közösségen belüli helyzete, a család anyagi helyzete és hagyománya alapján szinte minden temetés alkalmával „egyéni/egyedi” megvalósítás történt. Felmerülhet a kérdés, egy kialakulóban lévő állapot, vagy egy kikristályosodott hagyomány felbomlásának a tanúi a terület részleges lovas-sírhalmi.⁷¹ Összefoglalva úgy véljük, hogy valószínűleg inkább eltérő hagyományú közösségek hagyatékáról lehet szó, mint relatív kronológiai különbségekről. A lovastemetkezések vonatkozásában korábban már Vörös István is rámutatott az egyes temetőkre, közösségekre jellemző sajátosságokra a Kárpát-medence eltérő területein is (VÖRÖS 2013, 327).

A lószerszámos temetkezésekről

A zsombó-ménészjárás-dűlői sírban megfigyelt lószerszámos temetkezési forma a részleges lovas-temetkezésnél jóval kisebb számban valószínűsíthető. A mikrorégió területéről a magányos temetkezések és a kis sírszámú temetők között 10 lelőhelyről 11 olyan sírral számolhatunk, ahol lószerszámos temetkezésre (is) utaló kengyelek, zablák kerültek elő. Ezek közül hat lelőhely 7 temetkezése esetében volt úgy lószerszámmal, hogy nincs arra nézve egyértelmű ismeretünk, hogy ezekben az esetekben kerültek-e elő lócsontok, vagy sem.

A hat szeged-algyői⁷² és a két sándorfalva-eperjesi sírt is figyelembe véve, összesen 5 lelőhely 12 sírjáról van több-kevesebb információnk, amely alapján bizonyosan lószerszámos temetkezéssel lehet számolnunk.

A rendelkezésünkre álló embertani adatok alapján lószerszámmal egy *juvenilis*, négy *adultus*, két *maturus* és egy *senium* korú férfi, valamint egy-egy *adultus*, *maturus* és *senium* korban elhunyt nő mellé temettek. Ezek szerint döntő többségében férfi és idős korban elhunytak mellé helyeztek a temetés során lószerszámmal.

Együtt vizsgálva a részleges ló- és a lószerszámos temetkezések embertani adatait, megállapíthatjuk, hogy a két-két gyermek és *juvenilis* korú mellett az *adultus* (10) a *maturus* (22) és a *senium* (9) korban elhunytak a lóval-lószerszámmal eltemetettek több mint 90%-át jelentik. Az embertani meghatározások és négy esetben a régészeti leletek alapján valószínűsíthető az elhunyt neme, ezek alapján jelentősen nem módosul a férfi–női arány. Ebben az esetben is igen magas, 74% a férfiak aránya. Ezzel szemben, igen alacsony — 5 lelőhelyről 7 sír — azon temetkezések száma,⁷³ ahol ismerjük a lószerszámmal sírbeli helyzetét.

A Röske-Ladányi-dűlő 2. sírjában fekvő *senium* korú nő bal lábujcsontjai mellett, illetve a jobb lábfejtől délkeletre feküdt a kengyel és a több darabra tört csikózábla (VARGA 2015, s. a.).

A Sándorfalva-Eperjes 23. sírjába temetett *maturus* korú férfi bal combcsontja fölé és mellé helyezték a kengyelt a csikózáblával és a hevedercsattal (FODOR 1985, 24–25). Az 57. sírban nyugvó *juvenilis* korú férfi bal combcsontja felett és mellett kerültek elő a lószerszámmal vas alkatrészei (FODOR 1985, 23, 4. kép 2).

A Szatymaz-Összeszék határában a 30-as években előkerült öntött bronz rozettás lószerszámdíszek és ezüst sügyelődísz tulajdonosa egy 20–22 éves nő volt, akinek jobb lábszár- és lábközépcsontjainak zöld patinás elszíneződése⁷⁴ alapján a lószerszámmal a lábszár- és lábfejsontok felett feküdt.

A szeged-algyői temető 21. sírjában fekvő, *adultus* korában elhunyt, bal oldalára fektetett, zsugorított helyzetben eltemetett nő lábcsontjai előtt, az összeszűkülő sír végében feküdtek a vaskengyelek a hevedercsattal (KÜRTI 1987, 79, 10. ábra). A 72.

⁷¹ Sok a feltételezés ezzel kapcsolatban, de véleményünk szerint a helyzet nem reménytelen. A nyergek sírbeli helyzetének az eddigieknél pontosabb meghatározásához elengedhetetlennek tűnik a sír részletes leírása mellett a sír- és részletrajz, a színes sírfotó közzlése, valamint akár a lószerszámmal vas alkatrészeinek, jobb esetben a nyereg és a nyeregtakaró nemesfém díszének a helyszínen készített axonometrikus rajza.

⁷² Az ásató hat lószerszámos sírről ír (KÜRTI 1997a, 24), de a többször is publikált temetőterképen a jelölés alapján 8 lószerszámos sír van ábrázolva (KÜRTI 1983, 33. grafikai melléklet; KÜRTI 2001, 16. kép).

⁷³ Ezt az arányt egyrészt a szakszerű, dokumentált feltárások előtt, szórványként előkerült síregyüttesek száma, illetve a még publikálatlan temetkezések magyarázzák.

⁷⁴ Marcsik Antónia megfigyelése és szíves szóbeli közlése.

sírban, az *adultus-maturus* korban elhunyt és hasra fektetett nő lábcsonthajlójánál került elő a zabla és a kengyelpár (KÜRTI 1987, 79).

A Zsombó-Ménészjárás-dűlőben feltárt *senium* korú férfi szűk sírgödörében az egyik kengyel a két combcsont alsó végei között, a másik a bal lábfej csonthajlóján, a zabla a két térd között feküdt (146. kép).

A fent bemutatott esetek alapján csupán egyetlen megjegyzés adódik: a lószerszámos temetkezéseknél a sírba helyezett lószerszámok esetében nem figyelhető meg olyan „változatosság”, mint a részleges lovas temetkezéseknél a lómaradványok és lószerszámok síron belüli helyénél. A csak kengyeleket, zablát, hevedercsatot tartalmazó sírokban ezek mindig a combcsonttól a sír keleti végéig, az emberi váz felett, illetve a lábcsonthajlójánál kerültek elő.

A kisszámú eset alapján a temetkezési szokás gyakorlásának idejét a 10. századon belül nem lehet meghatározni. El kell fogadnunk Kürti Bélának a szeged-algyői és a Szeged-Csongrádi úti temetőre vonatkozó megjegyzéseit. A részleges lótemetkezés és a lószerszámos temetkezés a szeged-algyői közösségnél ugyanazon időben volt szokásban (KÜRTI 2001, 11), az első generációra kettő, a másodikra három, míg a harmadikra egy lószerszámos sírt lehet keltezni (KÜRTI 2001, 39). A Szeged-Csongrádi úti közösség első vezetője a 21. sírban eltemetett lószerszámos, szablyás, ismeretlen korú férfi lehetett, az ő 10. század első felében megásott sírjával indult a temető (KÜRTI 1996a, 61). A szeged-algyői temető alapján megfogalmazott kelteztést erősíti a zsombó-ménészjárás-dűlői sírban nyugvó *maturus* korú férfi esete, ahol — az AMS vizsgálat és az idős kora alapján — feltehetően még a Kárpátoktól keletre született személy temetkezéséről lehet szó (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013, 26). Kelet-Európában a 8–9. században több régióból is jól adatoltak a lószerszámos (többnyire ott is jelképes lovastemetkezésként értelmezett) temetkezések. A legtöbb adatot ezzel kapcsolatban a szaltovói kultúrkör északi területéről ismerjük, és Viktor Sz. Akszjonov önálló formai variánsként (III. típus) különítette el ezt a hagyományt.⁷⁵ Vagyis a szokást már eleve ismerhette

és magával hozhatta keleti szállásairól a magyarság, amely aztán belső társadalmi és kulturális átalakulások következtében a Kárpát-medencében már másodlagosan lett elterjedtebb forma a 10. század második felében megásott sírokban.⁷⁶

Nyíltegez és íj a sírban

A 10. századi tegezék sírbeli helyének térben és időben történő változását célzó vizsgálat még várat magára. Az általunk vizsgált szűkebb régió területén előkerült tegezék és íjak helyzetét nehéz tanulmányozni, mivel előkerülésük során nem figyelték meg helyzetüket, másrészt az újabb feltárások során előkerült tegezes sírok jelentős száma közöletlen.

A mikrorégió területén az újabban előkerült, vaspálcás szerkezetű nyíltartó tegezéket tartalmazó temetkezések jelentős számban növelték az övről lecsatolt és a sírba helyezett, hitelesen megfigyelt leletegyüttesek számát. A kis sírszámú temetők és magányos temetkezések között 16 lelőhelyről 32 olyan sírral számolhatunk, ahol tegez, íj, illetve nyílhegyek külön, vagy ezek kombinációja került elő. Ha ehhez hozzászámítjuk a 13 sándorfalva-eperjesi és 20 szeged-algyői sírt, úgy összesen 65 olyan temetkezésről tudunk, amelyben a távolsági fegyverkombináció vagy egyes részei ismertek. A további értékelésből kihagyjuk azokat a temetkezéseket, ahonnan csak vassnyílhegyek előkerüléséről tudunk, így az értékelhető lelőhelyek száma 13-ra csökken, a tegezes és/vagy íjas sírok száma ebben az esetben 44. Ezek közül 33 temetkezés tartalmazott vaspálcás tegez, melyek közül 11 sírban az íj merevítését szolgáló csontlemez nem került elő. A 44 sírból 33-ban kerültek elő reflexíj csontlemezei, de ezek közül 11 esetben nem mellékeltek az elhunyt mellé maradandó anyagból készült tegez.

Az nem meglepő, hogy a rendelkezésünkre álló antropológiai és régészeti adatok szerint az íjas/tegezes sírokban férfiak nyugodtak. Az embertani meghatározások alapján ezek között a férfiak között 3 *juvenis*, 12 *adultus* korban, 13 *maturus* és 4 *senium* korban hunyt el. A nem meghatározható életkorúak száma 12, az esetek 27%-a.

⁷⁵ A szaltovói lovas temetkezéseket a leg részletesebben V. S. Akszjonov foglalta össze 2000-ben kandidátusi disszertációjában. Klasszifikációjában a következő csoportokat különítette el: I. típus: teljes ló; II. típus: részleges lovastemetkezés (koponya és a végtagok); III. típus: szimbolikus (lószerszámos) temetkezés (AKSZJONOV 2000).

⁷⁶ Alapvetően erre a kronológiai megállapításra jutott 269, Kárpát-medencei lószerszámos sír felgyűjtése és elemzése során Léhner Zita is. Léhner Z.: *Honfoglalás kori lószerszámos temetkezések a Kárpát-medencében*. BA szakdolgozat kézírata. PPKE BTK Régészeti Tanszék. Pécs 2015.

Témánk szempontjából a legfontosabb, hogy a 33 tegezes sírból 15 esetben ismerjük annak sírbeli helyzetét. Három *maturus* és *senium* korban elhunyt férfi sírjában a tegez a bal felkar mellett, 12 esetben — *juvenilis*, *adultus*, *maturus* és *senium* korú férfiaknál — a jobb oldalon, döntő többségében szintén a felkar mellett, míg 18 sírban ma már ismeretlen helyen kerültek elő.

A *maturus* és *senium* korban elhunyt férfiak sírjainak döntő többségében találhatók csontlemez- és íjak maradványai, melyek négy esetben a halott bal és kilenc esetben a jobb oldalán kerültek elő. Az esetek nagyobb részében ismeretlen helyre fektették a fegyvert. Míg az algyői temető előzetes közleményéből az derül ki, hogy az íjszontok és tegezek váltakozva, hol jobb, hol baloldalon, a felsőtest vagy a láb mellett kerültek elő (KÜRTI 1980, 339–340), addig mind az öt, a Szeged-Öthalom, V. homokbányában feltárt tegezes-íjas sírban az elhunyt jobb oldala mellé fektették azokat.

Ezek szerint — az ismeretlen esetektől eltekintve — területünkön az arány a tegez és a csontos íj tekintetében — éppen fordított, mint ahogy annak idején László Gyula megfogalmazta: „A tegezt kevés esettől eltekintve, a halott bal oldalára fektették.” (LÁSZLÓ 1943, 57; LÁSZLÓ 1944, 468). Az általunk ismertett temetkezések vonatkozásában is megfigyelhető, hogy a nyíltegezt nem teljesen megtöltve (20–25 db), hanem csak kevesebb számú — 19 esetben 2–8 db. — vashegyű nyílvevesszőt helyeztek a halott mellé.

Érmék a sírokban

A magányos és a kis sírszámú temetők sírjaiból előkerült érmék igen változatos formában és helyeken kerültek elő. A területről ismert kisszámú, hitelesen feltárt sírhoz és a két nagy sírszámú (Szeged-Algyő, Sándorfalva-Eperjes) temető érméket tartalmazó temetkezéseinek számához viszonyítva az érmemellékletes temetkezések aránya magasnak mondható.

Az általunk vizsgált mikrorégió hét lelőhelyén 7 sírból került elő érme, melyek közül az ülléspetőfi-dülői bizánci aranyérme⁷⁷ ugyan szórványos darabként került múzeumi gyűjteménybe, de valószínűleg sírból származik. Ezeken kívül a röske-nagyszéksői 3. sírban az érmére csak a nő alsó

állkapcsának bal oldali belső felszínén látható, körömrnyi méretű zöld színű patinanyom utal.

Statistikailag nem kevés ez a szám, ha figyelembe vesszük, hogy a szeged-algyői temető 82 sírjából egy sem, míg a sándorfalva-eperjesi 105 síros temető mindössze egyik temetkezéséből került csak elő érme. Viszont a Szeged-Csongrádi úti 13 síros temetőből két érmés temetkezés ismert, de a többi lelőhelyen — bár egy-egy sírból több érme is előkerült — csak egy temetkezésből, döntő többségükben idős korú férfiak sírjaiból váltak ismertté.

Az érme mint obulus. Az elhunyt szájába tett pénz szokása a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 100. sír tágabb környékén eléggé általános gyakorlat lehetett. Így például a Szeged-Csongrádi úti 13 síros temető 1. és a 36. sírjából került elő egy-egy érme a fogak közül (KÜRTI 1996a, 60). Mivel nincs átfúrva, ezért az ásothalmi sír dirheméről és az üllési solidusról is feltételezhető, hogy obulusként került eltemetésre. Ezeken kívül a megfigyelt patinanyom alapján a röskei 3. sír esetében is obulusadásra gondolhatunk. A fentiek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy területünkön legnagyobb számban (6 esetben) az érmét halotti obulusként — döntő többségükben — felnőtt férfiak sírjába helyeztek a temetés során. Az a megállapítás, hogy a Kárpát-medencei magyarság körében a halotti obulus adásának szokása a magyar pénzverés megindulásával egy időben jelent meg (TETTAMANTI 1975, 103), az újabb kutatások és az általunk itt vizsgált sírok alapján is árnyaltabb megfogalmazást igényel. Míg a Duna-Tisza táján a magyar honfoglalást megelőző első ezer évben élt népek körében gyakorolt, illetve a kora Árpád-kori obulusadás szokásáról (BÓNA 1980, 74–91; BÁLINT 1991, 175–177) adatgazdag feldolgozások jelentek meg, addig éppen a 10. század időszakának ilyen irányú vizsgálata hosszú ideig váratott magára. Ezt pótolta Kovács László, aki a honfoglalás kori érmék feldolgozása kapcsán az akkor rendelkezésére álló adatokat összegezte (KOVÁCS 1989, 816. j.; KOVÁCS 2011). Munkáiban a biztosan obulusként előforduló érmék mellett számításba vette az átfúratlanul, de pontos megfigyelések nélkül előforduló érméket is.⁷⁸ Az egyre gyarapodó, hitelesen megfigyelt obulusként előkerült 9–10. századi dirhemek, nyugat-európai, bi-

⁷⁷ Az érmés sírok adataira ld. a katalógusban hivatkozott irodalmat, illetve KOVÁCS 1989 és KOVÁCS 2011 vonatkozó címszavait.

⁷⁸ A régi és új feltárások közzlése nyomán az obulussal eltemetettek száma bizonyára bővülni fog. A kérdés árnyalt megközelítést igényel, mivel a Kovács László által összeállított lista alapján (KOVÁCS 1988, 167) vannak olyan temetkezések, ahol átlukasztott érme volt obulusként, tehát az ismeretlen helyen előkerült, átlukasztott érmék között is lehetnek

zánci és római érmék alapján e szokás nem volt általános a honfoglalás kor teljes századában. E temetkezési rítus a 10. század második felében kezdett szokássá válni,⁷⁹ de igazán nagy számban csak I. (Szent) István uralkodása idején, a magyar pénzverés kezdete után indult meg. Bóna István a Kárpát-medencei évezredes szokás 10–11. századi feléledésére gondolt (BÓNA 1980, 90).⁸⁰ A jelenséget legutóbb átfogóan áttekintő Kovács László kizárta annak lehetőségét, hogy a keleti frankoktól vagy bajoroktól vettük át ezt a temetkezési szokást, mivel abban a térségben ez a rítuselem a Kr. u. 8–9. század után már eltűnt. Hasonlóan kizárta a Kárpát-medencei átvétel lehetőségét is, mivel a szokás — megfigyelése szerint — a késő avar korban elenyészett. Arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság keletről hozta magával ezt a szokást, mely bizánci eredetű lehet, és az átvétel helyszínéül a Krím-félszigetet valószínűsítette (KOVÁCS 2004, 46).

Az érme mint a szemfedő része. A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjában a szemekre helyezett két érme nem volt átfúrva, amiből következik, hogy mielőtt a halotti szemfedőre és a szájba helyezték az érméket a temetés során, más módon — pl. a ruházat vagy a lószerszám díszítésére — nem használták fel ezeket. Mivel a szemfedőre és a szájba tett érméket a férfi életében tehát nem viselte, nem biztos, hogy személyes tárgyaihoz tartoztak.

A számtalan, egyre gyarapodó megfigyelés ellenére a szemfedős temetkezések szisztematikus felgyűjtése még nem történt meg, de a temetkezési szokás Kárpát-medencei értékelése e nélkül lehetetlen.⁸¹ Az újabb adatok alapján annyi megfogalmaz-

ható, hogy e temetkezési szokás nem csak a gazdag sírok sajátja. Úgy véljük, a téma feltétlenül megérne egy teljes körű feldolgozást, mert például a karosi III/12. kirabolt sírból előkerült koponya két szemöldöksontján és a fogazaton megfigyelt patinanyomok (RÉVÉSZ 1996, 191) akár érméktől is származhattak. A hiteles feltárásból származó, a szemfedőt takaró érme igen ritkának számít a korszak temetkezéseiben. A szemfedőre varrt veretek használatának szokását időben követik a halott szemére helyezett pénzek (MESTERHÁZY 1997, 65), melyet Mesterházy Károly feltételelesen a szokás elkeresztényiesedő változataként értelmezett (MESTERHÁZY 1993, 303).

A halotti szemfedőről. A területünkön eddig egyedülálló a 100. sírban megfigyelt, a szemekre helyezett érmepár, de a tágabb környékén nem volt ismeretlen a szemfedőre, az arc nyílásai fölé varrt/helyezett ezüst- vagy aranylemezek használata. Lelőhelyünkhöz legközelebb, Szeged-Kiskundorozsma-Subasán, a kirabolt 143. sírban dokumentálták a két szemüreg takaró ezüstlemez megmaradt töredékeit (53. kép 6). A közelben fekvő, Szeged-Csongrádi úti temető 1. és 36. férfísírjában szintén kerültek elő szemfedő ezüstdíszei (KÜRTI 1996a, 60).

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírjában a száj környékén előkerült nagyobb méretű lemez — amelyet ugyan nem varrtak fel — minden bizonnyal a halotti szemfedőhöz tartozhatott, szem vagy szájlemezként. Ezt az értelmezést analógiák támasztják alá (pl. RÉVÉSZ 1996, 191).

Rendelkezünk néhány bizonytalan adattal is, amelyeket meg kell említenünk. Így a Szatymaz-

olyanok, melyeket a temetés során obulusként helyeztek az elhunyt szájára. Másrészt az átfúratlan érmék nem csupán obulusként, hanem — a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi temetkezés alapján — akár szemfedőként is használatban lehettek. Ugyanakkor Kovács László felsorolása nem tartalmazza a félpénzeket vagy a töredékes példányokat (KOVÁCS 1985, 51. j.), melyek között obulusként előkerült érmék is lehettek (előbbire pl. Kiszombor C 37. obj. [sír], LANGÓ–TÜRK 2004, 206). A kis esetszámok miatt minden számításba vehető temetkezés egyedi elbírálást igényel. Obulust döntő többségben — a közel egykorú érmék tanúsága szerint — a 10. században felnőtt nőknek és férfiaknak adtak.

⁷⁹ A Szeged-Csongrádi úti két sír (KÜRTI 1980, 3; KÜRTI 1983, 251, 272) és a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi temetkezés egyértelműen erre az időszakra keltezi e szokás dél-alföldi megjelenését. A 10. századi temetőkben obulusként értelmezhető római érméket tartalmazó temetkezéseket a síregyüttesek leletei alapján a 10. század második felére valószínűsíthetjük (KOVÁCS 1988, 168). Ebbe a képbe nem igazán illeszkedik az első generációs temetkezésnek meghatározott karosi II/52. sír, ahol egy dirhem az elhunyt fogain és egy dirhem negyede a mellkasán került elő (RÉVÉSZ 1996, 191; RÉVÉSZ 1996b, 39). Amennyiben a fogakon talált dirhemet a halotti szemfedő részeként értelmezzük, akkor az időrendi probléma feloldódik.

⁸⁰ Helyi folytonosságot nem lehet kimutatni az obulusadás szokásánál sem, hiszen az I. (Szent) István obulusainak elterjedését ábrázoló térképen a Maros-torok környéke ilyen szempontból leletmentes (BÁLINT 1991, Abb. 46).

⁸¹ Biztató fejleményként e témában időközben a PPKE BTK Régészeti Tanszékén született BA szakdolgozatot említhetjük: Balogh Bodor T.: *A Kárpát-medence 10. századi halotti szemfedő leletei őstörténeti és kultúrantropológiai szempontból*. Szakdolgozat kézírata. Piliscsaba 2015.

Jánosszállás-Gróf Árpád földjén feltárt 2. sírt, ahol az *adultus* korú férfi két szemüregének felső szélén, a szemöldökíven látható zöld elszíneződés (MARCSIK 2015a, 1. kép) a halotti szemfedőhöz tartozó ezüstdíszek egykori meglétére utalhat. Hasonló a helyzet a Röske-Nagyszéksós 3. sírban fekvő *maturus* korú nő esetében is, ahol a koponyán, a felső állcsonton (jobb *maxilla*), a fogak és az orr nyílása mellett elég nagy, míg az alsó állkapocs bal oldalán, annak belső felszínén kisebb zöld patinanyom látszik (BENDE-TÜRK-LÖRINCZY 2002, 355). Ebben az esetben — az elszíneződés alapján — valószínűleg szemfedő és halotti obulus megléte is valószínűsíthető.

A 82 síros szeged-algyői temetőben 9 temetkezés esetében figyelte meg az ásató a halotti szemfedőt takaró ezüstlemezeket (KÜRTI 1980, 339; KÜRTI 2001, 39), melyek döntő többségükben a temető déli felében kerültek elő (KÜRTI 2001, 38, 16. kép). A sándorfalva-eperjesi temető 16. és a 18. sírjában voltak a szemek és a száj felett ezüstlemezek (FODOR 1985, 30; FODOR 1996, 348).

Területünkön nemesfémmel díszített szemfedőt — a rendelkezésünkre álló adatok alapján — döntő többségben férfiak (72%) és *adultus-senium* korban (57%) elhunytak kaptak.

A honfoglaló magyarság ezen ősi, még uráli eredetű (DIENES 1963; FODOR 1973, 163–173) temetkezési szokása gyakori a Dél-Alföld honfoglalás kori hagyatékában (KÜRTI 1980, 339; FODOR 1985, 30; BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2002, 359).

Érme mint a lábbeli dísze. Bár a Kárpát-medencei veretes lábbelik száma egyre nő (RÉVÉSZ 1996, 98–103; VARGA 2015, s. a.), az eddigi ismereteink szerint egyedülálló a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjában fekvő, *senium* korú férfi lábbelije, ahol kevéssel a bokák fölött, egymás mellett két helyen átfúrt érmék díszítették a jobb lábszár külső és belső oldalát egyaránt, illetve a bal lábszár külső oldalát. Ezen kívül nem találunk másik temetkezést, ahol átlukasztott érmékkel díszített lábbeli került volna elő, illetve ez a lelet párhuzam nélkül áll abban a tekintetben is, hogy az első olyan férfisír, melyben hiteles ásatási megfigyelés igazolta a lábbeli nemesfémmel való díszítését. Az általunk megfigyelt viseleti mód azonban különbözik is az eddigiektől, hiszen nem a lábfejet, hanem a boka fölött, a csizma

szárát díszítették. A két lábbeli veretszámának eltérése más lelőhelyeken is megfigyelhető. Révész László mutatott rá, hogy ennek hátterében ugyanaz a rítus áll, melyet a ruházat megoldásával, illetve megrongálásával kapcsolatban már korábban megfigyelt a kutatás. A csizmán elhelyezett veretek részbeni eltávolítását állapította meg Karos II/53., illetve III/9. sírnál (RÉVÉSZ 1996, 103). Esetünkben azonban a sírnak és magának a lábfejnek a bolygatása ez utóbbi kérdés megítélésében óvatosságra int bennünket. Annyi bizonyos, hogy három érme *in situ* helyzetben volt, kétségtelenné téve a lábbeli veretekkel való díszítését, a bal lábszár belső oldaláról hiányzó veret pedig akár bármelyik másodlagos helyzetben előkerült pénz is lehet, leginkább a bal alkar vége fölött előkerült érme jöhet számításba, mivel az is egymás mellett volt átlukasztva, csakúgy, mint a csizma többi díszítménye (BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2002, 364).

Érme mint a lószerszámzat dísze. Régióinkban az érmes sírok kis száma ellenére két temetkezésből is került elő érme lószerszámzat díszeként. A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírjából származó felkantározott lókoponya jobb és bal oldala mellett előkerült érmék — a sírbeli helyzetük alapján — a kantár pofa- és homlokszíjára voltak felvarrva. Az öthalmi sírhoz hasonlóan, a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírban is 5 érmét használtak a szíjazat díszítésére. Azonban ebben az esetben a lovat nem felkantározva temették el, ezért csak feltételezhetjük, hogy az érmék itt is a kantár pofa- és homlokszíjára voltak felvarrva. Érmékkel díszített kantár két esetben került elő. A szeged-öthalmi 187. sírban egy juvenis korú fiú és a két éves, míg a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halmi 100. sírban a *senium* korú férfi és az öt éves kanca maradványai mellett feküdt.

A honfoglalás kori leletek között több alkalommal megfigyelték, hogy a kalandozó hadjáratokból származó, átfúrt ezüstpénzekkel díszítették a lószerszámok szíjazatát.⁸² Ezek az érmékkel díszített lószerszámok egy kivételével előkelő, gyakran fegyverrel eltemetett férfiak sírjaiban voltak, melyek közül a benepusztai kiemelkedik, mint a leggazdagabb. Révész László véleménye szerint a társadalom középrétegéhez tartoztak, rangban nagyjából megegyezően azokkal, akik ezüstlemezekkel díszítették lovuk kantárját (RÉVÉSZ 1996, 77).

⁸² Bátorkeszi-Papajtó 5. sír, Karos II/15., II/7. sír, Kenézlő I/11. sír, Kiskunfélegyháza-Radnóti utca (KOVÁCS 1989, Abb. 22; RÉVÉSZ 1996, 77). A bátorkeszi sírban pontosan az a négy fajta itáliai pénz fordul elő, összesen nyolc darab, amely a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjában is napvilágot látott.

Az egyetlen női sír, melyben érméket használtak a lószerszámzat díszítésére a karosi II/15. sír, mely egy kislányé, akinek összes (ránk maradt) mellékletét a lószerszámzatra felvarrt, összesen 20 db érme jelenti. A karosi II/7. sír azért érdekes, mert egyedül itt találunk nagyobb számban arab dirhemet lószerszámveretként, a többi esetben nyugati, főként itáliai pénzeket használtak (RÉVÉSZ 1996, 77, 251. j.).

A csontos húsételről

Az elmúlt évszázadban esetlegesen, megfigyelés és dokumentálás nélkül előkerült kis sírszámú és magányos temetkezések esetében az állatmellékletek közül többnyire csak a lócsontok előkerülésére figyeltek, az egyéb, ételmaradványra utaló állatcsontokat nem gyűjtötték be, nem figyeltek fel rájuk. Egyetlen példát tudunk említeni: Szeged-Kiskundorozsma-Jerney téglagyár telkén 1935-ben munkások által megbolygatott sírban „...a fej melől állati csontok kerültek elő.” (SZÉLL 1941, 173).

Az itt bemutatott öt lelőhelyen előkerült 28 temetkezés közül 12 sírból (42%) került elő csontos húsételre utaló állatcsont. Ez igen magas aránynak tekinthető, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a Szeged-Kiskundorozsma-Subasán feltárt 7 temetkezés rablott volt, tehát a bolygatás során az állatcsontok is megsemmisülhettek. Ezen sírok alapján csontos ételmellékletet a temetés során legnagyobb számban férfiak (66%) és *maturus* korban elhunytak (75%) kaptak. Az előkerült állatcsontok 99%-a juhoktól, egy esetben lótól, döntő többségben fiatal állatoktól (bárány és csikó) származtak. Az esetek 72%-ában juhcombot mellékeltek, de nagy volt ezen belül a változatosság, előfordult első és hátsó, jobb és bal combcsont egyaránt.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt 36. sír egy újabb esete annak a ritka jelenségnek,⁸³ ahol az áldozati ló mellett a lóhús csontos ételmellékletként való sírba helyezését figyelhetjük meg. Az archaeozoológiai vizsgálat — hasonlóan a

gnadendorfi és a karosi esethez — kimutatta, hogy a koponya környékén előkerült combcsont nem a sírba tett részleges lóból származik. Vagyis a temetés alkalmával több lovat is áldozhattak (RÉVÉSZ 2006, 100–101), vagy a családi háztartásból származó sonkát tették ételmellékletként a sírba, ami közvetett bizonyíték az egykori mindennapokban történt lóhús fogyasztásra. A szokás tehát immár a Dél-Alföldről is adatolt és párhuzamai alapján valószínű, hogy a Kárpát-medence három különböző területén is ismert volt a 10. században, annak mind az első, mind a második felében. Más kérdés, hogy miért ilyen ritka jelenség.⁸⁴ Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy eddig fiatal és felnőtt fegyvermelletes férfiak sírjaiban fordult elő.⁸⁵

A halotti útravalóul szánt ételt a halott felsőtestének környékén, ezen belül változatos helyekre, hol a koporsóba, hol azon kívül, illetve magára a koporsóra helyezték, feltételezésünk szerint minden esetben fatálra.⁸⁶

Részből más képet mutat a szeged-algyői temető 31 sírjából előkerült állatcsontok aránya. Az elhunyt mellé — legtöbbször a koponya és a váll mellé vagy közelébe — elsősorban a kiskérődzők (juh–kecske) egy-egy húsos testrészét helyezték el. Leggyakrabban a fiatal állatok — juh, borjú — jobb oldali felkarcsontja került elő. De kis számban előfordultak házityúk és házilúd csontjai is. Az ásató szerint a temetőben megfigyelt ételmellékelés egyenesen gyakorlatot mutat (KÜRTI 1980, 337, 339; KÜRTI 1983, 254; KÜRTI 2001, 9).

Mikrorégiókat tekintve az azonosságok mellett jelentősnek tűnő különbségek is megfigyelhetők. A szeged-algyői sírokból ismert tyúk- és lúdcsontok hiányoznak a magányos és kis sírszámú temetők sírjaiból, ugyanakkor a két nagy sírszámú — archeozoológiailag feldolgozott — temető, Szeged-Algyő (VÖRÖS 2000) és Sándorfalva-Eperjes (VÖRÖS 2004) között azonban jelentős különbség mutatkozott. A szeged-algyői magas arányban előforduló ételmellékeltes sírok mellett Sándorfalva-

⁸³ Vö. Karos-Eperjesszőg II. temető 52. sír (VÖRÖS 1996, 470); Gnadendorf (LAUERMANN 2006, Abb. 3; RÉVÉSZ 2006, 100–101).

⁸⁴ Gondolunk itt arra, hogy a régi ásatásokon nem sokat törődtek az állatcsont mellékletekkel, az újabb feltárásokon előkerült archaeozoológiai anyag jelentős része pedig még feldolgozásra vár.

⁸⁵ A gnadendorfi sírban megfigyelt csontos húsmelléklet (RÉVÉSZ 2006, 100) az egyre bővülő adatok alapján nem egyedi jelenség. Csupán annyiban látjuk sajátosnak ezt az esetet, hogy ott a rendelkezésre álló lóállományból nem egy fiatal, fogyasztásra leginkább alkalmas állat, hanem kényszerből – az eddigi ismereteinkkel ellentétben – egy 2 éves ló combját (VÖRÖS 2015, 6. táblázat) tették az elhunyt mellé, és ebből, nem pedig a hét éves, a lószerszámzattal eltemetett állat húsból fogyasztottak a halotti tor során.

⁸⁶ Ennek biztos nyomát ugyan a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában a közismert klimatikus viszonyok miatt még nem sikerült kimutatni, azonban a szokás eurázsiai párhuzamai ezt alátámasztják (KUBAREV 2005, 67–69).

Eperjesen csak a 101. sírból került elő egy fiatal juh ágyéki régiójának maradványa. Viszont ez összeköti a szeged-algyői temetővel annyiban, hogy ott két sírból is kerültek elő hosszúfartőre utaló keresztcsontok és ágyékcsigolyák, míg a kis sírszámú temetőkben és magányos sírokból erre eddig nem ismerünk példát.⁸⁷

Edény a sírban

Területünkön a csontos húsétnél még a jó megtartású, könnyen észlelhető kerámiaedény is jelentősen kisebb számba került elő a kis sírszámú temetők és magányos sírok esetében. Ez igaz az esetlegesen, különböző földmunkák során előkerült síroknál éppúgy, mint a szakszerű feltárásokon kibontott temetkezéseknél. A Tisza jobb oldalán, Szeged tágabb határából 6 lelőhelyről 14 kerámiamelékletes temetkezésről tudunk.

A már említett Szeged-Kiskundorozsma-Jerney téglagyár és a Bordány-belterületén előkerült sír edénye mellett csak a Szatymaz-Jánosszállás-Gróf Á. földjén feltárt 26, mellékletes temetkezésből előkerült három edény és a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sírjából előkerült, kézi korongon készült fazék említhető. Ezek többségét *maturus* és *senium* korban elhunyt nők és férfiak mellé helyezték a temetés során, a kevés, ismert adat alapján a koponya mellé vagy annak közelébe. Hasonló tendenciák figyelhetők meg ugyanakkor a Kárpát-medence más térségeiben is, melyre Merva Szabina teljes leletgyűjtésen alapuló elemzése mutatott rá (MERVA 2014, 206–207).

A két nagy sírszámú temető ebből a szempontból is eltér egymástól. Míg a sándorfalva-eperjesi temetőben egy (FODOR 1985, 30, 11. kép), addig a szeged-algyőiben hét temetkezés melléklete volt különböző típusú kerámiaedény (KÜRTI 1980, 337–338). A sándorfalvi 123. sírban *senium* korú nő jobb bokája mellett feküdt a fazék, Szeged-Algyőn az edényeket fiatal és középkorú elhunytak sírjaiba helyeztek. Ez utóbbi temető déli felében, annak teljes használati ideje alatt, de változó intenzitással adtak mellékletül fazekakat (KÜRTI 2001, 35, 39).

A szuperpozíciós temetkezésről

A kis sírszám — és a feltételezett rövid használat — ellenére a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát temetőben egy „szuperpozíciós” temetkezés is előkerült. A temető leggazdagabb, 595. számú női sírjának megásása során egy melléklet nélkül eltemetett 40–45 év körüli férfi (594.) sírját részben átvágták (26. kép). Ebben az esetben két felnőtt sírja fedte részben egymást. A 60 év körüli nő sírjának kiásásánál az 594. sírgödör északnyugati negyedét megbolygatták, a bal felkarcsontot kiemelték, de a mellkas baloldali bordáit már nem bolygatták, nem dűlták föl a sírt.

Sírok szuperpozíciós helyzete a 10. századi kis sírszámú temetőkben eddig ismeretlen volt. Még a nagy sírszámú 10–11. századi temetőkben is igen ritka, akkor is egy-két eset fordul elő, többnyire rokonnak vélt felnőtt és gyermek sírjai esetében.

Ott — ahogy a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát 594–595. sírok esetében is —, ahol az egymás fölé, illetve mellé temetés során az alsó sírt nem dűlták fel, feltételezhető valamilyen rokoni kapcsolat (KOVÁCS 1976, 385; KOVÁCS 1986, 222). Ilyen esetben inkább rá, illetve mellétemetésről beszélhetünk (ISTVÁNOVITS 2003, 375), és a két temetés között eltelt idő nem lehetett hosszú.⁸⁸ Ez a helyzet valószínűleg nem a véletlen műve, hanem tudatos cselekvés eredménye volt. Egy temető hosszú használatával összefüggő szuperpozíció épp az ellenkező eset, többnyire a véletlen és kényszer műve.

A vájt fakoporsóról

Az elmúlt évtizedekben feltárt 28 sír közül négy lelőhely 7 temetkezése esetében lehetett megfigyelni, dokumentálni, illetve valószínűsíteni a vájt koporsó egykori meglétét. Ez igen magas aránynak tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a sírokat sekély mélységben, homokos altalajba ásták, ami nem biztosított jó megfigyelési lehetőségeket. Emellett a szeged-kiskundorozsma-subasai sírokat teljesen kirabolták, ott ilyen irányú megfigyelésre nem volt lehetőség. A vájt koporsó egykori meglétére változatos

⁸⁷ Kérdés, mennyiben fogja megváltoztatni az itt felvázolt képet a szeged-csongrádi úti temető publikálása. A már több alkalommal részleteiben ismertetett temető sírjainak csontos húsételeiről eddig nem történt említés. A mikrorégió tendenciáit figyelembe véve azonban kicsi annak a valószínűsége, hogy a 13 sír egyikében se került elő ételmelléklet csontos maradványa.

⁸⁸ A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-dűlőn, az 594. és 595. sírban fekvő férfi és nő esetében az mtDNS vizsgálat kizárta a vérségi kapcsolatot, így a két temetkezés temetőn belüli földrajzi közelsége alapján feltételezhető, hogy egy házaspár két tagja feküdt itt. Ha közel egykorúak voltak, akkor a két temetés között 15–20 év telhetett el.

módon lehetett bizonyítékokat szerezni. Egyes esetekben a sír betöltésében rajzolódott ki a vájt koporsó ovális feltöltése (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 100. sír: 5. kép 2). Az 594. sír betöltésében megfigyelhető volt a koporsón kívüli és belüli föld eltérő elszíneződése (26. kép 1), és több esetben a kirajzolódó metszet alapján a koporsó teknő alakja is dokumentálható volt. Más esetekben a kar- és lábcsonatok alatt előkerült 7–10 cm vastag betöltés, valamint a medencecsont és a csigolyasor alatt azok teljes hiánya alapján valószínűsíthető a koporsó egykori megelé (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír, Szeged-Öthalom 132. sír: 19. kép 1–3; 88. kép 4). Előfordult, hogy a koporsó tetejére és oldalára a bontás során előkerült farostmaradványok utaltak

(pl. Szeged-Öthalom 150. sír: 96. kép). Mind a hét megfigyelhető és dokumentálható vájt koporsóban *maturus-senium* korú férfit temettek el. Más képet mutatnak összehasonlításként a mikrorégióból ismert két nagy sírszámú temetőben tett megfigyelések.

Sándorfalva-Eperjesen koporsó nyomait egyetlen esetben sem figyelték meg (FODOR 1985, 23). Ezzel szemben Szeged-Algyőn hét sírban kerültek elő koporsók vaskapcsai, valamennyi a déli sírcsoporthoz (KÜRTI 1980, 342; KÜRTI 1983, 265). Itt a vaskapcsokkal megerősített koporsókba egy gyermek kivételével — hasonlóan a magányos és kis sírszámú temetkezéseknél megfigyeltekhez — felnőtt férfiakat temettek el.

A SZEGED-ÖTHALOM, V. HOMOKBÁNYA SÍRJAINAK RÉGÉSZETI LELETANYAGÁRÓL

Az ékszerek és ruhadíszek

Nyitott karika- és huzalékszerek. A mikrorégió itt vizsgált több temetőjében is előfordultak a korszak talán legáltalánosabbnak mondható leletei, az egyszerű, nyitott, elhegyesedő vagy egyenesen levágott végű karikaékszerek, melyek hol párban (pl. 596. sír: 25. kép 3–6), hol önálló leletként (pl. 650. sír: 28. kép: 7–8) kerültek elő, kifejezetten középkorú vagy idősebb férfiak sírjaiból. Egyedüli kivétel a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírjában nyugvó *juvenis* korú férfi, aki azonban mellékletei alapján (részleges lovas-lószerszámos, fegyveres temetkezés, préselt aranyrozetta-díszes övvel: 105–119. kép) feltehetőleg szintén nagykorú tagja lehetett a közösségnek.

A tárgyalat temetőiben előkerült példányok minden esetben ezüst alapú ötvözetből kialakított, kerek átmetszetű huzalból készültek, melyeken több esetben aranyozás nyomai is látszottak. Formai szempontból elmondható, hogy az épebb példányoknak vagy mindkét vége egyenesen levágott volt, vagy csak az egyik, míg a másik elhegyesedő.

Sírbeli helyzetüket tekintve általában a koponya oldalánál, a csecsnyúlványok közelében helyezkedtek el, vagy a koponya környékén. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temetőben az 596. sírban nyugvó *maturus* korú (50–59 éves) férfi koponyájának jobb oldala, valamint a sírfal között, a sír aljánál magasabban volt egy nyitott végű karika három töredéke. Párja a koponya alatt, a jobb halántékcsontnál került elő (44. kép 3–4). Egy példány volt a padmalyos kialakítású 650. sírban, a szintén

maturus (50–59 éves) korában elhunyt férfi koponyájánál (47. kép 5–6), a bal csecsnyúlvány alatt. A szeged-öthalmi 36. sírban a *maturus* (40–45 éves) korú férfi vázának bontása során a koponya alatt, és a jobb csecsnyúlványnál került elő egy-egy nyitott, egyik végén egyenesen levágott, a másikon enyhén elhegyesedő karikaékszer (76. kép 1–2). Ugyanitt a 124. sírban, a medence környékén volt egy-egy nyitott karika a *maturus* korú (50–59 éves) férfi váza mellett, a jobb medencelapát, valamint a bal combcsont felső végének külső oldalán (84. kép 1, 3). A többi karikaékszeres férfihoz képest fiatalabb, *juvenis* korú férfi (187. sír) temetkezésében szintén jobb oldalánál, illetve a bal csecsnyúlványnál kerültek elő a karikaékszerek, az egyik három töredékes darabban (118. kép 7–8). A Zsombó-Ménészjárásdűlőben megmentett, bolygatott sírban a *senilis* (60–x éves) korában elhunyt férfi koponyájának bal falán már csak a szürkés patinája látszott a nyitott ezüst karikának.

E karikaékszereket — elhelyezkedésük alapján is — feltehetőleg a fül vagy a varkocsok díszeként hordták egykor. Kérdéses ugyanakkor a szeged-öthalmi 124. sírban feltárt példányok funkciója. Itt felmerülhet egyéb viseleti mód, vagy a sírban megfigyelt másodlagos helyzet, esetleg a sír jobb oldalát érintő állatjárat okozta bolygatás is.

Az ékszerfőpust Szőke Béla a 10. század utolsó harmadától keltezte, az S-végű karikák általánosává válásáig (SZŐKE 1962, 35). Valószínűbb azonban, hogy ennek az igen egyszerűen elkészíthető ékszernek a használata átnyúlik még a 11–12. századra is, amint azt Bakay Kornél felvetette (BAKAY

1978, 174). Ezzel egyetértve fejtette ki véleményét Kulcsár Mihály a tárgytypus reális keltezésének korlátaival kapcsolatban (KULCSÁR 1995, 229). Közvetett támpont lehet a tárgytypus keltezését illetően a nyitott és az S-végű karikaékszerek divatváltásának időpontja, amely Szőke Béla véleménye szerint a 960–970-es évekre tehető (SZŐKE 1962, 87). Az Alföldön azonban ez a folyamat csak a 10–11. század fordulóján zajlott le, a Kárpát-medence egészét tekintve itt a legkésőbb (MESTERHÁZY 1964, 99–102, 104). Vályi Katalin az Ópusztaszer-Kiszner-tanya mellett előkerült 1. sír nyitott végű karikája kapcsán tekintette át — az érmekkel keltezett sírok alapján — ezen átmeneti folyamat dél-alföldi vonatkozásait, és arra a megállapításra jutott, hogy az S-végű karikák dominanciája csupán a 11. század közepétől keltezhető (VÁLYI 1994, 390). Kovács László azonban utalt rá, hogy ismertek olyan síregyüttesek, melyekben sima, nyitott végű hajkarikák 11. század végi, I. (Szent) László-érmekkel kerültek elő (KOVÁCS 1994, 152. j.). Nincs okunk tehát pusztán e tárgytypus alapján lehatárolni a kérdéses sírok datálásának felső időhatárát.

Amint tehát a fenti összefoglalásból is kiderül, a tárgyalt temetőkből ismert nyitott karikaékszerek mindegyike férfi sírból került elő, a szeged-öthalmi temetőben kifejezetten az íjas, részleges lovas harcosok viseleti mellékletei közt. A kevés adat nyilván nem elég az általános következtetések levonásához, azonban utalhatunk Révész Lászlónak az alföldi tarsolylemezes sírok kapcsán tett megállapítására, miszerint a sima, nyitott karikaékszer jellemző erre a csoportra (RÉVÉSZ 1996, 150, 152), és a férfiak ékszerdivatjának részét képezte. Az újonnan előkerült leletek kapcsán Füredi Ágnes hasonló megállapításra jutott (FÜREDI 2012a, 229).

A gyöngyök. Bár a népvándorlás kori sírokhoz képest ugyan jóval kisebb számban, de honfoglalás kori sírokból is ismerünk üvegyöngyök számos formája ismer. Feldolgozásuk Szilágyi Katalin nevéhez fűződik, aki a tisztaeszlar-bashalmi 10. századi, a halimba-cseresi és a fiad-képusztai 10–12. századi temetők gyöngyeit tipologizálta számítógépes adatfeldolgozással (klaszteranalízis). Vizsgálataihoz a kronológiai támpontot az elemzett korszak keltező értékű pénzes-gyöngyös sírleletei adták (SZILÁGYI 1987; SZILÁGYI 1994; SZILÁGYI 1997, 241, Abb. 6). A szeged-öthalmi 237. sírból a nyak és a csont tűtartó környékén előkerült lapított gömb alakú szemesgyöngyök az egyik legelterjed-

tebb honfoglalás kori gyöngytypusba sorolhatóak (SZILÁGYI 1994, 58. típus). E kisebb méretű gyöngyöknél a sötétebb alapot 3–3 rátett, néha többszínű („pávaszemés”) dudor díszíti, melyeket az egyes altípusok esetében fehér színű, egymást keresztező hullámvonalak is elválasztanak. Használatuk a 10. század elejétől a 11. század végéig adatolható (SZŐKE 1962, 53; KISS 1983, 172; SZILÁGYI 1994, 107; SZŐKE-VÁNDOR 1987, 63). A cakkosan bordázott, eredetileg fehér-zöld fenyőág-mintás hengeres gyöngy a gerezdelt típusba tartozik, melyen belül a gerezdelés mintái nem lettek elkülönítve (SZILÁGYI 1994, 12. típus; 80, 88, 91). Bár ez a típus Szilágyi Katalin megállapítása szerint a 11. századra datálható (SZILÁGYI 1994, 107), azonban a cakkosan gerezdelt altípus gyakran 10. századi leletkörnyezetben fordul elő, többek között a Csekej (Čakajovce, Sl.) 646. sír (REJHOLCOVÁ 1995, 72, Taf. 104:1), Sárrétudvari-Hízóföld 85. sír (M. NEPPER 2002, 311, 254. tábla 4), Sárrétudvari-Hízóföld 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–318, 185–186. kép, 272., 274. tábla) és Mindszent-Koszorús-dűlő 1. sír (LANGÓ-TÜRK 2004a, 368, 374, 5. kép 4, 8. kép 4, 15) esetében, néha szemesgyönggyel és kaurival együtt is.

Rombusz alakú ruhadíszek. A 10. századi női viselet jellegzetes díszai azok a — rendszerint a nyak környékén előkerülő — rombusz alakú veretek, melyeket többnyire álló nyakú ingek nyakdíszeként, vagy az alsóruházat nyakat körülölelő felső részének peremét díszítő leletekként rekonstruál a kutatás. Elterjedése a Dél-Alföldön kifejezetten jellemzőnek mondható, ahol aranylemezről préselt, illetve ezüstből öntött változatai is megtalálhatóak. Elhelyezkedésüket illetően is két változat ismert: vannak egy illetve két, párhuzamosan futó sorban elhelyezett veretsorok. A ruházatot díszítő fémveretek közül napjainkra gyakorlatilag ez az egy változat maradt meg a kutatásban, ahol a ruhaveetek elhelyezkedése alapján az egykori ruházat szabásmintáját, elsősorban nyakkivágásának alakját fenntartásokkal elfogadhatjuk.

Az általunk vizsgált mikrorégióban valamilyeni változat előfordul. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát 595. sír préselt veretei közül az aranylemezről készült rombusz alakú ruhadíszeket említhetjük (35. kép), melyekből összesen kilenc darab került elő, többségében a nyak körül, egy részük feltehetően viseleti helyzetben. Díszítésük az ennél a verettípusnál megszokott: peremükön gyöngysordíszit imitáló mintasor fut, melyet belül határozottan bemé-

lyedő árok választ el a középső, ívelt oldalú, rombusz alakú mintától. A leleteket varrólyukakkal erősítették fel, melyeket a tárgyak sarkain alakítottak ki. Három veret esetében a hosszanti tengely menti varrólyukak párosával fordulnak elő: egy a veret félkör alakban kidomborodó peremének közepén, a másik pedig az oldalán látható. Ennek a kialakításnak az oka egyelőre ismeretlen, miként abban sem lehetünk biztosak, hogy ez a veretítípus a ruházat mely elemét díszítette, bár a kutatás többnyire ingnyakdíszként határozta meg funkciójukat (SZŐKE 1962, 26; RÉVÉSZ 1996, 83, 94; LANGÓ 2000, 302), de egyes esetekben kafftán gallérján való elhelyezésük lehetősége is felmerült (RÉVÉSZ 2001, 21). A nyak körül *in situ* megfigyelt veretek esetében a bal oldaliak alapján felmerül a két sorban való elrendezés lehetősége,⁸⁹ azonban a veretek kis száma alapján ezt nem látjuk bizonyított-nak.

Míg a főként a Dél-Alföldön jellemző rombusz alakú ezüst ruhadíszekről általában elmondható, hogy a 10. századi női viselet jellegzetes elemei (KŐHEGYI 1980, 212–213; KÜRTI 1980, 334), addig az aranylemezről préselt változataik ritkának számítanak. Ezt a lelettípust legutóbb Langó Péter foglalta össze a Szarvas-Veliki-halom 1. sír kapcsán, ahol rombusz alakú, préselt arany- és ezüstveret együtt fordult elő (LANGÓ 2000, 302–304). A Bana-Ördögásta-hegy 2. sírból mindössze egy préselt aranyveretet ismerünk (KISS–BARTHA 1970, 225), hasonlóan kis esetszáma (3 db) a Kecskemét-Városföld-Farkas tanya 3. sír (HORVÁTH 1993, 325), illetve az említett szarvasi sír (5 db) is. Buj-Gyepteleken viszont 11 db került elő egy szintén préselt ruhaveretekkel és veretes lábbelivel eltemetett, a kiskundorozsmaihoz hasonlóan idős nő sírjából (CSALLÁNY 1970, 294–295).

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 237. sírjából a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú 595. sír vereteihez hasonló mennyiségben és elhelyezkedésben került elő összesen 13 db rombusz alakú, aranyozott ezüstveret (129–130. kép). A nyakcsigolyák körül, a kulcsfonton futó veretek eredetileg valószínűleg két párhuzamos sorban helyezkedtek el a ruházaton (124. kép 1; 125. kép 1). Az ezüst alapú ötvözetből, egészen biztosan több öntésből készült készlet veretei enyhén domborúak, szabályos rombusz alakúak, díszítésük erősen stilizált (129–130. kép). A peremen domború szegélyminta fut végig, mely a két hosszanti csúcs mellett félkör alakban kiszélesedik, míg a rövidebbik tengely mentén a félgömbös min-

tát keretként veszi körül. Az egyik veret eltér a többitől (130. kép 3), itt a perem négy, S-alakú, erősen stilizált fél-palmetta mintából áll. Az utóbbi veret egészen biztosan nem együtt készült az ingnyak dísz többi tagjával, ami a veret hátlapján, a veret felerősítéséhez használt füleknél is jól látható. A többi veretnél a hosszabbik tengely menti végeknél egy-egy átfúrt felszerelő fület helyeztek el, míg az előző változatnál meghajlított tüskékkel oldották meg a felerősítést (130. kép 3). A felszerelő fülek furatiránya a hosszanti tengelyre merőleges, ami eltér az általánosan megfigyeltől. Az egyik veretnél a felszerelő füle apró fonalmaradványokat is megfigyeltek az ásatók.

A rombusz alakú díszek aranyból készült préselt változatait a sarkokban elhelyezett varrólyukak segítségével közvetlenül felvarrhatták, míg a hátlapjukon fűző, illetve felszerelő füles, aranyozott ezüst változatokat felfűzheték, esetleg önálló textil vagy bőrcsíkra rögzítve erősíthették a ruházatra, amint az a madarasi és a szeged-algyői sírok veretei esetében jól megfigyelhető volt (KŐHEGYI 1980, 213; KÜRTI 2001, 30. kép).

A tárgyítípus elterjedéséről elmondhatjuk, hogy az itt bemutatott szeged-kiskundorozsmai és szeged-öthalmi lelettel kiegészülve az ismert lelőhelyek fele az Alföld déli részéről került elő. Kronológiai helyzetükkel kapcsolatban azt látjuk, hogy a szarvasihoz hasonlóan (LANGÓ 2000, 303) a dorozsmai sír is a 10. század középső harmadát valószínűsíti — annak is inkább a második felét —, míg a szeged-öthalmi lelet a 9–10. század fordulójára utal és felveti annak lehetőségét, hogy az első generáció hagyatékában is ismert volt, ami a lelet keleti párhuzamai kapcsán már korábban is felvetődött (K. VÉGH 1993, 67–68).

A hajfonat díszítése. A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában jól megfigyelhető a női sírok leletanyagában a hajfonat(ok) díszítésének igénye és gyakorisága, mely feltehetően keleti eredetű jelenség a honfoglaló magyarok anyagi kultúrájában (KRILASZOVA–PODOSZJONOVA 2010, 114–123). Döntően a Dunától keletre eső területen koncentrálnak az ezüstlemezes vagy áttört díszű bronzkorongokat tartalmazó sírok, mely tárgyítípust a kutatás a hajfonatok díszítményeiként határozott meg (RÉVÉSZ 1996, 82–89; RÉVÉSZ 2013; FODOR 2014). A Dél-Alföldön és az általunk vizsgált mikrorégió temetőiben is elterjedtek voltak e tárgyak. Töredékesen, de lemezes hajfonatkorong körülnyírt pereme

⁸⁹ Párhuzamként vö. Szeged-Algyő 93. sír (KÜRTI 2001, 30. kép).

és további részletei kerültek elő Szeged-Öthalom, V. homokbánya lelőhelyen a 236. sírban. Emellett figyelemre méltó egy egyedi, feltehetően a hajfonatokat gazdagon díszítő, sok apró veretből álló, de korong nélküli megoldás (Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír) is. Az alábbiakban ezek tapasztalatait foglaljuk össze.

A szeged-öthalmi 236. sírban egy 2–3 éves gyermek részben bolygatott váza feküdt. Vékony ezüstlemezből kör alakban kivágott, kissé hullámos ezüst lemeztöredék feküdt (121. kép 5; 122. kép 1) a bal felkarcsont alsó részének külső oldalán, részben a csontot körbevéve (121. kép). A lemeztöredék peremén a felvarráshoz négy varrólyukat alakítottak ki, míg a lemez közepén bekarcolt vonal fut körbe. A varrólyukak mentén pedig összesen három kidudorodás látható, melyek valószínűleg korábban szegecsfejeket takartak. A nyelési szinten már előkerült négy hasonló lemeztöredék, melyekből a restaurálás során egy további, kisebb átmérőjű, kör alakú, nyitott végű ezüstlemez állítottak össze (122. kép 2). Volt köztük egy további, eredetileg ívelt, vágott szélű, feltehetően kör alakú apró ezüstlemez, melynek peremén apró, beütötgetett gyöngysorminta fut körbe, a mélyedésekben aranyozás nyomai láthatóak (122. kép 3). Ez a töredék igazolja, hogy a fenti kivágott ezüstlemez egy tárgyból, feltehetően egy lemezes hajfonatkorong „körülnyírásából” származik. A szegecsfejek takarásából eredő kidudorodások ezt megbízhatóan alátámasztják. A kivágás nyomai jól megfigyelhetők a töredékeken.

A különböző, elsősorban lemezes ékszerek, díszítmények körülvágása, kivágása, másodlagos felhasználása jól ismert a honfoglalás kori leletanyagban. A díszítetlen lemezek esetében ez kevésbé feltűnő, bár sok ilyen kisebb díszlemez vagy akár karperec esetében merül fel a feldarabolás gyanúja az eldolgozatlan, vágott szélek alapján. Zombó-Bába-dűlő lelőhelyen a veretek egy lemezből való kivágása egyértelműen bizonyítható volt (138. kép 5) és valószínűleg ugyanez történt a szeged-öthalmi 187. sírban talált hasonló tárgyak esetében is (111–112. kép; 114. kép 7–13a). Az eldolgozatlan vágási szélekre példa a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát 595. sír karperecpárja (41. kép 1–4). Azonban jóval egyértelműbb ez a fajta másodlagos felhasználás ott, ahol díszített lemezeket használnak fel alapanyagként. A legszemléletesebb példákat erre a szív/levél alakú csüngődíszek köréből hozhatjuk.

A nagyrévi csüngő töredezettsége (HAMPEL 1896, 143, XLIX. tábla; HORVÁTH 2014, 282, 105. tábla 8) és az egyik oroszlámosi (Banatsko Arandelovo, Srb), indás-palmettás példány aszimmetrikus, elnagyolt kivágata (STANOJEV 1989, 14–19; KOVÁCS 1993, 38–39, 2. kép 4; BÁLINT 1991, 244, Abb. 57; HORVÁTH 2014, 298, 105. tábla 6) ellenére látszik az, ami a Tiszavasvári-Aranykerti-tábla lelőhelyen feltárt 9. sírban talált csüngőpár (RÉVÉSZ 1996b; RÉVÉSZ 2005, 169, 173–174, 10–11. kép, XIV. tábla 1–2; HORVÁTH 2014, 286, 105. tábla 7) esetében egyértelmű, hogy tudatosan ügyeltek az ornamentika elem teljességére, „megóvására” a körülnyírás során. Utóbbi két csüngőnél még a levélformákkal egyben kivágott, visszahajtott szalagfüleket is tökéletesen az utólagosan a középvonalba „komponált” inda motívumhoz igazodva alakították ki.⁹⁰ Természetesen ez a gondosság nem minden esetben volt egyértelmű, melyre a Szakony-Kavicsbánya lelőhelyen egy kisgyermek sírjából előkerült, levél alakúra vágott csüngődísz is jó példa. A lemez növényi és geometrikus ornamentikája idegen a honfoglalás kori magyar mintakincstől, talán egy zsákmányolt tárgyból ’szerkesztették’ meg házilag (DIENES 1970, 12, 11. kép; KOVÁCS 2001, 13, 3. kép 3; HORVÁTH 2014, 284). Érdekes megfigyelés, hogy ez esetben az idegen divatú, és/vagy számukra kognitív jelentést nem hordozó mintázat megőrzésére még részleteiben sem ügyeltek.

A tárgyalta öthalmi ezüsttárgyak, kivágatok alapvetően térnek el a korszak hasonló kivágott leleteitől, itt ugyanis a valószínűleg (hajfonat)korong(ok) ról levágott külső peremek és töredékek kerültek a sírba és nem a középső, értékesebbnek tűnő mintarészek.

Honfoglalás kori lemezes hajfonatkorong körülnyírására ismerünk példát az öthalmi lelőhely közvetlen közeléből is. A Szeged-Jánosszállás-Katonaparton feltárt temető(részlet) 2. számú sírjából, egy kislány temetkezéséből vált ismertté egy állatornamentikával díszített, aranyozott ezüst korong, melynek peremét a hiányzó mintarészek alapján biztosan körbevágták (BÁLINT 1991, 23–26, 33–34, Abb. 5–6, Taf. IV). Ugyanakkor úgy tűnik, hogy igyekeztek a talán megsérült tárgyon lévő, finom kidolgozású griff ábrázolás minél teljesebb megtartására.

Az öthalmi hajfonatkorong-perem egyedi a honfoglaló anyagban, értelmezése így bizonytalan. A régészeti tárgyak, jelenségek interpretálásának szán-

⁹⁰ E sírban volt két másik kisebb, levél alakú dísz is, melyeket szintén valamely nagyobb, aranyozott ezüstlemezből vágtak ki (RÉVÉSZ 1996b; RÉVÉSZ 2005, 169, 173–174, XIV. tábla 3–4; HORVÁTH 2014, 286, 109. tábla 2).

déka — írott források hiányában — természetesen mindig kellő óvatosságot igényel. Azonban számos olyan jelenséget ismerünk — épp az általunk elemzett anyagban is —, melyek erősen sugallják a kifejezetten a temetési szertartás során a gondoskodás szándékával sírba tett, jelképes tárgyként való értelmezést.⁹¹ Talán a tárgyalt gyermeksírok kerek, levágott pántjai, lemeztöredékei is efféle elgondolásból kerültek sírba a temetés során. Véleményünket valószínűsíteni látszik, hogy a lelet sírban megfigyelt elhelyezkedése megfelel a hajfonatkorongok esetében tapasztaltaknak. A megmaradt töredékek némelyikén megfigyelt díszítésrészletek is a hajfonatkorongok irányába mutatnak. Egyrészt az épebb, nagyobb ívelt lemez szegélyén körbefutó beütögetett pontsor ismert a Felső-Tisza-vidék lemezes hajfonatkorongjain számos esetben, míg közeli, dél-alföldi párhuzamként a Szőreg-Homokbánya A sír töredékes korongpárja említendő (BÁLINT 1991, Taf. XXXIII. 1). A szob-kiserdei temető 37. sírjának (BAKAY 1978, XIII. tábla 1–2) hasonló lelete mellett az Alföldről Gyula-Téglagyár II. sír és 13. sír (BAKAY 1978, 175, LXII. tábla 1, 3–4) hasonló kivitelű tárgyait említhetjük. A három nagyobb, talán a hátlapot és a függesztő szíjazatot összefogó szegecsfejek takarásából eredő kidudorodás pl. Szob-Ipolypart 13. sír (BAKAY 1978, 53, XIII. tábla 3–4, XXIX. tábla 25–26) és Szentese-Derekegyházi oldal D-3 tábla 5. sír (LANGÓ–TÜRK 2003, 6–8. kép) hajfonatkorongjain is megfigyelhető.

Feltehetően a hajfonatba font bőrszalagokon elhelyezett díszek lehettek azok a veretek, melyek a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sírban a váz két oldalán, a vállak és karok mentén, illetve a bordákon (26. kép 4; 30. kép 1–4) kerültek elő. A veretek formailag három csoportba sorolhatók (31–34. kép), elhelyezkedésükben szabályszerűség nehezen fedezhető fel. A veretek sírbeli helyzete — a jobb és baloldalon egyaránt — nagyjából egyenes vonalú volt, s ez első ránézésre hajfonatba font szalagok díszítését valószínűsíti. A hajfonatkorongos síroknál már bizonyított, hogy a függesztőszalagokat apró veretekkel ékesíthették, melyek gyakran több ágra oszlanak. A karosi II/47. sírban ez jól megfigyelhető volt, ahol Révész László a váz két oldalán elhelyezkedő többi ruhaveretet a vállakra nyitott kaftán díszítményeiként határozta meg (RÉVÉSZ 1996, 24, 139. t.). A zempléni sírban szintén sok apró veret került elő, pl. a váz jobb vállán (BUDINSKÝ–KRIČKA–FETTICH 1973, 183, Abb. 27).

A veretek sírbeli helyzete azonban nem teszi lehetővé ezeknek az apró vereteknek a pontos viseleti rekonstrukcióját. Mivel a szeged-kiskundorozsmai sírban nincs hajfonatkorong, így a hajfonatba font szalagokat — bolygatatlan, jobban dokumentált párhuzam híján — egyelőre nem tudjuk biztosan rekonstruálni. Nittszeges felerősítésük, valamint azon megfigyelés alapján, hogy a felső ruházatot díszítő veretek többnyire a váz, illetve a mellkas középső részén helyezkednek el, úgy véljük, hogy az említett nagyszámú apró veret nem az oldalra megnyitott kaftán gallérjának díszítménye volt.

A hajfonathoz tartozó díszek ezüst alapú ötvözetből öntött, kisméretű, aranyozott felületű kerek veretek, előlapjuk koncentrikus díszű, középső részük félgömbszerűen kiemelkedik, amelyről az aranyozás gyakran lekopott. A gyöngyosor szegély több ponton kopott, szélén utánvésés nyomai figyelhetők meg. Az aranyozás főként a mélyebben fekvő részekben maradt meg. Hátoldaluk öntésnyomos, a középen kialakított nittszeg vége az ellentett rézlemez mögött elkalapált. A nittszeg vége, illetve az ellentettlemez a veret hátlapjának síkjából nem emelkedik ki.

A veretek elhelyezkedése a vállak mentén koncentráltabb (30. kép 1–4), míg a bordák és helyenként a karcsontok alatt lazább, szétterülőbb; vagyis lentebb egy osztottabb felületen való elrendezést valószínűsíthetünk. Mindez leginkább a hajfonatban párhuzamosan futó, esetleg többszörösen befont szalagok esetében képzelhető el, ahol a nagyobb méretű, szabályos közönséges elhelyezett veretek közötti részt az apró veretek töltötték ki. Ehhez hasonló osztott elrendezést figyelhetünk meg a már említett karosi II/47. sír hajfonatot rögzítő bőrszíjainak veretei esetében is (RÉVÉSZ 1996, 65–66. t.).

A jobb hajfonat díszítménye összefüggőbben maradt meg, mint a bal. Ezen az oldalon csak egy veret került a karcsont alá. A veretsor vége közvetlenül a felkar felső végétől indult, de távolabb kezdődött a koponyától. A bal oldali hajfonat vereteinek sora szorosan az állkapocs bal szára mellől indult, három veret is a karcsont alól került elő. Mindkét hajfonat veretsora alul nagyjából ugyanabban a magasságban végződött. A veretek sírbeli helyzete alapján a jobb és bal oldali hajfonat díszítése nem biztos, hogy szimmetrikus volt. Az állkapocs bal oldala, a bal mellkas és a bal felkar belső oldal mellől előkeült veretek valószínűleg a bal hajfonatot díszítették (30. kép 2). A bal felkar két oldalán és felületén, va-

⁹¹ Ehhez ld. az őthalmi 257. sír csörgős csüngője vagy a 187. sír övveretei kapcsán írtakat a tanulmányban.

lamint a felkar hátoldalán, a karcsont könyök felőli alsó felén és a bordáknak a felkar felőli részén, a veretekkel szorosan fedett területen szerves anyagra (hajfonat+bőr?) utaló, összefüggő barna elszíneződést lehetett megfigyelni. A felkar felső végének belső oldalán, az egymás mellett fekvő B15–16 számú veret bőrszíja 4 cm hosszúságban, összefüggően konzerválódott (30. kép 4). A szíj szélessége: 1,6 cm. Hajfonatot kísérő bőrszalagok meglétét erősítheti tehát a bal könyök belső oldalán megfigyelt szerves anyag maradványa is. Az eddigieket összefoglalva úgy véljük, hogy a 10. században korongok nélkül is díszíthették a hajfonatot befont szalagokkal és azokra erősített veretekkel. Mindezt közvetve alátámaszthatja az a megfigyelés is, hogy a sír további mellékletei rendszeres kísérőleletei a hajfonatokat korongokkal díszítő leletegyütteseknek.

A fülesgombok. A honfoglalás kori régészeti hagyaték jellegzetes, de az utóbbi időkhöz csak kevésbé kutatott tárgyai a fülesgombok. Néhány kisebb-nagyobb, inkább regionális jellegű áttekintés (RÉVÉSZ 1996, 97–98; ISTVÁNOVITS 2003, 298–300; HORVÁTH 2014, 300–301; GÁLL 2013, 698–703) mellett legutóbb Andrási Réka foglalkozott részletesebben a fülesgombokkal, a Hajdú-Bihar megyei és a rétközi leletek tipológiai feldolgozása mellett a viselet kérdéseit a teljes Kárpát-medencei anyag alapján is vizsgálva (ANDRÁSI 2015). A gombok anyaga többnyire bronz, melyet néha aranyoztak, de előfordulnak díszesebb kivitelű ezüst változatok is (HORVÁTH 2014, 300). Szokványosságuk ellenére több szempontból is fontos részét képezik a korszak leletanyagának, mivel sok esetben jól megfigyelhető volt sírbeli helyzetük, ezáltal a ruházattal, viselettel kapcsolatos vizsgálatoknak is fontos bázisa lehet-e tárgycsoport.

A Maros-torkolat nyugati oldalának általunk vizsgált temetőiben viszonylag kis számban fordul elő a tárgytypus. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temető 600. sírjában nyugvó fiatal nő sírjából többek közt gömbsorcsüngös fülbevalók, kerek ezüst ruhadíszek és bronz huzalkarperec mellett két fülesgomb került elő. A jobb felkarcsont felső vége mögött fekvő öntött, belül üreges kialakítású bronz fülesgomb fele⁹² valószínűleg a váll-

nál (46. kép 5), míg a bal könyök és a borda között fekvő, szintén bronzból öntött, félgömb fejű tömör fülesgomb⁹³ (46. kép 6) talán derék tájon zárta össze a felsőruházatot, mely így elől, keresztben záródhatott. Szeged-Kiskundorozsma-Subasa lelőhelyen két sírban voltak további példányok, melyek sajnos a sírok erős bolygatottsága miatt nem nyújtanak lehetőséget viseleti rekonstrukciójukra. A 129. sírban az *adultus* korú nő sírjának alján két üveggyönggyel együtt másodlagos helyzetben feküdt két, bronzból öntött, körte alakú fülesgomb (50. kép 2–2b), melyek alsó fele sugárirányban irdalt, nagy átmérőjű függesztő fülük felső pereme kopott volt.⁹⁴ A rablott 229. sírban *maturus* korú nő vázának maradványait tárták fel, a sírból, pontosabb helymegjelölés nélkül három öntött bronz, félgömb fejű fülesgomb került elő.⁹⁵

A fülesgombok a 10–11. századi köznépi jellegű és rangosabb temetőkben egyaránt elterjedtek (SZÖKE 1962, 79). Leggyakrabban női, illetve gyermek-sírokban, de férfiak temetkezéseiben is előfordulnak. A különböző gombok formai-tipológiai csoportosítását már Gáll Erwin is megkísérelte az általa feldolgozott régiók leletei alapján (GÁLL 2013, 698). Andrási Réka pedig kifejezetten az öntött bronz fülesgombok típusait próbálta egyértelműen csoportosítani technikai kivitelük és formai variánsaik alapján, külön figyelmet fordítva a nevezéktanra.

Kivitelüket tekintve két nagy csoportra bontható a bronz fülesgombok köre, elkülönítve a tömör, változatos formát mutató, valamint a két félből öntött, üreges, vékony falú, gömb vagy csepp formájú változatokat. A tipológiai felosztás elsődlegesen a fülesgombok fejének alakján alapul: gömb, félgömb, gomba, körte, kúp, csepp alak, további alcsoportokra bontva (ANDRÁSI 2015, 153–155, 1–2. tábla). Ezeket az egyszerű tárgyakat is gyakran díszítették, a mintákat vegyesen alkalmazták a legtöbb formai variáns (ANDRÁSI 2015, 155–156, 3. tábla).

Viseleti helyük és használatuk igen változatos lehet, sírbeli helyzetük, számuk alapvetően a ruházat összekapcsolásának különböző módjairól árulkodik, bár a valós szabásvonalat legtöbbször igen nehéz pontosan rekonstruálni csupán e leletek alapján (RÉVÉSZ 1996, 97–98; ISTVÁNOVITS 2003, 299;

⁹² Üreges, két félből illesztett, gömb alakú formai variáns (ANDRÁSI 2015, 1. tábla 1a).

⁹³ Félgömb alakú formai variáns (ANDRÁSI 2015, 1. tábla 2).

⁹⁴ Tömör, öntött, enyhén lapított gömb alakú formai variáns (ANDRÁSI 2015, 1. tábla 1d), párhuzamos vonalakkal tagolt, sugaras díszítésű mintázattal (ANDRÁSI 2015, 3. tábla 1).

⁹⁵ Lapított gomba alakú formai variáns (ANDRÁSI 2015, 1. tábla 3b).

HORVÁTH 2014, 300–301; ANDRÁSI 2015, 161–165, 4–7. tábla). Sok esetben a felsőruházat zárása mellett a nyakék (ruhagallér?) felgombolására szolgálhattak(?),⁹⁶ esetleg a nyakláncra fűzve,⁹⁷ a kézelőre varrva,⁹⁸ vagy akár a fejfedőn is viselhették e tárgyakat (ANDRÁSI 2015, 162–163).

A tárgytypus kétségtelenül keleti eredetűnek mondható a honfoglalás kori hagyatékban, széles körben megtalálható az Urál, a Volga és a kelet-európai szaltovói régészeti kultúrkör anyagában, ahol a ruházódás mellett díszítő funkciójuk is régóta ismert (PLETNYOVA 1981, 143).⁹⁹ Bár a Kaukázus északi előterének közismert alán temetőiben szintén jól adatszolgált, legáltalánosabb egyértelműen a Rusz 10. századi leletanyagában, mely a honfoglalás kori leletanyag mind földrajzilag, mind időrendileg legközelebbi párhuzamát jelentik ebben a vonatkozásban (is). A bronzból öntött, tömör gombok a korábban többnyire druzsina temetőknél nevezett, Kijev, Csernyigov, Sztaraja Ladoga környéki közismert 10–11. századi, főként férfi sírok jellegzetes mellékletei. Használatukat valamilyen kaftánváltózat rögzítéséhez, keleties típusú viseleti elemekhez kötötte többnyire a kutatás a férfiak esetében, ugyanakkor itt is megtalálhatóak díszítő funkcióban is (MIKHAJLOV 2005).

A Kárpát-medencében jelen ismereteink szerint a 9. század végén megjelenő magyarok közvetítésével terjedt el. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság teljes leletanyagát felölelő áttekintésében, a fülesgombok statisztikai számbavétele nyomán GÁLL Erwin is erre a következtetésre jutott (GÁLL 2013, 702). A tárgytypus időrendjével kapcsolatban elmondható, hogy a 10. században egyértelműen gyakrabban fordulnak elő, míg a 11. században kisebb számban. Logikus felvetésnek tűnik, hogy a 11. századi ritkább előfordulásukat a keleti típusú viselet eltűnésével magyarázzuk (ANDRÁSI 2015, 162–163), de fontos hangsúlyozni, hogy a kereszténység felvételével párhuzamosan a temetkezési szokásokban is alapvető változások mentek végbe (GÁLL 2013, 703).

Kar- és lábperecek. A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát lelőhelyen az ásatást megelőzően előkerült szőrvány pántkarperecen kívül (KÜRTI 1994, Nr. 16; NAGY 1995, 67, 72, 14. grafikai melléklet) a vizsgált lelőhelyeken két temető öt sírjából ismerünk különböző kar- és lábpereceket. A viszonylag alacsony esetszám mégis jelentősnek mondható a korszak hasonló jellegű Kárpát-medencei temetőiben megfigyeltékhez képest. Férfi- és női sírokban egyaránt előfordulnak pánt- és huzalkarperecek, valamint két esetben lábpereccel együtt is.

A kiskundorozsma-hosszúhát temető 595. számú sírjában melléklettel gazdagon eltemetett 60 év körüli nő váza (26–29. kép) mellől kerültek elő. A jobb alkarcsontok közepén, valamint a bal csuklónál egy-egy ezüst alapú ötvözetből készült, lemezből kivágott, elkeskenyedő végű, vékony lemezkarperec-pár került elő (41. kép 1–4). A hasonló anyagból és technikával készült karperecek egyik peremén vágás eldolgozatlan nyoma látszik, másik szélük szabályos. Felületükön foltokban aranyozás nyomai figyelhetők meg. A jobb karon, a karperec alatt barna, azonosíthatatlan eredetű elszíneződést figyeltek meg az ásatók. A lábperecek az elhunyt, veretekkel dúsan díszített lábbelijének maradványai felett, a bal bokánál, illetve a jobb lábszár közepénél kerültek elő. A bal oldali épebb volt: összesen két, háromrét hajtott bronzhuzalból sodorták, végein hurkos-kapcsos záródással. A másik töredékes példány háromszoros sodratú bronz huzalból készült (42. kép 1–2). Az 595. sírban a kar- és lábperecekkel megfigyelt további kísérőleletek, úgy mint a hólyagos fejű gyűrű, illetve a díszítmények nélküli lószerszámzat a korszak hagyatékában tendenciaszerűen megfigyelhetők (RÉVÉSZ 1996, 60).

A hosszúhát temető 600. sírjában egy szerényebb ékszermellékletekkel eltemetett *adultus* (23–25 éves) korú nő sírjában (46. kép) gömbsorcsüngös fülbevalópár, kerek ruhaveretek és egy pár fülesgomb mellett egy-egy eltérő méretű, elhegyesedő

⁹⁶ Gyakran idézett példa ehhez az észak-kaukázusi Moscsevaja Balka alán temetőjének egyik megmaradt ruharészlete, melyen az amulettből, gyöngyökből, kaurikból fűzött többsoros nyakéket az ingre erősítették hasonló gombokkal (IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46–47). E használati mód lehetősége a Kárpát-medence 10. századi anyagában is több esetben felmerülhet, például a Dabas-Felsőbesnyőn feltárt 39. sírban, ahol a fiatal nő nyakánál sorakozó átfűrt pénzérmék sorát zárta a koponya bal oldalán előkerült fülesgomb (FÜREDI 2012, FÜREDI 2014, 72–73).

⁹⁷ Pl. Szob-Kiserdő, 60. sír (BAKAY 1978, 29–33, 37, 138–140).

⁹⁸ Leglátványosabban ezt a sárrétudvari-hízóföldi temető 128. sírjában figyelték meg: a férfi váz jobb csuklóját vette körbe keskeny bőrpánton hét darab üreges fülesgomb (NEPPER 2002, 321).

⁹⁹ A szaltovói fülesgombok többnyire bronzból öntöttek vagy préseltek, és két félből állnak, az öntöttkre a hosszú fül a jellemző, a fejük gyakran nyomott gömbös, esetleg szögletes kialakítású (PLETNYOVA 1989, ris. 56, 107).

végű, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült huzalkarperec-pár feküdt (44. kép 4–5). A kisebb átmérőjű a jobb alkarcsontok közepénél, míg a nagyobb darab a bal csukló körül látott napvilágot. Ugyanitt az 596. sírban *maturus* (50–59 éves) férfi jobb alkarjának alsó szakaszát fogta körbe egy kerek átmetszetű bronz huzalkarperec. Készítési technikájára jellemző, hogy elkeskenyedő szárvégeit az öntési(?) maradvány összefogja, azt nem reszelték ki (44. kép 5).

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 36. sírjában egy *maturus* (40–45 éves) korú férfi vázának (68–76. kép) jobb alkarjánál három darabra törött, ezüstlemezből kivágott, kissé hegyesedő végű keskeny karperec került elő (76. kép 6). Az öthalmi temető 150. sírjában nyugvó, *senium* (60–x éves) korában elhunyt férfi halotti öltözetét egységes kialakítású, ezüstlemezből elnagyoltan kivágott, visszapödrött végű kar- és lábperecek díszítették (104. kép). A töredékesen előkerült pántékszerek szélei egyenetlenül levágottak, többségük végei felé elkeskenyedő. További, nagyobb pántkarperec töredékek feküdtek keresztben, a jobb alkar csontjainak felső harmadánál (104. kép 1). A teljesen hasonló kialakítású lábperecek közül az egyik töredékei a bal lábszár felső harmadánál voltak, a másik pánt három darabja pedig a jobb lábszár alsó végénél, a csontra ráfordulva (104. kép 2–3). A vékony pántok pödrött végei vélhetőleg a felkötözésre szolgáló szalag vagy szíj befűzésére szolgáltak. A leletek kivitelezése és elhelyezkedése alapján úgy tűnik, a ruházati elemek szárainak leszorítására, vagy törékeny kivitelük miatt inkább azok díszítésére szolgálhattak.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhúti gazdag női sírban (595. sír) a keskeny, elnagyolt kialakítású pántkarpereceket sodrott bronz lábperecekkel kombinálták. Ez utóbbiaknál a masszív bronzhuzalból való kialakítás ellenére is töredékesen előkerült darab felvetette annak lehetőségét, hogy használt, eleve töredékes állapotban tették ezeket a sírba (41. kép 6, 42. kép 1–5). A vékony ezüstlemezből kialakított, törékenynek tűnő pántkarperecek esetében pedig nehéz eldönteni, hogy a díszítmény valóban a mindennapi viselet részét képezte, vagy a halotti ruházat részeként, a temetési szertartásra készítették csak

azokat.¹⁰⁰ A szakirodalomban hosszas vita folyt a tárgyípus funkciójának meghatározásáról (LANGÓ 2000a, 35–37). Formailag a pántkarperecekhez állnak közel, azonban azoknál jóval keskenyebb és törékenyebb kialakításuk miatt karperecként való viseletük, sőt ruhaujj-leszorító funkciójuk is kérdéses. Egyetértve Langó Péter véleményével (LANGÓ 2000a, 37), úgy véljük, hogy formai szempontból a ruhaujj végén, a kézelő díszítésében játszhattak szerepet. Erre számos, más területről fennmaradt, a korabeli felsőruházatra vonatkozó példát ismerünk.¹⁰¹ Ugyanakkor a szeged-kiskundorozsmai 595. sírban az alkarokon megfigyelt eltérő helyzetük arra utal, hogy a temetés során nagy valószínűséggel nem voltak a kézelőhöz rögzítve, mely nélkül azonban igen nehezen képzelhető el viseletük (41. kép 5). Kar- és lábperec-pár együttese ismert még a zempléni magányos sírból is, ahol további értelmezése kapcsán is felmerült a „sír számára” készített tárgy lehetősége (BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, Abb. 4, Abb. 12). Megítélésünk szerint elképzelhető, hogy a legtöbbször valamilyen nemesfémből, házilag is előállítható, vékonyabb pántok a karokon és a lábakon egyszerűen a drága alapanyag okán presztízs vagy szimplán díszítő funkcióval bírtak (RÉVÉSZ 1996, 90).

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhúti 596. férfi és a 600. női sírból előkerült három darab egyszerű bronz huzalkarperec a korszak jellegzetes tárgyípusai, szűkebb kronológiai értékkel nem bírnak.¹⁰² Az 596. sír hibás példánya felveti, hogy ilyen tárgyípusú nemcsak húzott drótból hajlítottak, hanem esetleg öntéssel is készíthettek. Tendenciaszerűsége utal az a megfigyelés, hogy a kiskundorozsmai temető három sírjából előkerült pánt- és huzalkarperecek közül az alkar közepén mindhárom sírban a jobb, míg a csuklónál két esetben is a baloldalon került elő karpereclelet. A 600. sírban eltérő méretezésűek voltak a huzalkarperecek. Kérdés, mi a magyarázata annak, hogy épp a csukló közelében fekvő példány volt a nagyobb átmérőjű. Az eltérő méretű és kivitelű tárgyak egy készleten belül való előfordulására kiváló példa az említett sír, ugyanis a nyak környékén előkerült hat veret (46. kép 4–9), a két fülegomb (46. kép 10–11), valamint a két

¹⁰⁰ A sír számára készült szimbolikus tárgyak kérdését legutóbb a honfoglalás kori övveretek elemzése kapcsán Bollók Ádám foglalta össze (BOLLÓK 2013, 436–439).

¹⁰¹ Pl. az Észak-Kaukázusból (IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 25–32).

¹⁰² A karperecekre vonatkozó szakirodalmat, és a viselet egyes kérdéseit a karosi leletek vonatkozásában Révész László összegezte (RÉVÉSZ 1996, 89–93), majd különösen a huzalkarperecekre és a sodrott típusokra vonatkozóan Langó Péter tekintette át részletesen (LANGÓ 2000a).

gömbörcsüngős fülbevaló (46. kép 2–3) minden darabja eltérő típust képvisel.

A lábperecekről külön viseleti elemként vizsgálva elmondható, hogy azok a honfoglalás kori leletanyagban meglehetősen ritka leleteknek számítanak, mintegy tucatnyi előfordulásukról van adatunk (RÉVÉSZ 1996, 89, 320. j.; ISTVÁNOVITS 2003, 313).¹⁰³ Egyedüli,¹⁰⁴ illetve páros leletként egyaránt ismeretek. Formai szempontból a karperecekhez hasonlóan hurkos-kampós záródású egyszerű huzal, illetve sodrott kialakításúak, illetve ritkábban lemezes változatuk is ismert. Előbbiek arany-,¹⁰⁵ illetve nagyrészt bronzdrótból készültek, míg a pántos típust általában ezüstlemezéből vágták ki.¹⁰⁶ Utóbbi típust képviselik a szeged-öthalmi 150. sírban, a hasonló kialakítású karpánt töredékekkel együtt feltárt darabok.

A szeged-kiskundorozsmai 595. sír lábperecei a bronzdrótból sodrott, hurkos-kampós záródású típushoz tartoznak. Ez a lábperec típus — a párhuzamai alapján — a 10. század középső harmadára keltezi a sírt, mely összhangban áll a temetkezés további mellékletei alapján feltételezett időrenddel. A lábperecek gyakran kerülnek elő hajfonatkorongos sírokból.¹⁰⁷ Ebben a vonatkozásban a kiskundorozsma-hosszúhátú 595. sír annyiban mutat hasonlóságot, hogy a hajfonatokat valószínűleg itt is díszítették bőrszíjakra szerelt veretesorokkal, hajfonatkorong azonban nem került elő. A lábperecek másik gyakori kísérőlelete a veretes lábbeli, ahol az esetek többségében a lábbelik szárát nem díszítették magasan a veretekkel (RÉVÉSZ 1999, 72); a tárgyalt temetkezés tehát ebben a tekintetben is párhuzamot mutat a korábbi megfigyelésekkel.

Női használati eszköz

Csont tűtartó. A különböző típusú üveggyöngyök általános elterjedtek a korszak leletanyagában, elsősorban a nők és a gyermekek sírjaiban kerültek elő, de kisebb hányadban férfiak, fiúk mellékletei-

ként is előfordulnak.¹⁰⁸ Legtöbb esetben a nyakban hordták, nyakláncra vagy nyakdíszre fűzve ezeket, gyakran egyéb tárgyakkal, amulettekkel vegyesen (pl. Szob-Kiserdő, 60. sír: BAKAY 1978, 29–33, 37, 138–140). A gyöngyök azonban nem csak láncba fűzve, hanem (férfiaknál és nőknél is) a ruházatra, fejfedőre, használati eszközökre varrva (SZŐKE 1962, 89; RÉVÉSZ 1996, 81), vagy akár a női hajfonatkorong függesztőszíját díszítve is előfordulhattak (DIENES 1972, 42. kép; DIENES 1986, 103; FODOR 1996, 188–189). A szeged-öthalmi temető 237. sírjában nyugvó *maturus* korban elhunyt (45–55 éves) nő vázának feltárása során az egyik gyöngy a mellkas bal oldalán, a bordacsontok alól került elő (128. kép 1). Ugyanitt, a bal bordacsontokon vas-kés feküdt (123. kép 2; 127. kép 1). A többi gyöngy a mellkas jobb oldalán, annak felső részén volt elszórtan, jórészt a jobb lapocka környékén (128. kép 2–5). A közelben, a nyakcsigolyák jobb oldalánál, a lapockacsont és a koponya közötti részen vízimadár singcsontjából készült csont tűtartó, illetve vastű töredéke feküdt (124. kép 1; 127. kép 3; 128. kép 9). Az egyik szemesgyöngy a tűtartó alatt volt, annak felszedésekor került elő. A rendelkezésre álló adatokból a jó ásatási megfigyelések ellenére is nehéz meghatározni a gyöngyök pontos viseleti módját, hiszen nyakláncra fűzve, de néha a ruházatra varrva is sírba kerülhettek. A szakirodalomban több példát is ismerünk arra a ritka esetre, hogy nyakban hordott használati eszközök függesztőjének részeként rekonstruáljuk ezeket a gyöngyöket.

A szeged-öthalmi temető 237. sírjához hasonló kontextusban került elő a karos-eperjesszőgi II. temető 37. női sírjában a jobb oldali alsó bordák mellett két csiszolt karneolgyöngy, melyek egy hatyú csövescsontjából kialakított csonthengert (talán tűtartót) fogtak közre. A közelükben fekvő vas bőrlukasztó árat(?) is figyelembe véve a feltáró Révész László elképzelhetőnek vélte, hogy a két eszközt egy gyöngyökkel díszített szalagon hordozta övére fűzve egykori használójuk (RÉVÉSZ

¹⁰³ A fenti példákon kívül: Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Búdöskút 9. sír (M. NEPPER 2002, 50, 30. kép); Harta-Freifelt 1. sír (KUSTÁR–LANGÓ 2003, 15, 1. kép); Szentcsanak-Derekegyházi oldal, Berényi B. 129. sz. földje 4. sír (CSALLÁNY 1941, 183); Tarnaörs-Rajnapart 6. sír (RÉVÉSZ 2008, 281).

¹⁰⁴ Tiszabeadéd-Harangláb-dűlő (Rácz-tag) 15. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 214, 213. t. 15:10).

¹⁰⁵ Zemplén-Szélmalomdomb (BUDINSKY–KRIČKA–FETICH 1973, Abb. 12. 6–7).

¹⁰⁶ Dormánd-Hanyipusztá 15. sír (RÉVÉSZ 2008, 84); Karos-Eperjesszőg II. temető 53. sír (RÉVÉSZ 1996, 89, 91. t.); Kenéz I. temető 10. sír (JÓSA 1914, 310–315); Tiszabeadéd-Harangláb-dűlő (Rácz-tag) 9. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 212, 210. t. 9:6).

¹⁰⁷ Aldebrő-Mocsáros 20. sír (RÉVÉSZ 2008, 28); Dormánd-Hanyipusztá 1. sír (RÉVÉSZ 2008, 77); Ibrány-Esbóhalom 197a sír (ISTVÁNOVITS 2003, 98–99, 93. t.); Zemplén-Szélmalomdomb (BUDINSKY–KRIČKA–FETICH 1973, Abb. 12. 6–7).

¹⁰⁸ Az eddigi feldolgozások adatai ezt mutatják, pl. RÉVÉSZ 1996, 81; ISTVÁNOVITS 2003, 292.

1996, 81). Hasonlóképpen a tűtartóhoz kapcsolta Istvánovits Eszter is az ibrány-esbóhalmi 152. sírban nyugvó idős nő mellékletei közt talált üveggyöngyöket. Az állkapocs alatt előkerült, vasmarradványokat is tartalmazó, egyedi, bronzlemezről hajlított tűtartó belsejében, végében, és közvetlen közelében került elő egy-egy gyöngy (ISTVÁNOVITS 2003, 91, 292, 330). A szeged-öthalmi és az ibrány-esbóhalmi sírokban nyugvó asszonyok feltehetőleg a nyakukban, a gyöngyökkel díszített szíjra fűzve hordták a tűtartókat, vagy a temetés során ide helyezték azokat.

A férfiviselet mellékletei

Övveretek. A szeged-öthalmi temető 187. sírjában összesen 16 db aranyalapú ötvözetből préselt, sugaras díszű, rozetta alakú veret (113. kép; 114. kép 1–6) került elő a medencetájon. A leletek formai párhuzamai leginkább a női sírokban megfigyelt párták vagy fejfedők díszítő vereteiként meghatározott vékony, préselt tárgytipushoz állnak közel. Az öthalmi 187. sírban tett megfigyelések azonban egyértelműen arra utalnak, hogy ebben az esetben valószínűleg övveretek lehettek. Méretük és kialakításuk alapján azonban feltételezzük, hogy egykor nem a mindennapi élet során viselt tárgyról van szó, hanem talán a sír, a temetés számára készült jelképes övről. Formai szempontból rendkívül egyszerű, enyhén domború, 5–8 szirmos rozettákra emlékeztető, elnagyolt kidolgozású leletek, melyek egymástól is annyira eltérnek, hogy okkal feltételezzük, nem egy préselőmintában/kalapálás során készültek. Ezt annak ellenére is így gondoljuk, hogy méretük és középső, egységesen kidudorodó részük azonosnak mondható, illetve egy peremszerű körbefutó kiemelkedés is megfigyelhető a jobb kidolgozású darabokon. Az is közös bennük, hogy a veretek peremén egymással szemben varrólyukakat (2–3 db) alakítottak ki. A honfoglalás kori préselt aranyozottak közül legközelebbi formai párhuzamokat Almásfüzitő-Nagykolónia (Kiss 1987, 127), Bugyi-Ürbőpuszta-Juhászföld 1. sír (Kiss 1987, 127–128) lelőhelyekről ismerjük, míg méretbeli és formai szempontból a Hajdúdorog-Gyulás 25. sír (Fodor 1996, 231) veretei a legközelebbi párhuzamuk. Ugyan az övzárásra utaló csat nem került elő a leletegyüttesben, de a hasonló anyagból és technikával készült, elhegyesedő végű, szíjvég alakúra vágott és felvarrt aranylemez a veretcsoport övdíszként való meghatározását támasztja alá.

A veretes tarsoly. A 124. sírban került elő az új öthalmi temető egyik legkiemelkedőbb lelete, egy veretes tarsoly, melynek zárószíját aranyozott bronzveretekkel díszítették. A váz jobb oldalán, a jobb oldali medencelapát külső oldalán helyezkedett el a tarsoly *in situ* helyzetben, előlapjával a sír alján (86. kép). A sírban megfigyelt elhelyezkedésük alapján a tarsolyban volt a vaskés, a csiholó és a kova. A veretekkel sűrűn, összefüggő sorban díszített zárószíj alsó végén a szíjvég és mellette egy apró bronzcsat feküdt, míg a felső végén két körkörös díszű kerek veret volt, a kettő között pedig négy darab karéjos, szintén aranyozott bronz veret helyezkedett el (86. kép; 87. kép 8). A bronzcsat helyzete alapján az ásatók megfigyelése szerint a veretekkel díszített zárószíj nem volt áthúzva a csatkarikán, de a csat is előlapjával lefelé feküdt. A kisméretű bronzcsat lemezes csattestű, csatpecke nem került elő a sírban, ennek ellenére úgy véljük, hogy szerepet játszott a tarsoly záródásában.

A fent leírt tarsolyt mind szerkezeti, mind pedig a veretek formai, tipológiai szempontjából is egyedinek tarthatjuk. A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában igen kis számban ismertek a karéjos veretek (összefoglalóan: RÉVÉSZ 1996, 106–107), melyekkel kapcsolatban több kutató is felvetette, hogy a késő avar kori típus (Kiss 1993) továbbéléséről lehet szó (CSALLÁNY 1956, 39), míg mások ezt cáfolták (RÉVÉSZ 1996, 106). A szeged-öthalmi négy darab kétkarélyos veret (87. kép 2–5) kifogástalan párhuzamát nem találtuk a szakirodalomban, hasonlóak ugyanakkor előfordulnak az őscseremis temetőekben (Dubovka 80. sír: NYIKITYINA 2012, ris. 285, 4) és számos szórványlelet mutat hasonló formát Északkelet-Bulgária 9–11. századi régészeti hagyatékában (PLETNYOV–PAVLOVA 2000, Tab. V–VI). Ugyanezek a területeken, de főként Bulgáriában találjuk ugyanakkor nagy számban a másik szeged-öthalmi verettípust, a kerek, felületén 8 körkörös osztott (87. kép 6–7) változat analógiáit is.

Szerkezetével kapcsolatban elmondható, hogy az előlapon végigfutó és veretekkel sűrűn díszített zárószíjas tarsolyok közé tartozik, ugyanakkor valószínűleg a zárószíj bujtatása nélkül. Legközelebbi hazai párhuzama Karos II/61. sírból ismert (RÉVÉSZ 1996, 103. tábla), ahol ugyan két verettípus is előfordult — feltehetően mindkettő a zárószíjon —, ugyanakkor csat itt nem került elő. Ez utóbbi szempontból a Kijev város területéről 2002-ben előkerült (MOVCHAN 2007) és *in situ* állapotban megőrződött és felvett (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 17. kép 3–4) 10. századi veretes tarsoly mutat kö-

zeli kapcsolatot. Ennek rekonstrukcióját Fodor István pontosította (FODOR 2008a), majd Natalja B. Krylaszova és szerzőtársai (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014) vetettek fel új lehetőséget. A távoli, kijevi lelet analógiát szolgáltat az új szeged-öthalmi veretes zárószíjú tarsoly záródásának rekonstrukciójához, mivel itt sem került elő középső bújtatóveret, sem bőrből kialakított bújtatóra utaló nyom, ellenben csat igen és ugyanabban az elrendezésben. Ez alapján valószínűnek véljük, hogy a veretekkel sűrűn, szinte összefüggően díszített zárószíjat nem húzták át az előlapon bújtatón, hanem a kijevihez hasonlóan, a panovói 2. sírban megfigyelt módon (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 6. kép) alul, annak hátlapjához rögzített kis melléksíjat húzhattak át a hátlaphoz kapcsolódó, a csatban végződő szíjon.¹⁰⁹

A veretes tarsolyok Kárpát-medencei sajátos elterjedése ellenére (vö. RÉVÉSZ 1996, 79. kép) a kutatás úgy véli, hogy a veretes tarsolyok is jellegzetes tárgyai a 10. századi magyar kultúrának. A tárgytipus részletes feldolgozását és kutatástörténeti összefoglalását máig hatóan Révész László végezte el (RÉVÉSZ 1996, 133–144). Ő mutatta ki, hogy az 1941-es bodrogszerdahelyi szerencsés megfigyelés előtt veretes tarsolyt már Horváth Tibor is feltárt 1936-ban, az első karosi temető leletmentése során. Az ásatási naplójában erről készült rajzán (RÉVÉSZ 1996, 78. kép) a veretek sűrű elhelyezkedése hasonló a szeged-öthalmi lelet esetében tapasztaltakhoz. A veretes tarsolyok döntő többsége a középső záróveretes típusba tartozik, ahol elsősorban a zárószíjat díszítették veretekkel (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 12. kép 1, 13. kép 1–2), mely széles körben elterjedt változat volt Kelet-Európában is. Eddig mindössze a karosi II/41. sírból ismert egy eset, ahol a tarsoly peremét is veretekkel díszítették (RÉVÉSZ 1996, 149. tábla), melynek párhuzamai az Észak-Kaukázus 10–11. századi alán kultúrája mellett, a sok egyéb vonatkozásban párhuzamot jelentő ősmordvin temetőkből is ismertek (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 11. kép). A szeged-öthalmi veretes tarsoly vereteinek formája alapján egy önálló típust alkot a honfoglalás kori hagyatékon belül.

A szeged-öthalmi lelet előkerülésének igazi jelentősége abban áll, hogy a Dél-Alföldön eddig gyakorlatilag ismeretlenek a korabeli díszített tarsolyleletek: lemezes tarsolyt Kiskunfélegyháza vonalától délre annak ellenére sem ismerünk mind a mai na-

pig, hogy a Kárpát-medence viszonylatában jól kutatott és gazdag 10. századi mellékleteket ismerünk mind a Tisza-völgyének alsó szakaszából, mind pedig a Duna–Tisza köze déli részéről. Az új szeged-öthalmi veretes zárószíjú tarsolyváltozat ezen az elterjedési térképen azt bizonyítja, hogy a Felső-Tisza-vidékhez hasonlóan itt is a viselet részét képezték a készségeket tároló tarsolyok, melyeket alkalmanként nemcsak veretekkel díszítettek, de a sírba is helyezték.

Férfi használati eszközök

Vaskések. A Kárpát-medence 10–11. századi temetkezéseiben leggyakrabban felbukkanó használati eszközök a különböző méretű és kialakítású, de többnyire nyéltüskés, egykor fanyéllal ellátott vaskések. E tárgyak a temetőfeldolgozások eredményei szerint a legtöbbször férfi-, de ritkán női és gyermeksírokban is előfordulnak, többnyire síronként egy-egy példány. A mindennapok praktikus eszközeként valószínűleg széles körben használták ezeket az általában 5–15 cm hosszú, keskeny, egyélű késeket, nemtől és kortól függetlenül, melyeket többnyire az övre erősítettek, de néha tarsolyban elhelyezve is megfigyeltek (pl. KISS 1983, 83, 92, 108, 159; RÉVÉSZ 1996, 185; ISTVÁNOVITS 2003, 328–330; GÁLL 2013, 755–757; HORVÁTH 2014, 181, 301–302). Utóbbira deréktáji helyzetük mellett utalhatnak a közvetlenül mellettük, velük egy „kupacban” előkerült egyéb apró tárgyak is (ISTVÁNOVITS 2003, 330; HORVÁTH 2014, 301), melyhez hasonlókat figyelhetünk meg az általunk vizsgált szeged-öthalmi 124. sír esetében is. A férfiváz jobb oldalán előkerült tarsolymaradványok és a csiholó közvetlen közelében egy középső nyélállású, egyélű, nyélnyúlványos vaskés volt, a jobb alkar belső oldalán, a kézközépcsontok helyén, a sír alján, élével lefele, állatjárat által megbolygatva (78. kép 3). A tarsoly zárószíjának veretsora és szíjvége előlappal lefelé feküdt, a szíjvég ovális vége a csiholóra és a zárószíjra merőlegesen előkerült vaskés nyele alatt volt (86. kép). A pengén és a nyéltüskén megfigyelt famaradványok a kés hüvelyének és nyelének maradványai lehetnek (84. kép 6). A szeged-öthalmi temető egy másik íjas-részleges lovas temetkezésében, a 132. férfisírban a bal alkar alatt és annak belső oldalánál, 3 cm vastag betöltéssel felső nyélállású, egyélű, nyélnyúlványos, töredékes vaskés feküdt (88. kép 3–4; 89.

¹⁰⁹ A legutóbb Boldog Zoltán által közölt csatos tarsolyzáródású megoldást (BOLDOG 2014, 162) a fennmaradt tarsolyleletek sírban tett megfigyelései és az ábrázolások alapján nem tartjuk valószínűnek.

kép 5; 95. kép 6). A 237. sírban *maturus* korú (45–55 éves) nőt temettek el, rombusz alakú veretekkel díszített ruhában, részleges lómaradványokkal, lószerszámmal. Egyenes, egyélű, rossz megtartású nyéltüskés vaskés (esetleg ár?) maradványa feküdt a mellkas bal oldalán, a bordacsontokon, hegyével északkeleti irányba, élével a csigolyasor irányában (123. kép 2; 125. kép 1; 127. kép). A középső nyélállású vaskés nyúlványán és a pengéjén falenyomat látható. A penge egyik oldalán, nagy felületen textillenymatot figyeltek meg.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú 500. férfi sírban a felső nyélállású, nyéltüskés vaskés a jobb oldali bordák alsó szélén, a csigolyák és az alkarcsontok között feküdt (19–20. kép; 23. kép 5). A szeged-kiskundorozsma-subasai 290. sírt egy körárok vágta át, így az itt nyugvó *maturus* korú (40–59 éves) férfi vázából csak a koponya és a lábszárak voltak az eredetihez közeli helyzetben (62. kép 2–3). A bal lábszár mellett feküdt egy egyélű vaskés ék keresztmetszetű pengéjének rövid töredéke (62. kép 5), nem kizárható, hogy bolygatott helyzetben.

A zsombó-bába-dűlői sír esetében is felmerül a gyanú, hogy a jobb combcsont és a jobb kézcsontok között előkerült, felső nyélállású, egyélű kés esetleg tarsolyban volt, vagy azzal egy helyen az övre volt függesztve. Közvetlen közelében ugyanis, a jobb kézcsontok és a jobb medencelapát között feküdt a csiholónak meghatározott vastöredék is, a rározsdásodott kovával együtt, a derék magasságában pedig az elrendezésük alapján minden valószínűség szerint az egykori övet díszítő ezüstlemezek sorakoztak *in situ* helyzetben (137. kép; 138. kép 2). A vaskés enyhén ívelt, hegyes pengéje kopott volt, a nyélnyúlványon a fa markolat lenyomatát figyelték meg (138. kép 6).

Az általunk vizsgált temetők késleletei között egy ritkábban előforduló, ezüstlemezrel díszített példány is napvilágot látott a szeged-öthalmi temető 187. sírjában, a jobb combcsont fejrészének külső oldalánál, részben a medencelapát és az alkar alatt (105. kép 2, 4). Az egyélű vaskés hegyével keleti, élével déli irányban feküdt. Markolatán és főként pengéjén famaradvány volt, valamint egy vékony ezüstlemez töredékei. A kés felszedése során jól megfigyelhető volt, hogy a kés nyelét a vékony, lilára színeződő ezüstlemez teljesen körbefogta, de gyenge megtartása miatt csak kisebb töredékeit si-

került megmenteni (107. kép 4–5). Közeliében, a jobb medencelapát fölött ezüst alapú ötvözetből készült, téglalap alakú, hengeresen meghajlított lemez került elő önmagában (118. kép 1), melyet a közepén lévő, nagyméretű, mindkét végén elkalapált fejú vasszegeccsel erősíthettek föl egy hengeres alapra. Az ezüstlemezről készült késnyélborításhoz hasonlóan ez a gyenge megtartású, töredezett peremű lemez is valamilyen szerves anyagból készült tárgy, talán a kés markolatának vagy tokjának borítása lehetett.

A fémveretekkel díszített kések ritka leletek számítanak a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori emlékei között. Főként a markolat végén kupakszerű fémdíszrel ellátott, példányokat ismerünk, ilyen tárt fel és közölt Móra Ferenc a kunágotai temetőből (MÓRA 1926, 5. kép 25). Jóval díszesebb, ezüstlemezről hengeres alakúra hajlított, filigrándróttal sávosan mintázott hüvelyborítása volt annak az unikális fakésnek, mely az Örménykút-7/52. lelőhelyen feltárt honfoglalás kori temetőrészlet 18. sírjából került elő. A Kovács László által feldolgozott lelet egy nő sírjában feküdt, a jobb kulcsont és a lapocka alatt. A fából készült „késpenge” (vagy spatula?) rövid, ellipszis keresztmetszetű nyelét bronzlemezrel borították. A szerencsésen megőrződött, a hazai anyagban mindmáig párhuzam nélküli tárgynak még a külső, bőrből készült tokja is megmaradt, valamint némi textilmaradvány a fém hüvelyborításon (KOVÁCS 2010, 108–109, 112, 1. kép 21, 2. kép 3, 7. kép 2). A Kovács László által gyűjtött formai párhuzamok legtöbbje a 8. század 2. felére – 9. század elejére datált udmurtföldi temetőkből ismert. A hengeres ezüstborítás tekintetében ismerünk egy vaskést tartalmazó további párhuzamot is Hajdú-Bihar megyéből. Sajnos a földmunkákkal bolygatott Berettyóújfalu-Bethlen Gábor utca 25. lelőhelyen előbukkant sír (sírok?) leleteit és csontjait jórészt a megtalálók szedték össze, így azok pontos helyzete, leletkontextusa nem ismert. Egy szintén hengeresen hajlított ezüstlemez hűvelborításban vaskés maradványai kerültek elő (M. NEPPER 2002, 28, 2. tábla 5). A hüvely mérete és formája szinte teljesen egyezik az örménykúti példánnyal, bár ennek felületét fenyőágmintával, pontkörökkel, és egyszerű, meanderszerű növényi mintával díszítették. A hüvely végének gyűrűs, egyenes lezárása szintén

¹¹⁰ A begyűjtött, megmentett leletek közt rombusz alakú ruhanyak veretek, aranyozott ezüst hajfonatkorong, lekerekített végű pántkarperec, fülesgombok, két dudoros foglalatú ezüstgyűrű, és Provance-i Hugo és II. Lothar (931–945) milánói denára (CNI V, II/12) került elő. Utóbbi kettővel együtt a fenti tárgyat szűkszavú ismertetésében M. Nepper Ibolya feltelesen egy másik, férfi sír leletének sejtette (M. NEPPER 2002, 29).

az örménykúti fakés tokját idézi.¹¹⁰ Az általunk ismertetett szeged-öthalmi keshüvely/markolatborítás hengeres alakjával, lemezes kialakításával és anyagával is emlékeztet a fenti két tárgyra.

Az általunk bemutatott temetőkben a kések túlnyomórészt (a szeged-öthalmi 237. sír bizonytalan késleletétől eltekintve) fegyveres férfiak viselésének elemei között fordultak elő. Az értékelhető megfigyelésekkel rendelkező esetekben leginkább a derék-medence-öv környezetében fordultak elő. Két esetben feltételezhetjük, hogy tarsolyban, vagy afféle „pásztorakésként” a tűzszer számmal az övre erősítve együtt viselték azokat. Az öthalmi 237. sírban a mellkason előkerült, késnek meghatározott eszközt a nyakában lógatva is viselhette az eltemetett asszony, amennyiben azt nem más okból, utólag, a temetés során helyezték oda.¹¹¹

A kisméretű, egyszerű vaskések formája, aránya és méretei alapján legutóbb Gáll Erwin állított össze tipológiai csoportosítást az általa feldolgozott terület késleleteiből, a penge szélessége alapján három, a forma és méretek alapján pedig négy típust elkülönítve (GÁLL 2013, 755–757, 248. kép), azonban az általunk vizsgált, erősen töredékes leleteket ebbe a rendszerbe nem tudtuk biztosan besorolni.

A vaskések társadalmi, nemi eloszlását és viseleti/előkerülési helyét tekintve jó néhány évtizede Tomka Péter végzett a kisalföldi régióban részletes gyűjtést és elemzést a terület avar sírjainak tekintetében. A kések sírbeli helyzetére fókuszálva rö-

viden a honfoglalás korának késleleteivel is összehasonlítva eredményeit. Felvetése szerint a Kisalföld 10–11. századi temetőiben nyomokban felfedezhetőek a késsel való temetkezés avar hagyományai is (TOMKA 1972, 66–68). Bár e témakör további vizsgálatokat igényelne teljes Kárpát-medencei kitekintésben, de határozottan felhívja a figyelmet e kevésbé feldolgozott lelettípusra, mely további gazdag információkat hordozhat még.

Csiholóvas. A tarsolylemez és veretes tarsolyok rangjelző vagy művészeti szerepének vizsgálata, értelmezése mellett nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az egykori mindennapi élet során jóval több esetben viseltek díszítetlen tarsolyt övön függesztve, mely különböző készségek, többek között tűzgyújtó eszközök tárolására (is) szolgált.¹¹²

Csiholóvas¹¹³ néhány tarsolylemez és sírban is megfigyelhető volt viseleti helyzetben,¹¹⁴ míg az általunk vizsgált temetők esetében a szeged-öthalmi 124. sírban *in situ* figyeltek meg hasonló jelenséget az ásatók. A zárószíján karéjos, apró bronzveretekkel díszített tarsolyban csiholót és kovát helyeztek a sírba egykor (84. kép 4–5, 7, 9). A csat és a zárószíj vereteinek helyzete alapján a tarsoly hátlapal felé fektetve a sírban, a csiholó rossz megtartású maradványai a veretek felett voltak, azokra merőlegesen (86. kép).

A többi sírban, ahol előfordultak, általában a törzs alsó része körül kerültek elő, főként íjászfel-

¹¹¹ A korszak sírjainak elemzése során többször felmerült a különböző babonás-rontáshárító (vagy a halott visszajárását akadályozó) céllal elhelyezett szűrőeszközök kérdése (RÉVÉSZ 1996b, 39–40). Ugyanakkor a különböző, kisebb használati eszközöknek a női sírok esetében gyakran megfigyelt nyak környéki, mellkasi előkerülése szimplán a praktikus nyakban való viselés, vagy a már említett ételmelléklet következménye is lehet (ISTVÁNOVITS 2003, 330; HORVÁTH 2014, 302), így nem feltétlenül kell minden esetben rontáshárító célt szolgálnia (TOMKA 1972, 69; TÓTH 2014, 236). Csontos húsétel esetében szemléletes lehet, mikor a jelek szerint kifejezetten az étellel együtt helyeztek sírba egy kést: pl. Ötveny-Lenin utca 62. lelőhely 40. sír (HORVÁTH 2014, 183, 301–302), Gnadenorf (LAUERMANN 2006, Abb. 3). Feltevés, de nem zárható ki, hogy csontot nem tartalmazó ételmelléklettel együtt is kerülhettek sírba további késleletek is.

¹¹² Általában csiholó, kova (tűzkő) és az ezekkel történő tűzgyújtáshoz elengedhetetlen száraz, szikrafogó anyag, pl. gyapjú vagy tapló, melynek 10. századi használatára a tarpai lelet kapcsán derült fény (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 461–462, 25–27. kép).

¹¹³ A szikra előállításával történő tűzgyújtáshoz használt, vasból készült csiholókkal már a vaskortól kezdve találkozunk a Kárpát-medence régészeti anyagában. Eleinte vaspengék töredékeit, később már kifejezetten erre a célra kovácsolt eszközöket használtak. Korábban feltehetőleg köveket, ásványokat használtak szikrapattintásra, legjobb eredményt már ekkor is a vastartalmú ásványok használatával érték el (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 461). Kelet-Európában az első igazi csiholóvasak az 5–7. században tűnnek fel az óbalti és finnugor nyelvű törzseknel (GOLUBEVA 1965, 258), míg a Káma mentén a 7. század végére datálják az első tűzcsiholó vaseszközöket (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 461). Keletebbre, az altáji-szajáni török nyelvű népeknél a kifejezetten erre a célra készült vastárgyak a 8–9. századtól keltezhetőek (OVCSINNYIKOVA 2000, 26).

¹¹⁴ Pl. a tiszaeszlár-bashalmi I. temető D sírjában, ahol a kézfej és a tarsolylemez között csiholó feküdt (DIENES 1956a, 248, LXII. tábla 18–20; DIENES 1957, 25; TÓTH 2014, 236), vagy a bugyi-felsőványi 2. sírban, melyben a jobb kéz csontjai alatt, a tarsolylemez hátlapjára rozsdásodva került elő a csiholó és a tűzkő, ugyanitt textilmaradványok is voltak (FÜREDI 2012a, 224, 7. kép 1–2, 14. kép 3–4).

szerelésükkel eltemetett, javakorabeli harcosok sírjaiból. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú 500., íjas-részleges lovas sírban rossz megtartású lant alakú csiholó töredékei feküdtek a *maturus* korú férfi bal combcsontja alatt, a bal kéz két ujjpercével együtt (22. kép 2–3). Szintén részleges lovas temetkezése volt a szeged-öthalmi temető 132. sírjában nyugvó, *maturus* korában elhunyt férfinak. A lant alakú csiholó a sír tengelyére merőlegesen, a bal könyök belső oldala mellett, a sír alján feküdt (89. kép 5; 95. kép 1). Ugyanezen temető 150. számú, körárkos, délkeleti végénél bolygatott sírjában az idős, *senium* korú, íjászfelszereléssel eltemetett férfi jobb alkarjának belső oldala mellett, a medencelapát mögött tárták fel az erősen korrodált, törött szárú, lant alakú csiholót. A bal oldali alsó bordák és a csigolyák között egy fehér színű kristályos kőzetből készült, nagyméretű kova (100. kép 6) is előkerült. A Zsombó-Bába-dűlőn feltárt temetkezésben a jobb kézcsontok és a jobb medencelapát között volt egy téglalap alakú vastárgy töredéke (137. kép 2–3; 144. kép 9), mely helyzete, és a sarkához hozzáoxidálódott fehér színű kova alapján szintén tűzcsiholó eszköz lehetett.¹¹⁵

A 10–11. századi csiholók teljes Kárpát-medencei felgyűjtése még nem történt meg, de a különböző, regionális feldolgozásokban áttekintett leletanyag tanúsága szerint e tárgyak szinte kizárólag férfiak sírjaiból ismertek. Legjellemzőbb típus a lant alakú csiholó (RÉVÉSZ 1996, 185; ISTVÁNOVITS 2003, 325–326; GÁLL 2013, 762; TÓTH 2014, 236; HORVÁTH 2014, 303), de egyéb vastöredékek is előfordulnak ebben a funkcióban.¹¹⁶ A lant alakú csiholó önmagában nem rendelkezik különösebb datáló értékkel, valószínűleg a temetkezési szokások és a hitvilág változásának következtében ritkulnak meg a 11. századi temetőkben.¹¹⁷

Érdekes kérdés, hogy mi állhat annak gondolati-hitvilági hátterében, hogy ez a tárgytípus a férfi sírokra jellemző — az általunk vizsgált anyagban

is kifejezetten idősebb, íjas harcosok sírjából kerültek elő. A praktikum mellett ugyanis elgondolkodtató lehet az a tűzgyújtás jelentőségére vonatkozó adat, melyre Zimonyi István és Fodor István figyelt fel Al-Bakri spanyolországi arab földrajztudós 1086-ban írt földrajzi művének új kiadásában (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 232–233; FODOR 2005, 23).¹¹⁸ A hazai szakirodalomban ismert olyan vélemény, mely ez alapján úgy vélte, hogy a kora középkorban a tűzgyújtás gyakorlati okokból is specifikált, de jelképes is való feladatnak számított és ez a temetkezési szokásokban is megjelenhetett (FÜREDI 2012a, 228; FÜREDI 2014, 69).

A fegyverekről

A szaruból faragott íjapplikációk. A merev szarvú és markolatú (együtt merev részű) íjak a honfoglalás kori fegyverzet jellegzetes elemei voltak (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2010). Ezt annak ellenére is valószínűnek tarthatjuk, hogy szaruból faragott íjapplikációkkal ellátott — ezáltal régészeti napjainkban is vizsgálat alá vonható — változatuk száma a Kárpát-medence 10–11. századi sírjainak mindössze 1–3,2%-ban fordul elő (BÍRÓ 2013, 382).¹¹⁹ A mintegy 153 lelőhelyről ismert 305 íjlemez sír részletes feldolgozása és értékelése nemrégén készült el Bíró Ádám PhD disszertációjának keretében (BÍRÓ 2013a), melyben a szerző a korábbiaktól gyökeresen eltérő nevezék-rendszert javasolt.¹²⁰ Ezt, a nehézsége ellenére is a korábbiakhoz képest jóval koherensebb rendszert követtük jelen munkánk vonatkozó tárgyleírásaiban.

A 2009 folyamán Szeged-Öthalom, V. homokbánya lelőhelyen feltárt honfoglalás kori, kis sírszámú temető 8 sírjából ötben volt íjászfelszerelés, azonban az ezekre utaló maradványok síronként eltérő összetételben kerültek elő. Ugyanakkor a leggazdagabb mellékleteket tartalmazó 187. számú fegyveres férfi sírjában nem fordultak elő. A 180. sírban mindössze

¹¹⁵ A lemez felületén fa- és textillenomat volt megfigyelhető.

¹¹⁶ Ritkább típus, de immár a honfoglalás kori leletek között is adatolt a bimetál csiholó (RÉVÉSZ 2003), mely az uráli és délnyugat-szibériai finnugor nyelvű népeknél széles körben elterjedt és a Káma térségéből került el később Észak-Európába is (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 462).

¹¹⁷ Van azonban példa arra, hogy 11. századi érmével együtt kerül elő csiholó, pl. Győr-Bácsa, Szent Vid, 16. férfi sír, I. (Szent) István (1000–1038) denár (CNH I 4. = H1b típusú) (HORVÁTH 2014, 37), melyet feltehetően szerves anyagú, övre függesztett tarsolyban helyeztek a sírba a 11. században használt temetőben (HORVÁTH 2014, 39, 234).

¹¹⁸ „Ha valamelyikük elé étel kerül, tüzet gyújt, majd kenyere és étele legjavát megragadva tűzbe veti, legkedveltebb patrónusai nevét mondva. Hisznek abban, hogy a füst az égbe felszáll, és a hatalmas és magasztos Isten előtt a halott részére raktározódik el, hogy ezáltal őt Isten előnyben részesítse.” (magyarul idézi: FODOR 2005, 23).

¹¹⁹ A különböző számításokra ld. BÍRÓ 2013a, 381–383.

¹²⁰ Köszönetünket fejezzük ki a Szerzőnek a kézirat ismeretért és felhasználásának lehetőségéért.

a nyíltegez utalt erre, míg a 124. és a 132. sírokban a tegezek mellett teljes íjapplikációs készletet tártak fel. A 36. temetkezésben mindössze a markolatlemezek feküdtek a sírban a nyíltegezzel együtt, míg a 150. sír azon ritka sírok csoportjába tartozik, ahol csak a szarvlemezek kerültek elő, bár tegez itt is előfordult.¹²¹ Ez utóbbi eset különösen annak fényében érdekes, hogy bár a Kárpát-medence 10. századi íjleleteiben is gyakori, hogy csak markolatlemezeket találunk, azonban a szarvlemezek relatív gyakorisága határozottan eltér a tárgyalt korszak kelet-európai párhuzamaitól (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009, 417). Ott ugyanis gyakorlatilag már csak markolatlemezek fordulnak elő és a szarvlemezek használata egyfajta reminiscenciának is tekinthető a magyar anyagban a sztyepp szemszögéből.

A szeged-öthalmi temetőben felárt, szaruból faragott íjapplikációk az általános honfoglalás kori formai variánsokat képviselik, elsősorban a markolatlemezeknél az ún. szilvamag alakú változatok tekintetében. A szarvlemezeket tartalmazó sírok közül a 124. és a 150. sír esetében az ún. fejetlen változat került elő, míg a 124. sír esetében a magyar szarvlemezekre általánosan jellemzőbbnek mondható fejes kialakítás (BÍRÓ 2013, Katalógus).

A 124. sír íjapplikációi ugyanakkor több érdekességet is mutatnak. Az egyik laterális markolatlemez ventrális élén határozott bevágás figyelhető meg (83. kép 2), érdekes azonban, hogy a párban megtalált markolatlemezek között csak az egyik példány esetében. A markolatlemezek élén megfigyelt bevágások a honfoglalás kori leletek között nem párhuzam nélküliek, jelentőségükre először Révész László közölt magyarázatot a karosi temetők kapcsán, ahol ez a jelenség két sírban (II/60. és III/4.) is előfordult. Véleménye szerint a markolatlemezek rögzítésében játszott szerepet, melyeket ez esetekben nem csak felragasztottak, de oda is kötözték (RÉVÉSZ 1996, 153). Bíró Ádám később hasonló jelenségre szélesebb adatbázis alapján a laterális szarvlemezek esetében is rámutatott (BÍRÓ 2013a, 165), a jelenség okát azonban értelmezhetet-

lennek tartotta. A szeged-öthalmi lelet alapján úgy véljük, mivel a párban előforduló markolatlemezek mindössze egyikén fordult elő, így aligha a markolatlemezek jobb rögzítésével, felkötözésével áll összefüggésben.¹²² A bevágott szélű markolatlemezek egyébként — érdekes módon — a 8–9. századi kelet-európai kazár kori hagyatékok Szokolovszkaja balka-horizontjában is több esetben előfordulnak (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009, 420).

A szeged-öthalmi 124. sírban az íjapplikációk vonatkozásában kétség kívül legérdekesebb lelete az a fejes kialakítású laterális szarvlemezpár, melyet csúcscsaszakozukon vasszegecssekkel kapcsoltak össze. Ilyen megoldásra a honfoglalás kori hagyatékokban több párhuzamot is találunk,¹²³ melyeket Bíró Ádám elemzésében külön-külön is vizsgált és értékelt (BÍRÓ 2013a, 162–165). Az öthalmi lelettel kapcsolatban eredményei és következtetései az alábbiakban foglalhatók össze. A sírban *in situ* megfigyelt lemezek élükön, egymással párhuzamosan, a szegecs által összefogottan kerültek elő (77. kép 3-4; 78. kép 1). A gyenge megtartású vasszegecs később a felszedés során eltört, de a szarvszerkezet egyértelműen rekonstruálható. A dokumentáció, valamint a szegecs helyzete és dőlése, a másik lemezen megmaradt szegecsluk egyező mérete alapján egyértelmű, hogy ez esetben párhuzamos oldallapos szerkezetű íjszarvról van szó (81. kép). A két lemez a szegecsnek megfelelően összeilleszthető, így a hűrvájatok és az állszakaszok pontosan egymás fölé esnek és a lemezek közti távolság a szerkezet nagyobb részén konstans, a lemezek frontális szélének irdatlan részei is egybeesnek. A jobbra nyíló, szegecs nélküli lemez enyhe laterális eltartása miatt megállapítható, hogy a két lemez nem pontosan párhuzamosan futott, hanem folyamatosan szétartóan. A lemezek finom laterális csavarodásai miatt ráadásul az alsó szakaszon a szarvmag átmetszete valószínűleg egyenlőszárú trapéz lehetett (BÍRÓ 2013a, 162–163). Bíró Ádám a szeged-öthalmi és a sárrétudvari-hízófüldi szegecsel szarvlemezek kapcsán valószínűsítette, hogy négyzet vagy téglalap

¹²¹ A fenti adatok általános Kárpát-medencei előfordulási eseteinek összefoglalására ld. BÍRÓ 2013, 6. diagram.

¹²² A markolatlemezeknek a jobb rögzítés érdekében történő bevágása logikusan azt is feltételezi, hogy az általuk közrefogott markolati íjmagot is bevágnák, ami azonban nem tűnik célszerűnek. Bíró Ádám szóbeli véleményét ezúton is köszönjük.

¹²³ Pl. Valkóvár, Vukovár (Vukovar-Lijeva Bara, Cro) 92. sír (VINSKI 1959, 105, Taf. 36–37); Sárrétudvari-Hízófüld 106. sírjából (NEPPER 2002, 315, 218. kép); Kenézli I. temető 18. sír (JÓSA 1914, 327–328, XXXVIII. kép, XL. kép); Deszk D 51. sír (Cs. SEBESTYÉN 1932, 178). A korábban vitatott Székesfehérvár-Demkőhegy II. temető 34. sír (MAROSI 1926, 248) átfúrt csontlemez töredékeit Bíró Ádám immár egyértelműen szarvlemezek maradványainak határozta meg (BÍRÓ 2013a, 80).

alapú, hasáb alakú szarvmagot foghattak közre az egyébként szegecselés nélküli, de fejes, irdatlan, levágtatlan frontális és dorzális fejszélű szarvlemez-garnitúrák (BÍRÓ 2013a, 163–164).

A *nyíltegez*. A honfoglalás kori fegyverzet talán leggyakrabban sírba tett része az íjászfelszerelés, melynek jellegzetes és egykori szerkezetét tekintve sok vitát kiváltó eleme a nyíltegez. Az oldalt vaspálcákkal, alul és néha nyakukon is vasabronccsal ellátott tegezék szájnýílását hosszában két oldalt és keresztben felül, valamint a peremnél(?) alkalmanként csontlemezekkel díszítették, míg a vaspálcák alatt falécek futottak. A Dél-Alföldön, azon belül a vizsgált mikrorégiókban is gyakori leletek, főleg idős férfiak sírjainak mellékletei. Az általunk elemzett anyagban három olyan sírban sikerült megfigyelnünk e tárgyakat, melyekben többnyire bolygatatlan állapotban kerültek elő, vagy egyes bolygatatlan részletei alapján olyan megfigyeléseket tehettünk, melyek a tegezekrekonstrukciók esetében kiemelkedő fontosságú információkat nyújtanak. Ez a három sír a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír, a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír és a Szeged-Öthalom 36. sír, melyeket az alábbiakban részletesen is áttekintünk.

A hosszúhát-halmi 100. sírban az idős férfi bal felkarja mellé helyezett tegez vasalásából több mint 30 darab, kisebb-nagyobb töredéket tártunk fel (10–13. kép; 14. kép 4), részben másodlagos helyzetben. A vasból készült pálcák és pántok töredékei a bolygatás miatt nem teszik lehetővé a tárgy pontos rekonstrukciójának elvégzését, azonban formai hasonlóságot mutatnak a korábban már *in situ* megfigyelt és rekonstruált tegezék szerkezetének elemeivel (RÉVÉSZ 1985; KÜRTI 1992; MESTERHÁZY 1994; KÜRTI 1996; RÉVÉSZ 1996, 169–175; KISS 2000, 78).

A korábbi feltárásokból tudjuk, hogy a tegezben a nyílvevesszőket hegyükkel felfelé tárolták (vö. RÉVÉSZ 1996, 171). Az általunk feltárt sírban mind a négy nyílhegy (14. kép 1–3) másodlagos helyzetben ugyan, de egymáshoz közel, a koponya bal oldalán került elő (10. kép), ezért véleményünk szerint a nyíltegezt szájával fölfelé, a sír nyugati végének irányába helyezték az elhunyt mellé.

A mindössze három darab pánttöredék valószínűleg a nyakpánt része volt. A pánttöredékek egyike kimozdított helyzetben, közvetlenül a koponya mö-

gött került elő, vagyis a tegezszáj közelében (11. kép 3). A másik kissé távolabb, a felkar mellett volt (11. kép 1), és a sírtól 1,5 m-re is előkerült a pánt egy darabja (11. kép 2). Belső oldalukon bőrmaradvány figyelhető meg, mely tovább erősíti nyakpántként való meghatározásukat; fenékpánt esetében ugyanis falenyomatot várhatnánk, mivel a tegezfeneék általában deszkából készültek. A tegezfeneék pánttal történő merevítésének hiánya gyakori a honfoglalás kori tegezék esetében (RÉVÉSZ 1985, 38).

Az oldalfalra szerelt lapos, keskeny vaspálcák töredékeinek többsége a tegezszáj környékén, illetve a tegez felső felében került elő (10. kép). Amint más esetekben megfigyelték, az oldalpálcák többsége a nyakpántról indult (RÉVÉSZ 1985, 40), így volt ez valószínűleg ebben az esetben is. Többségében másodlagos helyzetük miatt azonban nemigen állapítható meg, hogy a tegez teljes hosszában futottak-e, valószínűbb azonban, hogy nem. A tegezék átlagos hossza 70–80 cm körüli volt, ebben a sírban ekkora a távolság a keresztpánt darabja és a tegez aljába mélyesztett kampó (14. kép 4) között, mely kb. 30 cm-re feküdt a pánttöredékektől. Az oldalpálcák darabjai között megtalálható a két függesztő fül töredéke is. Különösen a T/5 jelű töredék esetében feltűnő, hogy a függesztő fül külső oldalán a vaspálca laposra kalapált, kör alakban kiszélesedik, és közepén szegecs üti át, belső oldalán fa- és bőrmaradvány figyelhető meg. A függesztő fül kisméretű íve egy 0,5 cm vastag függesztőszíj áthúzására volt alkalmas (12. kép 1).

Az oldalpálcák töredékeinek belső oldalán szinte valamennyi esetben látható fa-, illetve bőrmaradvány. Révész László hívta fel a figyelmet arra, hogy a vaspálcák önmagukban nem lehettek alkalmasak a tegez falának merevítésére, mivel azok az esetek többségében nem futottak végig a fenéklemez és a nyakpánt között (RÉVÉSZ 1985, 41).¹²⁴ Véleményünk szerint a szeged-kiskundorozsmai 100. sírban megfigyelt famaradványos oldalpálca-töredékek a tegez két oldalán futottak — ahogy azt nagyjából a töredékek elhelyezkedéséről készült rajz is mutatja (10. kép 2) —, ahol egy-egy faléc merevítette a tegez oldalát, hasonlóan a hódmezővásárhely-nagyszigeti 22. sír tegeze alapján készült rekonstrukcióhoz.¹²⁵ A néhány bőrmaradványos oldalpálcátöredék esetében is látható szegecs (pl. 11. kép 3) itt feltehetően a bőrből készült oldalfalat és a merevítő

¹²⁴ Megállapítását 1996-ban, a karosi tegezék esetében tett megfigyelései alapján annyiban módosította, hogy az ott feltárt tegezekenél bal oldalon biztosan, a jobb oldalon pedig valószínűleg végigfutottak az oldalpálcák a fenékpánttól a fedélig (RÉVÉSZ 1996, 173).

pálcát rögzítette egymáshoz, ezzel is növelve a tegez oldalának tartását.

Korábban a tegez oldalának nyitásánál használt fogantyú töredékeként határozta meg a kutatás azt a jellegzetes alakú tegezalkatrészt, mely dokumentációnkban a T/11. jelű töredék (12. kép 4).¹²⁶ A közel 10 cm hosszú, egyik végén töredékes vaspálca — a pálca síkjából kiemelkedő — gombban végződik. Alatta a pálca kiszélesedik, a kevésbé töredékes párhuzamok¹²⁷ alapján tudjuk, hogy fűzfalevél alakban, mely lefelé haladva folyamatosan elkeskenyedik. A kiszélesedő rész közepén szeggel vagy szegeccsel átütött, hátoldalán famaradvány látható. Mesterházy Károly rekonstrukciója szerint e fa alapra szerelt fogantyú fel-, illetve lefelé történő mozgatásával lehetett nyitni, illetve zárni a tegez oldalát (MESTERHÁZY 1994, 327–328).¹²⁸ Elképzelését, mely szerint a tegez oldalának ilyen formában történő nyitása egy faléces keretben vagy sínben történt, a szeged-kiskundorozsmai tegezoldal-fogantyú hátoldalán látható famaradványok alátámasztani látszanak. A tegez oldalának nyithatóságára utaló egyéb nyom azonban nem került elő.

Nem tudjuk a bal alkar vége mellett előkerült, vasból készült, lapos szárú, kampós végű, tegezalkatrészként meghatározott tárgy (14. kép 4) pontos funkcióját se. A lapos átmetszetű szár hossz tengelye merőleges a tárgy kampós végének irányára. A lapos szárrész mindkét oldalán ferde irányú, erőteljes farostok láthatóak. Mivel előkerülési helyét tekintve a tegezfénék közelében volt, nem zárható ki, hogy a tegezfénék deszkájába volt rögzítve, a kampós vég pedig a tegez felfüggesztésében játszott szerepet.¹²⁹

A tegez fegyverövhöz való rögzítése annak a két vaskarikának a segítségével történhetett, melyek a tegezmardványok között voltak (13. kép 2–3).

A szeged-hosszúhát-halomi 100. sírtól nem messze előkerült szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temető 500. sírjában is jól megfigyelhető volt a kisebb bolygatás által érintett, de igen jó állapotú nyíltegez, melynek merevítését vaspántok és pálcák is erősítették (19–20. kép). A tegezen nyakpánt és fenékpánt egyaránt volt, illetve a tegez gallérját is vaspánt merevítette két oldalt, melyek felül nyitottak, végeiken kiszélesedtek és egy-egy hosszú vasszegben végződtek (24. kép).

¹²⁵ Révész László további példákat is említ, ahol a tegez oldalpálcáinak szegecsein famaradvány látható: Szeged-Algyő 11. és 25. sír, illetve Kiszombor B temető 167. sír, ahol az oldalpálcák alatt a faléc maradványa is megfigyelhető volt (RÉVÉSZ 1985, 42). Rekonstrukciója szerint a vas oldalpálcát, a fa alátétlemezt és a bőrből készült tegezfalat a vaspálcán megfigyelt 3–5 mm hosszú, visszakalapált végű szegecssek fogták össze. Rekonstrukciójával egyetértve itt jegyezzük meg, hogy bár az esetek többségében a fa alkatrészeket valóban szegelték, a fentiek szerint nem példa nélküli a szegecselésük sem.

¹²⁶ A T/12 pálca 3 db töredéke, illetve a T/11. számmal jelölt fogantyú egymás mellett, párhuzamosan feküdt a bal felkar külső oldalán. Az egyik T/12-es töredék összeillik a fogantyú pálcájával, egy másik töredék viszont a T/8-as pálcátöredékek egyikével illeszkedik.

¹²⁷ Bodrogszerdahely 3. sír (ERDÉLYI 1964, 25, 11. kép); Hódmezővásárhely-Nagysziget 22. sír (RÉVÉSZ 1985, 41–42, II. t.); Letkés 1. temető 59. sír (BAKAY 1978, 80, 82); Tuzsér 6. sír (HAMPEL 1907, 35. t. 10); Vörs-Papkert „B” 561. sír (KÖLTŐ 1993, 440, 2. t. 14). A problémáról részletesen ld. MESTERHÁZY 1994, 327–328.

¹²⁸ Korábban, a hódmezővásárhely-nagyszigeti tegez rekonstrukciójánál Révész László is felvetette e tárgy típusnak a tegez oldalának nyitására használt fapálcára szerelt fogantyúként való értelmezését (RÉVÉSZ 1985, 43. 53. j., V–VI. t.). Bár a tegez végső rekonstrukciójánál ebben az elrendezésben ábrázolja, nem foglalt határozottan állást abban a kérdésben, hogy a vasból készült fogantyút, melynek fűzfalevél alakú felső részének közepét szegecs ütötte át, valóban fa alátétlécere erősítették. Dienes István Révész László cikkéhez írt lektori véleményében nem tartotta valószínűnek ezt a rekonstrukciót, mivel szerinte a szegecs szétrepszettette volna az alátétként használt léceket. Véleményünk szerint ennek a megoldása hasonló volt a tegez két oldalán futó oldalpálca+merevítőléc fentebb leírt szerkezetéhez. Mivel a tegez falenyomatos oldalpálcáin is visszakalapált végű szegecsket találunk, úgy gondoljuk, hogy a tegez oldalát nyitó pálcánál az alátétlécet az összeszerelés előtt átfúrták, és ebbe a furatba szegecs helyezett, melynek végét visszakalapálták. Így el lehetett kerülni, hogy a szegelés szétrepszesse az alátétlécet.

¹²⁹ Révész László a hódmezővásárhely-nagyszigeti 22. sír tegezt feldolgozó munkájában V. F. Gening és A. H. Halikov nyomán olyan volgai bolgár tegezeket (RÉVÉSZ 1985, IV. t. 3–5/a) közöl, melyeknél a tegez aljáról induló, kampós végű, csontból készült tegezakasztókat rekonstruáltak. Bár a hazai honfoglalás kori leletanyagban nem ismerjük párhuzamát ilyen függesztési módnak, felvetjük, hogy az általunk feltárt kampós végű vastárgyat hegyes végével a tegez fenékdesszkájába ütötték, kampós hegyével a felfüggesztés irányával ellentétesen. Az erősen visszahajló, kampós végén pedig bőrszíjat húztak át, melyet az övhöz rögzítettek. Egy ilyen felfüggesztés jelentős mértékben csökkenthette a tegez oldal irányú mozgását, hiszen a kilengés különösen lovaglás közben lehetett igen zavaró. Ezt a kilengést ugyanis a tegez oldalán, egy síkban elhelyezett, a két függesztő fülön áthúzott szíjak nem csökkentették.

A tegezszáj belső oldalát valószínűleg fából készíthették, melyhez oldalsó éle mentén¹³⁰ keskeny pont-kör mintás csontlemez csatlakozott (23. kép 1), amely Straub Péter tipológiája alapján a 10. század második felében gyakori (STRAUB 1999, 414). A nyakpánthoz csatlakozó három oldalsó vaspálca a tegez oldalának merevítésére szolgált. Az egyik vaspálca belső oldalához a tegezakasztó vaspánt közvetlenül kapcsolódott. A tegezakasztó fül — melyből egy található a leletegyüttesben —, valószínűleg a tegez oldalsó merevítéséhez csatlakozott úgy, hogy az oldalt végigfutó falécre erősítették fel. Az ovális átmetszetű nyakpánt részben töredékes, a belső oldalán két hosszabb szegeccsel átütve. Két további töredék tartozhat hozzá (24. kép 3, 5). A megállapított bolygatás ellenére sem valószínű, hogy a tegez oldalpálcái végigfutottak a tegez oldalán. Mind a nyak-, mind a fenékpánthoz csatlakozó, mind pedig a tegez középső részére rekonstruálható pálcák száma alapján három merevítővel számolhatunk, melyek vége rombusz alakban kiszélesedett és szegeccsel átütött. A tegez oldalát azonban összefüggően merevítették, feltehetően vékony falécekkel, melyek a vaspálcák belső oldalán futottak: ezt a szegecseken megfigyelhető vastag falenyomatok igazolják (24. kép). A fenékpánt szintén nyitott, D-alakú és teljes egészében körbefogta a fenékdeshkát, melyhez öt hosszú vasszöggel rögzítették. Ez a megoldás adataink szerint a Kárpát-medence egyéb területeihez mérten gyakoribb volt a dél-alföldi régióban. Míg a máshol gyakrabban megfigyelt rövid szegecses vagy bronz szeges megoldás vékonyabb deszka, esetleg bőr anyagú tegezfénékhez tűnik alkalmasabbnak, az általunk megfigyelt esetekben hosszú és vaskos vasszegek használata másfajta szerkezetre, vaskosabb fenékdeshkás szerkezetre utal. A felső függesztő fül közvetlen kapcsolata a nyakpánttal ugyanakkor nem tűnik általánosan elterjedt gyakorlatnak. Ebben a megoldásban közeli párhuzama a hódmezővásárhely-nagyszigeti 22. sírban feltárt nyíltegez (RÉVÉSZ 1996a, 308).

A 2009-ben feltárt szeged-öthalmi temető szintén több tegezleletet eredményezett. A 36. sírban ugyancsak értékes megfigyeléseket végeztek az ásatók a vaspálcás szerkezetű nyíltegez (72–73. kép) bontása során, melynek maradványa a jobb felkar- és az alkarcsontok felett feküdt (69. kép 1–2; 72. kép 1), bár egyes töredékei állatjárat által elmozdítva a mellkas területén kerültek elő. A tegez D alakú fenékpántja jó megtartású volt, melyet igen

nagyméretű, falenyomatos szegecsek ütöttek át (73. kép). A szegek ebben az esetben is vastagabb fenékdeshkába mélyedtek. A pánttöredékeken a falenyomatok mellett, a tárgyak külső oldalán textilleNyomat (73. kép 7) is látszódik. A fenékpántból egy oldalpálca jól kivehetően fölfelé indul, de egyik oldalpálca sem futott végig a tegez oldalán. Utóbbiak közül három nagyobb töredék karakteres. Nyakpánt nem merevítette a tegezt, és ebben eltér a két fenti tegez esetében tett megfigyelésektől. A D keresztmetszetű oldalpálcák lapos, belső oldala szintén falenyomatos, két esetben a függesztő fül íves kidudorodása (72. kép 5, 8) látható rajtuk, illetve egy másik töredéken gombszerű oldaltag (72. kép 7) van. A tegezalkatrészek között volt egy vasból készült, lemezes testű szíjszorító (75. kép 4), mely ritka leletnek számít.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt temetőben további nyíltegez-leletek is voltak, bár ezek állapota a fentiekhez hasonló részletes megfigyeléseket már nem tette lehetővé. A 124. sírban, a jobb hosszúcsontok és a sírfal között, a könyök és a lábszárcsont közötti sávban (78. kép 1), állatjárat által bolygatott állapotban kerültek elő. A tegez szerkezeti elemeiből pánttöredékek (82. kép 2–3), oldalsó vaspálca (82. kép 1, 4, 7) és függesztő fül (82. kép 5) maradt meg, valamint számos falenyomatos szegecstöredék. A jobb alkarcsont felső vége és a sírfal között, a feltehetőleg a nyíltegez száját díszítő csontlemezek (83. kép 3–7) töredékei is előkerültek, az egyik épebb példány hátoldalán irdalás látható.

A temető 132. sírjában ugyancsak a jobb oldalon, a jobb karcsontok és a sírfal között, a felkar és a combcsont közötti sávban, 3–7 cm vastag betöltésen (89. kép 1–4) feküdtek a vaspántos-vaspálcás szerkezetű tegez megmaradt részletei, bolygatott állapotban. A tegezhöz pánttöredékek és falenyomatos szegecsek (92. kép 4–13; 93. kép 3), oldalsó vaspálca és az azokon kialakított függesztőfül (93. kép 1–2) tartoztak. A pálca végein az elkalapált, kiszélesedő rész ugyanúgy megfigyelhető (93. kép 2), mint a szeged-kiskundorozsmai hasonló leletek esetében. Valószínűleg a tegez függesztésében játszott szerepet a réz alapú ötvözetből öntött küllős szíjelosztó (92. kép 3), illetve talán a fegyveröv rögzítését segíthette egy kisebb méretű vascsat, esetleg a klasszikus, korai típusú líra alakú bronzcsat (95. kép 2–3).

¹³⁰ Vö. a tegezszáj merevítő magasságához közeli hossz méretét (24. kép 1).

A szeged-öthalmi temető 150. sírjában, a jobb karcsont és a combcsont külső oldalán (100. kép 1–5, 7) kerültek elő a bolygatott, de a korábbiakhoz hasonló szerkezetű tegez vasalkatrészei, míg a 187. sírban a tegez szájrészét merevítő, erősen töredékes, rossz állagú vasdarabok a koponya fölött, a váz jobb oldalán feküdtek. A tegez egyik vasmerevítőjének 13 cm hosszú, korrodált darabjának közepén a függesztőfűl és az egykor alatta futó faléceket rögzítő nagyméretű szegecsesek vannak (115. kép 1). A jobb alkarcsont felett, 4–5 cm-rel magasabban helyezkedett el a tegez alját merevítő, 2 cm széles keresztpánt. A tegezfénék pántja alapján itt is D alakú volt (116. kép).

A tegezszejtű csontlemezekkel való díszítésének példáját ismerjük még a Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 131. sírból, ahol a széles, lapos tegezfedelethez borító csontlemez (51. kép 1; 52. kép 1) enyhén ívelt volt, illetve két végén töredékes, azonban a felerősítésre szolgáló vaspálcák csatlakozó végei okozta rozsdanyomok jól kivehetők a tárgy két keskenyebbik oldala mentén. Ehhez hasonlóan, bár jóval töredékesebb állapotban kerültek elő a tegezszejtű felső részét díszítő csontlemezek Zsombó-Bába-dűlőn (142. kép 1, 3), a bal karra merőlegesen, annak külső oldala mellett. A vaspálcás nyíltegez alsó pántjának két töredéke (142. kép 9–10) feküdt a bal combcsont közepének külső oldala mellett (137. kép 1). Mindkét utóbbi töredék belső oldalán falenyomatos, az erősebben ívelt darab szegeccsel átütött.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az általunk vizsgált mikrorégióban meglehetősen egységes szerkezetű nyíltegezeket használtak, melyeket gyakran helyeztek sírba, főleg felnőtt férfiak lovastemetkezéses sírjaiba. A tegezekben a nyílveszszők hegygel felfelé feküdtek a sírokban, többnyire 4–8 darab, melyeket a mindennapokban valószínűleg szintén hasonlóan helyeztek el a tegezekben.

A nyílhegyek. A nyílhegyek a tegezekhez hasonlóan gyakori leletek és formai típusaikat tekintve hasonlóan egységesek. A nyéltüskés felerősítési móddal kialakított vas nyílhegyek formai típusait gyakori töredékességük miatt nehéz pontosan meghatározni, azonban két fő változat dominál: a rombusz alakú, illetve a deltoid, melyeknél főleg a rövid vágó élű változat terjed el (CS. SEBESTYÉN 1932, 194–196; A1 típus). Több nyílhegy tüskéjén a nyílveszsző fa része teljes átmetszetében megmaradt, külső felületén pedig 0,2 cm széles, egymással párhuzamos mélyedések futnak körbe (14. kép 1–3), melyek a nyílhegy és a nyílveszsző — feltehe-

tően inakkal történő — egymáshoz rögzítésének lenyomatai. Ez hasonló a honfoglalás kori nyílhegy-készletek esetében tett általános megfigyelésekhez (CS. SEBESTYÉN 1932; KOVÁCS 1986a, 229; RÉVÉSZ 1996, 169).

A lószerszámzat részei

A szeged-öthalmi temetőben összesen hat sírban fordultak elő az állatmellékletek között az egykori lószerszámzathoz tartozó tárgyak: kengyelek, zablák, hevedercsatok, valamint nyereg, illetve a lószerszámzat díszítésére utaló ezüstlemezek. Sajnos a feltárt leletek többségéről elmondható, hogy töredékes állapotban kerültek elő.

A csörgős-csüngős lószerszámveret. Az öthalmi temető 257. sírjából került elő a lelőhely egyik legkiemelkedőbb lelete, mely az igen változatos méretű és kivitelű, de jellegzetes honfoglalás kori lelettípusnak tekinthető szív vagy levél alakú csörgős-csüngős lószerszámveretek egyik szép példája. A tárgy típus többször is figyelmet kapott már a kutatásban, annak ellenére, hogy részletesebb tipológiai feldolgozásuk csak a közelmúltban történt meg.

A korszak régészeti anyagát elsőként összegző Hampel József egyértelműen a lószerszámzat részeként határozta meg az általa ismertetett különféle, egykor csörgős, illetve nagyobb, lemezes díszeket. Megállapításai szerint az utóbbiak felső (lekerekített) része lehetett a homlokszíjra vagy a szügyelőre erősítve, ily módon csüngőként díszítették a borszíjakat (HAMPEL 1900, 774–776, 778–780). A gyömörei sírban előkerült aranyozott ezüst szív/levél idomú lemezeket Börzsönyi Arnold szintén a rozettás veretekkel díszített lószerszámzat részeként írta le (BÖRZSÖNYI 1912, 217). Fettich Nándor a különböző méretű szív/levél alakú csüngőket a tarsolylemezek művészeti körébe sorolta (FETTICH 1937, 82–84), valamint utalt a tárgy típus keleti (Kijev, Gajevka) kapcsolataira is (FETTICH 1937, 51, 71–72). A korabeli bolgár-török leletanyagban található párhuzamokat Fehér Géza ismertette (FEHÉR 1940, 53–63). Csallány Dezső a viseleti mód egyéb lehetőségeire is felhívta a figyelmet; a Tiszaeszlár-Vörösmarty utcai 3. sírban, töredékes állapotban előkerült, lemezes szív alakú csüngőket — helyzetük alapján — a női hajfonat díszeként határozta meg (CSALLÁNY 1970, 281, Abb. 11, Taf. 34:24–25). A budapest-farkasréti sírban talált hét darab ezüst-ötvözetből öntött, bronz hátlappal ellátott, kisebb

méretű csörgős csüngőt Dienes István szintén a lószerszámmal kapcsolta, és azokat a sügyelő és a farhám süjázatának részeként írta le. Véleménye szerint a magas rangú férfiak kizárólag a hasonló öntött, csörgős típusokat használták sügyelő-díszként (DIENES 1973, 211). A letkési II. temető 76. sírjában megfigyeltek alapján — részben vitatva Csallány értelmezését — nyakban viselt, hagyományos (ősi) viseleti elemként értékelte a szív alakú lemezcsüngőket Bakay Kornél (BAKAY 1978, 157, 156. j.). Jochen Giesler időrendi felosztásában az általa „Altmagyarisch”-ként megnevezett horizontba sorolta a tárgytypust, használatukat a 970-es évekig datálta (GIESLER 1981, 90, Taf. 53).

Egy-egy hazai és külföldi leletközlés vagy regionális összegzés kapcsán több, különböző szempontú, ám nem mindig teljes felgyűjtése is megtörtént a szív/levél alakú csüngőknek. Egy gazdag melléklettel ellátott ukrainai női sír (Sudova Višnia) közlése során Elzbieta Dąbrowska ismertette röviden az általa elérhető magyarországi és keleti leleteket, a csüngőket viseleti mód alapján csoportosítva: a nagyobb, lemezes csüngőket a lószerszám díszeként, míg a kisebbeket a női viselet részeként interpretálta (DĄBROWSKA 1979, 343–344, Fig. 3:15). Željko Demo a volt Jugoszlávia területén előforduló kéttagú csüngős ruhaveretek feldolgozása kapcsán hasonló felosztásban tárgyalta e lelettypust (DEMO 1983, 275–278, Fig. 4–5). Hasonló, néha eltérő szempontú részfeldolgozások, gyűjtések jelentek meg Paola Korošec (KOROŠEC 1985, 339–340), valamint a hazai kutatók közül Kiss Attila összefoglalásában, Perémi Ágota, Költő László és K. Végh Katalin közleményeiben (KISS 1985, 254–255; PERÉMI 1986, 127–128; KÖLTŐ 1990, 94; K. VÉGH 1993, 62–63). Bálint Csanád az Alföld déli részéről ismert példányok elterjedését jelentette meg térképen (BÁLINT 1991, 148, Taf. XLVII:6).

Az oroszálamosi (Banatsko Arandelovo/Srb) szórvány temetőanyagból ismert levél alakú csüngők kapcsán Kovács László részletesebben áttekintette és csoportosította a tárgytypust. Elkülönítette a férfi és női sírokban egyaránt előforduló, lószerszám-csüngőként használt példányokat a női viselet részének tekinthető, gyakran kiviteli technikájukban is eltérő szív/levél alakú díszektől. Utóbbiak közt is megkülönböztette a láncra erősített, illetve a ruházatra (fejpántra) felvarrt darabokat. Díszítésük,

technikai kivitelük rövid tárgyalása mellett külön kitért az érmével keltezett példányokra is (KOVÁCS 1993, 53–54, 70. j.).

Révész László a karosi temetőben feltárt, javarészt *in situ* leletek kapcsán tárgyalta a sügyelő és a farmatring süjázatát díszítő szív/levél alakú csüngős díszek kérdését, utalva a felhasználás ezen módjának keleti eredetére, a tárgytypus analógiáira is. Áttekintve a Kárpát-medencei leleteket, egyetértett Dienes István megállapításával az öntött csörgődíszek használatát illetően, miszerint ilyenekkel elsősorban a rangos férfiak lószerszámát díszítették, míg a lemezesek nagyobb része női sírokból került elő (RÉVÉSZ 1996, 34, 38, 71–74, 40.2 kép). Később rámutatott arra, hogy ezen csüngős díszek a kantáron is elhelyezkedhettek (RÉVÉSZ 2001, 21, 14. kép).

A tárgytypus kelet-európai elterjedése kapcsán még további részelemzések születtek, nemegyszer kitérve a szív alakú csüngők távolabbi párhuzamaira, kapcsolataira is. Bulgáriában Stojan Vitljanov áttekintette a preszlavi, különleges, indás-félpalmettás keretben emberi arcot ábrázoló, levél alakú díszlemez ázsiai, kelet-európai területekről származó közvetlen párhuzamait, származási helyét a Minuszinszki-medence területén élt türk népekhez kötötte. Kitért a használati módra is: különféle ábrázolások — köztük az ún. keleti ezüstök — alapján ő is a lószerszám (a sügyelő és a farhám) díszének határozta meg a tárgyat (WITLJANOV 1990). A 11. századra keltezett bolgár analógiák ismertetését Ludmila Doncheva-Petkovának köszönhetjük (DONCHEVA-PETKOVA 2005, 148). Utóbb Galena Radoszlavova a század közepi besenyő támadás eredményének vélte az egyik, szerinte kijevi eredetű, lószerszámdíszként meghatározható darab bolgár földre kerülését (RADOSLAVOVA 2009, 452). A bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom, Sk) 2. sírt, egy rangos férfi temetkezését Nevizánszky Gábor és Jiří Košta ismertette. A leletek közt talált két kisebb és egy nagyobb, öntött, indadíszes levél alakú csüngőt ők is egyértelműen a sügyelő és a farmatring díszének tartották.¹³¹ A bodrogszerdahelyi csüngők közvetlen párhuzamait Kijev környéki műhelyekhez kapcsolták, véleményük szerint használatuk Kelet-Európában a 10. század első fele után is megfigyelhető (NEVIZÁNSKY–KOSTA 2009, 350;

¹³¹ A sírleletek közt akadt még egy kisebb, vékony ezüstlemezéből készült, töredezett szegélyén öt helyen átlukasztott levél alakú lemezke. Feltételezhető ez is besorolható a tárgyalt csüngős díszek körébe (NEVIZÁNSKY–KOSTA 2012, 121, Abb. 13:10; HORVÁTH 2014, 279).

NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2012, 120–121, Abb. 11:1–2, 13:9, 20:15, 20:17).¹³²

2009-ben átfogó munka született a 9–11. századi Rusz területéről előkerült lószerszámveretekről (NOVIKOV 2009), mely gyűjtés a sír- és telepleleteket egyaránt magába foglalta. A szerző a levél alakú csörgős lószerszámvereteket (DIIIB csoport) bese-nyő és magyar hatásként értékelte a Rusz anyagában, mely Skandináviáig is elterjedt. Növényi mintás változataikat kifejezetten magyar stilisztikai csoportként különítette el (NOVIKOV 2009, 18–21). Bár a lelettípust a díszített fejhámok között tárgyalta részletesen, felhívta a figyelmet, hogy fejhám- és sügyelődíszként egyaránt előfordulhatnak. A vlagyimíri és a sesztovci kurgánokból származó leletek mellett a Gnyezdovo C-191. kurgán kamrasírából közöltek közeli, a 10. század második feléből származó formai párhuzamokat (NOVIKOV–JENYIOSZOVA 2015). Az őthalmi temetőben feltárt bagolyfejes díszítésű változat azonban eddig csak a Kárpát-medencéből ismert.

A már említett, ún. keleti tálakon található lovas ábrázolásokon gyakran megfigyelhető a lószerszám szíjzatatát ékítő szív/levél alakú csüngő. Már Szőke Béla felfigyelt ezen díszítés Kárpát-medencei analógiáira. Az ezüstitálak magyar vonatkozásait Langó Péter tekintette át, röviden kitérve a levél alakú lószerszámdíszek keleti kapcsolataira is. Megállapítása szerint a tárgytypus széles körben, és a 10. századnál jóval tágabb időhatárok közt terjedt el Kelet-Európában és Ázsiában, így véleménye szerint e lószerszámdíszek nem feltétlenül támasztják alá a keleti ezüstitálak honfoglaló magyar kapcsolatait (LANGÓ 2006, 86–95).¹³³

A honfoglaló leletanyagban többféle viseleti helyen megfigyelt, változatos kialakítású, mégis jellegzetes tárgytypust legutóbb Horváth Ciprián dolgozta fel részletesen (HORVÁTH 2014, 278–300,

104–109. tábla). A felgyűjtött leleteket — kutatástörténeti összefoglalóval kiegészítve — elsősorban formai-kiviteli szempontok alapján tipologizálta, a magától értetődően előforduló átfedésekhez mérten a lehető legalaposabban tagolva a leletcsoportot.¹³⁴ A technikai kivitel részleteit külön alfejezetben tárgyalta a szerző, a szív/levél alakú díszek elkészítési módja mellett külön kitérve a felfüggesztés változataira is. Összességében elmondható, hogy gyakori a másodlagos felhasználás, a pótlólagos utómunka, javítás nyoma, mindez arra utalhat, hogy akár divat elemként, akár a hiedelemvilághoz igazodva kifejezetten ennek a formának egyfajta jelentősége volt. Ennek fényében a felhasználás módja szerinti csoportosítás talán célravezetőbb, erre Horváth Ciprián különös részletességgel tért ki. A formai és technikai kategorizálással és elemzéssel kiegészítve a viseleti változatok vizsgálata immár hozzájárult ahhoz, hogy a szerző leírhasson bizonyos (de nem kizárólagos) szabályszerűséget némely esetben. Míg az elsősorban formai-technikai szempontú tipológia nehézségeit az átfedések és az egyedi darabok okozhatják, addig a használati módok meghatározásának legfőbb korlátait az ásatási megfigyelések bizonytalanságai jelentik.

A viseleti elem részeként jól elkülöníthető csoportot alkotnak a láncon viselt levél alakú csüngők. Az esetek többségében nyakláncként azonosítható ékszerek mellett egyéb módon, a fej vagy a hajfonat díszeként is viselhették ezeket.¹³⁵ Horváth Ciprián gyűjtése nyomán megállapította, hogy ezen a módon leggyakrabban az általa II.b, III. és IV. csoportba sorolt (levél alakú, lemezes, középen egyszerű levél-ornamenssel díszített) példányokat használták, leggyakrabban huzalkarikával a láncszemek sorába függesztve (HORVÁTH 2014, 292). A csüngők kivitelét tekintve jóval kevesebb azon csoportok száma, melyekbe az egyéb (szerves?) anyagra függeszt-

¹³² 2011-ben röntgen-fluoreszcencia analízis (XRF) vizsgálatot is végeztek a leleteken, köztük a levél alakú díszeken is (NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2012, 132–139, Tab. 1). Az aranyozott felületű, ezüstitövezetből öntött csüngők egyikének megmaradt hátlapja ötvözetlen vörösréz-ből készült, a szeged-őthalmi lelethez hasonlóan.

¹³³ Az ezüstitálak kérdéskörének általános tanulságait tekintve Fodor István utóbb ellentétes következtetésre jutott azok esetleges magyar kapcsolatait illetően (FODOR 2008a).

¹³⁴ Sajnos a tárgytipológia — különösen az ehhez hasonló, nehezen kategorizálható esetekben — nem jelent feltétlenül lezárt csoportokat, bizonyos szabályszerűségekkel jellemezhető, és főképp a későbbiekben (pl. újabb leletek esetében) is kimutatható mintázatot, bár alapvetően összeállításuk végső célja ez lenne. Erre áttételesen a szerző is felhívja a figyelmet, létrehozva egy kategóriát az egyedi vagy bizonytalan (pl. hiányos) típusoknak (HORVÁTH 2014, 287–290).

¹³⁵ A Bolsije Tyigani temetőben megfigyelt, levél alakú csüngővel kombinált láncékszerek, illetve általában a női hajviselet a korai magyar történet szempontjából is kiemelt figyelmet kapott (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981; FODOR 1994, 61–62). Mindemellett természetesen a láncékszerek széles körben elterjedtek voltak a korabeli Kelet-Európa különböző kulturális régióiban, a Balkántól a Baltikumon, Skandinávián és a Rusz területeken át a volgai bolgárok, valamint a szaltovói kultúrkör területéig (HORVÁTH 2004, 467–468).

ve-varrva nyakékként, ritkábban ruhadíszként, illetve a hajfonatba fűzve viselt példányokat sorolta a szerző.¹³⁶ A használati módok elkülönítése ezekben az esetekben leginkább a sírban megfigyelt helyzet függvénye lehet, mivel a koponya, a nyak és a mellkas környékén többféle típusú szív/levél alakú dísz is felbukkant a hitelesen feltárt sírokban, nemegyszer gyöngyökkel, kauri csigával kombinálva, néhány kivételtől eltekintve kizárólag női és gyermeksírokból. A különböző méretű, anyagú és típusú, jellemzően lemezes csüngők mellett az öntött és csörgős változatok is előfordultak néhány esetben a felsőtest környezetében (HORVÁTH 2014, 292–294, 300).

Az eddigi adatok szerint a Kárpát-medencében hitelesen feltárt férfisírból nem ismert ezen csüngők ruhadíszként történő használata. Különböző típusaik azonban kisebb-nagyobb számban részét képezhették a férfi és női lószerszámnak is: előbbieket esetében a csörgős csüngőket övveret alakú díszekkel, utóbbiaknál a nagyobb, lemezes csüngőket javarészt rozettás veretekkel kombinálták. Elmondható, hogy általában — egyedi leletgazdagságukat, illetve a temetőn belüli relatív gazdagságukat tekintve — módosabb személyek ruházatának, felszerelésének részeként kerültek elő a szív/levél alakú díszek.¹³⁷

A felhasználható adatokat összegezve a tárgy-típus megjelenésének idejét Horváth Ciprián a 10. század elejére helyezte, különösen a csörgős változatok esetében, tekintettel azok keleti párhuzamai-ra. A kisebb, levél vagy szív alakú lemezes csüngők esetében a használat és a sírba kerülés idejét tekintve a 11. század elejét is elképzelhetőnek tartotta (HORVÁTH 2014, 298).

A szeged-öthalmi temető 257. sírjának (131–134. kép) levél alakú csörgős verete a fentiek tekintetében tipológiailag egyedinek tekinthető, előkerülésének helye, a használat módja azonban bizonyos szempontból illeszkedik a Kárpát-medencei hasonló leletek egy csoportjába. A tárgy az *inf. I.* korú (3–4 éves) gyermek vázmaradványának jobb oldalán, a jobb alkarcsont és a bordasor közötti részen, az alkar csontjainak támaszkodva, hátlappal felfelé (132. kép 1–2) került elő. Fontos megfigyelés volt a feltárás során, hogy a veret sírbeli eredeti helye — az

erősen elszíneződött csontok alapján — a jobb bordasor alsó részén volt. A csüngő közepén kissé ki-domborodó előlapja ezüst alapú ötvözetből öntött, közepén dudoros hátlapját réz alapú ötvözetből készült, vékony lemezből vágta ki. Előlapján háromkaréjos, szimmetrikus díszítés, közepén domborúan kiemelkedő bagolyfejes minta látható. A levélkaréjok bemélyedő peremei, valamint a bagolyszemeket koncentrikusan övező bemélyedő ívpárok aranyozottak. A veret elő- és hátlapját négy kiemelkedő, elkalapált végű ezüstszegeccsel rögzítették. A hátlap felerősítésére szolgált egy további, a veret tengelyének alsó végén a veret előlapját is átütő bronzszeg. Három szegecs a veret csúcsánál, kettő felül, a veret függőleges tengelye mentén, egymás mellett került elhelyezésre. A két lap között a rézlemezen mandula alakú kiemelkedés látható, amely belül üreges, alsó és felső pereme átütött. Kialakítása miatt feltételezhető, hogy eredetileg csörgőként is funkcionált, bár a valószínűleg szintén fémből készült csörgőgolyó hiányzott. A sír keleti végének alján egy 2 év körüli mén részlegesen eltemetett maradványai feküdtek, környezetében a lószerszámok (zabla, hevedercsat, kengyelek, vékony ezüstlemezek) töredékeivel (131. kép).

A sírból előkerült levél alakú dísz formailag és az előlap technikai kivitelezését tekintve a Horváth Ciprián által megalkotott XI. csoporthoz áll legközelebb, bár a központi, kiemelkedő bagolyfejre emlékeztető ornemens egyedinek számít (HORVÁTH 2014, 290, 66. kép, 106. tábla 2–3), noha ez a díszítés a Dél-Alföldön gyakorinak mondható.¹³⁸ A szegecekkel rögzített, hátrafelé ki-domborodó réz hátlap miatt azonban — e felosztás szerint — a XII. és XIII. csoporttal is rokonságban áll (HORVÁTH 2014, 290, 66. kép, 105. tábla 9–10, 290, 66. kép, 107. tábla 1). A XIV. tipológiai csoport szintén csörgős díszeket foglal magában, azonban ezek formailag és keleti párhuzamaikat tekintve is eltérnek a szeged-öthalmi lelettől (HORVÁTH 2014, 290, 66. kép, 107. tábla 2–3).

Horváth Ciprián tipológiai szempontjait részletesen figyelembe véve ez a példány egyetlen, egye-

¹³⁶ Egy esetben, a kunágotai 4. gyermeksírnál a koponya alatt talált szív alakú csüngőt feltételezően fejékként értelmezte a szerző (HORVÁTH 2014, 294).

¹³⁷ A csörgős lószerszámdíszekkel eltemetett férfiak nagy részére jellemző volt a veretes öv, a fegyverzettség. Női sírokban nagyobb számban voltak lemezes hajfonatkorongok szív/levél alakú csüngőkkel együtt (HORVÁTH 2014, 300).

¹³⁸ Nagyméretű kaftándíszeken: Szentcsanak, Jámorhalom (BÁLINT 1991, Taf. LXVa, 16–18); Szentcsanak Borbásföld 5. sír (RÉVÉSZ 1996a, 5. kép 10–14).

di darab, nem sorolható egyik csoportba sem (HORVÁTH 2014, 290).

A legérdekesebb kérdés a szeged-öthalmi levél alakú csörgős(?) dísz esetében a felhasználás módjának meghatározása. A tárgy jelen állapotában — a viseleti helytől függetlenül is — magát a felfüggesztés-felerősítés módját sem könnyű egyértelműen meghatározni. A csüngő szélén nincsenek kisebb-nagyobb, varrásra vagy fűzésre utaló nyomok. Az előlap-hátlap szegecses rögzítése jelezheti, hogy a tárgyat a közékük szorított bőr/textil szíjra erősítették, a felső (csúcsával szemközti) szélénél. Ezen a részen, a felső szegecseknél néhány mm-es hézag van az elő- és hátlap között, ami ezt a felerősítési módot támaszthatja alá. A domború kialakítás, különösen a hátlap közepének domborúsága miatt, valamint a golyó(k), kavics(ok) hiánya ellenére is erős a gyanú, hogy eredetileg csörgős dísz lehetett. Kérdéses a hátlap domború részén alul és felül is látható két kerek nyílás funkciója, ugyanis ezeket a csörgő hang elérése, de egy esetleges másodlagos felfüggesztés-felfűzés is indokolhatja.

A lelet sírban rögzített helyzete a feltárási adatok alapján másodlagos. A jobb alsó bordasor elszíneződése jelezheti eredeti helyét, valószínű, hogy innen csúszhatott le a korhadás, esetleg bolygatás következtében a jobb alkarcsontra felé. Bár részleges lómaradványok és lószerszámok is voltak a sírban, a csörgős csüngő nem határozható meg feltétlenül a lószerszám részeként – legalábbis a temetési szertartás, az elhantolás pillanatában a jelek szerint nem ebben az elsődleges funkcióban került a halott mellé.

Kétségtelen, hogy az eddigi adatok tanulságai szerint a csörgős típusú szív/levél idomú csüngők egy kivétellel férfi sírokból, lószerszámdíszként kerültek elő (HORVÁTH 2014, 298). Azonban a sándorfalva-eperjesi temető 93. (*juvenilis* korú fiatal) sírjában az „öv tájékán” került elő egy aranyozott, ezüstötvetőből öntött, csörgős típusú dísz, melynek a hátlapja hiányzott, két oldalsó szélén viszont átlukasztották, így másodlagosan a ruhára (övre) varrva használhatták (FODOR 1985, 25–30; FODOR 1996, 350; HORVÁTH 2014, 283; MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 18. táblázat).

A szeged-öthalmi csüngő hátlapjának átlukasztása és pozíciója felveti az ékszer (esetleg amulett)

funkciót is. Mint fentebb láttuk, a korabeli leletanyagban belül jól körvonalazható a nyakba akasztva, ruha- esetleg hajdíszként viselt levél alakú lemezes, illetve öntött csüngők köre. Az egyértelműen láncra fűzve viselt példányok mellett több esetben kerültek elő a bordák környékén, a mellkason ezek a tárgyak, többségük női sírokból. A Horváth Ciprián által felgyűjtött leletek mellett említésre érdemes a még közöletlen dabas-felsőbesnyői 39. sír. A 15–19 éves korában elhunyt halott leletei alapján nőnek határozható meg, mellkasának jobb oldalán, a bordák felett egy levél alakú, vékony bronzlemez töredékei kerültek elő. A felül két kis lyukkal átütött lemez közepét vékony vonalú aranyozással (tűzarányozás) rajzolt csepp alakú mintázattal díszítették. Két kisebb lemeztöredék volt még itt, az egyik szélén benyomott pontszerű mélyedések vannak. A lemeztöredékek közelében volt még egy kicsi, üreges, átlukasztott bronz félgömb töredéke is.¹³⁹ Nem zárható ki tehát, hogy a szeged-öthalmi lelet is értelmezhető ékszerként, bár csörgős csüngőt hitelesen feltárt sírban (a valószínűleg másodlagosan használt sándorfalva-eperjesi lelet kivételével) nem figyeltek meg egyértelműen ilyen viseleti helyzetben.

A lelet értékelése során — a kognitív háttér régészeti értelmezésének nehézségei ellenére — nem zárhatjuk ki, hogy az a temetkezési rítus részeként került a sírba. Akár egyszerűen viseleti elemként, akár búcsúajándékként, vagy rituális indokból, de tudatos szándék következtében képezte részét a temetési folyamatnak.

Zablák. A zablák közül mindössze a 36. sírban fekvő oldalpálcás vaszabla maradt egyben és értékelhető állapotban (70. kép 1). A Dél-Alföld egykorú temetkezéseiben ritkának mondható tárgytípus szárvasai enyhén aszimmetrikusak, oldalpálcáinak végei enyhe dudorban végződnek. A további temetkezések esetében (124., 132., 187., 237., 257. sír) valószínűleg kétkarikás csikózablák lehettek, melyek közül a 132. sírból származó lelet maradt fenn a legépebb állapotban (90. kép 1).

A kengyelek. A kengyelek eggyel kevesebb sírban fordultak elő, a 257. sírból ugyanis nem került elő. Az öt kengyelpárból kettő a 10. századi leletek kö-

¹³⁹ Patay Róbert és Rác Tibor Ákos feltárása (PATAY–RÁCZ 2012). További mellékletek: a nyaknál öt itáliai ezüst denár (Berengar rex (888–915) milánói, Berengar imperator (915–924) páviai verete, és Provence-i Hugo (926–945) milánói veretei) a koponya alatt, bal oldalon, valamint a bal kar alatt egy-egy bronz fülesgomb; a bal oldali bordák felett rövid, széles hegyű vaseszköz fanyél-maradvánnyal (bőrlyukasztó ár); bal oldalon a bordák mellett kauri csiga. Az adatokért Füredi Ágnesnek mondunk köszönetet, továbbá ld. KOVÁCS 2011, 140; FÜREDI 2014, 114.

zött leggyakoribb, körte alakú változathoz tartozik, a 124. (80. kép 1–2) és a 187. sír (110. kép 1–2.) jellegzetes ívelt szárú darab. A többnyire archaikusabb formának vélt, vállába kovácsolt fülű kengyel került elő a 132. (91. kép 1–2) és a 237. sírból (126. kép 1–2), ugyanakkor úgy véljük, hogy a Dél-Alföld területén, az általunk elemzett anyag alapján nem mutatkozik szignifikáns időrendi eltérés a vállába kovácsolt és a körte alakú — bár tipológailag valójában még számos alvariánsra osztható — kengyelek között. Valamennyi változat esetében jellemzőnek mondható ugyanakkor a gyakran jelentős mértékű aszimmetria, mely az azonos típust képviselő kengyelpárok esetében is jól kivehető. A vizsgált korszak dél-alföldi kengyeleire ugyanakkor jellemző az eltérő méretezés és a kengyelpáron belüli tipológiai eltérés. Az öthalmi temető 36. sírjának kengyelleletei erre kiváló példát nyújtanak: egy körte alakú kengyel (71. kép 1) egy egyenes talpú, boltos szárú, a szakirodalomban korábban szaltovói típusúnak nevezett darabbal fordult elő (71. kép 2). De a temető többi körte alakú kengyelétől határozottan eltér a 36. sírban feltárt darab, mivel füle nem téglalap, hanem felül kiszélesedő, trapéz alakú változat, szárai jóval kevésbé íveltek, de ami a legszembetűnőbb, hogy talpa szinte egyenes kialakítású, mintegy talán illeszkedve a szaltovói típusú párjához.

Az egyenes talpú, boltos szárú, illetve egyenes talpú, de gombos nyakú, nyugati eredetű ún. karoling-normann típus fordul elő párban az általunk vizsgált anyagban még a zsombó-bába-dűlői sírban is, ahol szintén egy ritka 10. századi leletnek számító tárggyal, egy lemezes testű vascattal együtt került elő. Bár az egyenes talpalójú, feltehetően kemény talpú csizmával/lábbelivel használt kengyelek elenyésző számban ismertek a honfoglalás kori leletek között, dél-alföldi előfordulásuk jellemzőnek mondható. Ennek okát nem ismerjük, nem zárhatjuk ki a területen a magyar honfoglalást megelőző avar kori népességet, akkor is, ha ma már Hampel József (HAMPEL 1907, 151) és Nagy Géza (NAGY 1913, 270–271) a kengyelek terén tett ilyen megfigyelései meghaladtak. A feltehetően északi eredetű karoling-normann egyenes talpú, a szaltovóinak nevezett típusnál jóval szélesebb fülű kengyeleket Szőke Béla (SZŐKE 1954, 127), majd Uzsoki András (UZSOKI 1962) nyomán Mesterházy Károly és Kovács László foglalta össze napjainkig hatóan (MESTERHÁZY 1981, 211–222; KOVÁCS 1986a, 195–225). A Bálint Csanád által szaltovói eredetűként felvetett (BÁLINT 1975, 58) egyenes talpú,

boltozatos szárú és négyzetes fülű kengyeleket legutóbb Révész László foglalta össze a tengődi lelet kapcsán, mintegy 15 hazai elfordulás alapján (RÉVÉSZ 1999a). Révész László általános formai jegyként határozta meg a szimmetriát, a közel azonos meredekségű szárlefutást, valamint a fül alatti nyakszerű kialakítást. A száruk alsó részén ez esetben is korongszerű lapos kialakítás figyelhető meg, míg a talp alul gerinc nélkül fut (RÉVÉSZ 1999a, 273). Az egyenes talpú, boltozatos szárú és négyzetes fülű kengyeleket Révész László alcsoportokra különítette el, elsősorban fülkialakításuk szerint, mely alapján a szeged-öthalmi lelet a Tengőd-Hékútpusztá 4. sírból leírt, egyébként legnagyobb számban előkerült változatba sorolható. A zsombó-bába-dűlői mellett a szeged-öthalmi lelet is fegyveres férfi sírból került elő. Elterjedését tekintve a felső-tisza-vidéki és a néhány dunántúli darabtól eltekintve az Erdély és a Partium területén jellemző feltűnésük érdekes (RÉVÉSZ 1999a, 278), bár az általunk vizsgált mikrorégió kapcsán a Maros-völgy összeköttetést jelent(het)ett ebbe az irányba. Az újabb dél-alföldi lelet kapcsán tehát úgy véljük, már nem fenntartható az a korábbi vélemény, mely ezt a területet kihagyta az elterjedési zónából (RÉVÉSZ 1999a, 278). Időrendjüket illetően véleményünk szerint Révész László meggyőzően mutatott rá, hogy önmagában nincs keltező értékük, tekintve, hogy a teljes 10. század időszakában előfordulnak. Az általunk vizsgált öthalmi darab a 9–10. század fordulóján földbe került, tehát a korai példányok közé sorolhatjuk, melyet tulajdonosa minden gond nélkül hozhatott magával keletről, hiszen a szaltovói kultúrkörön kívül a honfoglalás kori hagyatékunkhoz legközelebbi analógiát jelentő Szubbotcy-horizontban is kimutatható: Szlobodzeja 36. sír (SCSERBAKOVA–TASCISI–TYELNOV 2008, ris 13. 6–7; KOMAR 2011, ris. 11).

A szaltovói kengyeleket legutóbb V. Sz. Akszjonov harkovi régész a klasszikus szaltovói alán temetők lovassírhajai kapcsán foglalta össze (AKSZJONOV 2000), ahol a magyar leletekhez a 2. típus áll a legközelebb (AKSZJONOV 2000, ris. 11), és noha itt is többnyire oldalpálcás zablákkal fordulnak elő, a Révész László által a formai részletekben kimutatott különbségek meghatározóak. Azonban valószínű, hogy az egykori Kazár Kaganátus területéről — gyakorlatilag kizárólagosan — ismert egyenes talpú kengyelekre mehet vissza a variáns eredete. Ugyanis sok más egyéb lelettel együtt a Kaganátus peremterületein, illetve szomszédainak anyagi műveltségében felbukkanó importok, majd a maguk által utánzott, a keleti szakirodalomban

„ál-szaltoví” jelenségként megfogalmazott leletek körében az egyenes talpú kengyelek — egyéb formai jegyeiktől eltekintve — gyakorlatilag kizárólagosak. Másodlagosan tehát lehet szaltoví eredetű, mivel abban a 9. századi közegben, melyből a magyarok elődei érkeztek, ez egy domináns, a határain jócskán túlmutató kultúra volt, vagyis ezek akár keleti eredetű tárgyak is lehetnek a honfoglalóknál. Önmagukban azonban az első generáció hagyatékának elkülönítésére (RÉVÉSZ 1998) a korai keltezésű szeged-öthalmi lelet ellenére sem tarthatjuk alkalmasnak (RÉVÉSZ 1999a, 279), noha több esetben kísérelőletei és a tárgytypus említett keleti kapcsolatrendszere annak keleti eredetére utal.

A keleti, szaltoví leletek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy ugyanebben az öthalmi sírban került elő — a honfoglalás kori lószerszámok között ritka típus —, egy lemezes testű vascsat (70. kép 6), illetve az íjászfelszerelések között egy többosztatú lemezes vas szíjelosztó (75. kép 4), melyek analógiái mind a szaltoví kultúra, mind a tágabb értelemben vett szaltoví kultúrkör, illetve a Középső-Volga-vídékről ismertek (AKSZJONOV 2000, ris. 12. 18–21).

A vas hevedercsatok. A hevedercsatok, bár többnyire töredékesen, de minden esetben előfordultak a lószerszámok között, bár az új öthalmi temető sírjainak többségére jellemző, hogy síronként több vascsat is előkerült. A 132. sírban két nagyobb méretű, téglalap alakú vascsat is épen megmaradt (90. kép 2–3). A nagyobb valószínűleg hevedercsat volt, míg a kisebb — mely a lócsontok alatt, de szintén a lószerszámok között helyezkedett el — talán a kengyel szíjazatához kapcsolódott, vagy a fejhám valamelyik eleméhez.

A nyereg- és takaróveretek. A szeged-öthalmi temető 187. sírjában a sugaras díszű préselt aranyrozetták mellett előkerült még egy tárgytypus, mely szintén inkább a női sírokra jellemző; egy ezüstveretekkel díszített nyereg. A férfisírok esetében a fiatal fiúk mellett fordult elő (RÉVÉSZ 1996, 52), ez utóbbi esetek számát gyarapítja a 187. sír esete. Az ezüst alapú ötvözetből kivágott nyeregkapa lemez-díszai (112. kép) a lókoponya mögött, a lólábvégeken és azok környékén helyezkedtek el. A sírban a nyeret állatjárás bolygatta, így a nyereg rekonstrukciója nem lehetséges, mindössze annyit tudtak az ásatók rögzíteni, hogy a két kapa között 36 cm volt a távolság, mely alapján a kisebb méretű nyergek közé tartozott (vö. RÉVÉSZ 1996, 52–53). Bár számos ezüstlemez töredék előkerült a bolygatott nyereg környékén, a hat darab jellegzetes öt-, illet-

ve hatszög alakú, U-alakban meghajlított, sarkain a felerősítéséhez szükséges lyukakkal ellátott veret egyértelműen a nyeregkápához tartozott. Az ezüstveretekkel díszített nyeregekről a nem túl gyakori előfordulásuk mellett is elmondható, hogy az egész 10. századi Kárpát-medencében általánosan elterjedtek lehettek, bár a Dél-Alföldről a szeged-öthalmi a második közölt lelet. Révész László már korábban meggyőzően érvelt a lelettípus keleti eredete mellett a magyarság esetében, hiszen mind a Dél-Urál térségében (RÉVÉSZ 1996, 54), mind pedig az etelközi szállásokkal azonosítható Szubbotcy-horizontban egyaránt előfordulnak. Ráadásul közös eredetükre utalnak a mindkét területen velük együtt előforduló több osztatú pillangós lószerszámveretek is (BOKIJ–PLETNYOVA 1988, ris. 1. 5–6, 10). Megállapításait annyiival egészíthetjük ki az utóbbi évek friss kelet-európai régészeti eredményeinek tükrében, hogy immár a Rusz 10. századi hagyatékában is biztosan ismert tárgytypusról van szó. A szupruti kincs elemzése kapcsán Veronika V. Murasova gyűjtötte össze ezeket az adatokat (MURASOVA 2008, 24–27).

A szeged-öthalmi 187. sírban a mintegy 25 db ezüst alapú ötvözetből készült lemezből kivágott, többségében erősen töredékes, gyenge megtartású lemezes veret (az épebb darabokról összefoglalóan ld. a 111. kép) került elő a medencelapát és a lócsontok közötti területéről, illetve a sír alsó rétegéből és a betöltésből. A veretek többsége négyzet alakú, vagy az volt és a sarkain egy-egy varrólyukkal ütötték át. Ezt a sokoldalúan felhasználható verettípust eltérő funkciókban is értelmezte már a szakma — övveretek, lószerszámveretek, tarsolyveretek, stb. (vö. LANGÓ–TÜRK 2004a, 375–376) —, a legtöbb esetben azonban a nyereg, nyeregtakaró, vagy a kantárszíjak díszeként határozták meg azokat. Mohács-Téglagyár 5. sírjában a ló lábszárcsontjain feküdtek, amelyek Kiss Attila véleménye szerint — a mellettük talált fadarabok alapján — a nyeret díszítették (Kiss 1983, 241, 120. t.). Hasonló rekonstrukció képzelhető el a Szegvár-Oromdűlő, Purger János tanyáján előkerült sírban is. A 10. századi temetkezés leletanyagában megfigyelt 5 db, középen átfúrt ezüstlemez között szegeccsel átütött is található (LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 295, 10. t. 6). A karosi III/11. sírban lószerszám szíjazatán, de nem a kantáron, hanem a kengyel függesztőszíjára varrva rekonstruáltak néhány darabot ebből a lelettípusból (RÉVÉSZ 1996, 36, 77, 128. t. 7–10). Nyeregveretek lehettek a naszvadi (Nesvady, Sk) lelőhelyről szórványleletként előkerült ezüstlemezek is, az egyiken megfigyelt bronzszegecs, továbbá az ötszög alakú lemez ezt valószínű-

sítk (SZÖKE 1941, 218, I:1, 18–23). Ez utóbbi eset, illetve Mindszent-Koszorúsdűlő 1. sír hasonló leletei (LANGÓ–TÜRK 2004a, 375–376) állnak a legközelebb a szeged-öthalmi 187. sírban feltárt négyzetes ezüstlemezekhez. A nyereg bizonyítható megléte miatt ezeknél a síroknál a szíjazat díszítése mellett komolyan felvetődik a nyeregtakaróra felvarrt veretként való értelmezésük lehetősége is.

Az érmékről

A legtöbb egy sírban előforduló pénzlelet a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírjában volt, ahonnan összesen 18 db nyugat-európai eredetű, másodlagosan több funkcióban felhasznált pénz került elő (16. kép).

1. típus: Berengar rex (888–915), Milánó. Gyakori verettípus, a 100. sírban egy darab (E/1) volt átfúrva(?).

2. típus: Provence-i Hugo (926–931), Milánó. A szeged-kiskundorozsmai sírban négy darab volt belőle, a lószerszámmaton (E/13), öv- és csizmadíszként (E/4, 14, 17) egyaránt előfordul. A felhasználást tekintve tehát nem volt megkülönböztetett helye, mely közvetett bizonyíték arra nézve, hogy a különböző verettípusokat a harcos egy alkalommal szerezte meg.

3. típus: Provence-i Hugo és II. Lothar (931–945), Pávia. A sírban összesen három darab volt ebből a érmetípusból (E/2–3, 10). Az egyik ilyen veret (E/2) szintén átfúratlanul, a halotti rítus elemeként értelmezhető. A másik két veret átfúrt, de eltérő helyen, a lószerszámon (E/10), illetve eredetileg az övön, a sírban a mellkason (E/3) látott napvilágot. Itt sem figyelhetünk meg elhelyezésembeli sajátosságot.

4. típus: II. Lothar (946–950), négy darab milánói, három darab páviai.¹⁴⁰ Ez a verettípus került elő a legnagyobb számban, és egyben az érmeegyüt-

tes zárópénzét is jelenti. Feltehetően az övön három darab (E/6–8), feltételeken a csizmához köthetően egy darab (E/5), míg a lószerszámmaton három darab (E/9, 11–12) érme volt.

5. típus: bizonytalan, esetleg francia denár. A jobb szemüregben (E/15) és szájban (E/16) talált rossz megtartású érmék pontos típusát nem sikerült meghatározni. Kovács László és Tóth Csaba véleménye szerint feltételeken franciaországi verésű denárok. Mindkettő átlukasztás nélkül, a halotti rítushoz köthetően került elő.¹⁵⁷

6. típus: Berengar imperator (915–924) milánói és páviai veretei kerültek elő a szeged-öthalmi 187. sírból, peremükön három helyen átfúrva, a lókoponya bal (108. kép 3), valamint jobb oldala (108. kép 4) mellett feküdtek és eredetileg a lószerszámmatra lehettek fevarrva.

A Berengar rex érmek a Dél-Alföld honfoglalás kori hagyatékában jellegzetesek. Egyaránt előkerültek a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú és a szeged-öthalmi sírból milánói veretek és a lószerszámmatra felvarrva használták őket. A Maros-torokkal szemközti területen a Kürti Béla által körvonalazott ún. bojárhalom–jánosszállási csoporthoz tartozó Szeged-Öthalom, 1950-es temető 9. (4/1950), fegyveres férfi sírjában is volt egy átfúrt, másodlagosan felhasznált példány (BÁLINT 1968, 56).

Provence-i Hugo (926–931) milánói verete a kalandozás kori pénzek között a leggyakoribb verettípus, érdekessége, hogy fegyveres és fegyvertelen férfi-, női, illetve gyermeksírokban egyaránt előfordult. A szeged-kiskundorozsmai 100. sírban négy darab látott napvilágot, eltérő funkcióban, de a Maros-torokkal szemközti területen eddig több nem került elő.

Provence-i Hugo és II. Lothar (931–947) páviai veretéből három darab volt a szeged-kiskundorozsmai 100. sírban, eltérő funkcióban felhasználva. Ez

¹⁴⁰ A hosszú időn át II. Lothar (945–950) meghatározással futó fenti pénzek pontos besorolását illetően Bóna István 2000-ben közölt véleménye alapvető változást hozott: „Az itáliai ezüsfolyamnak a fiatal Lothar király (nem „II.” Lothar, ahogy a hazai történelmi munkákban többnyire szerepel, hanem annak leányági unokája) váratlan halála (950) vetett véget.” (BÓNA 2000, 47). Ennek nyomán később Kovács László is módosította meghatározásait (vö. KOVÁCS 2011, 12, 22. j.). Amint arra Tóth Csaba a szeged-kiskundorozsmai pénzek feldolgozása során felhívta a figyelmünket, a történelmi kutatás egyértelműen számon tartja I. és II. Lothar királyokat (Lothar I: https://en.wikipedia.org/wiki/Lothair_I; Lothar II: https://en.wikipedia.org/wiki/Lothair_II_of_Italy). Vagyis van egy I. Lothar néven jegyzett itáliai király is, aki emellett még bajor király is volt, sőt német-római császár is. A szeged-kiskundorozsmai sírból származó pénzt ugyanakkor II. Lothar verette, aki Arles-i Hugo, vagy más néven Provence-i Hugo fia volt. Apja maga mellé vette társuralkodónak 931-től, ezért az apjával közösen kibocsátott vereteket 931–947-re szokás keltezni. Mivel apja 947-ben meghalt, II. Lothar önálló uralkodását 948-tól szokás számítani haláláig, 950-ig. Azonban van egy fontos esemény numizmatikai szempontból, ugyanis miután 945-ben apját elüldözik, aki Provence-ba költözött, és bár névleg maradt, de a fia már egyedül is veretett pénzeket. A jelen kötetben a Coupland–Gianazza szerzőpáros által közölt dolgozatban az önállóan jegyzett veretekre ezért használták a 946–950 közötti dátumot, melyet mi magunk is meggyőzőnek tartunk és ezért ezt a meghatározást alkalmaztuk.

¹⁴¹ A 18. érme sajnos egyáltalán nem alkalmas a meghatározásra.

a pénz csak fegyveres férfisírból ismert, összesen három lelőhelyről, amelyek közül a Maros-torokkal szemközt vizsgált területen, a Kürti Béla által körvonalazott ún. bojárhalom–jánosszállási csoporthoz tartozó Szeged-Csongrádi úti 36. sírban található, átfúrás nélkül, a szájból került elő (KÜRTI 1996a, 60).

II. Lothar (946–950) négy darab milánói és három darab páviai verete került elő a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú 100. sírban. Ez a veret típus került elő legnagyobb számban a készletből, és egyben a lelet zárópénzét is jelenti. A veretek elhelyezésében ugyan megfigyelhető a milánói (vázon) és páviai (lószerszám) veresű érmék elkülönülése, mivel azonban az egyazon uralkodóhoz köthető, de különböző veretű pénzek belső időrendje bizonytalan (KOVÁCS 1988, 162, 11. j.), nem nyújt támpontot az érmék esetleg több alkalommal való beszerzésének elkülönítéséhez.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú sír zárópénzét jelentő veret típus fegyveres férfi sírban: Bátorkeszi-Papajó 5. sír (LIPTÁKOVÁ 1964, 243, 245), Tiszaeszlár-Bashalom I/13. sír (DIENES 1957, 27), Vágvörösvár (Červeník, Sk)-Homokbánya 3. sír (TOČÍK 1968, 17), valamint fegyvertelen férfi temetkezésekben: Budapest-Pesszentlőrinc (LÁSZLÓ 1942, 799), továbbá női: Győr-Téglavető-dűlő 47. sír (BÖRZSÖNYI 1903, 69), Nádudvar-Mihályhalom (MAKKAY 1957, 2), illetve gyermeksírbán: Mindszent-Koszorús-dűlő 3. sír (CSALLÁNY 1941, 186), Tiszaeszlár-Bashalom II/2. sír (DIENES 1973, 209–210) egyaránt előfordult, összesen 8 Kárpát-medencei lelőhelyen.¹⁴⁸

Györffy György figyelt fel először e veret típus területi elterjedésének sajátosságára (GYÖRFFY 1984, 679). A Taksony vitézei által 947-ben hazavitt ezüstpénzek a Dunántúlon, a Kisalföldön, Veszprém környékén, illetve a Vág-völgyében, a Duna–Tisza köze középső részén, illetve a Nyírség területén feltárt honfoglalás kori sírokból kerültek elő. Györffy e pénzek tulajdonosaiban a fejedelem seregének

tagjait vélte felfedezni, akik a fejedelmi szállásterületeken temetkeztek. Így véleménye szerint ez a veret típus felhasználható Fajsz veszprémi és győri udvarhelyének, illetve Taksony Vág melléki és solti szállásterületének lokalizálásában.

Az általunk vizsgált területen ez a veret típus eddig még nem került elő, legközelebb a Tisza bal partján, Mindszent-Koszorús-dűlő 3. sírban (CSALLÁNY 1941, 189) fordult elő. Ez a veret típus a készlet közel felét alkotja, 7 darab eddig egyik leletegyüttesben sem fordult elő belőle. A nagy darabszám pedig tovább valószínűsíti a pénzek egy alkalommal történő beszerzését.

A szeged-öthalmi 187. sírból összesen öt darab pénz — két-két Berengar rex és Berengar imperator milánói veretéből, illetve egy Berengar imperator páviai érméből álló készlet — került elő. Valamennyit a lószerszámzat szíjaira, valószínűleg a kantárra varrtak fel. A Berengar császár által kibocsátott érmekeket a Dél-Alföldről Ladánybene-Benepusztá, Kiskunfélegyháza, Radnóti utca, Kecel lelőhelyekről ismerünk (KOVÁCS 2011, 4. tábla), míg a típus másik jelentős elterjedési területe a Felső-Tisza-vidéken található.

A vizsgált mikrorégió sírjaiban feltárt pénzletek egyértelműen utalnak arra, hogy a térség 9. század végi, 10. századi magyar népessége részt vett a kalandozó hadjáratokban és annak zsákmányából is részesült. A pénzletek összetételéből arra következtethetünk, hogy egy alkalommal valószínűleg több uralkodó veretéhez is hozzájuthattak a magyarok, akik alapvetően ezen pénzek nemesfém tartalmát tartották fontosnak. Vizsgálataink során ugyanakkor az is bizonyítást nyert természettudományos módszerekkel alátámasztva, hogy nagy valószínűséggel ezekből a pénzekből, azok átöntésével készítették vereteiket. Ez azt jelenti, hogy a sírokból fennmaradt pénzek mellett jóval nagyobb mennyiségben jutottak egykor ezek a közösségek az alapanyagként használt nyugat-európai ezüstpénzekhez.

A ZSOMBÓ-MÉNESJÁRÁS-DÜLŐI HURKOS VÉGŰ CSAVART BRONZDRÓTRÓL

A zsombó-ménészjárás-dűlői sírban a lábszárcsontok között előkerült egy bronzdrótból sodrott, enyhén ívelt, mindkét végén szögletes hurokban végződő tárgy (149. kép 1). A kialakításával kapcsolatban megállapítható, hogy a 0,2 cm vastag bronzdrótot előbb összehajtották, középső részénél

az összefogandó tárgy egyik végére kétszeresen rátekercselték, majd a két drótszárat hosszában, a hurok síkjára merőlegesen, szorosan összesodorták. Az összefogandó felület másik végén a drótszárat szintén feltekercselték a tárgyra, végeiket pedig egyszerűen ráhajtották. Így magyarázható, hogy a

¹⁴² A Bátorkeszihez hasonlóan a győri temetőből idézett sírnak is az az érdekessége, hogy ugyanazt a négy fajta itáliai érmét tartalmazza, mint a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú sír.

Nº	Leőhely	Az objektum jellege	Kép	Méret	Irodalom
1.	Dormánd-Hanyipusztá 6. sír	55–60 éves nő sírja, mell.: ételmelléklet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	149. kép 4	h.: 2,4 cm; hurok átm.: 2,4×1,9 cm	RÉVÉSZ 2008, 81, 63. kép, 25. tábla
2.	Dormánd-Hanyipusztá 6. sír	55–60 éves nő sírja, mell.: ételmelléklet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	149. kép 5	h.: 1,9 cm; hurok átm.: nincs adat, erősen töredékes	RÉVÉSZ 2008, 81, 63. kép, 25. tábla
3.	Edelény, Borsodi földvár 8. ház	településen előkerült házban feltárt kerámiában	149. kép 2	h.: 4,3 cm; hurok átm.: ¹⁴³ 1,4×0,7 cm	közöletlen ¹⁴⁴
4.	Szered I. (Sered, Sk) 15. sír	felntt férfi sírja, mell.: veretes öv, íjászfelszerelés, lovastemetkezés, lószerszámzat	149. kép 3	h.: 2,8 cm; hurok átm.: kb. 0,7×0,4 cm	TOČÍK 1968, 47, Abb. 17. 4, Taf. XXXVI. 25; DIENES 1973, 196.
5.	Tiszaroff	felntt férfi sírja, mell.: lovastemetkezés, lószerszámzat	149. kép 7	h.: 2,5 cm; hurok átm.: 0,6×0,3 cm	közöletlen ¹⁴⁵
6.	Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 21. (h) sír	gazdag mellékletű nő	149. kép 6	h.: 8 cm; hurok átm.: 0,9×0,4 cm	DIENES 1956a, 253, Taf. LXX 37; DIENES 1973, 196.
7.	Zsombó-Ménésjárásdülő (Kossuth u.)	senilis korú férfi sírja, mell.: íjászfelszerelés, lószerszámzat	149. kép 1	h.: 3,1 cm; hurok átm.: 0,9×0,5 cm	BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2010; BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2013

1. táblázat: Mindkét végükön hurkos végződésű, csavart drótok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában
 Tab. 1: Gedrehte Drahte mit beidseitigem Schlaufenende im Fundmaterial des 10.–11. Jhs. im Karpatenbecken

tárgy egyik végén a hurkok zártak, míg a másikon nyitottak.

E ritka lelet feltehetően valamilyen szerves anyagból készült tárgy összefogó, rögzítő, merevítő, esetleg díszítő alkatrésze lehetett. Hasonló darabról¹⁴⁶ a Kárpát-medence egykorú leletei között további öt lelőhelyről összesen hat¹⁴⁷ tárgyról (1. táblázat) van adatunk (149. kép 1–7). Elsősorban temetőkből ismert (Nº 1–2, 4–7), egy esetben pedig telepobjektumban tárták fel (Nº 3).

A zsombói lelet formai szempontból legközelebbi párhuzama — a hurkok száma és a közöttük futó csavart összekötő tag íveltsége alapján — az ede-

lényi lelet (Nº 3 = 149. kép 2). Hasonló íveltség¹⁴⁸ a szeredi 15. sírban feltárt lelet esetében is megfigyelhető ugyan (Nº 4 = 149. kép 3), ott azonban a tárgy két végén lévő hurkok mellett középen is megfigyelhető egy további, harmadik hurok (TOČÍK 1968, 47). Ez utóbbi jellegzetesség figyelhető meg a tiszaroffi tárgy esetében is (Nº 5 = 149. kép 7). A tiszaezlári női sírban előkerült lelet (Nº 6) töredékessége miatt nehezen értelmezhető (149. kép 6), de talán itt is három hurokkal számolhatunk.¹⁴⁹ Ez utóbbi lelet érdekessége, hogy egyedül ez a példány készült ezüstből (DIENES 1956a, 253). A két dormándi leletnél (Nº 1–2 = 149. kép 4–5) a többi-

¹⁴³ A hurkok nem szabályosak, enyhén torzultak, illetve az egyik töredékes.

¹⁴⁴ Köszönetet mondunk Wolf Máriának az adatért és a közlés lehetőségéért.

¹⁴⁵ Köszönetet mondunk Fodor Istvánnak az adatért és a közlés lehetőségéért, valamint a 2010. évi orosz nyelvű cikkünk adatainak pontosításért. Továbbá Langó Péternek, aki felhívta a figyelmünket a tiszaroffi tárgyra.

¹⁴⁶ Sósartyán-Hosszútető 30. sírjából szintén ismert bronzdrótból, sodrással kialakított, hasonló méretű tárgy (FODOR 1973a, 3. kép 5), azonban végeinek kialakítása teljesen eltérő; feltehetően inkább valamilyen függő vagy (ruha)kapcsoló lehetett (FODOR 1973a, 34).

¹⁴⁷ A Dienes István által a Tiszaeszlár-Bashalom I. 21. (h) sír lelete kapcsán párhuzamként hozott Tiszaeszlár-Újtelep 2. sír hasonló leletének (MNM TM 1948/6) ma meglévő 2 töredéke közül az egyik valóban sodrott, de hurok kialakítására utaló nyom egyiken sem fedezhető fel, ezért anyaggyűjtésünkbe nem vettük fel.

¹⁴⁸ Azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy ez az íveltség másodlagos, esetleg sérülés következtében alakult ki.

¹⁴⁹ A lelet részletesen sajnos nem vizsgálható, mert elveszett, már múzeumi leltárba sem került. Az információért Istvánovits Eszternek (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) mondunk köszönetet.

hez képest feltűnően kis méretük emelhető ki — ebben megegyeznek az említett tiszaroffi darabbal —, viszont a hurkok mérete arányaiban e két leletnél jóval nagyobb (RÉVÉSZ 2008, 81).

A tárgyak többségének mérete, főként hossza többnyire azonos. A 2–4 cm közötti hossztartományból főként a rövidebbik dormándi lelet (№ 2 = 149. kép 5) 1,9 cm-es mérete, illetve a tiszaszlári lelet 8 cm-es hossza mutat szignifikáns eltérést. A hurkok méretének többsége 1×0,5 cm körül mozog. Az épebb dormándi lelet (№ 1 = 149. kép 4) hasonló adata viszont ennek több mint a duplája. A hurkok alakja többnyire szögletes kialakítású, rendszerint téglalap alakú, a hurkok hosszúságának és szélességének eltérése jellemzőnek mondható. A szögletes kialakítás feltehetően annak eredménye, hogy valamilyen szabályos (faragott?) felületet fogtak közre. Ebben különböznek leginkább a Kárpát-medencében a gepida¹⁵⁰ és avar korból¹⁵¹ ismert hasonló leletektől (151. kép). Ez utóbbiaknál az egyik „hurrok” mindig jóval nyitottabb, míg a hurkok alakja többnyire ovális, és nem szögletes kialakítású. A gepida és az avar kori hasonló leletek további eltérést mutatnak abban a tekintetben is, hogy egy sírban rendszeresen több darab (néha 4–5 db) fordul elő. Így nem kizárt, hogy a formai hasonlóság ellenére, a 10–11. századi típustól eltérő funkciójuk volt (vö. 151. kép 3). Ez a lehetőség természetesen a magyar honfoglalás kori leletek esetében sem zárható ki formai, alapanyagbeli, valamint a leletkörülményekben megfigyelt kisebb-nagyobb eltérések alapján.

Párhuzamok a Kárpát-medencén kívül. A tárgytípus Kárpát-medencén kívüli legközelebbi párhuzamát a kelet-európai ligetes sztyepp 9. századi hagyatékából ismerjük, a szaltovo-majackaja-kultúra

klasszikus leletanyagából. A kultúra egyik legjelentősebb lelőhelyén, a dmitrijevkai (Sebekinszkij raj., Belgorodszkaja obl., Ru) temető 106. kamrasírában, Szvetlana A. Pletnyova 1971-ben tárt fel egy méretében és kialakításában hasonló, csavart — bár nem ívelt hátú — bronzdrót (149. kép 8a–b).¹⁵² A sírkamrában három csontváz feküdt, közülük azonban csak egy volt bolygatatlan. A gazdag leletanyag között egyaránt megtalálhatóak a rangos férfi és női mellékletek, valamint egy gazdagon díszített lószerszámzat veretei (PLETNYOVA 1989, 88. ris. 42). Mivel azonban a lelet sírban való pontos elhelyezkedését nem figyelték meg,¹⁵³ illetve további párhuzamot mindmáig nem ismerünk, a Kárpát-medencei leletek funkciójának értelmezéséhez nem nyújt biztos támpontot, jóllehet a gazdag lószerszámzat itt is megfigyelhető.

Formai szempontból hasonlóságot mutat még az Alsó-Don-menti Kirov III. temető (Ru) egyik késő szarmata kori kurgánjában feltárt csavart bronzdrót, mely az ásató szerint egy faedény nyelén volt (150. kép 6).¹⁵⁴ A kelet-európai szarmata kori párhuzamok közül említhetjük továbbá a Dnyeprosztraj 7. kurgán (Vorosilovszkaja obl., Ru) hasonló formájú kora szarmata kori leletét (151. kép 2), melyet Gudrun Gomolka-Fuchs a Iatrus-i bizánci erőd (Krivina, Bg) egy hasonló lelete (151. kép 1) kapcsán tárgyalt részletesen, és mint speciális, bőrv merevítőveret alkatrészeként (151. kép 3) értékelte e tárgyakat (GOMOLKA-FUCHS 2007, 282–283).

Hasonló kialakítású drótokat ismerünk a 10. századi Skandináviából. Ilyen pl. a birkai viking temető 585. sírja (149. kép 9), ahol az ásató famaradványokat említ, melyeket a tárgy belsejében figyeltek meg (ARBMAN 1940, Taf. 279. 10; ARBMAN 1943, 192). Skandináviában a 10. századi leletek kö-

¹⁵⁰ Slimnic, Sibiu (Ro), az 5. század második felére keltezett gepida női sírban négy ilyen lelet ismert (HARHOIU 1994, 163, Fig. III.19f; HARHOIU 1998, Taf. 90. E 6–9).

¹⁵¹ Pilismarót-Basaharc 32. sír (FETTICH 1965, 27, Abb. 36. 5); Szarvas-Grexa-téglagyár 192. és 239. sír (JUHÁSZ 2004, 36, Taf. XXIV. 192:2, 42, Taf. XXIX. 239:1); Szegvár-Oromdűlő 187., 188., (151. kép 3–4) 682., 730. sír; Székkutas-Kápolnadűlő 204. sír (B. NAGY 2003, 37, 73. kép 3); Szentes-Berekhat, Farkas-tanya I. temető 149. sír (MADARAS 1999, 317, 7. kép 11). Peter Stadler a teljes publikált avar kori leletanyagot rendszerező munkájában, a tarsolyzárók közé sorolva 2 darabot említ (Pilismarót-Basaharc és Szentes-Berekhat, Farkas-tanya) (STADLER 2005, CD 1–2, BeutelVer 00050). A zsombói lelethez formailag legközelebb álló avar kori párhuzam Paks-Gyapa-tanya 2. sírből (151. kép 2) ismert. A lelet ismeretért és a hivatkozás lehetőségéért Novotnik Ádámnak mondunk köszönetet.

¹⁵² C. A. Плетнёва: Отчёт Северо-Донецкого отряда за 1967 г. (P-1 3633a), рис. 26. Köszönetünket fejezzük ki Szvetlana Alekszandrovna Pletnyovának az ásatási dokumentáció tanulmányozásának és a lelet közlésének lehetőségéért.

¹⁵³ A lelet az ásatási dokumentációban szaggatott vonallal volt körülrajzolva, mely talán arra utal, hogy valamilyen (szerves) anyagból készült tárgyat fogott körbe (vö. 149. kép 8b). 2008 tavaszán még volt alkalmunk megkérdezni erről a leletről a jeles orosz kutatónőt, sajnos azonban ezzel a tárggyal kapcsolatban részletekre már nem emlékezett.

¹⁵⁴ Kirov III. temető 1. kurgán 2. sír (ILJUKOV 2000, ris. 16:6). A leltre Istvánovits Eszter hívta fel a figyelmünket, melyért itt is köszönetet mondunk.

zött több olyan megoldás is ismert, amikor csavart bronz- vagy ezüstdróttal rögzítettek, illetve díszítettek fából készült markolatokat, többnyire késnyeleket (ARBMAN 1940, Taf. 179:7). A Rusz leletanyagában valószínűleg ide sorolható a sesztovci temető 38. kurgánjának 6. temetkezéséből ismert lelet, jóllehet hosszabb és ezüsből készült, de a sodrás és a téglalap alakú hurkok itt is megfigyelhetők (BLIFEL'D 1977, 135, VIII. 6). A Kárpát-medencei leletek ugyan rövidebbek és többnyire bronzból készültek, valamint késsel együtt nem kerültek még elő,¹⁵⁵ de a dróthurkok közötti csavart kialakítása alapján hasonló, egyfajta összekötő-rögzítő funkcióra gondolhatunk ezekben az esetekben is.

Megjegyzések a tárgy lehetséges funkciójával kapcsolatban. A tárgytípus hazai párhuzamainak áttekintése alapján az alábbiak állapíthatók meg. A leletkör első közölt darabja, a tiszzaeszlári lelet értelmezése kapcsán Dienes István előbb ismeretlen rendeltetésű tárgyként (DIENES 1956a, 253, 272), majd később — bővebb indoklás nélkül — a lószerszámzat részeként határozta meg (DIENES 1973, 196). Ezen véleménye az újabb leletek esetében is megbízhatónak tűnik, mivel a tárgytípus valamennyi Kárpát-medencei 10–11. századi sírlelete lószerszámokkal együtt, sőt azok közvetlen közelében, lovastemetkezésekben került elő. A fentebb bemutatott új zsombói sír szerény leletanyaga — kizárásos alapon is — kifejezetten megerősíti a vizsgált tárgynak az egykori lószerszámhoz való tartozását.

A tárgytípus a lovastemetkezések különböző változataival fordul elő, nem mutatva specifikumot ebben a vonatkozásban: a zsombói sírban lószerszamos, a dormándiban a lábfej előtt egy csomóban összehajtott, a szerediben és a tiszzaeszláriban (150. kép 9) oldalt kiterített lovastemetkezéssel együtt tárták fel. A dormándi sírban az emberi váz lábvégei előtt fekvő részleges lovastemetkezéssel és lószerszámokkal egy csoportban feküdt (150. kép 7), az egy csomóban elhelyezkedő leletek jobb oldalán, a zabla közelében helyezkedett el. A vizsgált drótlelet szintén a lókoponya jobb oldalán, a zablához közel került elő a szeredi sírban is (150. kép 8). A tiszzaeszlári sírban a bal lábfej külső oldalán, a lócsontok közelében, a zabla és a hevedercsat közötti területen figyelték meg. Ez utóbbi esetben a tárgy

ugyan ezüstdrótból készült — ami esetleg közvetve más funkcióra utalhatna —, azonban pont a sírban való elhelyezkedése alapján sorolhatjuk mégis ide.

A vizsgált tárgytípus zablák közelében való elhelyezkedése felveti annak kérdését, hogy esetleg lehet-e közülük a zablák szerkezetéhez, mint pl. zablapecsek tartozéka. Véleményünk szerint ez nem valószínű, mivel eltérő zablatípusok mellett kerültek elő: a dormándi és a zsombói sír esetében kétkarikás csikózablával, míg a szeredi és a tiszzaeszlári sírokban oldalpálcás zablával együtt fordultak elő. Másrészt a hurkok átmérője többnyire jóval nagyobb, mint a méretbeli támpontként felvetődő, csontból készült és fennmaradt zablapecsek mérete (DIENES 1966, 221–227).

Amennyiben az eddig ismert egyetlen lószerszámhoz sem köthető a tárgyalta leletípus, megkerülhetetlen a kérdés, hogy miként értelmezzük azt? Az eurázsiai területekről származó, különböző korú lószerszámok áttekintése nyomán véleményünk szerint nem alaptalan annak felvetése, miszerint a tárgyalta leletípus egy, feltehetően fa és bőr kombinációjából készült (lovagló)ostor része lehetett, és az ostornyél végén, a szíjázat nyélre való rögzítésében játszhatott szerepet. Erre azok a belső-ázsiai türk leletek (150. kép 1), valamint néprajzi korú mongol lovaglóostorok hívták fel a figyelmünket, melyeken ugyan bőrszíjjal, de hasonló formai kivitelben erősítették fel a farúd végére az ostorszíj részét (150. kép 2–4). Egyes lószerszámok formai sajátosságai kapcsán korábban már a hazai kutatás is utalt azok fontosságára, a ló határozott és biztos irányításában betöltött szerepében.¹⁵⁶ Ez az igény fogalmazódhat meg a lovaglóostorok esetében is, melyre beszédes példa, hogy a lovas nomád baskírok és kirgizek hagyományában a ló jobb oldalát „korbástartó” oldalnak nevezik (DIENES 1966, 220, 44. j.) Ezt valószínűsíti a számunkra 2010-ben ismertté vált, töredékességében is beszédes tiszaroffi lelet, ahol a jól megmaradt szerves anyag — nagy valószínűséggel bőr — két hosszanti, illeszkedő oldalának rögzítésében játszott szerepet ez az apró tárgy (149. kép 7).

A telepről ismertté vált edelényi lelet eredeti funkciója azonban — mivel az egy leégett házban feltárt kerámiaedény belsejében került elő — a fentiekétől eltérő volt. Jóllehet itt is valamilyen szerves anyagból készült eszköz alkatrészeként használ(hat)ták fel. Talán a kirovi szarmata lelethez hasonlóan,

¹⁵⁵ Bronzdrótból készült hurkokat ismerünk ugyan, melyek feltehetően a kés markolatának fa részeit fogták össze (150. kép 5), azonban ezek formailag eltérőek, mert közöttük nincs összekötőtag: Letkés-Téglaégető II. 91. sír (BAKAY 1978, 55. tábla 5).

¹⁵⁶ Pl. a zablák esetében vö. DIENES 1966, 208–210.

valamilyen faeszköz nyelének összefogására szolgált. Az edeléni lelet eltérő leletkörülménye mellett használati ideje is eltérő: szemben a 6. temetkezésből ismert lelet 10. századi keltezésével (10. század középső harmada), ennek kora a 11. századra tehető. Ez utóbbi lelet egyben arra is utal, hogy ilyen rögzítő elemeket eltérő funkciójú tárgytípusokon is alkalmazhattak.

A zsombói sír viszonylag szerénynek mondható tárgyai alapján a 10. századra keltezhető (talán annak első két harmadára), de jelen ismereteink alapján a századon belül tipológiai alapon szűkebb időhatárok között nem tudjuk elhelyezni.

A zsombói leletből ugyanakkor a pozni laborban készített AMS vizsgálat érdekes, egy meglehetősen korai, a 9–10. század fordulójára tehető, a korábbi terminológiával „első generációs” eredményt adott. A kalibrált adat görbáját elemezve a következőket mondhatjuk el. Tekintve, hogy mai ismereteink szerint régészetiileg a 9. század közepe előtt még Kelet-Európában sem számolhatunk a magyarok elődeihez köthető leletanyaggal, így a 836 előtti időszakot figyelmen kívül hagyhatjuk.¹⁵⁷ A görbe ezt követő szakaszán, 872–885 között találjuk a legmagasabb csúcst, vagyis a sír megásására a legnagyobb valószínűséggel — az AMS vizsgálat alapján — ebben az időszakban került sor. Az írott források alapján egy magányosan (értsd: a régióban megtelepült közösség nélkül) eltemetett „honfoglaló” fegyveres férfi sírja 860-at követően a Kárpát-medencében nem zárható ki, amint azt az új szeged-öthalmi temető adatai

is megerősítették. Az adatot természetesen fenntartásokkal kell még kezelnünk egyrészt annak nagyobb számú párhuzama hiányában, másrészt annak ismeretében, hogy a kalibrációs görbén 880–910 között egy meredek esésű szakasz figyelhető meg, melynek torzító hatását feltétlenül figyelembe kell venni. Tekintve azonban, hogy a zsombói sírba egy 60 évnél idősebb embert temettek, a fenti kitételek mellett is egy feltehetően még a Kárpátoktól keletre született személy temetkezéséről van szó, mely esetben a vizsgált zsombói tárgy közvetlen keleti eredetére is joggal gondolhatunk.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Zsombó-Ménészjárás-dűlőn feltárt 10. századi sírból előkerült drótlelet funkciójával kapcsolatban egyelőre végleges megállapítást nem tehetünk. A felgyűjtött Kárpát-medencei és eurázsiai párhuzamok többsége, illetve a nomád népek lovasfelszereléseiről közölt néprajzi megfigyelések alapján valószínűnek tartjuk, hogy az egy korabeli korbács/lovaglőostor része lehetett. A tárgytípus egykori megléte eddig nem merült fel a hazai honfoglalás kori régészeti kutatásban, de úgy véljük, hogy a ló irányításának egy fontos eszközéről van szó, mely a hétköznapi életben és a csatákban egyaránt létfontosságú lehetett a lovas számára. Ezt meggyőzően támasztják alá a honfoglalás kori sírokban megfigyelt elhelyezkedésük és leletösszefüggéseik, valamint a tárgytípus analógiái is. Bízunk benne, hogy a jövőben előkerül olyan jól megfigyelt és dokumentált szerencsés lelet, mely erre a kérdésre biztos választ nyújt.¹⁵⁸

A TÁRSTUDOMÁNYOK EREDMÉNYEINEK RÉGÉSZETI VONATKOZÁSAIRÓL

Az anyagösszetételi fémvizsgálatokról

A Kárpát-medence 10–11. századi régészeti hagyatékában immár egy bő évtizede komoly archaeometriai kutatások folynak, melyek alapvetően új információkat nyújtanak a tárgyak alapanyagának eredetéről, készíttéstechnikai hátterükről, ezek kapcsán pedig az esetleges kereskedelmi kapcsolatokról, illetve kronológiai és kulturális kérdésekre is

választ adhatnak. Az általunk vizsgált temetők eredményeiről már jelentek meg korábban publikációk (GREIFF 2011; LŐRINCZY–TÜRK 2011, 438–440; GREIFF 2012), az újabb eredmények pedig két újabb tanulmányban (CSEDREKI ET AL. 2015; CSEDREKI ET AL. 2015a) jelen kötetben kerülnek részletes bemutatásra. A régészeti elemzés szempontjából legfontosabb eredmények az alábbiakban foglalhatók össze.

¹⁵⁷ A 9. század második felénél korábbi, a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott források bizonytalanságával kapcsolatban ld. POLGÁR 2012, 20–21.

¹⁵⁸ A fent tárgyalt tárgytípushoz való párhuzamkeresésben a Kárpát-medencén kívüli területek esetében segítségünkre volt: Charlotte Hedenstierna-Jonson (Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms Universitet, Stockholm), Валерий С. Флёрер, Игорь Л. Кызласов, Умар Ю. Кочкаров, Дмитрий С. Коробов (Институт Археологии РАН, Москва), Кирилл А. Михайлов (Институт ИМК РАН, Санкт-Петербург) és Csiky Gergely (MTA BTK Régészeti Intézete). Önzetlen segítségükért ezúton is köszönetet mondunk.

2011-ig alapvetően a mainzi RGZM laboratóriumában mikro-XRF módszerrel, majd 2011 után részben újabb, részben ugyanazon honfoglalás kori leleteken PIXE vizsgálatok segítségével készültek az anyagösszetételi vizsgálatok. A két módszer adatbázisa a jövőben egyformán használható és bizonyos kitételekkel egymásnak megfeleltethető lesz (CSEDREKI ET AL. 2015a). Az olyan összetett kérdések vizsgálatára azonban, mint pl. egy adott érme lehetett-e a hasonló összetételű veret alapanyaga, a vizsgált minta elemösszetételére vonatkozó lehető legrészletesebb ismeretekre van szükség. Erre a jövőben kiváló lehetőséget nyújt a PIXE módszer.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-i kis sírszármű temető és a kiskundorozsma-hosszúhát-halomi magányos temetkezés közötti összefüggésre utalnak a fémvizsgálatok eddigi eredményei. Az 595. sír néhány veretéről ugyanis azt sikerült kimutatni, hogy azok csak és kizárólag a 100. sírban korábban feltárt egyik Provence-i Hugo (926–931) verettípusának (Ltsz.: MFM N 2002.28.7.) közvetlen és jelentős „hígítás” nélküli átöntésével készülhettek (GREIFF 2011, 487). Mivel az 595. sírban eltemetett idős nő nem valószínű, hogy közvetlenül részt vett a kalandozó hadjáratokban, a sírjában eltemetett ezüstartgyak alapanyagául szolgáló pénzek forrása ugyanaz lehetett, mint a Hosszúhát-halom 100. sír esetében. Tehát ez az adat a két lelőhely összefüggéseire utal.

A fémvizsgálatok legnagyobb hozadéka ugyanakkor, hogy a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában a fenti eredmények alapján sikerült kimutatni az első „pénzzel keltezhető pénz nélküli” sírt, azonban ennek minden kétséget kizáró bizonyítására még kiegészítő mérésekre lesz szükség. Egyre biztosabbnak tűnik tehát, hogy az anyagösszetételi vizsgálatok bizonyos szerencsés esetekben, ahol nem került sor az alapanyag vagy a későbbi veretek többszöri átöntésére, fellendíthetik a 10. századi kronológiai kutatást, hiszen így — elméletileg — jóval több sírt tudunk majd *terminus post quem* keltezni, mint amennyiben az eredeti, konkrét pénzek fennmaradtak.

A fémvizsgálatok további eredményei között említhetjük annak a triviálisnak tűnő, de természettudományos módszerekkel kellően még nem bizonyított tétel ismételt és mind biztosabb megerősítését, mely szerint a honfoglalás kori ezüstartgyak (pontosabban ezüst alapú ötvözetből készült tárgyak) alapanyagának előállításához a kalandozásokból származó pénzeket használták (DIENES 1972, 64; RÉVÉSZ

2015, 75–76). A vizsgálatok alapján valószínűsíthetjük, hogy a kiegészítő anyagokkal, elsősorban rézzel való ötvözésük mértéke az esetek többségében feltehetően nem pusztán a véletlen, illetve az ezüsttel való „spórolás” műve, hanem szándékos ötvöztetés. Ezt az ezüst alapú ötvözetek mellett az arany tekintetében is sikerült kimutatni a szeged-öthalmi temető 187. sírjából származó aranytárgyak esetében. Az ezüstartgyakkal kapcsolatban okkal feltételezzük, hogy a korabeli ötvösök valószínűleg ismerték az ezüst-réz ötvözetnek azt az ideális arányát (kb. 72% ezüst és 28% réz), amellyel jóval alacsonyabb, a tiszta ezüstenél (961,78°C) közel 200°C-kal kisebb olvadáspontot (779°C) lehet elérni (BENCZE–SZIGETI 2010, 16. kép; GREIFF 2011, 484). Az ötvöztetkezés (egyik) alapvető célja talán az olvadáspont csökkentése lehetett. Hasonló eredményre és következtetésre jutott Bencze Zoltán és Szigeti Judit is Soroksár (M0 Bp 09) lelőhely 7. sírjában, a nyak körül feltárt ezüstveretek anyagösszetételével kapcsolatban (BENCZE–SZIGETI 2010, 58). A másik, talán ennél is fontosabb cél az ötvöstárgy elkészítéséhez alkalmazni kívánt technikának megfelelő alapanyag elérése, hiszen az öntéssel, illetve a préseléssel vagy ehhez hasonló mechanikai eljárásokkal való megmunkáláshoz más-más anyagösszetétel az ideális. A fémvizsgálatok ugyanakkor arra is rámutattak, hogy egy-egy sír anyagán belül nagy eltérések lehetnek az ott feltárt leletek anyagösszetétele között. A honfoglalás kori ötvös mesterek helyzetét ugyanakkor „könnyítette” e téren az is, hogy a 930–940-es évek észak-itáliai kalandozásai során a hadjáratokban résztvevők már nagyszámú olyan ezüstpénzt kaptak, melyeket nagyobb mennyiségű rézzel keverték. A szeged-kiskundorozsmai 100. sírból ilyen pl. Provence-i Hugo és II. Lothar (931–947) verete (Ltsz.: MFM N 2002.28.5.), ahol az itáliai pénzekenél átlagos 10–12% körüli réztartalom majdnem eléri a 24%-ot. A híres, Liutprandtól származó írásos adat, mely szerint a magyarok rézzel kevert ezüstpénzeket kaptak,¹⁵⁹ immár régészetiileg is kimutatható és alátámasztható.

Az anyagvizsgálatok arra is rámutattak, hogy a veretek alapanyagául szolgáló ezüstötvözet rézzel való, akár nagyfokú (20% fölötti) keverése során fellépő sárgásfehér árnyalat valószínűleg nem okozott különösebb esztétikai problémát, hiszen az jól megférhetett az aranyozott felületek sárgás színével. Hasonló hatást eredményezhetett az aranyozott ezüstartgyak ismételt felhasználása (átöntése) is, ami a

¹⁵⁹ A kérdéstről részletesen ld. HAHN 2006.

vizsgált szeged-kiskundorozsmai veretek esetében ugyan nem jellemző, de amit más lelőhelyek anyagánál több, egymástól független vizsgálat is megerősített (CSEDREKI–LANGÓ–BOLLÓK 2010). Ugyanakkor az ezüst felület színének végleges eléréséhez a korabeli ötvösök szinte biztosan használták az ún. fehérítés nevű eljárást (GREIFF 2011, 485), mely során a tárgyak felületén a réz és más anyagok kivonásával jelentős ezüstdúsulást tudtak elérni.¹⁶⁰

A szeged-kiskundorozsmai vereteken végzett fémvizsgálatok kimutattak olyan elemeket is, bár csak igen kis mértékben, amelyek újdonságnak számítanak. A palladium és a bizmut megfigyelése közül főként az utóbbi lehet érdekes, mivel a 10. századi leletekre vonatkozó archeometriai szakirodalomban ez az elem eddig egyértelműen a dirhemekre volt jellemző (CSEDREKI ET AL. 2015, 354–355). A kiskundorozsmai veretek eddigi, fent bemutatott, új perspektívát nyitó archeometria eredményei mellett ezért is tartjuk fontosnak a jövőben a 10. századi sírokban előforduló valamennyi pénztípus anyagösszetételi jellemzőinek a meghatározását.

Az ezüst alapú ötvözetekből készült tárgyakról összességében elmondható, hogy ebben az időszakban általában ezüsből készítették azokat, többnyire kis mennyiségű réz hozzáadásával (KÓBOR 2004; MEHOFER–GREIFF 2006; CSEDREKI ET AL. 2012). A vizsgált tárgyak összetétele azonban ettől eltérő módon, néha nagyon magas réztartalommal bír. A tiszta vagy magas ezüst ötvözetből (90% feletti ezüsttartalom, 6% réztartalom és mellékelemek) készített tárgyaktól egészen 32%–63% közötti réztartalmú eutektikumokig előfordulnak ebben a csoportban leletek, mely megfigyeléseink szerint nem volt szokványos a kora középkori nyugat-európai és bizánci ékszerek esetében. Az ezüst-ötvözetek olvadáspontjai 780–880°C között mozognak, mely jelentősen ridegebb anyagkeménységgel és rossz mechanikai nyújthatósággal járt együtt, ellentétben a tiszta ezüsből, illetve az alacsony réztartalmú ezüsből álló készítményekkel. Ez utóbbi ötvözetek hidegen jól alakíthatóak és a megmunkálás utolsó fázisaként használt lehűtéssel jól edzhető darabok; azonban ezzel együtt rosszabbul önthetőek. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát 595. sír vereteinek esetében ugyanakkor az is megfigyelhető volt, hogy vannak esetek, amikor az anyagösszetételi adatok nem esnek egybe ezzel az alakíthatósági igényvel.

Az ezüstforrások, alapanyagok esetében elmondható, hogy a dirhemek nyersanyaga rendelkezik a legjobb minőségű ezüsttel, a nyugat-európai érmék az ezüstartalom tekintetében közepes minőségűeknek tekinthetők. Ugyanakkor az ezüst leletekre vonatkozó ólom- és aranytartalom vizsgálatának fontos tanúsága volt, hogy a veretek nem pusztán érmék átöntéséből készültek többnyire. Továbbá ezek a vizsgálatok is számos esetben megerősítették, hogy a tárgyak korábbi veretek újraöntésével készültek, amely ebben az időszakban elterjedt módszer volt és ezt korábbi tanulmányok is alátámasztják (CSEDREKI–KUSTÁR–LANGÓ 2012).

Az aranyleletek kapcsán levonható következtetések szintén tudatos ötvözésre utalnak. A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sírjában megtalált gyűrű és a rombusz alakú préselt veret valószínűleg eltérő alapanyagból készült az elemösszetételben mutatkozó jelentős eltérések alapján. Ez a jelenség néha egy tárgyon belül is kimutatható, melyre a Szeged-Bojárhalom 3. sírból származó gyűrű a példa, melynek foglalatához, valamint a gyűrűkarikához tartozó mérési pontokon az elemösszetételek között eltérés figyelhető meg. A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírjából származó aranytárgyak ugyanakkor hasonló elemösszetételt mutatnak, így valószínűsíthető, hogy az eltérő funkcióban felhasznált aranytárgyakat azonos nyersanyagból, egyazon lemezből vágták ki.

A réz alapú ötvözetekből készült tárgyaknál a Szeged-Bojárhalom 3. sírból való karkötők elemösszetétele nagyfokú hasonlóságot mutatott: a két ón-bronzból készült tárgy nyersanyaga azonos forrásból származhatott. Ezt állapították meg a vizsgálatok a Bordány-Kistemplomtanya 1. sír rozettás lószerszámveretei esetében is. Ráadásul a Szeged-Bojárhalom 3. sírban feltárt karkötők és a bordányi lószerszámveretek anyagösszetételük alapján egy csoportot alkothatnak, így az egymáshoz közel fekvő lelőhelyek esetében korábban nem ismert kapcsolat feltételezhető. Hasonló jelenség figyelhető meg a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sírjában megtalált lábperec és a Hencida-Szerdekhalom 5. sír rozettás lószerszámveretei esetében, igaz itt a leletek régészeti-történeti kapcsolata nehezebben értelmezhető. Ez utóbbiak érdekes összevetésre adtak lehetőséget, mivel az egyik lószerszámveretet az aranyozott-, a másikat pedig az ezüstözött felületű darabok közül

¹⁶⁰ Az ezüstalapú ötvözetekből készült honfoglalás kori veretek anyagösszetételi vizsgálatainál a felszínen jelentkező, makroszkopikusan sokszor észre sem vehető korrózió mellett ennek a műveletnek a hatását is figyelembe kell venni a mérési felületek kiválasztásánál, ha pontos és a tárgy egészére valóban jellemző értékeket kívánunk elérni (GREIFF 2011, 487).

választottuk ki (RÉVÉSZ 1996, 235). Az eltérő felületi kialakítás ellenére a kiválasztott mérési pontokon a tárgyak között nagy hasonlóság figyelhető meg. Ez arra utal, hogy a vizsgált, azonos díszítéssel ellátott bronz tárgyak anyagösszetétele sem minden esetben homogén.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás kori veretek proveniencia vizsgálatára a vizsgált kémiai elemek és a vizsgálatba bevont leletek számának növelése szükséges, mely munka komoly eredményekkel kecsegtet. Mivel egyes esetekben az öntéstechnológia során az alapanyagra jellemző elemarányokban nagy változás következhet be, emiatt a kémiai elemösszetétel alapján történő alapanyagra vonatkozó vizsgálat csak korlátozottan alkalmazható az öntéssel (többszöri átöntéssel) készült régészeti leletek esetében. Ezen vizsgálatok folytatása mellett elsősorban az átkalapálással és/vagy préseléssel készült 10. századi tárgyak vizsgálata lesz kiemelkedően fontos.

*A radiokarbon vizsgálatok eredményeiről és a lehetőségekről*¹⁶¹

Míg a Kárpát-medencei ősrégészeti korok időrendjének meghatározásakor napjainkban már kiindulá-

si alapnak számít a régészeti módszerekkel keltezett kultúrák és horizontok ¹⁴C-es vizsgálattal való ellenőrzésére (pl. RACZKY–HERTELENDI–HORVÁTH 1992, 45; FORENBAHER 1993, 243–244, 249–250, stb.), addig a népvándorlás (STADLER 2000) és Árpád-kor esetében ez a módszer még nem vált széles körben elfogadottá,¹⁶² bár alkalmazására újabban számtalan példát ismerünk. Pedig a történészek részéről hosszú ideje szinte folyamatos az elvárás (pl. KRISTÓ 1997, 253). A Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírt bemutató dolgozatunkban 2002-ben összefoglaltuk a korszak addig ismert ¹⁴C adatait tágabb kitekintésben (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 368–370), melyet 2011-ben számos új, a vizsgált mikrorégióból származó adattal egészítettünk ki (LŐRINCZY–TÜRK 2011, 441–443). Óriási előrelépést hozott e téren a gnadendorfi sírt bemutató 2006-os monográfia, ahol számos rangos mellékletű honfoglalás kori sírból — köztük az általunk vizsgált mikrorégióból is — készítettek és közöltek ¹⁴C adatokat a német és osztrák kollégák (STADLER 2006). Noha a gnadendorfi sír radiokarbon keltezése komoly vitát váltott ki a szakmában (RÉVÉSZ 2006), mi a kalibrációs görbén a módszer 10. századi alkalmazhatóságával kapcsolatban jelentkező problémák (RÉVÉSZ 2015, 77)¹⁶³ ellenére

¹⁶¹ Korábbi megfigyeléseink pontosításában és a fenti fejezet átdolgozásában Siklósi Zsuzsanna (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) nyújtott segítséget, melyet ezúton is köszönünk.

¹⁶² Nem minden alap nélkül, hiszen az őskori keltezésnél elfogadott nagyobb tűréshatárok a kora középkorban gyakorlatilag használhatatlanok voltak (a módszer nehézségeiről legutóbb ld. RÉVÉSZ 2015, 75–78). Az új, AMS típusú mérések nyújtotta szűkebb időhatárok azonban már ebben az időszakban is komoly támpontokat nyújtanak a régészeti keltezéshez, főleg a sírokból előkerült pénzekkel összhangban.

¹⁶³ Révész László 2015-ben publikált dolgozatában hiányolta a hivatkozást, feledékenységre hivatkozva a 2011-es munkánk radiokarbon részénél, a hazai honfoglalás kori kutatás túlzott radiokarbon kritikájával kapcsolatos véleményünkkel kapcsolatban (RÉVÉSZ 2015, 134. j.). A 2011-es dolgozatunk 24. oldalán valóban nem is találhatta, mivel a munka ilyen oldalszámot nem tartalmaz, ellenben a 442. oldalon világosan és egyértelműen feltüntettük azokat a citációkat, amelyekre kijelentésünket alapoztuk. Többek között ez áll a gnadendorfi projektben megvizsgált minták adatainak értékelése kapcsán: „A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, egyelőre a ¹⁴C-es vizsgálatok sem nyújtanak komoly segítséget a honfoglalás kori leletanyag abszolút időrendjének kidolgozásához.”. A szerzőnek a radiokarbon adatokkal kapcsolatban ugyanezen oldalon olvasható megállapításai kapcsán — ahol a vizsgálati mód használhatóságának nehézségeinél számba veszi az eltérő laboratóriumok néha erősen eltérő eredményeit — némi pontosítással élnénk.

A példaként hozott Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír esetében a debreceni és a bécsi laborok adatai között nem pusztán eltérő laborról, hanem eltérő módszerről is szó van: az előbbi hagyományos konvencionális mérés, az utóbbi már AMS. Révész László ugyanitt ismét kifejtette, hogy az 1 Sigma cal. intervallumának és a pénzes sírok *terminus post quem* adatainak eltérése módszertani problémát jelent. Ezt mi magunk is fenntartjuk, ugyanakkor a radiokarbon adatainkat összefoglaló táblázat alapján világos, hogy a kilenc mérési adatnál, ahol pénz áll rendelkezésünkre, mindössze két sírból három ilyen eset van és azok többsége is régebbi típusú mérésekből származik.

Az eltérés okaként felvetett rövid, a mérési hibahatáron belüli időtartam a pénz verése és földbekerülése között véleményünk szerint Kovács László kutatásainak fényében is tartható. Kovács László valóban kimutatta, hogy a 10. századi sírokból feltárt pénzek szűk keltezésre nem használhatók fel általánosan, gyakran csak a 10. század második felében kerülnek földbe. Ugyanakkor sehol nem írta, hogy ez általános érvényű, vagyis, hogy ez minden esetben így történt volna; tehát elképzelhető, hogy vannak olyan esetek, ahol az érmék mégis szűken kelteznek, így nincs mit tételesen megcáfolnunk Kovács László érvelésén. Már csak azért sem, mert azzal a ténnyel, hogy valamennyi, tehát a 10. század közepén,

úgy véljük, hogy a korszak kutatása nem mondhat le erről a keltezési lehetőségről sem. Az érmékkel keltezett sírok újabb mérései megfelelő kontrollt jelentenek, míg az egy sírból származó több minta, valamint az egyes temetők valamennyi sírjából származó kombinált kalibrációk a keltezések olyan további szűkítését teszik lehetővé, melyeket hagyományos tipokronológiai módszerekkel megalapozottan egyelőre még csak nem is remélhetünk.¹⁶⁴

Hatalmas előrelépést jelentenek ugyanakkor módszertani szempontból a konvencionális mellett/helyett az immár általánossá vált AMS vizsgálatokon túl a valószínűség-számítási, statisztikai módszerek (főleg Bayes analízis) feltűnése a népvándorlás kori kutatásban (SIKLÓSI 2014; SIKLÓSI–LŐRINCZY 2015). Utóbbi módszer lényege, hogy az egyéb információkat, elsősorban a sírokban előforduló pénzek nyújtotta *terminus post quem* adatokat, illetve az egy sírból származó több mérés adatait együttesen bevonva a kalibrálásba, tovább pontosítható a ¹⁴C keltezés, elméletileg akár 20–30 év pontosság is megállapítható.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 100. sír kitűnő lehetőséget adott arra, hogy az érmék keltező értékét és a ¹⁴C-es vizsgálat eredményét ütköztessük a régészeti leletanyagból levonható — a temetkezés lehetséges idejére vonatkozó — megfigyelésekkel. Az antropológiai anyagból vett minta alapján mért érték jól illeszkedik a sírból előkerült érmék verési idejéből levonható kronológiai tanuláshoz, amint arra már 2002-ben rámutattunk (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 368–372), de az újabb vizsgálati eredmények is illeszkednek ebbe a rendbe. A rendelkezésünkre álló adatokból az alábbi tanulások vonhatók le. A csontminták koraként a ¹⁴C-es vizsgálat alapján megadott időintervallumból az 1 Sigma cal. eredmények 68,3%-os, a 2 Sigma cal. eredmények 95,4%-os pontosságúak. Az érmés sírok esetében a ¹⁴C-es eredményből biztosan csak az érme verési ideje előtti időszak zárha-

tó ki. Az érmés sírok tehát szűkíthetők a ¹⁴C-es vizsgálat adta időrendi meghatározást, ilyen értelemben tehát segíthetik az eredmények finomítását. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 100. sír maradványaiból eddig összesen négy ¹⁴C vizsgálat áll rendelkezésünkre. Előbb az emberi vázból (50–55 éves), majd a lócsontból (5–5,5 éves kanca) konvencionális radiokarbon kormeghatározás készült a debreceni laboratóriumban (2. táblázat 1, 3; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 369), majd 2006-ban a Gnadendorf-projekt keretében a bécsi laboratóriumban szintén ugyanebből az emberi vázból vett minta, nagyobb pontosságú AMS vizsgálata készült el (2. táblázat 2; STADLER 2006, Abb. 9, 115–116). Végül a lócsontból vett újabb minta AMS mérése készült el a poznani laboratóriumban (2. táblázat 4).

Az első debreceni és a bécsi minta mérési eredménye között a 10. század második felének vonatkozásában jelentősnek mutakozó eltérés miatt vita bontakozott ki a szakirodalomban a radiokarbon módszer 10. századra vonatkozó használhatóságával kapcsolatban (RÉVÉSZ 1998, 527; RÉVÉSZ 2006a, 416; LANGÓ 2007, 224–225; RÉVÉSZ 2015, 75–78). A Peter Stadler által a korszak kutatásában elsőként alkalmazott szekvencia analízis során az említett szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 100. sír ugyanúgy a 10. század harmadik negyedére — és nem későbbi idősakra — került (Phase Magyaren 3; STADLER 2006, Abb. 11), mint az általunk eredetileg javasolt keltezéssel (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 371–372). Az eltérések mellett ugyanakkor az újabb vizsgálatok arra is rámutattak, hogy az embercsontból és az állatcsontból is kaptunk ugyanolyan eredményt, vagyis egykorú eltemetésük ez alapján is megerősítést nyert (154. kép 5–6).

Ezek után különösen kíváncsian vártuk a szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 595. sírből a poznani AMS adatot, ahol a mintavétel az idős (60 év körüli) korában eltemetett emberi vázból (2. táblázat 7), illetve a húsos ételmellékletből (2–3 éves juh comb-

középső harmadában szerzett nyugati pénz a század végéig földbe került, Révész László sem vitatkozik. A radiokarbon mérések hibahatára azonban, amire hivatkoztunk pont ennyi, vagyis ha a veréstől és megszerzéstől számítva nem telt el 30–35 év a földbe kerülésig, akkor ez lehet magyarázat. Meg kell ugyanakkor néznünk, hogy az említett sírokban feltárt régészeti leletanyag cáfolja-e a pénzek szűk keltezésének lehetőségét. A méréseink között megtalálható említett két esetben természetesen lehet mérési hiba is, ugyanakkor a szegvár-óromdűlői 593. sír további mellékletei nem zárják ki ennek lehetőségét, sőt az Árpád-kori pénzek szűk keltezését a szakma többnyire elfogadja, mivel eltérő uralkodók pénzei csak igen ritkán keverednek. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-halomi 100. sír esetében a sírból ismert többi lelet hagyományos tipokronológiai vizsgálata egyik esetben sem zárja ki, hogy a temetkezés megásása 955-ig megtörtént volna. Így ezen felvetésünket, melyet fizikusokkal is egyeztetünk, továbbra is vállalhatónak véljük.

¹⁶⁴ Az utóbbi két évtizedben örömdetesen megszorodott mikroregionális kutatások egyik legfontosabb eredménye és tanulsága az volt, hogy immár gyakorlatilag nincs olyan tárgytypus, melynek egységes, a Kárpát-medence teljese egészére egyformán érvényes általános időrendi helyzete lenne, ha a 10. század belső kronológiáját vizsgáljuk.

csont = 2. táblázat 8; 156. kép 3–4) történt. Az 1, illetve 2 Sigma cal. konfidencia intervallumnak megfelelő kalibrált eredmények első ránézésre a 10. századon belüli pontosabb keltezést nem teszik lehetővé, bár a Provence-i Hugo (926–931) érme alapanyagának kimutatása az egyik veretben (GREIFF 2011) arra utal, hogy 926 előtt nem került sor a sír megásására. Amennyiben a teljes intervallumon belüli évenkénti valószínűségeket mutató grafikonon a 926. év utáni „csúcsoakat”, illetve az azok alatti éveket vesszük figyelembe (a csúcsok alatti évek valószínűsége nagyobb), azt tapasztaljuk, hogy a legvalószínűbb évek a 946–960 körüli idősakra esnek, melyek összhangban vannak a tárgyalt temetkezés hagyományos régészeti keltezésével. A fenti keltezést erősítették meg a temető többi sírjából nyert radiokarbon adatok is (2. táblázat 5–14; 155. kép).

A honfoglalás kori régészetben eddig közölt ¹⁴C adatok száma napjainkra örvendetesen megszorodott (vö. 2. táblázat; 154–157. kép; STADLER 2006; LANGÓ 2007, 222–225), ezek olyan területen nyújtanak számunkra támpontokat a keltezésben, amelyen a hagyományos klasszifikációs-típológiai módszerekkel továbbra sem tudunk megbízható előrelépést tenni. A módszer alkalmazhatóságával kapcsolatban elsősorban azt látjuk, hogy bár néha szélesebb időhatárok között, de valamennyi esetben alapvetően 10. századi értékeket kapunk, vagyis valószínűleg nem kell olyan egykori jelenségekkel számolnunk (pl. jelentős mennyiségű halfogyasztás stb.), melyek kedvezőtlenül befolyásolták volna a radiokarbon mérés eredményeit.¹⁶⁵ Természetesen a kalibrációs görbén a 10. század első felében jelentkező dupla „hurok” (STADLER 2006, 107, Abb. 1) egyelőre még nehézséget okoz az ebből az időszakból származó minták adatainál. Magunk is hangsúlyozzuk, hogy a kalibráció eredményei matematikai és nem történeti modellek, és ugyanez igaz a csoport-kalibrációkra, a szekvencia analízisre és a Bayes modellezésre is, mely egy valószínűségi modell és a lényege épp az, hogy egyéb régészeti információkat is figyelembe tudunk venni, tehát beépíthetünk a kalibrációs modellbe. Ezek a lehető-

ségek munkahipotézisként használva azonban olyan előrelépésre nyújtanak lehetőséget, melyet hagyományos régészeti módszerekkel is tudunk ellenőrizni, hiszen a sírokban előforduló pénzek *terminus post quem* adatai vitán felül állnak.

Az érmével keltezett sírok esetében az, hogy a zárópénz verési ideje esetleg nem esik az 1 Sigma cal. intervallumba,¹⁶⁶ nem a módszer használhatóságát kérdőjelezi meg. A zárópénz verési éve és a 2 Sigma cal. kalibrált érték felső határa közötti időszakot, azon belül is a legmagasabb „csúcs” alatti éveket vettük munkánk során elsődlegesen számításba. Ezt látszik alátámasztani a 100. sír bécsi eredménye, ahol a legnagyobb „csúcs” alatti évek elejére esik a sírban feltárt zárópénz legkorábbi lehetséges verési éve (STADLER 2006, Abb. 1).

A radiokarbon vizsgálatok eredményei ugyanakkor még jelentős továbblépésre adnak lehetőséget a jövőben (RAMSEY 2009). Egyrészt az ún. „nyers” ¹⁴C kor-adatok folyamatosan újrakalibrálhatóak a legfrissebb szoftverekkel, melyek elsősorban kisebb léptékű pontosításokat eredményeztek eddig. Nagyobb lehetőség van ugyanakkor a radiokarbon adatok szekvencia analízisében (vö. STADLER 2006, 116–118), itt ugyanakkor az előzetes tipológiai sorrenden alapuló együttes adatvizsgálat helyett a pénzes sírok zárópénzeinek verési éveit¹⁶⁷ jelentik majd az egzakt támpontot a radiokarbon keltezési határok szűkítéséhez (vö. 2. táblázat 26–31).

A Maros-torkolat nyugati oldalán előkerült néhány temetkezés radiokarbon kormeghatározása ugyanakkor rendkívül korai, a 9. század végi eltemetést valószínűsítő eredményt hozott. A zsombó-ménészjárás-dülői leletből a poznani laborban készített AMS vizsgálat (2. táblázat 25) egy meglehetősen korai, a 9–10. század fordulójára tehető, a korábbi terminológiával „első generációs” eredményt adott (2. táblázat 25; 156. kép 1). A kalibrált adat görbét elemelve a következőket mondhatjuk el. Tekintve, hogy a mai ismereteink szerint régészetileg a 9. század közepe előtt még Kelet-Európában sem számolhatunk a magyarok elődeihez köthető leletanyag-

¹⁶⁵ A fent említett *reservoir effect*, amennyiben fenn is állt esetleg — korábbi megállapításunkkal ellentétben — nem teszi eleve alkalmatlanná a radiokarbon datálási módszert, annak hatását ugyanis a kalibrálásnál be lehet építeni. Ez ma már a tengeri táplálékforrásoknál jól ismert, édesvízi halaknál még kevésbé.

¹⁶⁶ Az 1 Sigma cal. érték elé való „keltezés” oka elméletileg talán abban rejlik, hogy azoknál a radiokarbon keltezéssel vizsgált 10. századi síroknál, ahol ez a jelenség előállt, ott az érme verése, illetve a sírba kerülése között eltelt idő kisebb, mint magának a mérési módszernek a standard hibahatára (± 30 – 35 év). Oross Krisztián (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest) véleményét ezúton is köszönjük.

¹⁶⁷ A kalibráció során a számításhoz megadhatjuk a *terminus post quem*et jelentő évet.

gal, így a 830/840 előtti időszakot figyelmen kívül hagyhatjuk.¹⁶⁸ A görbe ezt követő szakaszán, 872–885 között találjuk a legmagasabb csúcst, vagyis a sír megásására a legnagyobb valószínűséggel — az AMS vizsgálat alapján — ebben az időszakban kerülhetett sor. Az írott források alapján egy magányosan (értsd: a régióban megtelepült nagyobb közösség nélkül) eltemetett „honfoglaló” fegyveres férfi sírja 860-at követően a Kárpát-medencében nem zárható ki.¹⁶⁹ Az adatot természetesen fenntartásokkal kell még kezelnünk annak ismeretében, hogy a kalibrációs görbén 880–910 között egy meredek esésű szakasz figyelhető meg, melynek torzító hatását¹⁷⁰ feltétlenül figyelembe kell venni. Tekintve azonban, hogy a 2004-ben előkerült zombó-ménészjárasi sírba egy 60 évnél idősebb embert temettek, a fenti kitételek mellett is egy feltehetően még a Kárpátoktól keletre született személy temetkezéséről van szó.

Hasonló jelenséget figyelhettünk meg a szeged-öthalmi temető 36., 124., 132. és 237. számú sírjaiban is (2. táblázat 15–17, 22; 156. kép 2–6). Ezek a temetkezések tehát megalapozott kiindulópontot nyújt(hat)nak a még etelközi szállásterület hagyatékának tartható Szubbotcy-lelethorizont sírjainak csontanyagával való rokonsági kapcsolatot kimutató archaeogenetikai, illetve a migrációs kérdésekben manapság általánosan használt stroncium izotópos vizsgálatokhoz. Ezek várható eredményei közvetve újabb részletekkel járulhatnak hozzá a magyar honfoglalás időrendjének és lefolyásának az eddigieknél differenciáltabb megismeréséhez.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt temető értékelésében a legmeglepőbb eredményeket a radiokarbon kormeghatározások adták. Ez alapján a temető két használati fázisáról beszélhetünk, mivel úgy tűnik, a 8 sír időbeni eloszlása nem lineáris, hanem két jól körülhatárolt horizontra oszlik. A 36., 124., 132. és 237. sírnál még a tágabb, 2 Sigma cal. eredmények felső időhatárai sem lépik át a 895. évet, az 1 Sigma cal. eredmények felső időhatárai a sírok 874–891 közötti megásását valószínűsítik, me-

lyet az ember és állatcsontból mért adatok egyaránt alátámasztanak (2. táblázat 15–17, 22; 156. kép 2–6). A temető másik három temetkezése, a 257., 187., 150. sír¹⁷¹ viszont a 10. század későbbi időszakára keltezhető leginkább. A 150. sír 1 Sigma cal. eredménye a temetés legkorábbi időpontjaként 965-re mutat, míg a 257. sír esetében ez az adat 989, de a 187. sír sem valószínű, hogy 937 előtt megásásra került (2. táblázat 19–21; 157. kép 2–5). Ez alapján úgy tűnik, hogy az utóbbi sírok egy időrendi horizontot alkotnak a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temetővel és a hosszúhát-halomi sírral, melyet egyébként a régészeti leletanyagban mutatkozó kapcsolatok is megerősítenek. Vagyis a két szeged-öthalmi sírcsoport között — némi átmenettel — mintegy fél évszázadnyi eltérés mutatkozik, de a mellékletek általános jellege miatt hagyományos régészeti-tipológiai módszerekkel ezt nem tudjuk kimutatni. Meglepő, de a korai és késői sírok elhelyezkedése egyébként nem szignifikáns: a 36. és 124. korai sírok ugyan viszonylag közel, a szórt szerkezetű temetőben 35 m-re helyezkednek el egymástól, de a 237. számú korai és a 257. késői temetkezésekről is ugyanez mondható el. Nehéz megállapítani, hogy a később ide temetkező csoport láthat-e a korábbi sírhalmokat, de épp az utóbb említett sírpár alapján feltételezhetjük. A radiokarbon vizsgálatok eredményei szerint tehát a 150. és a 257. számú sírok a legkésőbbiek a temetőben, míg a legkorábban megásott sírokban eltemetettek: a 36. számú (895-ig megásott) sírban nyugvó *maturus* férfi, illetve a 124. számú, (897-ig megásott)¹⁷² sírban nyugvó *senium* korú férfi minden bizonnyal még az etelközi szállásokon, a Kárpátoktól keletre született. A 187. sírban eltemetett fiatal férfi sírjának megásásánál így a 915. év a *terminus post quem*, amely a radiokarbon vizsgálat 1 Sigma cal. értékével összhangban áll: 915–969 (45%). Ezt az itt feltárt állatcsontból végzett mérés 1 Sigma cal. kalibrált értéke is alátámasztja: 937–975 (38,8%).

Összefoglalva úgy véljük, hogy bár valóban kel-
lő kritikával kell kezelni a természettudományos

¹⁶⁸ A 9. század második felénél korábbi, a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott források bizonytalanságával kapcsolatban legutóbb ld. POLGÁR 2012, 20–21. A szintén itt felmerülő Sarkel-kérdéssel kapcsolatban legutóbb ld. POLGÁR 2012, 22–23; TÜRK 2012.

¹⁶⁹ Ezt fenntarthatónak véljük akkor is, ha épp a 862-es adat magyarokhoz kötésével kapcsolatban merült fel komoly kétség. Róna-Tas András ugyanis a „...qui Ungri vocantur” szöveg helyet későbbi betoldásként értelmezte, így ez a forrás feltehetően nem a magyarokról szól, ld. RÓNA-TAS 2001, 15–16. A kérdéstről továbbá ld. HLÖBLING 2010, 605. j.

¹⁷⁰ Ezt kiküszöbölni csak a kalibrációs görbe javításával tudja majd a kutatás, melyhez pl. a korszak dendrokronológiai fámintáinak évgűrűnkénti kalibrálásának irányába lehetne elindulni.

¹⁷¹ A 236. sírból származó minta mérése nem hozott eredményt.

¹⁷² A fenti két adat a 2 Sigma cal. adatoknak a temetésre vonatkozó legkésőbbi évszámait (2. táblázat 15–16).

módszereket és eredményeiket, ám az eddigi problémák inkább csak a módszer újdonságából következő ismerethiányból fakadtak a korszak kutatásában. A magyar népvándorlás- és honfoglalás kori régészeti kutatás nem mondhat le egy olyan módszer folyamatos teszteléséről és alkalmazásáról, melyet világszerte sikerrel alkalmaznak.¹⁷³

A Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának belső, relatív kronológiájában az elmúlt években, elsősorban a regionális kutatások és

a részletes elemzések eredményeként komoly nehézségek jelentkeztek. Noha a tipokronológiai kutatásokról nem mondhatunk le, úgy tűnik, pusztán ennek segítségével nem tudunk előrelépni a honfoglalás kori leletanyag évtized pontosságú abszolút keltezésében sem. A radiokarbon mérések adatai jól ellenőrizhetők a sírokban feltárt zárópénzek adatai alapján, melyek segítségével a jövőben további kalibrációs modellezések is alkalmazhatóak a szűkebb keltezés érdekében.

No.	Lelőhely/minta	Laborkód	¹⁴ C kor	Kalibrált radiokarbon adat (68,2%)	Kalibrált radiokarbon adat (95,4%)	Az érme verési ideje/ hagyományos régészeti kor
1.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír/ <i>senium</i> korú férfi	deb-8072	1180±30BP	799–888	774–955	II. Lothar (946–950) <i>tpq.</i> 946
2.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír/ <i>senium</i> korú férfi	VERA-2699	1104±30BP	895–925 (27.1%) 935–985 (41.1%)	880–1020	II. Lothar (946–950) <i>tpq.</i> 946
3.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír/5–5,5 éves kanca	deb-8126	1146±32BP	874–962	800–976	II. Lothar (946–950) <i>tpq.</i> 946
4.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír/5–5,5 éves kanca	Poz-42741	1180±30BP	781–888	771–965	II. Lothar (946–950) <i>tpq.</i> 946
5.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42743	1140±30BP	879–905 (20.0%) 912–971 (48.2%)	781–790 (2.2%) 808–982 (93.2%)	–
6.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 594. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42744	1175±30BP	900–918 (17.0%) 966–1015 (51.2%)	895–927 (24.3%) 935–1020 (71.1%)	–
7.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír/ <i>maturus</i> korú nő	Poz-32658	1125±30BP	890–905 (12.7%) 910–975 (55.5%)	810–850 (3.0%) 860–1000 (92.4%)	valószínűsíthető <i>tpq.</i> 926/ Provence-i Hugo (926–931) érméje egy veretben
8.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír/2-3 éves juh combcsont	Poz-42760	1120±30BP	893–905 (10.8%) 912–971 (57.4%)	784–787 (0.3%) 823–842 (1.9%) 862–994 (93.2%)	valószínűsíthető <i>tpq.</i> 926/ Provence-i Hugo (926–931) érméje egy veretben
9.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 596. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42745	1075±35BP	900–918 (17.4%) 965–1016 (50.8%)	894–1020 (95.4%)	–
10.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 597. sír/ <i>infans</i> I. korú gyermek	Poz-42747	1110±30BP	895–925 (29.2%) 937–976 (39.0%)	880–1014 (95.4%)	–
11.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 600. sír/ <i>adultus</i> korú nő	Poz-42748	1120±30BP	893–905 (10.8%) 912–971 (57.4%)	784–787 (0.3%) 823–842 (1.9%) 862–994 (93.2%)	–
12.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 650. sír/ <i>maturus</i> korú férfi(?)	Poz-42749	1145±30BP	832–836 (1.8%) 869–905 (23.9%) 912–970 (42.5%)	780–792 (3.3%) 805–978 (92.1%)	–
13.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 701. sír/ <i>infans</i> I. korú gyermek	Poz-42750	1070±30BP	903–915 (12.4%) 969–1016 (55.8%)	895–925 (21.4%) 936–1021 (74.0%)	–

¹⁷³ A későbbiekben a Maros-torkolat honfoglalás kori temetkezéseinek még hiányzó radiokarbon kormeghatározásai mellett a Maros-völgy, illetve a Körös-torkolat mindkét oldalának újabban feltárt temetkezéseiből nyert adatokkal együtt egy nagyobb időrendi dolgozatban kívánunk visszatérni az Alsó-Tisza-völgy 10–11. századi településtörténetének átfogó kérdésére.

No.	Lelőhely/minta	Laborkód	¹⁴ C kor	Kalibrált radiokarbon adat (68,2%)	Kalibrált radiokarbon adat (95,4%)	Az érme verési ideje/ hagyományos régészeti kor
14.	Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 720. sír/ <i>infans</i> II. korú gyermek	Poz-42753	1070±30BP	903–915 (12.4%) 969–1016 (55.8%)	895–925 (21.4%) 936–1021 (74.0%)	–
15.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 36. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42783	1200±30BP	780–874 (68.2%)	712–746 (6.4%) 766–895 (87.7%) 925–937 (1.3%)	–
16.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 124. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42782	1195±30BP	780–792 (9.4%) 805–877 (58.8%)	717–744 (4.4%) 768–897 (88.8%) 923–940 (2.2%)	–
17.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 132. sír/ <i>maturus</i> korú férfi	Poz-42778	1175±30BP	782–790 (6.1%) 809–891 (62.1%)	774–900 (83.1%) 917–965 (12.3%)	–
18.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 132. sír/1¼–2 éves mén	Poz-42793	1150±30BP	827–840 (6.0%) 865–902 (26.2%) 916–967 (36.0%)	780–792 (4.3%) 805–973 (91.1%)	–
19.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 150. sír/ <i>senium</i> korú férfi(?)	Poz-42785	1070±30BP	903–915 (12.4%) 969–1016 (55.8%)	895–925 (21.4%) 936–1021 (74.0%)	–
20.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sír/ <i>juvenis</i> korú férfi	Poz-42779	1145±25BP	875–903 (23.2%) 915–969 (45.0%)	781–790 (2.3%) 808–975 (93.1%)	Berengar imperator (915–924) tpq. 915
21.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sír/1½ éves mén	Poz-42795	1110±25BP	895–925 (29.4%) 937–975 (38.8%)	887–990 (95.4%)	Berengar imperator (915–924) tpq. 915
22.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 237. sír/ <i>maturus</i> korú nő	Poz-42777	1180±30BP	781–791 (6.9%) 807–888 (61.3%)	771–900 (86.1%) 917–965 (9.3%)	–
23.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 257. sír/ <i>infans</i> I. korú gyermek	Poz-42786	1040±25BP	989–1019 (68.2%)	902–915 (3.7%) 969–1029 (91.7%)	–
24.	Szeged-Öthalom, V. homokbánya 257. sír/2 éves mén	Poz-42792	1095±25BP	898–920 (24.9%) 946–986 (43.3%)	891–996 (93.8%) 1006–1012 (1.6%)	–
25.	Zsombó-Ménészjárás-dűlő/ <i>senilis</i> korú férfi	Poz-32657	1185±30BP	780–790 (6.7%) 800–890 (61.5%)	720–740 (1.9%) 770–900 (87.7%) 910–950 (5.8%)	–
26.	Szeged-Csongrádi sugárút 1. sír/ <i>adultus</i> korú férfi	Poz-42757	1140±35BP	872AD (68.2%) 974AD	780–792 (3.1%) 805–984 (92.3%)	VII. Konstantin – II. Romanos (948–959) tpq. 948
27.	Szegvár-Oromdűlő 289. sír/ <i>juvenis</i> korú nő	deb-5212	885±39BP	1143–1212 (68.2%)	1032–1248 (95.4%)	Salamon denár (1063–1074) CNH 20, H 15 tpq. 1063
28.	Szegvár-Oromdűlő 376. sír/ <i>adultus</i> korú férfi	deb-5204	915±30BP	1045–1095 (45.7%) 1120–1142 (17.1%) 1147–1160 (10.4%)	1025–1205 (95.4%)	I. András denár (1046–1060) CNH 13, H 9 tpq. 1046
29.	Szegvár-Oromdűlő 593. sír/ <i>maturus</i> korú nő	deb-5202	960±26BP	1025–1048 (23.8%) 1080–1123 (34.8%) 1138–1149 (9.5%)	1011–1172 (95.4%)	Salamon denár (1063–1074) CNH 20, H 15 tpq. 1063
30.	Szegvár-Oromdűlő 630. sír/ <i>adultus</i> korú nő	deb-5240	955±45BP	1016–1170 (68.2%)	1002–1197 (95.4%)	I. András denár (1046–1060) CNH 13, H 9 tpq. 1046
31.	Szegvár-Oromdűlő 767. sír/ <i>adultus</i> korú nő	deb-5214	948±37BP	1021–1168 (68.2%)	1008–1192 (95.4%)	I. András denár (1046–1060) CNH 13, H 9 tpq. 1046

2. táblázat: A vizsgálatba bevont temetkezések individuálisan kalibrált radiokarbon mérési eredményei, illetve pénzleletei

Tab. 2: Die Ergebnisse der individuell kalibrierten Radiokarbonmessungen zu den untersuchten Bestattungen bzw. die Münzfunde

Az embertani és az archaeogenetikai vizsgálatokról

Az elhunytak életkori és nemi jellemzői. A vizsgálatba bevont magányos és szállási temetők egyik sajátossága az elhunytak életkori és nemi aránytalansága. A Szeged-Algyőn és Sándorfalva-Eperjesen feltárt temetőkön kívül 36 lelőhely 116 temetkezéséről van több-kevesebb információnk. A rendelkezésre álló — elsősorban antropológia, másodsorban régészeti — leletanyag tanúsága szerint 42 férfit, 26 nőt és 9 gyermeket lehetett azonosítani. Az antropológiai vizsgálatok — döntő módon az elmúlt két évtizedben feltárássra került leletanyag — alapján (MARCSIK 2015a) 48 esetben sikerült az elhunytak elhalálozási életkorcsoportját meghatározni: 8 *infans* I–II, 2 *juvenis*, 7 *adultus*, 3 meghatározhatatlan korú felnőtt, 21 *maturus*, 6 *senium*. Ezek alapján az érett felnőtt életkorcsoportban elhunytak aránya kiemelkedően magas. Ezen belül az embertanilag vizsgálható férfiak 75%-a *maturus* és *senium* életkorcsoportban halt meg. Az érett felnőtt életkorcsoportban elhunytak területen belüli eloszlása egyenletesnek mondható (már amennyire ennek megállapítására lehetőséget biztosít a régi feltárásokból származó antropológiai leletanyag hiánya). Ugyanez állapítható meg a *maturus* és *senium* életkorcsoportban meghalt férfiak esetében is a magányos sírok és a kis sírszámú temetőknél egyaránt.

A *maturus* és *senium* korban elhunyt férfiak 50%-a mellé temettek el — döntő többségében — vasmerevítő tegezt, nyílvevesszőkkel és csontmerevítőes íjakat. Szálfegyver — három szablya, két szablamarkolatú kard és egy kétélű kard — öt temető 6 férfisírjából (14%) került elő. A teljes területen megfigyelhető a fegyvermelléklet-adás szokása (csontos íj+tegez+nyílhegyek), ezek bizonyos fokú koncentrációja a vasmerevítőes tegezek esetében csupán Szeged-Öthalom, V. homokbánya, a szálfegyverek és tegez tekintetében Szeged-Csongrádi úti temetőben valószínűsíthető.

A metrikus és morfológiai jellemzők régészeti vonatkozásai. A mikrorégió honfoglalás kori népességének embertani összetételéről, sajátossága-

iról annak ellenére se volt sok ismeretünk, hogy mintegy 330–350, a 10. századra keltezhető temetkezés előkerülésére van több-kevesebb adatunk. De a lelőhelyek alig több mint egyharmadáról került múzeumi gyűjteménybe antropológiai lelet.¹⁷⁴ A vizsgálható embertani anyag döntő többségét a szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi temetőből (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015) előkerült leletanyag adja. A rendelkezésre álló csontanyag adatfelvétele, vizsgálata és értékelése is megtörtént (MARCSIK 2015a). Így elmondhatjuk, a területről ma ismert és vizsgálható antropológiai anyagot a teljesség igényével tették közzé.

Míg Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes embertani anyaga teljesen europid és a két temető közössége szinte egy népességnek tekinthető, addig a kis sírszámú temetők népessége vegyes embertani képet mutat. Ez jelentős különbség, hiszen az antropológiai vizsgálatra alkalmas koponya és vázmaradványok aránya nagyban eltér egymástól: a kis sírszámú temetők és magányos sírok értékelhető anyaga a két nagy sírszámú temető leleteinek alig 45%-a!

A lelőhelyek döntő többségét a magányos sírok és a kis sírszámú temetők adják, ahol a 80 vizsgálható vázmaradvány és a régészeti leletek alapján¹⁷⁵ a férfiak, és az idős felnőttek túlsúlya figyelhető meg. A metrikus és a morfológiai jelek szerint a vizsgálható egyének között dominánsak az europidok, kisebb számban, de vannak europo-mongolidok, illetve mongolidok, de nem elhanyagolható a „moid” jelleggel rendelkező europidok száma sem (MARCSIK 2015a, 9. táblázat). Ez nagyjából megegyezik a Duna–Tisza közéről közel 20 éve elvégzett biometria vizsgálatok eredményével (ÉRY 1994), azonban ebben a vizsgálatban a nevezett régió területéről származó embertani anyag nem szerepelt. Éry Kinga hangsúlyozta, hogy a Duna–Tisza közti 'A' csoportra az europidokon kívül az europo-mongolid csoporthoz tartozó turanid típus előfordulása a jellemző.

A mostani vizsgálatba bevont leletanyag alapján ezt nem lehet megerősíteni, mivel az itteni 11 europo-mongolid közül csak kettő tartozik a turanid

¹⁷⁴ A gyűjteménybe került leletanyagnak csak egy része jó megtartású, döntő többségében változó, gyakran töredékes (pl. a rablások következtében), metrikus adatok felvételére csak kevés koponya volt alkalmas.

¹⁷⁵ Ehhez a megjegyzéshez figyelembe vettük azoknak a lelőhelyeknek a régészeti leletanyagát is, ahonnan embertani anyagot nem ismerünk ugyan, de a sírmellékletek egyértelművé teszik, hogy női vagy férfi sír került-e elő. Az eltemetett felnőttek túlsúlyának értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy egyes kis sírszámú temetők feltárásnál (pl. Szatymaz-Katonapart, Szeged-Kiskundorozsma-Subasa) hiányoznak a gyermeksírok, míg más lelőhelyek esetében (pl. Szeged-Csongrádi út, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát) az előkerült temetkezések negyede, harmada gyermeksírral volt.

típushoz, a többi meghatározhatatlan volt. Négy közösségben éltek (Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje, Szeged-Csongrádi út, Zsombó-Bábadűlő), de csoportjuk legnagyobb számban a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú temető lakosságára volt jellemző. Nem különböznek se halotti viseletükben, se temetkezési szokásukban a régióban élőkétől annak ellenére, hogy volt köztük, akit nemesfémekkel gazdagon (595. sír, turanid típus), míg másokat igen szegényesen temettek el.

A négy mongolidnak meghatározott egyén három közösségben (Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje, Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő, Szeged-Öthalom, V. homokbánya) élt. Az előzőekhez hasonlóan róluk is elmondhatjuk, semmiben nem különböztek a szűkebb földrajzi környezetükben élőkétől. Hasonlóan fogalmazhatunk a nem kis számú „moid” jelleggel bíró europid taxonómiai típusúak esetében is.

Nem csak a régióban, hanem egy közösségen belül is heterogén volt a lakosság. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhátú temetőben az eltemetettek egyik csoportja europo-mongolid, míg a másik europid jellegzetességet mutat. A leggazdagabb, legidősebb, *senium* korú nő (595. sír) europo-mongolid (turanid) jelleggel bír, és morfológiailag legjobban „Bene vitéhez” hasonlít (LŐRINCZY-TÜRK 2011, 440).

A Szeged-Csongrádi úti temető vegyes ember-tani képét a domináns europidok mellett az europo-mongolidok jelentik. A Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjén feltárt sírok taxonómiai vizsgálatát anyaga között egy europo-mongolid (turanid), két mongolid, és 6 europid volt. Szeged-Öthalom, V. homokbánya morfológiailag elemezhető három koponyája közül kettő europid, egy mongolid jellegű.

Azok a temetőben eltemetettek, akik változatos morfológiai jegyekkel rendelkeztek, nem különböznek közösségük más tagjaitól se temetkezési szokásukban, sem pedig halotti viseletükben.

A trepanációs esetek régészeti vonatkozásai. A Kárpát-medence 10–11. századi antropológiai hagyatékában az eltemetettek koponyáin három alapvető trepanációs alaptípust különböztethetünk meg: a kultikus, a sebészi és a jelképes trepanációt. A kérdés legutóbbi, 2013-ban készült összefoglalása immár 307 esetet foglalt össze a Kárpát-medencében (SZABÓ 2013).¹⁷⁶ A felgyűjtött esetek mintegy ötöde a Dél-Alföld térségéből származik. Amennyiben

a Duna–Tisza közének Pest megyei, alföldi részét is beleszámítjuk, ez a szám a másfélszerese. A Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában egyértelműen megállapítható, hogy a 10. században gyakoribb a szokás, az esetek 68%-a jelképes, míg 27%-a sebészi trepanáció, míg a fennmaradó 5%-nál mindkettő előfordul. Az általunk vizsgált mikrorégióra alapvetően a jelképes trepanációk a jellemzőbbek. A 2013-ban ismert 211 jelképes trepanáció 56%-a a 10. századra, 38%-a 11. századra keltezhető, bár fontos hangsúlyozni, hogy a két időszak pontos elkülönítése nem minden esetben egyértelmű. A 11. századtól lecsökkent a beavatkozások száma, de nem tűnt el a kereszténység felvételével, még a jelképes trepanációk esetében sem. A nemek közötti megoszlásban egyértelmű a férfi túlsúly: 64%-ban náluk fordul elő (közöttük 66% a jelképes trepanációk aránya), míg a nőknél ez szám 31%, gyerekeknél pedig gyakorlatilag elenyésző (SZABÓ 2013, 13–16). A régészeti kísérőleletek alapján elmondhatjuk, hogy az egykori társadalom valamennyi rétegében gyakorolták, a szegény, illetve gazdag mellékletű sírok esetében egyaránt előfordul (SZABÓ 2013, 34–35).

A Maros-torkolattal szembeni régió magányos temetkezései és kis sírszámú temetői közül 6 lelőhelyről 7 sebészi és jelképes trepanációt ismerünk. Az esetek többségében europid, míg egy esetben europo-mongolid jelleggel bíró öt férfin és két nőn végezték el a műtétet. A három sebészi (Szeged-Öthalom, V. homokbánya, két eset Szeged-Csongrádi út) és öt jelképes (Algyő-Távvezetékindító-állomás, Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földje, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom, Zsombó-Ménészjárás-dűlő) trepanációt túléltek régészeti jellemzőiben nem különböznek el közösségük tagjaitól, de vannak olyan sajátosságaik, melyeket meg kell említenünk, annak ellenére, hogy a kis esetszám miatt megalapozott következtetésekre még nem adnak lehetőséget.

Öt esetben az elhunytat részleges lóval, két-két esetben halotti obulussal és körárokkaal kerített halom alá temették. A területen ritka szálfehyverek közül kettő kapott mellékletül szablyát. A fentiekhez kapcsolódik a szeged-algyői temető, ahol jelképes trepanációt négy férfi és négy nő esetében figyeltek meg (MARCSIK–JUST–SZALAI 2015, 380).

A két éremmellékletes sír alapján területünkön a jelképes és a sebészi trepanáció a 10. század második harmadában biztosan ismert gyakorlat volt.

¹⁷⁶ Köszönetünket fejezzük ki Lunczner-Szabó Ágnesnek a kézirat ismeretért és a hivatkozás lehetőségért.

Az *archaeogenetikai vizsgálatok régészeti vonatkozásai*. Az elmúlt évtizedben megindult mitokondriális vizsgálatokat régióinkból két kis sírszámú temető (Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Öthalom, V. homokbánya) népességén végezték el (CSÖSZ–MENDE 2011; CSÖSZ–MENDE 2015). Ezek során egyrészt lehetőség nyílt az anyai ági rokonság kizárására, illetve igen ritka haplotípusok esetén lehetett volna valószínűsíteni közvetlen családi kapcsolatokat.

A szeged-kiskundorozsma-hosszúhát-i közösség tagjainak nagy része az európai haplocsoporthoz, míg két személy az ázsiai (100. sír), illetve kelet-eurázsiai csoportokhoz (600. sír) tartozik.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén temetkező közösség tagjainak anyai vonalai olyan heterogének, hogy még haplocsoport szinten sem található egyezés, ami kizárja, hogy az itt eltemetettek között anyai vonalon bármiféle leszármazási kapcsolat lett volna. Míg négy személy (36., 236., 132., 237. sír) ázsiai, addig a másik négy (257., 187., 124., 150. sír) európai eredetű anyai vonalat mutat.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a két temető 9 sírja esetében van lehetőségünk összevetni az embertani és a mtDNS vizsgálatok eddigi eredményeit.¹⁷⁷ A kis esetszám ellenére szinte minden variáció előfordul.

lelőhely	sírszám	embertani típus	anyai vonal
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát	100. sír	europid	ázsiai
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát	595. sír	europo-mongolid	európai
Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát	596. sír	europid	európai
Szeged, Öthalom, V. homokbánya	36. sír	mongolid	ázsiai
Szeged, Öthalom, V. homokbánya	132. sír	europid	ázsiai
Szeged, Öthalom, V. homokbánya	150. sír	europid	európai

A két temető embertani anyagán elvégzett morfológiai és *archaeogenetikai* vizsgálatok eredményei — ha más téren is, de — hasonlóan egymáshoz, egymást szinte kiegészítik: az ide temetkező népeségek igen keverték volt. Ennek ellenére a maradó anyagból készített és ránk maradt temetési mel-

lékleteik és a megfigyelhető temetkezési szokásaik — az apró eltérések ellenére — nem különböznek egymástól. Így az eddigiek értelmében elmondható, hogy a terület 10. század lakóinak „keveredése” jóval a honfoglalást megelőzően kellett, hogy megtörténjen.

Az *archeogenetikai* vizsgálatok nem mutattak ki rokoni kapcsolatokat az öthalmi temetőn belül sem, melynek nem tudjuk pontosan, mi áll a hátterében. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egykor itt élt közösségeket nem családok alkották, pusztán annyit, hogy az itt tárgyalt öthalmi temetőbe valamilyen okból nem temettek egymás közelébe/mellé anyai ági rokonokat. Feltételezhető, hogy egy viszonylag nagy létszámú közösség rövid ideig élt — és temetkezett — a Fehértó közelében, ezért a temetőben egy-egy család előre — egymástól távol — kijelölt területén csak egy-egy, többnyire idős személy vagy gyermek sírjait találjuk.

Az egykori közösség feltételezett mozgására épp az *archeogenetikai* vizsgálatok hoztak bizonyítékot: az öthalmi 236. sírban eltemetett gyermek anyját a közel 140 km-re lévő harta-freifelti temetőben mutatták ki (CSÖSZ–MENDE 2015, 374). Bár a kutatás korábban is feltételezte a közösségek (egyének) mozgását, a mikorégiókon túlnyúló vándorlások kimutatása legalább annyira új fejlemény, miként annak felismerése, hogy a szeged-öthalmi népesség nem tekintette szükségzerűnek a rokonok egy temetőn belüli és egymás közelébe való temetését. Az *archeogenetikai* vizsgálatok ezen eredménye, vagyis hogy inkább temetők között, mint temetőkön belül vannak kapcsolatok, azonban valójában nem kell, hogy meglepje a régészeket. A hasonló övveretek, hajfonatkorongok és egyéb tárgytipusok párhuzamait gyakrabban találjuk másik temetőben, mint ugyanabban. Az algyői közösség leletein belül megfigyelt eltérések kapcsán a közösség eltérő eredetű származására Kürti Béla már korábban is felhívta a figyelmet (KÜRTI 2001, 38).

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ezzel párhuzamosan valószínűsíthető a családi temetkezés a szeged-algyői és a szeged-csongrádi úti temetőben (KÜRTI 1983, 264; KÜRTI 1996; KÜRTI 2001, 38–39). Ez utóbbi temető esetében az antropológiai adatok a 36. és a 38. sírban nyugvók morfológiai (anatómiai) jellegzetességei alapján felvetették

¹⁷⁷ Meg kell jegyezni, hogy a különböző taxonómiai jellegzetességek nem állnak ellentétben a mitokondriális DNS vizsgálatból nyert megfigyelésekkel. A morfológiai jellegzetességeket kialakító genetikai információ a nukleáris genomban kódolt, több gén, géncsoport által befolyásolva, tehát a testi jelleg kialakításában a vizsgált mtDNS-ben kódolt genetikai adatnak nincs szerepe (CSÖSZ–MENDE 2011, 507).

rokonai kapcsolatukat, hasonlóan a szeged-algyői, valamint a Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Á. földjén feltárt szériákban is (MARCSIK 2015a, 446).

Az archeozoológiai leletek régészeti vonatkozásairól

Öt évvel ezelőtt abban reménykedtünk, hogy kellő mennyiségű és minőségű, hiteles feltárásból származó csontanyag alapján a mikrorégió 10. századi állatállományának összetételéről, sajátosságairól képet kaphatunk (LŐRINCZY–TÜRK 2011, 441). Vörös István az elmúlt 15 évben végzett szisztematikus munkája eredményeként a területről ismert 10. századi sírok és temetők állatsont anyaga meghatározásra és publikálásra került (VÖRÖS 1999; VÖRÖS 2000; VÖRÖS 2002; VÖRÖS 2004; VÖRÖS 2011; VÖRÖS 2015), hasonlóan az embertani leletanyaghoz.

A mikrorégió 15 lelőhelyének 61 sírjából származó archaeozoológiai leletek vizsgálata során 7 állatfaj — ló, juh, szarvasmarha, házi lúd, házi tyúk, mezei nyúl és sertés — maradványát lehetett meghatározni. A részleges lovastemetkezések és a csontos ételmellékletek 75%-a férfi sírokból került elő (VÖRÖS 2015, 1. táblázat).

A lószerszámmal együtt eltemetett részleges lómaradványok előfordulnak „szegényes” temetkezések mellékleteiként is, bár a kisszámú, szakszerű feltárásból származó sírok mellett döntő többségében ezek esetlegesen múzeumba került leletegyüttesek, vagy kirabolt — tehát eredetileg gazdag — sírok voltak. A lovastemetkezések döntő többsége — mint ahogy az előzőekben már utaltunk arra —, idős férfisírok mellékleteiként kerültek elő.

Ezek általános, szinte „egyenfelszerelése” 6 esetben a csontlemezes íj és nyílvevesszők, míg 17 temetkezés tartalmazott ezeken kívül még vasmerevítéses tegezt, változó számú vasnyílhegygel. A területről származó kisszámú szablyát vagy szablyamarkolatú kardot tartalmazó sírok mindegyike lovassír volt, hasonlóan az érmékkel — legyen az bizánci vagy nyugat-európai ezüst, illetve dirhem — és ezüst szemfedővel eltemetettek sírjaihoz.

A két gyermek mellett 10 —antropológiai meghatározások alapján — *maturus* és *senium* korú nő mellé temettek részleges lovat. Ezekben az esetekben is az figyelhető meg, ami a férfiaknál, hogy a viszonylag szegényes melléklettel eltemetettek túl a nemesfémből készült leletekben kiemelkedően gazdag nők is kaptak felszereléssel ellátott lovakat. Ez a megfigyelés továbbra is azt erősíti meg, hogy a rítuselem a vizsgált régióban (is) a társadalom széles rétegeinek körében egyformán elterjedt volt.

A mikrorégióban megfigyelt ételmellékletadás szokása egységesnek tekinthető. A halotti útvalólóul adott csontos étel döntő többsége fiatal kiskérődző (juh–kecske) egy-egy húsos testrésze, amiből a feltárások során a *humerus*, kisebb számban a *femur* került elő. Ezekben az esetekben is hasonló megfigyelést tehettünk, mint a részleges lovastemetkezéseknél: az egyes közösségek nemesfémben szegényen és gazdagon, illetve fegyverrel vagy fegyver nélkül eltemetett tagjai egyaránt kaptak a temetés során húsételt, nem tettek köztük ilyen szempontból különbséget. A juh mellett előforduló szarvasmarha, házi szárnyas és sertéscsontok kis számuk miatt következtetésekre nem adnak lehetőséget.¹⁷⁸

NÉHÁNY IDŐRENDI, TELEPÜLÉS- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI MEGJEGYZÉS

A terület természetföldrajzi sajátosságairól a 10. századi lelőhelyek fényében

A dolgozatban vizsgált honfoglalás kori lelőhelyek a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalán, két markánsan elkülönülő tájfeldrajzi alakzat találkozásánál fekszenek (ANDÓ 1995, 1. grafikai melléklet). Kiskundorozsma nyugati határában, a településtől 1,5–2 km-re, ÉK–DNy-i irányban húzódik a Duna–Tisza közti homokhátság peremterülete, melyhez kelet felől folyamatosan emelkedve a Tisza egyko-

ri ártere csatlakozik. Az előbbi, magasabban fekvő térszín jellegzetes fedőanyaga a lösziszapos és lepelhomok. Az Ásotthalom–Domaszék–Dorozsma, illetve a Körös-ér vonalától nyugatra, a Duna–Tisza közti hátság irányában tavakkal és erőkkel egyre kevésbé tagolt a felszín. Valószínűleg ezzel áll összefüggésben, hogy Csongrád megye nyugati határából csak néhány szórványos 10–11. századi lelőhelyet ismerünk (KÜRTI 1994, 372).

A homokhátat keletről mélyebben fekvő, alluviális térszín szegélyezi, mely egykor a Tisza árterü-

¹⁷⁸ A lóhús fogyasztásról ld. a „A csontos húsételről” című bekezdést.

letéhez tartozott és vastag üledékréteg halmozódott fel rajta (ANDÓ 1995, 13). Az egykori ártér területét tavak és időszakos vízfolyások tagolják, amelyek között több halom és kiemelkedés található. Ezek a 1,5–2 m-re kiemelkedő háta többnyire a pleisztocén kori löszfelszín maradványai (ANDÓ 1995, 20), és árvizek esetén is szárazak maradtak. Számos régészeti lelőhely, többek között a Maros-torokkal szemközti 10–11. századi lelőhelyek egy része is ezeken található, pl. Öthalom (KÜRTI 1983, 248–249).

A két terület tengerszint feletti magassága közel 5 m-rel tér el egymástól. A mélyebben fekvő terület tengerszint feletti magassága a Tisza, a Subasai és Maty-éri-csatorna környékén 80 m, a dorozsmai homokhát keleti határterületén pedig 85 m, amely nyugati irányban a megyehatárig 120 m-re emelkedik (ANDÓ 1995, 20, 5. grafikai melléklet).

A vízrajzra jellemző, hogy a legfontosabb vízfolyás a Maty-ér, amely egykor a Tisza holtága volt, és a mainál jóval nagyobb volt a mederzete, mely Dorozsma alatt ágakra bomlott, és a szegedi és algyői határ vízállásaiban végződött (ANDÓ 1995, 27).

Talajtani szempontból elmondható, hogy a homokkal fedett Duna–Tisza közí hátság Tisza-völgygel érintkező keleti peremén, főként a Maty-ér völgyvonalán, művelésre alkalmas mezősi vályogtalaj, a Tisza irányában pedig öntéstalajok és löszhátak találhatók (ANDÓ 1995, 24).

Az általunk ismertetett lelőhelyek az időszakosan vízjárta ártéri rétek nyugati peremterületén fekszenek. A művelésre alkalmas mezősi vályogtalajon végzett növénytermesztés mellett kiemelt szerepe lehetett az állattenyésztésnek, mivel az ártéri rétek nagy mennyiségű állat eltartására voltak alkalmasak.¹⁷⁹

Az itt ismertetett temetők a területi elhelyezkedésüket tekintve a Kürti Béla által bojárhalom–jánosszállási csoportnak nevezett lelőhelyek számát növelik. Ugyanakkor az üllési temetkezések a Duna–Tisza közí homokhátról, olyan területre váltak ismertté, ahonnan eddig nem rendelkezünk a korszakra vonatkozó adatokkal. E lelőhelyek a Ruzsa és Ásotthalom területéről ismert temetkezésekhez kapcsolódnak, földrajzilag az ún. bojárhalom–jánosszállási csoport (KÜRTI 1994, 373–374) és a kiskunhalasi határból ismert (RÉVÉSZ 2001, 68–69) temetkezések között helyezkednek el.

Az újabb lelőhelyek egyrészt igazolják Kürti Béla megfigyelését a jobb és bal parti megtelepedés különbözőségére vonatkozóan. Már hasonló megállapításra jutott Bálint Csanád is. Nála a gazdag ma-

gányos sírok vagy kis sírszámú, rangos temetők a Hampel-féle A, míg a nagyobb sírszámú, folyamatosan használt temetők a Hampel-féle B csoportként szerepeltek hagyományosan (BÁLINT 1980, 43–44). A fentiek alapján felmerül a kérdés, vajon a bojárhalom–jánosszállási csoport valóban elválasztható-e a Duna–Tisza közén különösebb csoportosulás nélkül előforduló lelőhelyektől, vagy a lelőhelyek elhelyezkedésének elsősorban — vagy döntően — természetföldrajzi meghatározottsága van, és a nagy léptékű, illusztrációként használt térképeken itt-ott megmutatkozó sűrűsödésüknek és ritkulásuknak inkább kutatástörténeti indoka lehet. Erre kitűnő példa a kiskundorozsmai lelőhelyek fekvése. Míg az eddig közölt vaktérképeken szinte egy csomóban fordulnak elő (KÜRTI 1994, 1. kép; KÜRTI 1994a, 1. kép), addig a terület földrajzi és vízrajzi viszonyait is bemutató, megfelelő térképen a lelőhelyek elhelyezkedése beszédesebb. A temetőkhez tartozó szállások, települések a környék legjobb minőségű réties/löszös talajú területein, a vizek közvetlen közelében lehetnek, hiszen a temetők is innen ismertek. A Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás és a -Jerney-téglagyár területéről ismert sírok a Nagy-Maty-ér nyugati partjáról, a hosszúhátí és a hosszúhát-halomi a Kis-Maty-ér végétől, míg a szeged-kiskundorozsma-subasai ez utóbbi oldalágának nyugati partjáról került elő (153. kép). A szeged-kiskundorozsma-vöröshomok-dűlői sírban fekvő férfi szállása — a földrajzi közelségük alapján — a Syha-tó vagy a Nagy-széki-tó partján lehetett.

A Maros-torokkal szembeni 10. századi lelőhelyeknél a talajadottságokat tekintve elmondható, hogy a kiskundorozsmai temetkezések a Tisza menti vályogos, löszös talajon helyezkednek el (a vöröshomok-dűlői ennek a peremén), míg az ásthalmi, üllési, a ruzsai és a pusztamérgesi, nem is beszélve az utóbbival közvetlenül szomszédos balotapusztai, valamint a kiskunhalasi lelőhelyekről, a Duna–Tisza közí homokhátságon kerültek elő. Amennyiben ezek közel egyidősek, így ebben az esetben a megtelepedés szempontjából nincs értelme különbséget tenni a talajadottságok között. Lényegesebb szempontnak tűnik azonban a megfelelő minőségű és mennyiségű víz jelenléte vagy hiánya.

Egy adott terület betelepítésében alighanem meghatározó szerepe volt a természetföldrajzi feltételeknek. Mint az előzőekben láttuk, a Duna–Tisza közén szórványos és rövid ideig tartó megtelepedésre utalnak az eddig ismertté vált lelőhelyek, míg

¹⁷⁹ A Felső-Tisza-vidék esetében erről ld. RÉVÉSZ 1996, 11–12.

a Tisza menti sávban, Algyő és Sándorfalva esetében, folyamatos és hosszabb ideig tartó egy helyben lakásra utal a viszonylag magas sírszám és az előkerült leletanyag kora (KÜRTI 1980; FODOR 1985). Véleményünk szerint ennek elsődlegesen természet-földrajzi, éghajlattani magyarázata van.

A 9–10. század folyamán csapadékszegény, száraz klimatikus periódussal számolnak (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994). Ennek egyik lehetséges dél-alföldi igazolását látjuk abban, hogy a Szeged környéki temetők közül néhány igen alacsonyan fekvő területen létesült: az algyői 80,5 a sándorfalvai 79,5–80-as tengerszint feletti magasságon. Mint közzismert, a száraz, csapadékmentes, meleg időszakban az álló- és folyóvizek szintje süllyed, az erek elapadnak, a tavak és mocsarak összehúzódnak. Ugyanakkor például a kiskundorozsmai és a zsombói sírok környezetében a mélyebb területek is több méterrel magasabban fekszenek, mint a szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi temető környezetükből valamelyest kiemelkedő dombjai. Ezek szerint, ha szárazság volt, a népesség nem a Duna–Tisza közti homokhátság belső területeit szállta meg, hanem a magasabb vízhozamú folyók vagy nagyobb kiterjedésű tavak közelébe települt.¹⁸⁰

Eddig a honfoglalók megtelepedését növény-földrajzi és talajtani szempontból vizsgálták (BÁLINT 1980; NÉMETH 1973). A fentiek szerint azonban a Maros-torokkal szemközti tágabb régióban és az adott időszakban ennek másodlagos jelentősége lehetett, hiszen pl. a kiskundorozsmai és a kiskunhalasi talajminőség szempontjából eltérő volt, az előző löszös, az utóbbi homokos, mégis azonos időszakban hasonló társadalmi állású közösségek települtek meg az egymástól eltérő talajfajtákon.

A mikrorégió 8–9. századi településtörténeti előzményei

Az avarok Kárpát-medencei honfoglalását követően a Maros-torkolattal szemben fekvő területen — a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján — a kora avar korban nem települtek meg, mivel nem is-

merünk olyan kora avar kori temetőt, melyet még a 6. században nyitottak meg és használatban lett volna a 7. század első felében. Csak a 7. század közepő-harmadában indult meg a terület benépesítése. Erre utal pl. a szeged-kundombi,¹⁸¹ Szeged-Fehértói A. és a szeged-óthalmi temető néhány sírjának korai típusú lelete, valamint Szeged-Kolozsvártérről ismert szórvány, granulációval díszített, aranyozott bronz gömbcsüngős fülbevaló.

A terület nagyobb arányú benépesítése — első sorban a temetők leletanyaga alapján — a 7. század közepétől indult meg, ami az egyes temetőkben megfigyelhető, egymástól eltérő temetkezési szokások alapján több irányból történhetett. Egyes közösségekre (pl. Szeged-Makkoserdő) az egész és a részleges marhatemetkezések, valamint a fülkesírok ismerete volt a jellemző. E temetőket megnyitó közösségek a Tiszántúl területéről települtek át (BENDE 2012, 111. j.).

Más közösségek (pl. Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár, Szeged-Fehértó A. és B.) temetkezési szokására az ételmelléklet adása volt a jellemző, melyek között a szárnyascsonatok dominanciája a meghatározó, ezeket gyakoriságban a sertéscsonatok előfordulása követte (KÜRTI 1983, 201–202, 296. j.; VÁLYI 2003, 22. j.). A szeged-kiskundorozsmai közösségeknél, a Makkoserdőhöz szinte hasonlóan, a nagykerérdzők (szarvasmarha) dominanciája jellemző: Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő II (MÉSZÁROS ET AL. 2005, 147), Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I. (MÉSZÁROS ET AL. 2005, 151). Viszont ezeknél a temetőknel az áldozati állatok mellékelésének aránya eltörpül az ételadás mellett (BENDE 2012, 666). Regionális vizsgálatok hiányában azt ma még nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy ezek a csoportok az avar birodalmon belüli migráció keretében honnan érkezhettek (BENDE 2006, 101).

Egy harmadik, nagy valószínűséggel a Kárpát-medencén kívülről, keleti irányból érkező közösséget jelez pl. a szeged-baktói és a Szeged-Fehértói B. temető, valamint a (szeged)-átokházi magányos sír. Az egyforma övdíszek és ékszerek nemcsak a te-

¹⁸⁰ Jelzés értékű, hogy míg a kiskundorozsmai lelőhelyek közvetlen környezetében az I. katonai felmérés készítése idején élővíz volt, addig a szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi temető helyén összefüggő vízjárta területet jelöl a térkép.

¹⁸¹ A terület avar kori temetőiről ld. ADAM 2002 vonatkozó címszavait, melyek szerzői Kürti Béla. Terjedelmi korlátok miatt az egyes temetőre vonatkozó főbb adatokat és irodalmi hivatkozásokat itt mellőzzük, azok az előbb említett munkában megtalálhatóak. A 2002 óta ismerté vált lelőhelyekre ld. BÉRES 2002; VÁLYI 2003; MÉSZÁROS ET AL. 2005; SZALONTAI–SZ. WILHELM 2006; MÉSZÁROS ET AL. 2006; SZ. WILHELM 2010; DAIM ET AL. 2011; SZALONTAI–BENEDEK–KÁROLY 2013; SZALONTAI–KÁROLY 2013, illetve egy régi lelőhely első említése HORVÁTH–FOGAS 2011, 239. A terület avar kori történetéről az itteniekhez képest részletesebben, de más megközelítésben KÜRTI 1983, 190–195.

metkezők egyidejűségét, hanem az eddigiektől eltérő, új közösségek megjelenését is jelzik.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján ezt követően a 7–8. század fordulója táján népesítik be az addig lakatlan, a Tisza és a Maty-ér menti területeket (Algyő, Szeged-Tápé, Szeged-Kiskundorozsma, Szentmihálytelek), és ekkor veszik birtokukba az új közösségek a Duna–Tisza közti hátság keleti szélén fekvő Domaszék, Mórahalom, Zákányszék, Bordány, Röske, Pusztamérges, Rúza határrészeit is. Így néhány évtizeden belül jelentősen megnőtt a benépesített terület nagysága, a települések száma és a közösségeken belül a lélekszám is. E közösségek anyagi kultúrája a 7. század utolsó harmadától egységesült, uniformizálódott.

Az általunk vizsgálat alá vett mikrorégióon belül a 7. század harmadik harmadától a települési súlypont egyértelműen Szeged határa. A különböző területekről érkező, eltérő hagyományokkal rendelkező lakosság településterületileg zárt egységet alkotott a Tisza, a Fehértó és a Maty-ér partján. A lakosság 8. századi létszámának növekedését jól jelzi, hogy Szeged északi határában, a Fehértó és a Maty-ér partján egy kb. 2,5 km-es körön belül nyolc késő avar közösség (temető) létezett, közel egy időben (LÖRINCZY–TÜRK–STRAUB 2015, 147).

A mikrorégióból ismert nagyszámú temetőket használó közösségek döntő többsége — a temetkezési szokásokban tükröződő mellékletek alapján — földművelő-állattartó életmódot folytatott, csupán két közösség temetője tért el ezektől jelentősen.

A Tisza jobb partján a szegedi révhez vezető utat — a sírok kardleletei alapján — a 7. század közepe táján a Szeged-Fehértó A. temető férfi tagjai felügyelheték, míg a század harmadik harmadától a Szeged-Fehértó B. temető fegyveresei — a kiemelkedően nagyszámú fegyvermelléklet (kard, íj, tegez stb.) alapján — hivatásszerűen katonáskodó „kísért” tagjai lehettek. Ez utóbbi közösséghez tartozhatott az átokházi magányos sírba üvegbetétes, aranyozott ezüst lemezdiszes övvel, ezüst ivókúrttal, talpas serleggel és ezüstszerelések szablyával eltemetett férfi.

A temetők döntő többségét (pl. Szeged-Makoserdő, Szeged-Fehértó A., Szeged-Öthalom, Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I.) folyamatosan használták egészen — a ma régészetileg követhető

időszakig —, a 9. század középső harmadáig. Nem tapasztalható semmi változás Nagy Károlynak az Északnyugat-Dunántúl területét érintő hadjárata, vagy a kagáni kincstár kifosztása, illetve Krum, és később Omurtag bolgár kán katonai akciója kapcsán. Az avar kaganátus területének szétszakadása nem jelenthette a lakosság nyomtalan eltűnését.

A bolgár kézben lévő dél-erdélyi bányákból kitermelt só (KRISTÓ 1971, 47) a feltételezések szerint a Maroson kerülhetett el a folyó tiszai torkolatáig, majd morva területre a 890-es évek első felében (SZEGFÜ 1983, 247). Ugyanakkor e területen a bolgár fennhatóságra vagy befolyásra se régészeti, se nyelvészeti bizonyíték nem áll rendelkezésre. A Duna–Tisza köze és benne a Maros torkollal szembeni kistáj — avar lakosságával együtt — valószínűleg ütközőzóna szerepét játszotta a frank és a bolgár birodalom közt. A területen új etnikai, katonai-politikai helyzetet a magyarság 9. századi megjelenése jelentett.

Az északkeleti kapcsolatról, antropológiai vonatkozásokkal

A Maros-torkolat nyugati fele 9–10. századi településtörténetének áttekintésében az új öthalmi, illetve zsombói sírok esetében kapott, nagyon korainak tűnő radiokarbon adatok alapvetően új megközelítést igényelnek. Ez akkor is így van, ha a természettudományos módszereket önmagukban nem tartjuk perdöntőnek. A rendelkezésre álló adatok alapján jelenleg úgy látjuk, hogy az általunk vizsgált mikrorégióban a magyar honfoglalás korának nevezett anyagi műveltség első, sporadikus elemei már a 9. század végén feltűntek. Ez ugyanakkor még nem jelenti a terület teljes megszállását és sűrű betelepülését: többnyire magányos vagy kis sírszámú, és fegyveres férfi sírok dominanciája figyelhető meg. A hagyományos régészeti tipokronológiai módszerekkel ez a kérdés ma még nehezen vizsgálható a leletanyag jellegéből fakadóan, ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a korszakból kis számban ismert 9. századi nyugat-európai eredetű pénz közül több is a Dél-Alföldön került elő. A Kárpát-medencében összesen 7 olyan temetkezést tartunk számon, mely csak 9. századi (francia) érmét tartalmaz, ezekből kettő a Maros-völgy, illetve torkolat vidékén látott napvilágot.¹⁸² Bár Kovács

¹⁸² Deszk-Ambrus 10. sír (KOVÁCS 1989, 25); Ipolykiskeszi (Male Kosihi, Sk) 193. és 200. sír (KOVÁCS 1989, 171); Nyitraszentmárton (Nitra-Kostolik sv. Martina, Sk) 209. sír (KOVÁCS 1989, 49); Rád-Kishegy 15. sír (KOVÁCS 1989, 56); Sándorfalva-Eperjes 92. sír (KOVÁCS 1989, 173); Sósartyán-Hosszútető 30. sír (KOVÁCS 1989, 59); Tiszaeszlár-Újtelep 2. sír (KOVÁCS 1989, 70). A kérdésről továbbá ld. Kovács 2011, 55, 150–152.

László ezek földbe kerülését valamennyi esetben a 10. századra tette, hiszen közismert, hogy a 9. századi pénzek jelentős része 10. századival együtt fordul elő. Véleményünk szerint azonban pont a szegényes kísérőleletek miatt lenne fontos a 9. századi földbekerülés lehetőségét radiokarbon kormeghatározásokkal ellenőrizni. A Maros-torkolatnál egymást keresztező kelet–nyugati, illetve észak–déli út stratégiai szempontból a korai megtelepedést, illetve az új fennhatóság megszállását alapvetően indokolta.¹⁸³

A mikrorégió településtörténetében a következő nagyobb állomást a 10. század középső harmadára keltezhető sírok alkotják. Természetesen nem zárjuk ki, hogy a két időszak között folyamatos volt a megtelepedés a térségben — gondoljunk itt pl. a sándorfalva-eperjesi, illetve a szeged-algyői temetőre —, ez azonban a régészeti adatok alapján egyelőre a magányos temetkezések és a kis sírszámú temetők többségénél egzakt módon nehezen bizonyítható. A Duna–Tisza köze déli felének belső, a Tisza völgytől távolabb eső területét a rendelkezésünkre álló adatok alapján a legnagyobb valószínűséggel csak a 10. közepe után, a század második harmadának végén telepítették be, feltehetően fokozatosan, de már sűrűnek mondható településhálózattal. Ez a véleményünk az ismert, immár nagyobb számú sírleletre támaszkodik, ugyanakkor abból a hagyományos megállapításból indul ki, hogy minden temető egy önálló közösséget reprezentál. A szeged-kiskundorozsma-hosszúhátú és a szeged-öthalmi temető archaeogenetikai eredményei — hasonlóan a Kárpát-medence néhány további lelőhelyéhez — ugyanakkor rámutattak az egy-egy temetőn belüli rokoni kapcsolatok hiányára, mely jelen ismereteink szerint csak sokkal mobilabb életmód mellett magyarázható (CSÖSZ–MENDE 2014). Ezek alapján valószínű, hogy az általunk vizsgált mikrorégió területéről ismert egy-egy temető közössége az idők során több temetőkezdeménynek is létrehozója lehetett. A szeged-öthalmi temető esetében nagyobb lélekszá-

mú közösség, igen rövid ideig használt temetőkezdeményeivel lehet számolni. A radiokarbon kormeghatározás alapján pedig úgy tűnik, hogy visszatértek, vagy egy másik közösség használta később a korábbi temető területét.¹⁸⁴ Felvetésünket alátámasztani látszik, hogy szinte kivétel nélkül öregeket temettek, ritkán fiatalokat, és hiányoznak a középkorúak! Megítélésünk szerint a nagy lélekszámmal és a rövid használati idővel magyarázhatóak lennének az egymástól távoli, előre kijelölt temetőrészek első sírjainak elhelyezkedései is az olyan, viszonylag kis sírszámú temetőtípusok esetében, mint a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területéről ismertté vált lelőhely, egyben jelzik a közösség hosszabb időre tervezett letelepedésének szándékát is.

A 10. század közepén érkező népesség eredetére az általuk hátrahagyott leletanyag északkeleti kapcsolatai utalnak. Erre a kapcsolatra már Mesterházy Károly is felhívta a figyelmet. Az általa adott összeállítást (Kecel-Vádéi-dűlő 2. sír, Kiskunfélegyháza-Határdomb: MESTERHÁZY 1990, 241–242) az alábbiakkal egészíthetjük ki.

A zemplénivel egyazon öntőmintából származó kömpöci nagyszíjvég tulajdonosát e kapcsolat alapján Kürti Béla északról származtatta (KÜRTI 1994, 376; KÜRTI 2000, 317).¹⁸⁵ Valószínűtlen, hogy a Dél-Alföld egyetlen arab dirhemének előkerülése a káliz út forgalmával lett volna összefüggésben, inkább az itt eltemetett fegyveres férfi északkeleti kapcsolatát jelzi. A benepusztai veretek némelyike újtegez szegély- vagy peremverete lehetett (MESTERHÁZY 1993, 290), melynek párhuzamai szintén a Felső-Tisza-vidék felé mutatnak. A Jánoshalma-Kisrátráról ismert karéjos veretek analógiái főként a Felső-Tisza-vidékről, valamint a Duna–Tisza közéről ismertek (RÉVÉSZ 1996, 118–119; RÉVÉSZ 2000, 20). A Kiskunhalas-Bodoglárról származó két kisszíjvégnek tökéletes párhuzamairól a karosi II. temető 29. sírjából és Bihar-Somlyóhegyről (RÉVÉSZ 2001, 69) tudunk. A Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sír-

¹⁸³ A fenti kérdésben perdöntő adatokat fognak szolgálni az etelközi szállásokkal feltehetően azonosítható Szubbotcy-horizont hagyatékával való, immár folyamatban lévő bioarchaeológiai vizsgálatok, melyeknél a hazai kontrollanyagot főként az általunk bemutatott korai radiokarbon adatokkal rendelkező temetkezések alkotják, vö. CSÖSZ–LANGÓ–MENDE–TÜRK 2014.

¹⁸⁴ Bár régészetiileg ez nem mindig igazolható, de az antropológiai vizsgálatok kimutatták új népesség megjelenését több temető embertani anyagában (SZATHMÁRY–GUBA 2004, 198). A közösségek közötti mobilitás egyik igazolása a hartai nő és az öthalmi gyermek kapcsolata (CSÖSZ–MENDE 2015, 374).

¹⁸⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy Kürti Béla ismereteivel (KÜRTI 1994, 376) ellentétben a kömpöci oldalpálcás zabláról, kenyelekről és a kétélű kardpenge töredékéről már a leletkataszter is tud (FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, No. 600), a lelőhely szerepel a kétélű kardok listáján is (KOVÁCS 1990, 2. kép; RÉVÉSZ 1996, 124, 555. j., 131). Ugyanakkor nem zárható ki annak lehetősége, hogy a ránk maradt kétélű kardpenge töredéke (KÜRTI 1994, 2. kép 20) esetleg egy szablamarkolatú kardhoz tartozhatott.

ból előkerült ezüstlemezes markolatborítású késnek Karoson (RÉVÉSZ 1996, 26) és Tiszaeszlár-Újtelepen (FODOR 1996, 194) van analógiája.¹⁸⁶

Az övveretek esetében többször megfogalmazásra került, hogy a Kárpát-medencében előkerült példányok mindegyikének van Felső-Tisza-vidéki kapcsolata, de fordítva ez már nem így lehetett, ugyanis a Felső-Tisza-vidékről igen sok olyan veretet ismerünk, melynek máshol nincs párhuzama (RÉVÉSZ 1994, 149; RÉVÉSZ 1996, 203). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bár a vizsgált területről ismert néhány leletnek északkeleti kapcsolata van, ezek közül egyik sem tartozik abba a körbe, melyet Mesterházy Károly az első generáció hagyatékeként határozott meg (MESTERHÁZY 1990, 238–242).

A fentiekhez kapcsolódik, hogy Mesterházy Károly a területünkkel délről határos bácskai részekben a Bodrogyóból származó kitelepítetteket tételez fel (MESTERHÁZY 1995, 1046). Ennek lehetőségéhez lehet adalék a doroszlói sír baltája, melynek párhuzamai a Felső-Tisza-vidéken vannak (FODOR 1981, 152, 154, 156), így a magányosan eltemetett doroszlói harcost a 10. század második felében telepíthették a szóban forgó területre.

A régészeti leletanyag és a népesség északkeleti kapcsolatához újabb támpontot szolgáltatnak az embertani vizsgálatok.

A 10. századi koponyák méretadatainak tanúsága szerint a Duna–Tisza közti népcsoport a Felső-Tisza-vidék, a Vág és a Nyitra közötti térség lakóival együtt a széles koponyájú népesség körébe tartozik, akik között az europa-mongolid elemek gyakrabban fordulnak elő (ÉRY 1994, 219; ÉRY 1996, 948–951). A koponyaméretekre vonatkozó újabb vizsgálatok Éry Kinga kutatásait — a bennünket érintő területre vonatkozóan — annyiban finomították, hogy a Felső-Tisza-vidék és a Duna–Tisza közti terület között egy kelet–nyugati irányú népmozgást valószínűsítettek (SZATHMÁRY 1997). Ez megerősíti a régészeti leletanyag párhuzamainak vizsgálatából levonható tanulságokat.

A 10–11. századi tiszántúli népesség csontvázleleteinek újabb embertani vizsgálatai azt sugallják, hogy a vizsgálatba bevont temetők közösségeiben az ezredfordulón embertanilag kimutatható népcserre történt (SZATHMÁRY–GUBA 2001).

A mikrorégió területéről ismert két nagy sírszámú temető — Szeged-Algyő, Sándorfalva-Eperjes

— 10. századi népességéből a felnőtt korú lakosság — vizsgálatra alkalmas — kisszámú koponyaleleteinek az értékelése és összehasonlító elemzése során (SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015) az alábbi eredményre jutottak. Míg a szeged-algyői férfiak és nők a kraniológiai hasonlóság alapján a dél-tiszántúliakhoz kapcsolódnak leginkább, a sándorfalva-eperjesi lakosság esetében ez a kapcsolat a Duna–Tisza közti lakosság felé irányul.

A következtetések levonásánál azonban óvatosságra int bennünket egyrészt az, hogy igen alacsony a két temetőből származó, értékelhető esetek száma (SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015, 2–3. táblázat), másrészt, hogy az összehasonlító anyag a Duna–Tisza köze északi feléből származik (SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015, 4. táblázat) és hiányzik az általunk tárgyalt terület embertani anyaga.¹⁸⁷ Harmadrészt a Dél-Tiszántúlról a vizsgálatba bevont legdélibb lelőhelyek Mindszent és Mezőkovácsháza, de hiányozik a Maros menti temetők (Deszk, Kiszombor, Szőreg, illetve Hódmezővásárhely-Nagysziget) embertani anyaga.

Megalapozottabbnak tűnik számunkra Marcsik Antónia megállapítása, miszerint Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes népessége teljesen europid volt és a két közösség szinte egy népességnek tekinthető. Ezzel szemben a magányos sírok és a kis sírszámú temetők vegyes embertani képet mutatnak (MARCSIK 2015a, 445). Ez jelentős eltérést jelez, mivel az antropológiai vizsgálatra alkalmas koponya és vázmaradványok száma jelentősen eltér egymástól: a kis sírszámú temetők és magányos sírok értékelhető anyaga a két nagy sírszámú temető leleteinek alig 45%-a!

Szathmáry Lászlónak és munkatársainak véleménye, mely szerint a Tisza, mint szabályozatlan folyó, nem képezhetett ökológiai és adaptációs háttér (SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015, 421) a régészeti adatok fényében is megállja a helyét. Arra, hogy a Tisza nem volt merev határvonal, és a Tisza menti temetők jobban hasonlítanak a tiszántúliakra, mint a Duna–Tisza köziekre, jó példa a régió 7. századi betelepülése, amikor a Duna–Tisza közének Tisza menti sávját jelentős számban az addig a Tiszántúlt megszálló népesség telepítette be (BENDE 2012, 111. j.).

¹⁸⁶ A zempléni szablyát is aranylemezzel borították!

¹⁸⁷ Arra a szerzők is felhívták a figyelmet, hogy a kis sírszámú, de karakterisztikus koponyaalkatuk révén mérvadó lelőhelyeket is be kell vonni a további vizsgálatokba (SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015, 421).

A 10. századi lelőhelyek és a késő középkori úthálózat lehetséges kapcsolatai

A Maros-völgye, az annak déli partján húzódó kereskedelmi út és a folyó torkolatával szembeni terület évezredek óta kulcsfontosságú volt. A Maros-torkolat alatti tiszai átkelőhely, az itt egymást keresztező kelet–nyugati, illetve észak–déli távolsági út találkozásának csomópontja minden időben stratégiai jelentőséggel bírt. Az más kérdés, hogy az erre vonatkozó írott források és régészeti leletek melyik időben, mennyiben igazolják ezt a helyzetet. Míg a Maros-menti kereskedelmi út nyomvonalát szinte kirajzolja a folyó menti római kori (pl. BÉRES–VÖRÖS 1998, BALOGH 2015), gepida (pl. NAGY 1983, 158–159; KÜRTI 2008, 67) és avar kori, valamint a 10. századi temetők (pl. LANGÓ 2014, 429) leletanyagában megtalálható számtalan kereskedelmi árucikk, a torkolattal szembeni területen nem ilyen egyértelmű a helyzet.

Ezen a területen fontos szerepet tulajdonítottak a Szeged környéki lelőhelyek földrajzi elhelyezkedésének (KÜRTI 1983, 146. j.).¹⁸⁸ Ha elfogadjuk azt, hogy a távolsági utak és az úthálózat kialakulása hosszú folyamat — sok esetben több száz, esetleg ezer év — eredménye (GLASER 1930), kísérletet tehetünk pl. az I. katonai térképen rögzített távolsági utak és a 10. századi sírok és temetők topográfiai helyzetének összevetésére.

Ezek alapján véleményünk szerint a szeged-algyői temető közössége a szegedi révtől a Maros-torok feletti tiszai átkelőhöz, a Tiszántúlra (Hódmezővásárhely irányába) vezető utat felügyelhette, míg az északi, Csongrád irányába menő út mellett élő egyik közösség sírját Szeged-Székhalomról ismerjük, és talán a sándorfalva-eperjesi temető közösségét is ehhez, vagy az algyői úthoz lehet kapcsolni, mert ez utóbbi a két út között középen fekszik.¹⁸⁹

Kérdés, vajon melyik útvonalat biztosította a Szeged-Csongrádi úti közösség. Bár a temetőjük a Sándorfalva–Ópusztaszer–Csongrád irányába vezető út keleti oldala mellett került elő, mégis úgy gon-

doljuk, hogy a közösség szállása — stratégiai megfontolások alapján — valószínűbb, hogy az úttól nyugatra, a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén keresztül, északnyugati irányba vezető út és a sándorfalvi út között lehetett.

Településtörténeti szempontból kiemelkedő helyzetben vannak az öthalmi temetők közösségei. A mikrorégió legmagasabb, közel 150 hektáros területének kedvező életföldrajzi- és stratégiai fekvése minden időkben kiemelkedő helyzetet teremtett az itt élőknek. A Fehér-tó és a Maty-ér biztosította a mindenkori vízszükségletet, partjaik mentén megvolt az állattartáshoz szükséges kitűnő talaj. A tiszai rév 5,5 km, a számításba jöhető lehetséges utak nyomvonala — a Káliz út kivételével — 3–7 km-en belül elérhető volt. Az Öthalom dombvonulatán 1200–1300 m-es sugarú körön belül három, egymástól jól elkülöníthető 10. századi temetővel (és minimum ennyi közösséggel) kell számolnunk. A településkonzentráció mellett a Szeged-Öthalom, V. homokbánya területén feltárt — a mikrorégió területén megfigyelt fegyvermelléklet adáshoz képest is — kiemelkedő számú fegyveres sír a területen belül a közösség katonai szerepét jelezheti.¹⁹⁰

Hasonló települési koncentrációt jelez négy kiskundorozsmai lelőhely — Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás, -Jerney-téglagyár, -Subasa, -Vöröshomok-dűlő —, melyek közül a subasai, halomba, illetve halom alá temetettek lehettek talán — teljesen kirabolt sírjaik alapján — a mikrorégió gazdasági és feltehetően a társadalmi ranglétrájának a csúcán. A fentiek alapján tehát egyértelműen ma még nem eldönthető, hogy a szeged-öthalmi, vagy a szeged-kiskundorozsma-subasai közösségnek volt a területen regionális központi szerepe.

A Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás és a -Jerney-téglagyár területéről ismert sírok a Nagy Maty-ér nyugati partjáról, a subasai a Kis Maty-ér oldalágának nyugati partjáról kerültek elő. A vöröshomok-dűlői sírban fekvő férfi szállása — a földrajzi közelségük alapján — a Syha-tó vagy a Nagy

¹⁸⁸ Az általunk vázolt képtől jelentősen eltérő véleménye volt Kürti Bélának (KÜRTI 1983, 258).

¹⁸⁹ A Tisza árterének szélén, északi irányba vezető út avar és honfoglalás kori nyomvonalával, illetve a Szegedtől északra eső terület betelepítésével kapcsolatban komoly kételyek is felmerülhetnek. Bár számtalan esetben számolnak ennek a távolsági (karaván) útnak a meglétével (pl. KÜRTI 1994, 370), igazából a terület átlagos megszállása is nehezen bizonyítható. Sándorfalvától északra alig ismerünk avar temetkezéseket, 10. századi sírokat, temetőket. Az ópusztaszeri három síron (VÁLYI 1994) kívül legközelebb csak a sándorfalvi temetőtől 20 km-re északra fekvő Baks határából ismerünk néhány kis sírszámú 10–11. századi temetőrészletet (BALOGH ET AL. 2016).

¹⁹⁰ A helyszín időtől független stratégiai fontosságát jelzi pl. az alig 2 km-re fekvő szeged-fehértói, nagyszámú, 7. századi fegyveres sír.

széki tó partján lehetett.¹⁹¹ Az említett négy 10. századi temetkezési hely a kiskunhalasi út közelében került elő. Ennek a ténynek további jelentőséget az ad, hogy ugyanennek az útnak a mentén került elő a bordányi lószerszámos női sír, a bordány-meződülői, valamint az Üllés-Petőfi-dülői és az -Árpád-dülői lelőhely. E lelőhelyek elhelyezkedése adalék lehet annak megítéléséhez, hogy az ún. halasi út, amely a Maros-torkolat alatti tiszai átkelőt Halason, Kecelen, Homokmégy-Halmon keresztül köthette össze a Kalocsa környéki dunai átkelőkkal, a 10. század adott periódusában már használatban lehetett (BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2002, 374).

A 11–12. századból adatolható káliz út (GYÖRFFY 1958, 64) nyomvonalának Szeged környéki szakaszát Györffy György Szegedtől délre, a Tisza mellett jelzi (GYÖRFFY 1987, 885). A káliz út 10. századi meglétére, birtoklására vagy biztosítására, egyszóval használatára nincs régészeti bizonyítékunk. Ha a 10. században mégis használatban volt, akkor a mikrorégió területén — földrajzi közelségük okán — a röszei lelőhelyek jöhetnek számításba (BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2002, 375, 75. j.).

Nyitott kérdés, hogy a Maros déli partján fekvő távolsági útnak, a Maros-torkolat alatti tiszai átkelőjét, a révet, a kikötőt a szegedi oldalon kik felügyelték? A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján az átkelőhöz legközelebb a kb. 3,5 km-re fekvő Szeged-Csongrádi úti temető ismert. Nagy valószínűséggel az átkelőt felügyelő közösségnek ennél közelebb kellett laknia (és temetkeznie). Erre ma még nincs régészeti bizonyítékunk, amire egy lehetséges magyarázat a város belterületét fedő kb. 2 méter vastag újkori feltöltés (TÖRÖCSIK 2004, 184). Ezért igen kicsi a remény arra, hogy a különböző földmunkák során 10. századi sírok kerüljenek elő. De a helyzet nem reménytelen.

Erre az utal, hogy a múzeum épülete előtt, a Roosevelttéren 2003-ban végzett szondázó ásatás keretében 4,5 m mélyen objektum nélküli szarmata és római kerámiatöredékek, 5 m mélyen kelta sír került elő (TÖRÖCSIK 2004, 183–184). A Móra Ferenc Múzeum mögötti területen megmaradt 18. századi vármaradvány tetejét fedő, mintegy 1,5 m vastag földrétegből — amelyet szigetelés céljából

1750–1765 között a vártemplom környékéről hordtak fel —, neolit, bronzkori és avar, valamint Árpád-kori perem-, és fazéktöredékek kerültek elő (TÖRÖCSIK 2006). A vártemplom területén végzett ásatás során vaskori és szarmata objektumok váltak ismertté (HORVÁTH-FOGAS 2011, 253), a római útállomásra utaló régészeti emlékek (legutóbb HORVÁTH-FOGAS 2011, 239) és a Szegedi Nemzeti Színház pincéjéből előkerült avar sírok (HORVÁTH-FOGAS 2011, 239) együttesen egy kisebb terület folyamatos lakottságára utalnak. Ezek az adatok azt valószínűsítik, hogy az átkelőtől északra, mintegy 300×200 m-nyi terület szinte folyamatosan lakható és lakott is volt. Ezért logikusan várható itt egy kb. 6000 m²-es területen 10. századi megtelepedésre utaló leletek, sírok előkerülése.

Adalék a terület gazdasági és társadalomtörténeti vizsgálatához a fémvizsgálatok eredményei alapján

A mikrorégió temetői és a tőlük elkülönülő sírok alapján megállapíthatjuk, hogy nemesfémekben gazdagabban mindig a temetőkben temetkeztek, míg a magányos temetkezések — az aranyat, ezüstdíszeket figyelembe véve — szegényebbnek mondhatók. A terület gazdasági és társadalomtörténeti vizsgálatához újabb adalék, hogy a szeged-kiskundorozsma-hosszúhátai temető 595. sírjából előkerült 191 darab ezüstdísz tárgy összsúlya 202,79 g. Ezzel, ezüstgazdagságát tekintve harmadik a szeged-bojárhalmi 3. sír (659 g) és a szeged-algyői 49. sír (335 g) mögött, megelőzve a szeged-algyői 72. sírt (142,4 g). Információ híján az aranytárgyakkal most nem számolhatunk, de Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát az aranyveretekkel és az aranygyűrűvel akár még javíthat a pozícióján. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szeged-kiskundorozsma-subasai temető sírjai korabeli rablásnak estek áldozatul, ezért ilyen szempontú összehasonlításra nem alkalmasak. A szeged-öthalmi temetőben szintén megfigyelhető az a tendencia, hogy nemesfém mennyiségben az egyik sír kiemelkedően gazdag. A 187. sír a 23 db, közel 35 g összsúlyú lemezes aranytárgyával a vizsgált mikrorégió aranyban

¹⁹¹ További adalék lehet a korabeli temetők/települések egymáshoz való kapcsolódásához — legalábbis földrajzi értelemben véve — hogy a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhátához délről legközelebbi temető, a subasai légvonalban mintegy 4,8 km-re, míg a zsombó-bába-dülői északnyugatra 2,8 km-re fekszik. A szeged-kiskundorozsma-vöröshomok-dülői szablamarkolatú kardos férfit sírja 3,6 km-re fekszik a Domaszék-Nógrádi-tanya területén feltárt, veretes övvel eltemetett férfi temetkezésétől (153. kép).

egyik legkiemelkedőbb temetkezése. A különböző lószerszámokon megfigyelt nagyszámú aranyozott ezüstlemez tovább fokozza a temető „gazdagságát”, de a közösségre ebből a szempontból az a jellemző, hogy valamennyi sírjából került elő nemesfém.

Az anyagösszetételi vizsgálatok eredményei ugyanakkor a korábban általánosan elterjedt, pusztán a „nemesfém” veretek súlyára koncentráltó vizsgálatokkal kapcsolatban is elgondolkodtatóak kell, hogy legyenek a kutatás számára. Számos esetben ugyanis a nagy réztartalom miatt kémiai értelemben valójában már nem is beszélhetünk ezüstartárgyakról (KÓBOR 2004, 455). Ezért ha az ezüstnek, mint értékmérőnek a szerepét vesszük alapul a különböző sírok gazdagságának összehasonlításakor, akkor a jövőben szükséges lesz figyelni a veretek ezüstartalmának tisztaságára is. Egy-egy sír, illetve leletegyüttes „gazdagságának” megítélésakor, illetve főként a súly alapján történő összevetésekor azonban a jövőben egyértelműen vizsgálni kell a nemesfémleletek nemesfémtartalmát, az ezüst tisztaságát is. Erre a mindsenti, a gnadendorfi és a hartai temető leletei kapcsán végzett fémvizsgálatok hívták fel a figyelmet. A külsőre azonosnak tűnő ezüstartárgyak tényleges ezüstartalmában igen jelentős különbségek mutatkoztak. Kiváló példa erre a már említett szeged-bojárhalmi 3. sír, melyet a Kárpát-medence „leggazdagabb” sírként tartunk számon, ugyanakkor az eddigi fémvizsgálatok azt mutatták ki, hogy a veretek ezüstartalma 55–58% körül mozog csupán, mely érték az eddig vizsgált leletegyüttesek között az egyik legalacsonyabb.¹⁹² Az ezüst mellett a szeged-őthalmi temető 187. sírjából előkerült aranytárgyak anyagösszetétele is arra utal, hogy tudatosan ötvöztek és az alapanyagból készült új tárgyak nemesfém tartalmát szándékosan csökkentették. Az írott források alapján tudjuk, hogy az egykori vagyoni értékmérők között a selyemtexilek legalább akkora súllyal eshettek latba, mint a nemesfémek (BOLLÓK ET AL. 2009, 158–165).

Megjegyzések a 10. század közepi fejedelmi szálláshely, illetve a terület nemzeti szállásterületének kérdéséhez

A Duna–Tisza köze és annak déli fele — a rendelkezésünkre álló ¹⁴C-es mérések eredményei alapján — a 800-as évek utolsó harmadában került a Kárpát-medencét megszálló magyar törzsszövetség fennhatósága alá, de a terület tényleges benépesítése — a Duna és a Tisza menti sávot kivéve —, csak a 10. század második harmadának végén vagy a harmadik negyedében, fokozatosan történhetett meg.

A 2009-ben feltárt új, szeged-őthalmi temető néhány sírjának, valamint a 2004-ben előkerült zsombó-ménésjárasi sírnak a radiokarbon kormeghatározása arra utal, hogy a honfoglaló magyarság anyagi műveltségével jellemezhető sírok a vizsgált mikrorégióban a 9. század utolsó évtizedeiben már feltűntek. Ennek okát talán a Maros-torkolat valóban stratégiai jelentőségében kereshetjük. Az átkelőhely és a kereskedelmi és/vagy hadi utak birtoklása kulcsfontosságú lehetett. Ezt látszik alátámasztani az erre az időszakra datált sírok jellege is — a fegyvermellékletes sír koncentrációja — a Felső-Tisza-vidéken megfigyeltékhez hasonló.

Az éghajlattani (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994) és a régészeti adatok alapján valószínűsíthető, hogy a bodrogközi népesség egy része az éghajlatváltozás miatt költözött szállásterületéről a Duna–Tisza köze déli felére. Azaz a csapadékosabbá váló éghajlat idején a bodrogközi területek nedvesebbek, tocsogósabbak lettek, tehát alkalmatlanok a további tartózkodásra. A területet vélhetően ez a népesség azért csak a 10. század második felének kezdetén, vagy a század harmadik negyedében kezdte benépesíteni, mert korábban kevésbé volt ideális a megtelepedésre. De ezzel párhuzamosan nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy egyrészt élt még a hagyománya annak, hogy a Kárpát-medence katonai megszállásának idején a népesség egy részének itt volt a szállásterülete egy rövid ideig, másrészt felmerülhet a természetes népszenyülés következtében előállott nagyobb szállásterület igény is.

¹⁹² Az adatokért Suzanne Greiffnak (RGZM) mondunk köszönetet. A mérésekre a mainzi RGZM és a szegedi MFM közös „Münzen und Wohlstand: Multidisziplinäre Untersuchungen zu den reichsten Frauengräber des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert” projektjének keretében került sor (GREIFF–HARTMANN 2011). Ezen vizsgálatokhoz közel 30, a honfoglalás kori sírokban feltárt pénzek teljes spektrumát biztosítottuk a mainzi laboratóriumnak annak érdekében, hogy egy anyagösszetételi skálát kapjunk, illetve adatbázist kezdjünk felállítani. Ehhez tudjuk majd viszonyítani a feltárt vereteink összetételét is, tekintve, hogy a kutatás egyöntetű véleménye szerint a veretek a pénzekből (is) készültek átöntéssel, vagy átkalapálással. Az első eredmények már komoly perspektívát mutattak fel e téren (GREIFF 2011; LŐRINCZY–TÜRK 2011, 438–440). Továbbá jelen kötetben kerülnek bemutatásra a debreceni Atomki laboratóriumában, a sokkal pontosabb PIXE módszerrel kapott mérési eredményeket felhasználó anyagösszetételi vizsgálatok.

Ezzel párhuzamosan — hasonló természetföldrajzi adottságok alapján — a Tisza alsóbb folyása menti területek, pl. a szeged-algyői¹⁹³ és a sándorfalva-eperjesi temető használata feltételezhetően akkor szűnt meg, amikor megkezdődött a belső, a Tisza völgyétől távolabbi — magasabban fekvő — területek északkelet felől történő benépesítése (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 376). Ugyanakkor nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a szeged-algyői és a sándorfalva-eperjesi temető közösségének nem csak az éghajlati változások, hanem az új politikai erőviszonyok, a Felső-Tisza-vidéki népesség megjelenése miatt is el kellett távoznia a területről keleti irányba, a Tiszántúlra.

A Duna–Tisza között eddig ismertté vált magányos sírok és a kis sírszámú temetők nagy száma, valamint a hosszabb ideig, folyamatosan használt 10. századi temetők hiánya arra utal, hogy a Duna–Tisza köze belső területein való megtelepedés nem tarthatott sokáig, mivel a megnyitott temetők első sírjait nem követték újabb temetkezések, a temetőket rövid időn belül felhagyták, és a népesség minden valószínűség szerint továbbköltözött. Ennek oka lehet politikai, de az új lakosság életmódjának nem megfelelő természetföldrajzi tényezők is indokolhatják. A kényszerből ide települt közösségek alkalmasabb időpontban kedvezőbb adottságú területekre vándoroltak.

Miután a Felső-Tisza-vidéken a 10. század derekán megszűnt a fejedelmi szállásterület (RÉVÉSZ 2015, 96), az rövid időre — a 970-es évek elejéig — a Duna–Tisza közére tevődött át egyes feltevések szerint. Később az al-dunai térségben feltűnő bizánci fenyegetettség hatására került az Északkelet-Dunántúlra, a Fehérvár–Esztergom–Óbuda háromszögbe (MAKK 2004).

Bár a 10. századi fejedelmi szállásterület kérdése régészeti úton véleményünk szerint egyelőre nem vizsgálható, a Felső-Tisza-vidék és a Dél-Alföld korabeli régészeti és antropológiai hagyatékában mutatkozó hasonlóságokról már kifejtettük véleményünket. Elmondhatjuk, hogy a 950–970-es években kiemelkedő gazdagságú leleteket (is) ismerünk a vizsgált régióból, ráadásul többnyire kis sírszámú, feltehetően rövid ideig használt temetőkből. Ezek többnyire egységesen a 10. század második felére, középső harmadára keltezhetőek, a gazdag mellékletű női sírokban feltárt nemesfém pedig feltehetően a 940-es évek hadjárataiból származhat; az írott források és a sírokban feltárt pénzek alapján a hon-

foglalók ebben az időszakban jutottak a legnagyobb mennyiségben nemesfémhez.

Ezt a kronológiai és történeti koncepciót mind a Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100., valamint a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 187. sírból származó érmék, mind pedig a radiokarbon vizsgálatok alapján, továbbá a Duna–Tisza köze északi felében az elmúlt években előkerült új, kiemelkedő gazdagságú leletek — pl. Dabas-Felsőbesnyő (FÜREDI 2012, 9–10), Bugyi-Felsővány (FÜREDI 2012a, 10–12) — régészeti oldalról is megerősíteni látszanak.

A hatalomváltás tehát a Maros-torkolat nyugati oldalán folyamatosan ment végbe a 9. század utolsó harmadában. Bár az avar kori népességet mind a hagyományos antropológiai, mind pedig az archaeogenetikai módszerekkel sikerült nyomokban kimutatni a 10–11. századi népességben, még további kutatásokra van szükség az átmenet folyamatának antropológiai magyarázatára. A Homokmégy–Székesen feltárt nagy sírszámú 10–11. századi temetőben az avar kori temetkezési rítus több eleme (pl. sírépítmenyes temetkezések, stb.) kimutatható (GALLINA–VARGA 2013, 128), így az avar továbbélés kérdésének (VARGA 2013, 316). az eddigieknél árnyaltabb megválaszolására a Dél-Alföld Duna–Tisza közti részén jó esély mutatkozik a jövőben. A területen valószínűsíthető avar továbbélés arra is utalhat/bizonyíték, hogy a terület, bár alkalmas volt a megélhetésre, de nem volt ideális a honfoglaló magyarok életmódja számára, illetve, hogy az új népesség létszáma a honfoglalást követő első évtizedekben nem tette szükségessé és lehetővé a terület sűrű megszállását.

Ugyanakkor a Maros-torkolat valóban stratégiai fontosságú terület volt, melynek birtoklása az átkelőhelyek, kereskedelmi és/vagy hadi utak csomópontjában kulcsfontosságú lehetett. Amennyiben az általunk bemutatott sírok kronológiája helytálló, a jövőben az írott források adatai mellett régészeti leletekkel is tudunk érvelni a magyar honfoglalás, mint tudatos, de folyamatszerűen végrehajtott esemény volt, mely a 9. század 60-as, 70-es éveitől megkezdődhetett. Az általunk bemutatott, korinak tartható radiokarbon adatok összhangban vannak a magyarok Kárpát-medencei feltűnésének az írott forrásokban megőrződött adataival. A Kárpát-medence tudatos birtokba vételének folyamatára is utalnak ezek az információk, mivel úgy tűnik, hogy nem a teljes magyar katonai kontingens tért vissza innen a 895 előtti hadmozdulatokból az ekkor a

¹⁹³ „Úgy tűnik, 970 táján lezárul az algyői és a két öthalmi temető, ekkor kezdődik a kiskundorozsmai határ benépesítése, megindulnak az első temetkezések a Szeged-Csongrádi úti és a makkoserdei temetőekben” (KÜRTI 1983, 271).

Dnyeper folyó középső folyása mentén lévő magyar szállásterületekre. Amennyiben ez valóban így volt és erről a szomszédos hatalmak is tudtak, akkor az megkönnyíthette az etelközi besenyő támadás megszervezését és sikerét.

Az elmúlt években teljes egészében feltárt temetők elemzésének megbízható adataival újabb elemeket sikerült a helyükre illeszteni a mikrorégió 10–11. századi történetét illetően, melyek ugyanakkor számos általános kérdést vetnek fel a teljes Kárpát-medence honfoglalás kori időszakát illetően is.

A folyamatos, újabb értékelésekre már csak azért is szükség lesz, mert a legfrissebb eredmények ugyanakkor a megválaszolandó kérdések számát is szaporítják: az archaeogenetikai vizsgálatok meglepő eredményei (CSÖSZ–MENDE 2015) teljesen más egykori „temetőkialakítási” rendszert feltételeznek, mint azt korábban gondoltuk. Hogy ennek kronológiai és/vagy „hitvilági”, esetleg politikai (telepítés) okai voltak, egyelőre nem tudjuk. Választ azonban továbbra is csak a mikroregionális régészeti és a mai ismereteink alapján régészetileg érdemben nem vizsgálható kérdések (pl. évtizedes pontosságú keltezés) természet-tudományos kutatásainak folytatásától remélhetünk, melyekből egyszer kirajzolódik majd a teljes Kárpát-medence 10. századi településtörténeti képe.

A fentiek alapján a Duna–Tisza közén a 10. században történt megtelepedés(ek)nek, illetve a magányos sírok nagy számának és a kis sírszámú temetők rövid időn belüli felhagyásának és a területről történő elköltözésnek több valószínűsíthető indokát lát-

juk. A Kárpát-medencét megszálló magyarságnak a megszállt terület kiterjedéséhez viszonyított relatív kis lélekszámát, a rövid távú éghajlatváltozás következményét, a Duna–Tisza köze belső területeinek a honfoglaló magyarok életmódja számára kedvezőtlen természetföldrajzi adottságait, valamint a 10. század közepének katonai-politikai változásait is ilyen okoknak tarthatjuk.

A Maros-torokkal szembeni régió területén e magányos és kis sírszámú temetőktől függetlenül a század negyedik negyedében,¹⁹⁴ vagy az ezredforduló táján nyitott temetők alapján új jövevényeket tételezhetünk fel (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 377).

Éppen ezért jelenleg nem bizonyítható az a feltételezés, mely a Szeged-Kiskundorozsma tágabb környekéről ismert 10. századi temetkezéseket a később itt élt Dorozsma nemzetséggel kapcsolta össze (BÁLINT 1968, 66–68; KÜRTI 1993, 25; KÜRTI 1994a, 166; MESTERHÁZY 1996, 783; MESTERHÁZY 1998, 31). A Szeged-Kiskundorozsma tágabb határában előkerült és a 10. század harmadik negyedére keltezhető temetkezések nem kapcsolhatók össze egyértelműen a 10. század végén vagy a 11. század elején nyitott ún. köznépi temetőkkel. A hagyományos régészeti keltezési módszerek nehézségei miatt nem tisztázott ma még a vizsgált területen a soros elrendezésű köznépi temetők felső időhatára sem, illetve kapcsolatuk a 11. század végén nyitott templom körüli temetőkkel. A területet később birtokló Dorozsma nemzetségről a legkorábbi forrásadat pedig nem korábbi a 13. század elejénél (PETROVICS 1995, 81).

*

Munkánk és az általunk szerkesztett kötet tanulmányainak összessége kísérlet arra, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet rajzoljunk a Duna–Tisza köze déli felének 10. századi történetéről, nem csupán a régészeti tárgytípológia, de a társtudományok eredményeit is felhasználva. Ha ez a kép legjobb szándékunk ellenére is hézagos, annak elsősorban a területről előkerült régészeti forrásanyag töredékes feltártsága, hiányos dokumentációja, valamint közöletlen volta az oka.

A regionális és mikroregionális elemzések száma az utóbbi években örömteli módon megszaporodott, mely számunkra is komoly ösztönzést jelentett arra, hogy korábban már közölt anyagainkat az új eredmények fényében áttekintsük, mely munka

véleményünk szerint fontos új eredményeket szolgáltatott. Ezért úgy gondoljuk, további hasonló mikroregionális vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy a vizsgált terület 10. századi betelepítésére vonatkozóan általános tanulságokat lehessen megfogalmazni. Szükség van erre azért is, mert egy-egy régió leletanyaga leginkább csak önmagával hasonlítható össze, és korántsem bizonyos, hogy az elemzéséből levonható következtetések a Kárpát-medence egészére érvényesek (RÉVÉSZ 1998, 526).

Reményeink szerint munkánknak folytatói lesznek, akiknek több irányú lehetőségük is adódik: egyrészt hasonló mikroregionális vizsgálatok után az eredmények és következtetések ütköztetése, másrészt a tágabb terület, a Duna–Tisza közének

¹⁹⁴ Például Kiskundorozsma nyugati határárszében a 11. században indult meg a terület betelepítése és a temetők megnyitása alapján (KÜRTI 1994, 378).

vizsgálatába illesztve ellenőrizni az eredményeiket. Továbbá érdemes folytatni a mikrorégiós kutatást a 11–12. századi lelőhelyek — települések, templomok — corpus szintű feldolgozásával, illetve tovább vizsgálni a terület településtörténeti sa-

játosságait. De a jövőben sem feledkezhetünk meg a bioarcheológiai kutatások folytatásáról, mely az újabb feltárások nyújtotta friss régészeti leletek nyújtotta adatokat megsokszorozva a legtöbb információt nyújthatja a jövő kutatása számára.¹⁹⁵

IRODALOM

- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Varia Archaeologica Hungarica 13, Budapest 2002.
- AKSZJONOV–TORTIKA 2001: Аксёнов, В. С. – Тортика, А. А.: *Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации*. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Том 2. Ред.: Евлевский, А. В. Донецк 2001, 191–218.
- AKSZJONOV 2000: Аксёнов, В. С.: *Погребіння з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ 2000.
- ANDÓ 1995: Andó M.: *Természetföldrajzi viszonyok*. In: *Kiskundorozsma*. Szerk: Kövér L. – Tóth S. L. Szeged 1995, 13–36.
- ANDRÁSI 2015: András R.: *10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez*. — *The typochronology of the 10th and 11th century ball buttons in the area of Hajdú-Bihar County and Rétköz. Recent data for the question of the costume in the Hungarian Conquest Period*. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Iuvenum, Sectio Archaeologica, Tomus II. Főszerk.: Révész L. Szeged 2015, 153–176.
- ARBMAN 1940: Arbman, H.: *Birka I. Die Gräber. Tafel*. Stockholm 1940.
- ARBMAN 1943: Arbman, H.: *Birka I. Die Gräber. Text*. Stockholm 1943.
- B. NAGY 2003: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1 (2003) Szeged, 11–298.
- BAKAY 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén*. — *Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung*. Studia Comitatus 6. 1978.
- BÁLINT 1963: Bálint A.: *Kiskundorozsma-Vöröshomok dűlői leletek*. — *Funde von Kiskundorozsma-Vöröshomok*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1963, 91–100.
- BÁLINT 1968: Bálint Cs.: *Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon*. — *Могилы из эпохи завоевания родины на холме „Етналм” близ Сегеда*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968, 47–90.
- BÁLINT 1971: Bálint Cs.: *A ló a pogány magyar hitvilágban*. — *Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970-1 (1970) 31–43.
- BÁLINT 1975: Bálint Cs.: *A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól*. — *On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture*. Archaeologiai Értesítő 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1980: Bálint Cs.: *Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében*. — *Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn*. Ethnographia 41 (1980:1) 35–52.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.
- BALOGH 2015: Balogh Cs.: *Szarmata temető Makó-Igási Járándóban*. — *Sarmatian Cemetery at Makó-Igási Járándó (Country Csongrád, Hungary)*. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája I*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 237–308.
- BALOGH ET AL. 2016: Balogh Cs. – Lőrinczy G. – Türk A. – Varga S.: *Honfoglalás és kora Árpád-kori temető(k) Baks határában. Régészeti adatok Csongrád megye 10–12. századi településtörténetéhez. Appendix. Marcsik Antónia: A baksi kora Árpád-kori temetők antropológiai vizsgálata*. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2016 s. a.

¹⁹⁵ Köszönetet mondunk Balogh Csillának és Füredi Ágnesnek, hogy sokoldalú munkájukkal segítségünkre voltak a kötet végső formájának kialakításában.

- BAYARSAIKHAN 2005: Bayarsaikhan, B.: *Travelling by Mongolian horse*. Ulaanbataar 2005.
- BENCZE-SZIGETI 2010: Bencze Z. – Szigeti J.: *Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09)*. — *Cemetery from the Hungarian conquest period on the route of the M0 ring road*. Budapest Régiségei 42–43 (2009–2010) 2010, 53–80.
- BENDE 2006: Bende, L.: *Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft (Burial customs in the second half of the avar age in the area bordered by the Körös, Tisza and Maros rivers)*. Arrabona 44:1 (2006) 87–110.
- BENDE 2012: Bende L.: *Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös–Tisza–Maros köze késő avar kori temetőiben*. — *Bestattungen mit Pferdegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den späawarezeitlichen Gräberfeldern des Gebietes zwischen Kreisch/Körös, Theiß/Tisza und Mieresch/Maros*. In: Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. — *Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 645–678.
- BENDE-LÖRINCZY 2002: Bende L. – Lőrinczy G.: *Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-Halmon*. — *Ein Gräberfeld und eine Siedlung aus der Frühbronzezeit auf dem Hosszúhát-Hügel in Kiskundorozsma*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 8 (2002) 77–107.
- BENDE-LÖRINCZY 2003: Bende L. – Lőrinczy G.: *Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon*. — *An Early Bronze Age Cemetery and Settlement at Hosszúhát-halom in Kiskundorozsma*. In: Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 47–53.
- BENDE-LÖRINCZY 2005: Bende L. – Lőrinczy G.: *Szeged-Kiskundorozsma, Hosszú-hát*. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Budapest 2005, 284.
- BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: *Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomról*. — *Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.
- BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2003: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: *Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról*. — *A Grave from the Age of the Conquering Magyars in Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom*. In: Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 55–61.
- BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2010: Bende, L. – Lőrinczy, G. – Türk, A.: *Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X–XI вв. в Карпатской котловине и его салтовские параллели*. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. Вопросы межкультурных контактов и межкультурного взаимодействия*. Ред.: Сташенков, Д. А. – Кочкина, А. Ф. – Кузнецова, Л. В. Самара 2010, 244–254.
- BENDE-LÖRINCZY-TÜRK 2013: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: *Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közeli oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytypus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz*. — *A Unique Find with Saltovo Analogies in the 10th Century Material of the Carpathian Basin*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest 2013, 25–68.
- BÉRES 2002: Béres M.: *A régészeti múlt*. In: Szatymaz földje és népe. Szerk.: Péter L. Szeged 2002, 33–62.
- BÉRES-VÖRÖS 1998: Béres M. – Vörös G.: *Korai népvándorlás kori sírok Apátfalváról*. — *Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Apátfalva*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 4 (1998) 177–187.
- BEZUGLOV-NAUMENKO 1999: Bezuglov, S. I. – Naumenko, S. A.: *Kazár kori kurgán az Alsó Donnál*. — *Barrow-grave of Khazarian Age at the Lower Don*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 5 (1999) 397–407.
- BÍRÓ 2013: Bíró Á.: *A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezeken külső forráskritikai problémái*. — *External source critical aspects of 10th–11th century rigid bow applications in the Carpathian basin*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 373–422.
- BÍRÓ 2013a: Bíró Á.: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében. Fegyvertechnológiai és módszertani tanulmányok a honfoglaló magyarok íjairól és a déli importkardok kérdéskörében*. ELTE BTK PhD disszertáció. Budapest 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/biroadam/diss.pdf>.
- BÍRÓ-LANGÓ-TÜRK 2009: Биро, А. – Ланго, Р. – Тюрк, А.: *Роговые накладки лука Карпатской котловины X–XI вв.* — *10th–11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin*. In: *Степи Европы в эпоху средневековья*. 7. Донецк 2009, 407–441.
- BÍRÓ-LANGÓ-TÜRK 2010: Bíró Á. – Langó P. – Türk A.: *Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez*. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3. tábla, 6. sír. — *Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian basin*. Grave 6 at Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla. *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 245–268.

- BLIFEL'D 1977: Бліфельд, Д. І.: *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ 1977.
- ВОКІЙ–PLETNYOVA 1988: Бокий, Н. М. – Плетнёва, С. А.: *Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула*. Советская археология 1988:2, 99–115.
- BOLDOG 2014: Boldog Z.: *Az őv és tartozékai*. In: A honfoglalók viselete. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Magyar Östörténet 1. Budapest 2014, 156–164.
- BOLLÓK 2013: Bollók Á.: *Megjegyzések a honfoglalás kori (öv)veretek kutatásának helyzetéről – kiválasztott problémák. — Remarks on the current state of research on ancient Hungarian (belt) mounts – selected problems*. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 423–446.
- BOLLÓK ET AL. 2009: Bollók, Á. – T. Knotik, M. – Langó, P. – E. Nagy, K. – Türk, A.: *Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Charpathian basin from the 10th–11th century*. Acta Archaeologica Hungaricae 60 (2009) 147–221.
- BÓNA 1980: Bóna, I.: *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*. Acta Archaeologica Hungaricae 32 (1980) 31–95.
- BÓNA 1997: Bóna I.: *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata (1944–1996)*. Magyar Tudomány 104 (1997:12) 1451–1461.
- BÓNA 2000: Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.
- BOZSIK 2003: Bozsi K.: *Szarmata sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen. — Sarmatian graves at site 26/78. in Kiskundorozsma*. In: Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BÖKÖNYI 1974: Bökönyi, S.: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974.
- BÖRZSÖNYI 1903: Börzsönyi A.: *Pogány magyar sírokról*. Archaeologiai Értesítő 1903, 67–70.
- BÖRZSÖNYI 1912: Börzsönyi A.: *Gyömörei sírlelet a honfoglalás korából*. Archaeologiai Értesítő 32 (1912) 214–219.
- BUDINSKÝ-KRIČKA–FETTICH 1973: Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín*. Archaeologica Slovaca – Monographiae 2. Bratislava 1973.
- CHALIKOVA–CHALIKOV 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. H.: *Altungarn an der Kama und im Ural*. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 21. Budapest 1981.
- COUPLAND–GIANAZZA 2015: Coupland, S. – Gianazza, L.: *The context of the Szeged-Öthalom find: Carolingian coins in Hungarian graves and comparable coins in other contemporary hoards. — A szeged-öthalmi temető érméi: összefüggések a honfoglaló magyar sírokban és más európai leletekben előkerült karoling pénzek között*. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 301–324.
- CS. SEBESTYÉN 1932: Cs. Sebestyén K.: *„A sagittis Hungarorum...” A magyarok íjja és nyila*. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régisegtudományi Intézetéből 8 (1932) 167–255.
- CSALLÁNY 1941: Csallány G.: *Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. — Neuere Funde der ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes*. Folia Archaeologica 3–4 (1941) 182–192.
- CSALLÁNY 1956: Csallány D.: *A X. századi avar tovbábelés problémája*. Szabolcs-Szatmári Szemle. Nyíregyháza 1956, 39–48, I–V. t.
- CSALLÁNY 1970: Csallány, D.: *Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken*. Acta Archaeologica Hungaricae 22 (1970) 261–299.
- CSEDREKI ET AL. 2012: Csedreki L. – Kustár R. – Langó P.: *Honfoglalás kori ezüst veretek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel*. In: Környezet – Ember – Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde. Szerk.: Kreiter A. Budapest 2012, 271–278.
- CSEDREKI ET AL. 2015: Csedreki L. – Greiff, S. – Langó P. – Florian, S. – Türk A.: *Honfoglalás kori fémleletek anyagösszetételi vizsgálata készítechnikájuk és nyersanyagforrásuk tükrében. — Untersuchungen zur Materialzusammensetzung der landnahmezeitlichen Metallfunde im Spiegel ihrer Herstellungstechnik und Herkunft des Rohmaterials*. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 325–352.
- CSEDREKI ET AL. 2015a: Csedreki L. – Langó P. – Türk A.: *Honfoglalás kori ezüst tárgyakon végzett XRF és PIXE vizsgálatok összehasonlító módszertani elemzése. — Ergleichende metodische Untersuchung zu XRF- und PIXE- Verfahren bei landnahmezeitlichen Silberfunden*. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 353–362.

- CSEDREKI–LANGÓ–BOLLÓK 2010: Csedreki L. – Langó P. – Bollók Á.: *Honfoglalás kori ezüst ékszerek vizsgálata mikro-PIXE módszerrel*. In: Környezet – Ember – Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2010, 49.
- CSÖSZ–LANGÓ–MENDE–TÜRK 2014: Csősz, A. – Langó, P. – Mende, B. G. – Türk, A.: *Археогенетические исследования на материалах салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса*. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 237–243.
- CSÖSZ–MENDE 2011: Csősz A. – Mende B. G.: *Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát lelőhely 10. századi népességén*. — *Archäogenetische Untersuchungen der Bevölkerung des 10. Jh. am Fundort Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 12 (2011) 505–510.
- CSÖSZ–MENDE 2014: Csősz A. – Mende B. G.: *Be számoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről*. In: *Magyar Östörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár et al. Budapest 2014, 173–179.
- CSÖSZ–MENDE 2015: Csősz A. – Mende B. G.: *Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát és Szeged-Óthalom lelőhelyek 10. századi népességén*. — *Archaeogenetical investigations on the 10th century populations from Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát and Szeged-Óthalom*. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Marostorkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. — *Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung*. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 371–376.
- DABROWSKA 1979: Dabrowska, E.: *Éléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Karpates*. *Acta Archaeologica Hungaricae* 31 (1979) 341–356.
- DAIM ET AL. 2011: Daim, F. – Chameroy, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias, B.: *Császárak, madarak, indadíszek. Egy bizánci övveret a 8. századból és egy új lelet Dél-Magyarországról*. — *Kaiser, Vögel, Rankenwerk. Byzantinischer Gürteldekoration des 8. Jahrhunderts und ein neufund aus Südungarn*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 11 (2012) 337–374.
- DEÁK 2010: Deák A.: *Algyő, Távvezetékindító-álmás*. Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Budapest 2010, 128.
- DEÁK 2012: Deák A.: *Algyő-Távvezeték-indító álmás (Csongrád megye, MOL 1. lelőhely)*. In: *Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2009. évi feltárásáról*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 59–60.
- DEMO 1983: Demo, Ž.: *Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji*. *Podravski Zbornik '83* (1983) 271–301.
- DIENES 1956: Dienes I.: *A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma*. — *Das Pferdegeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956, 36–53.
- DIENES 1956a: Dienes, I.: *Un cimetière de Hongrois conquérants á Bashalom*. *Acta Archaeologica Hungaricae* 8 (1956) 245–277, LVII–LXXII.
- DIENES 1957: Dienes I.: *A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Kiss Lajos ásatása)*. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 24–37.
- DIENES 1963: Dienes I.: *Honfoglalóink halottas szokásának egyik ugor kori eleméről*. — *Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitten der landnehmenden Ungarn*. *Archaeologiai Értesítő* 91 (1963) 108–111.
- DIENES 1966: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok lószerszámainak néhány tanulsága*. — *Quelques enseignements tirés de l'harnachement des Hongrois conquérants*. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 208–234.
- DIENES 1970: Dienes I.: *A honfoglalás kora*. Magyar művészettörténet 1. Budapest 1970.
- DIENES 1972: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.
- DIENES 1973: Dienes I.: *Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről*. — *Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét*. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.
- DIENES 1986: Dienes I.: *A Felső-Tisza vidék a X. században*. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Szerk.: Entz G. Budapest 1986, 92–114.
- DONCHEVA-PETKOVA 2005: Дончева-Петкова, Л. И.: *Одърци 2. Некрополи от XI век*. — *Odartsi. Vol. II. Eleventh Century Cemeteries*. София 2005.
- ENIOSOVA 2012: Eniosova, N. V.: *Tracing the routes of silver procurement to the early urban centre Gnězdovo in the 10th/early 11th centuries*. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Hrsg.: Tobias, B. RGZM-Tagungen, Band 17 (2012) 261–276.
- ERDÉLYI 1964: Erdélyi I.: *A bodrogszerdahelyi (Sreda nad Bodrogom) honfoglalás kori temető*. — *Der landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 4–5 (1961–62) 1964, 17–30.
- ÉRY 1994: Éry K.: *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 217–224.
- ÉRY 1996: Éry K.: *A honfoglaló magyar népesség*. Magyar Tudomány 1996:8, 948–951.

- FÁRI 1992: Fári I.: *Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. — News about archaeological finds and excavations in the Szeged daily papers.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/90-1 (1992) 203–230.
- FÁRI-KÖHEGYI-SZALONTAI 2001: Fári I. – Köhegyi M. – Szalontai Cs.: Reizner János és Hampel József levelezése. — *Der Briefwechsel von János Reizner und József Hampel.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 7 (2001) 393–440.
- FEHÉR 1940: Fehér G.: *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége.* Budapest 1940.
- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter.* Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.
- FETTICH 1937: Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete.* *Archaeologia Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FETTICH 1965: Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc.* *Studia Archaeologica* III, Budapest 1965.
- FODOR 1973: Fodor I.: *Honfoglalás kori régésztünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. — Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie.* *Folia Archaeologica* 24 (1973) 159–176.
- FODOR 1973a: Fodor I.: *Honfoglaláskori művésztünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. — On the problem of the Influence of Iranian art upon Hungarian art in the conquest period (10th century).* *Archaeologiai Értesítő* 100 (1973) 32–41.
- FODOR 1981: Fodor I.: *Honfoglaláskori sír Doroszlón. — Ungarisches grab von Doroszló aus dem 10. Jh.* *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 149–164.
- FODOR 1985: Fodor I.: *Honfoglalás kori temető Sándorfalván. (Előzetes közlemény) — Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. (Vorbericht).* *Acta Antiqua et Archaeologica Suppl.* 5 (1985) 17–33.
- FODOR 1994: Fodor I.: *Leletek Magna Hungáriától Etelközig.* In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 1996: Fodor I.: *Hajdúdorog-Gyúlás; Sándorfalva; Tiszaeszlár-Újtelep; Tiszaeszlár-Bashalom.* In: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 185–190, 193–196, 229–231, 348–351.
- FODOR 2005: Fodor I.: *Az ősi magyar vallásról.* Csodaszarvas I. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2005, 11–34.
- FODOR 2008: Fodor I.: *Olmin dvor. Megjegyzés az orosz őskronika egyik helynévéhez. — Olmin dvor. Bemerkungen zur einem Ortsnamen der Russischen Urchronik.* In: Ünnepi írárok Havas Ferenc tiszteletére. Szerk.: Bereczki A. – Csepregi M. – Klima L. *Uralisztikai Tanulmányok* 18. Budapest 2008, 199–208.
- FODOR 2008a: Fodor I.: *Prémkereskedelem, művészet, hitvilág.* In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön.* Szerk.: Novák L. F. Az Arany János Múzeum Közleményei 9. Nagykörs 2008, 127–192.
- FODOR 2014: Fodor I.: *Honfoglalás kori korongjaink és párhuzamaik. — Die altungarischen Zierscheiben (10. Jh.) und ihre Analogien.* *Folia Archaeologica* 56 (2014) 133–185.
- FORENBAHER 1993: Forenbaher, S.: *Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age.* *Antiquity* 67 (1993) 218–256.
- FÜREDI 2012: Füredi Á.: „Nem múlt el nyomtalanul.” *Honfoglalás kori leletek Pest megyéből. Kiállításvezető. — „It Din't Pass without Trace.” 10th Century Finds from Pest County. guide to the Exhibition.* Szentendre 2012.
- FÜREDI 2012a: Füredi Á.: *Honfoglalás kori tarsoly-lemez Pest megyében. A Bugyi-Felsőványi 2. sír. — Eine landnahmezeitliche Taschenplatte im Kom. Pest. Das Grab 2 von Bugyi-Felsővány.* *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012) 207–234.
- FÜREDI 2014: Füredi Á.: *Bugyi-Felsővány. Dabas-Felsőbesnyő.* In: *A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet 1. A leletektől a viseletekig.* Szerk.: Petkes Zs. – Sudár B. Budapest 2014, 65–71, 72–74.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. I–II. — 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian basin, the Partium and the Banat.* Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.
- GALLINA-VARGA 2013: Gallina Zs. – Varga S.: *10–11. századi köznépi temető Homokmégy-Székesen. — Das Gräberfeld des gemeinen Volkes aus dem 10.–11. Jahrhundert von Homokmégy-Székes.* In: *Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L. – Wolf M. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 127–142.
- GIESLER 1981: Giesler, J.: *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur.* *Prähistorische Zeitschrift* 56 (1981) 3–167.
- GLASER 1930: Glaser L.: *A Dunántúl középkori úthálózata.* *Századok* 1929–1930 (1930) 138–167, 257–285.
- GOLUBJEVA 1965: Голубева, Л. А.: *К истории пластинчатых огней Восточной Европы.* In: *Новое в советской археологии* 130. Ред.: Крупнов, Е. И. Москва 1965, 254–269.
- GOMOLKA-FUCHS 2007: Gomolka-Fuchs, G.: *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus.* In:

- Bülow, G. – Böttger, B. – Conrad, S. – Döhle, B. – Gomolka-Fuchs, G.: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigungs- und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band 6: Ergebnisse und Ausgrabungen 1992–2000. Mainz 2007.
- GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001: Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Veröffentlichungen des Societas Uralo-Altaica 54. Wiesbaden 2001.
- GREIFF 2011: Greiff, S.: *A Szeged-Kiskundorozsma, hosszúhátú ezüstleletek ötvözüestechikai vizsgálata. Adatok a 10. századi fém mellékletek és ezüst-pénzek lehetséges összefüggéseiről*. — *Silberfunde aus Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münz-silber im 10. Jahrhundert*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 11 (2011) 481–491.
- GREIFF 2012: Greiff, S.: *Silver grave goods from early Hungarian contexts: technological implications of debased alloy compositions with zinc, tin and lead*. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Hrsg.: Tobias, B. RGZM – Tagungen, Band 17 (2012) 241–260.
- GREIFF–HARTMANN 2011: Greiff, S. – Hartmann, S.: *Untersuchungen innerhalb der Arbeitsschwerpunkte des Archäometrielabors. Untersuchungen zur Zusammensetzung mittelalterlicher Sielberlegierung*. In: *Jahresbericht RGZM 2010*, 91.
- GYÁNI 2010: Gyáni G.: *A történetírás újragondolása*. — *Rethinking History*. Történelmi Szemle 2006:3-4, 261–273.
- GYÖRFFY 1958: Györffy Gy.: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől a vármegyéig, a törzstől az országig*. Századok 1958, 12–87.
- GYÖRFFY 1984: Györffy Gy.: *A kalandozások kora*. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Székely Gy. – Bartha A. Budapest 1984, 651–716.
- GYÖRFFY 1987: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1987.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: Györffy Gy. – Zólyomi B.: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 13–38.
- HAHN 2006: Hahn, W.: *Die Münzen*. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg.: Daim, F. – Lauermaun, E. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 64. Mainz 2006, 99–106.
- HAMPEL 1896: Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. Budapest 1896.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest 1900, 507–826.
- HAMPEL 1907: Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HARHOIU 1994: Harhoiu, R.: *La Romania all'epoca degli Ostrogoti*. In: I Goti. Eds.: Bierbrauer, V. et al. Milano 1994, 154–163.
- HARHOIU 1998: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. București 1998.
- HLÖBLING 2010: Hlöbling T.: *A honfoglalás forráskritikája II. A hazai kútfoi*. Budapest 2010.
- HORVÁTH 1993: Horváth M. Attila: *Honfoglalás kori leletek Bács-Kiskun megyéből*. — *Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. Находки из погребений эпохи обретения родины области Бач-Кишкун*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31 (1993) 321–350.
- HORVÁTH 2004: Horváth C.: *Láncékszerek a honfoglalás kori leletanyagban*. — *Kettenschmucksachen in dem landnahmezeitlichen Fundmaterial*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 10 (2004) 459–482.
- HORVÁTH 2005: Horváth C.: *Hólyagos és négygömbös fejű gyűrűk honfoglalás kori sírokból*. — *Special rings found in the graves dating to the time of the settlement of Hungarians in the Carpathian basin*. A Déri Múzeum Évkönyve 2004 (2005) 121–148.
- HORVÁTH 2014: Horváth C.: *Győr és Moson megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. — *Graveyards and findings of county Győr and Moson from the Conquest Period and from the Early Árpadian age*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szeged 2014.
- HORVÁTH–FOGAS 2011: Horváth F. – Fogas O.: *A szegedi vár és gótikus vártemplomának régészeti kutatása 1999 és 2010 között*. — *Die archäologische Erforschung der Burg und der gotischen Burkirche in Szeged (1990–2010)*. Archaeologiai Értesítő 136 (2011) 237–268.
- IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996: Ierusalimskaja, A. A. – Borkopp, B.: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg*. München 1996.
- ILJUKOV 2000: Ильюков, Л. С.: *Позднесарматские курганы левобережья реки Сал*. In: *Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона*. I. Ред.: Гурьев, Ю. К. Ростов-на-Дону 2000, 100–140.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. — *Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- JAKAB 2009: Jakab A.: *X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsőszima határából (M3-as autópálya 161. lelőhely)*. — *10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsőszima (Motorway M3, site 161)*.

- A Jósa András Múzeum Évkönyve 51 (2009) 79–149.
- JÓSA 1914: Jósa A.: *Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban*. — *Monumentes de l'époque de la conquête du pays au Comitat Szabolcs*. Archaeologiai Értesítő 34 (1914) 303–340.
- JUHÁSZ 2004: Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár*, FO 68. Eds.: Garam, É. – Vida, T. Monumenta Avarorum Archaeologica 7, Budapest 2004.
- K. VÉGH 1993: K. Végh K.: *A kistokaji honfoglalás kori temető*. — *Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31:1 (1993) 53–103.
- KAZAKOV 1984: Казаков, Е. П.: *Культе конья в средневековых памятниках Евразии*. In: Западная Сибирь в эпоху средневековья. Ред.: Чиндина, Л. А. Томск 1984, 99–110.
- KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. — *Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn)*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS 1985: Kiss, A.: *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Hrsg.: Friesinger, H. – Daim, F. Wien 1985, 218–379.
- KISS 1987: Kiss, A.: *Beigaben von zwei Frauengräber der ungarischen Landnahmezeit (Almásfüzitő, Bugyi)*. Alba Regia 23 (1987) 127–136.
- KISS 1993: Kiss G.: *A vasasszonyfai avar temető lovassírai. A késő avar kori kétkaréjos és lapos rozettás lószerszámveretek*. — *Die Reiterbestattungen des awarischen Gräberfeldes von Vasasszonyfa. Die spätawarenzeitlichen Pferdegeschirrbescläge mit Zweiblätterform und flachen Rosettenform*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31:2 (1993) 197–224.
- KISS 2000: Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincseleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.
- KISS-BARTHA 1970: Kiss A. – Bartha A.: *Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana*. Acta Archaeologica Hungaricae 22 (1970) 219–260.
- KÓBOR 2004: Kóbor B.: *Appendix. A Mindszent-Koszorús-dűlő lelőhely 2. és 3. sírjában feltárt ezüstdíszanyagvizsgálata* — *Appendix. Materialuntersuchung der in der Gräbern 2 und 3 des Fundortes Mindszent-Koszorús-dűlő freigelegten Silbergegenstände*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 10 (2004) 454–457.
- КОМАР 2008: Комар, А. В.: *Древние венгры*. In: Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв. Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 214–216.
- КОМАР 2011: Комар, А. В.: *Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований*. In: Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України 7. Київ 2011, 21–78.
- KOROŠEC 1985: Korošec, P.: *Ungarische Elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*. Arheološki Vestnik 36 (1985) 337–350.
- KOVÁCS 1976: Kovács, L.: *Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár*. Acta Archaeologica Hungaricae 28 (1976) 383–389.
- KOVÁCS 1985: Kovács L.: *A Kárpát-medence IX–X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet*. — *Pièces de monnaie Françaises du IXe et du Xe siècles dans le bassin Carpathique et le mobilier funéraire de Kiskunfélegyháza*. Archaeologiai Értesítő 112 (1985:1) 36–51.
- KOVÁCS 1986: Kovács L.: *A Tiszalúc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 11. századi magyar temető (előzetes jelentés)*. — *Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11. Jh. (Vorbericht)*. Archaeologiai Értesítő 111 (1986) 218–223.
- KOVÁCS 1986a: Kovács, L.: *Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit*. Acta Archaeologica Hungaricae 38 (1986) 195–225.
- KOVÁCS 1988: Kovács L.: *A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről*. — *Über den datierenden wert der Ungarischen Landnahmezeitlichen münzfunde*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 25–26 (1988) 161–175.
- KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Fontes Archaeologici Hungariae 19. Budapest 1989.
- KOVÁCS 1990: Kovács L.: *Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez*. — *Säbel-schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der Ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10–11. Jahrhundert*. Archaeologiai Értesítő 117 (1990) 39–49.
- KOVÁCS 1993: Kovács L.: *A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka)*. — *Zu einigen alten landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, /Csóka/*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92–1 (1993) 37–74.
- KOVÁCS 1994: Kovács, L.: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi-Str.* Varia Archaeologica Hungarica 6, Budapest 1994.
- KOVÁCS 1996: Kovács S. T.: *Régészeti emlékek*. In: Röske földje és népe. Szerk.: Péter L. Szeged 1996, 25–77.
- KOVÁCS 2001: Kovács L.: *A magyar kalandozások*. A Makói Múzeum Füzetei 98 (2001) 5–16.

- KOVÁCS 2004: Kovács L.: *Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban.* — *Münzen in keiner Zierat- oder Schmuckrolle in den landnahmezeitlichen Gräbern.* In: Válogatott a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Monumenta Historica Budapestinensia 14 (2004) 43–49.
- KOVÁCS 2010: Kovács L.: *Fakés egy honfoglaló magyar sírban.* — *Messer aus Holz in einem landnahmezeitlichen Grab.* In: Tanulmánykötet Horváth István 70 éves születésnapjára. Szerk.: Lázár S. – Tari E. Esztergom 2010, 107–137.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról.* — *Über die Beute der ungarischen Streifzüge.* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.
- KOVÁCS 2013: Kovács L.: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat.* — *Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die vorgeschichte (Ein Abriss).* In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Budapest 2013, 511–604.
- KÖHEGYI 1980: Köhegyi, M.: *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras.* Acta Archaeologica Hungaricae 32 (1980) 205–239.
- KÖLTŐ 1990: Költő L.: *A Balatonszemes, Lander Jenő utcai honfoglalás kori lovas sír.* In: Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Szerk.: Reőthy F. – Stirling J. Balatonszemes 1990, 85–101.
- KÖLTŐ 1993: Költő L.: *Honfoglalás kori tegezési sír Vörsön.* — *Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30-31/2 (1993) 433–446.
- KRISTÓ 1971: Kristó Gy.: *A középkori Tápé.* In: Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász A. Tápé 1971, 47–56.
- KRISTÓ 1997: Kristó Gy.: *A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak)* Századok 131 (1997:1) 234–275.
- KRILASZOVA–PODOSZJONOVA 2010: Крыласова, Н. Б. – Подосёнова, Ю. А.: *Прическа, Накосники.* In: Материальная культура Среднего Предуралья в 2 частях. Пермь 2010, 112–124.
- KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014: Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M. – Türk A.: *Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészítések klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiák fényében.* — *The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region.* In: Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 457–496.
- KUBAREV 2005: Кубарев, Г. В.: *Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников).* Новосибирск 2005.
- KULCSÁR 1995: Kulcsár M.: *Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról).* — *Vorherbericht über die Freilegung des Arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs.* (1993–1994) Somogyi Múzeumok Közleményei 11 (1995) 227–238.
- KUN 2005: Kun P.: *Szelek szárnyán. A sztyeppei nomádok lovaskultúrája.* Budapest 2005.
- KUSTÁR–LANGÓ 2003: Kustár R. – Langó P.: *Ezüstbe öltözött lányok. Honfoglalás kori sírok Harta határában.* Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 7. Kalocsa 2003.
- KÜRTI 1973: Kürti B.: *Bordány-Mező-dűlő.* Régészeti Füzetek Ser. I. No. 26. Budapest 1973, 54.
- KÜRTI 1980: Kürti B.: *Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyón. (Előzetes beszámoló)* — *Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978-1979/1 (1980) 323–345.
- KÜRTI 1983: Kürti B.: *Az avarok kora (567/568–805). A táj települési képe. Társadalom. Bizánci kapcsolatok.* In: Szeged története 1. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 170–206, 248–252, 259–267, 269–271.
- KÜRTI 1987: Kürti B.: *Régészeti emlékek.* In: Algyő és népe. Szerk.: Hegyi A. Szeged 1987, 57–80.
- KÜRTI 1992: Kürti B.: *Egy honfoglaláskori tegez maradványainak computer tomográfiai vizsgálata.* Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1991 (1992) 15–19.
- KÜRTI 1993: Kürti B.: *Régi honfoglaló temetők — mai szemmel.* Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1992 (1993) 25–31.
- KÜRTI 1994: Kürti B.: *Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez.* — *Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten.* In: A kőkortól a középkorig. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 369–386.
- KÜRTI 1994a: Kürti B.: *Honfoglalók a Maros-torok táján.* In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 161–170.
- KÜRTI 1996: Kürti B.: *A honfoglaló magyar női viselet. (Leletek és rekonstrukciók.)* — *Die frauentracht der Landnehmenden Ungarn (Funde und Rekonstruktionen.)* In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 148–161.
- KÜRTI 1996a: Kürti B.: *Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton.* In: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 59–64.

- KÜRTI 1997: Kürti B.: *A honfoglalás dél-magyarországi szemszögből*. — *Conquest viewed from the Aspect of Southern Hungary*. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Eds.: Rokay, P. et al. Újvidék–Belgrád 1997, 127–136.
- KÜRTI 1997a: Kürti B.: *Társadalmi változások kutatási lehetőségei egy honfoglalás kori temetőben*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1995/1996 (1997) 21–31.
- KÜRTI 1998: Kürti B.: *Az algyői temetőről röviden*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1997 (1998) 15–36.
- KÜRTI 2000: *Die Nekropole von Szeged-Bojárhalom*. In: *Europas Mitte um 1000*. Katalog. Hrsg.: Wiczorek A. – Hinz, H. M. Stuttgart 2000, 317–325.
- KÜRTI 2001: Kürti B.: *Sírok üzenete. (Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában.)* Algyő 2001.
- KÜRTI 2002: Kürti, B.: *Szeged-Öthalom*. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest 2002, 342.
- KÜRTI 2008: Kürti, B.: *A népvándorláskor első hulláma: a szarmaták (jazigok, roxolánok, alánok). Gepidák. Az avarok kora. Honfoglalók a kiszombori tájon*. In: *Kiszombor története I*. Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 52–91.
- LANGÓ 2000: Langó P.: *Honfoglalás kori temetők Szarvas területén*. — *Landnahmezeitliche Gräberfeld in Szarvas*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 6 (2000) 287–347.
- LANGÓ 2000a: Langó P.: *Megjegyzések a 10–11. századi huzal- és sodrott karperecek kronológiájáról*. — *Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts*. A Jósa András Múzeum Évkönyve 42 (2000) 33–57.
- LANGÓ 2006: Langó P.: „Vadat üzni feljövénnek”. *Limes* 2006:1, 85–106.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ 2014: Langó P.: *Egyedi függő Kiszombor B lelőhelyről*. — *A unique earring from the Kiszombor B site*. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Öpitz *Archaeologica* 6. – MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk. A. Budapest 2014, 427–438.
- LANGÓ-TÜRK 2003: Langó P. – Türk A.: *Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határárszéből*. — *A Grave of a woman at Szentes-Derekegyháza from the age of the Hungarian Conquest*. Szentes 2003.
- LANGÓ-TÜRK 2004: Langó P. – Türk A.: *Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2003 (2004) 203–214.
- LANGÓ-TÜRK 2004a: Langó P. – Türk A.: *Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához)*. — *Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő (Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen)*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–457.
- LÁSZLÓ 1942: László Gy.: *Budapest a népvándorlás korában*. In: *Budapest története I. Budapest az ókorban*. Szerk.: Szendy K. Budapest 1942, 781–818.
- LÁSZLÓ 1943: László Gy.: *A koroncói lelet és honfoglaló magyarok nyerge*. — *Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel*. *Archaeologia Hungarica* 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LAUERMANN 2006: Laueremann, E.: *Fundort, Fundgeschichte, Befund*. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg.: Daim, F. – Laueremann, E. Mainz 2006, 1–28.
- LENHOSSÉK 1882: Lenhossék J.: *A szeged-öthalmi ásatásokról, különösen az ott felfedezett ősmagyar, ó-római és kelta-sírokból talált csontvázokról*. Budapest. 1882.
- LENHOSSÉK 1884: Lenhossék J.: *Die Ausgrabungen zu Szeged-Öthalom in Ungarn, namentlich Die in den Dortigen ur-magyarischen, alt-römischen und keltischen Gräbern aufgefundenen Skelete*. Budapest 1884.
- LIPTÁKOVÁ 1964: Liptáková, Z.: *Dve pohrebiská z X. storočia na Juhozápadnom Slovensku*. — *Zwei Gräberfelder aus dem X. Jahrhundert in der Südwestslowakei*. *ŠtZvAÚSAV* 14 (1964) 237–258.
- LÖRINCZY-STRÁUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: *Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez*. — *Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens*. *Arrabona* 44-1 (2006) 277–314.
- LÖRINCZY-STRÁUB-TÜRK 2015: Lőrinczy G. – Straub P. – Türk A.: *Die Umstrukturierung der Herrschaftsverhältnisse an der Marosmündung zu Beginn des 10. Jahrhunderts anhand der archäologischen Quellen*. — *Changing power relations West of the confluence of the river Maros (southern Hungary) in the 9th and 10th century in the light of archaeological evidence*. In: „Castellum, civitas, urbs” Zentren und Eliten in Frühmittelalterlichen Osmitteluropa centres and Elites in early medieval East-Central Europe. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 6. Hrsg.: O. Heinrich-Tamáska – H.

- Herold – P. Straub – T. Vida. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2015, 381–396.
- LŐRINCZY–SZALONTAI 1993: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: *Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez. I. — Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31 (1993) 279–318.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: *10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közti oldalának 10. századi településtörténetéhez. — Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 12 (2011) 419–479.
- LŐRINCZY–TÜRK–STRAUB 2015: Lőrinczy G. – Türk A. – Straub P.: *Hatalomváltás a Maros-torkolat nyugati oldalán a 9–10. századi településtörténet tükrében. — The change of power in the 9th–10th century history of the settlement on the mouth of the River Maros in the light of archaeological finds.* In: ...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét 2015, 143–165.
- M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- MADARAS 1999: Madaras L.: *Újabb avar kori temetők Szentés határában. — Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung von Szentes.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 5 (1999) 317–345.
- MAKK 2004: Makk F.: *A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században.* In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Budapest 2004, 119–127.
- MAKKAY 1957: Makkay J.: *Honfoglalás kori leletek kerültek elő Nádudvaron.* Hajdú-Bihari Napló 2. (1957. június 20.) 2.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: *Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. (27/71.) lelőhelyen feltárt humán csontváz-anyag. — Humanes Knochenmaterial aus den Fundorten Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát und Kistelek M5 57 (27/71).* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 12 (2011) 493–504.
- MARCSIK 2015: Marcsik A.: *Honfoglalás kori csontvázak Szeged-Óthalom V. homokbánya területéről. — The 10th century skeletal material at Szeged-Óthalom.* In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 363–370.
- MARCSIK 2015a: Marcsik A.: *Embertani adatok a Maros-torokkal szembeni mikrorégió 10. századi történetéhez. — Anthropological data to the 10th century history of a microregion at the site opposite the mouth of the Maros river.* In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 433–464.
- MARCSIK–BERECZKI 2002: Marcsik A. – Bereczki Zs.: *A kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon feltárt honfoglalás kori sír csontvázának embertani jellemzése. — Anthropologische Merkmalanalyse des landnahmezeitlichen Skelettes von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 8 (2002) 403–406.
- MARCSIK–JUST–SZALAI 2015: Marcsik A. – Just Zs. – Szalai F.: *Honfoglalás kori csontmaradványok a Duna–Tisza köze déli területéről. (Algyő, Sándorfalva). — The anthropological analysis of the 10–11th century ad human skeletal remains at the southern part of the Danube–Tisza interfluvium (Algyő and Sándorfalva sites).* In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 377–418.
- MAROSI 1926: Marosi A.: *A székesfehérvári rádiótelevízió ásátás.* Archaeologiai Értesítő 40 (1923–1926) 1926, 245–257.
- MERVA 2014: Merva, Sz.: *The Analysis of Pottery from the 10th–11th-century Graves in the Carpathian Basin.* In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Eds.: Doncheva-Petkova, L. et al. Sofia–Piliscsaba 2014, 197–262.
- MEHOFER–GREIFF 2006: Mehofer, M. – Greiff, S.: *Archäometrische Analysen an Metallgegenständen aus dem ungarischen Reitergrab von Gnaden-dorf.* In: *Das frühungarische Kriegergrab aus Gnaden-dorf, Niederösterreich.* Hrsgs.: Daim, F. – Lauer-mann, E. Monographien des Römisch-Germani-sches Zentralmuseum 64, Mainz 2006, 181–188.
- MESTERHÁZY 1964: Mesterházy K.: *Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. — Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Kar-patenbecken.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–64 (1964) 95–113.

- MESTERHÁZY 1981: Mesterházy K.: *Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál.* — *Steigbügel karolingisch-normannischen Typ bei den landnahmenden Ungarn*) Folia Archaeologica 32 (1981) 211–222.
- MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: *A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje.* — *Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины.* Agria 25–26 (1989–90) 1990, 235–272.
- MESTERHÁZY 1993: Mesterházy Károly: *A magyar honfoglalás régészetének ötven éve.* Századok 127 (1993) 270–311.
- MESTERHÁZY 1994: Mesterházy K.: *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál.* Századok 128 (1994) 320–334.
- MESTERHÁZY 1995: Mesterházy K.: *A magyar fejedelm és kísérete a 10. században.* — *The reigning Princes of Hungary and their retinue in the 10th century.* Századok 129:5 (1995) 1033–1052.
- MESTERHÁZY 1996: Mesterházy K.: *A honfoglaló magyarok és a régészet.* Életünk 1996:8, 767–795.
- MESTERHÁZY 1996a: Mesterházy K.: *Szeged–Szabadka határa.* In: „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 353.
- MESTERHÁZY 1997: Mesterházy K.: *A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei.* Életünk 1997:1, 30–67.
- MESTERHÁZY 1998: Mesterházy K.: *Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata.* — *Die archeologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen.* In: *Az Alföld társadalma.* Szerk.: Novák L. Az Arany János Múzeum Közleményei 8 (1998) 19–45.
- MÉSZÁROS ET AL. 2005: Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: *Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről.* Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2004 (2005) 145–162.
- MÉSZÁROS ET AL. 2006: Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: *Avar kori temetők Kiskundorozsma határában (Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről).* Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8 (2006) 97–109.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005: Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: *Szeged-Kiskundorozsma, Subasa.* In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004.* Budapest 2005, 286.
- МИХАЙЛОВ 2005: Михайлов, К. А.: *Древнерусские кафтаны «восточного» типа (мода, происхождение, хронология).* — *The ancient Russian caftans of the “east” type (a fashion, an origin, chronology).* Вестник молодых Ученых. Серия: Исторические науки 2005:1 56–65.
- MÓRA 1926: Móra F.: *Lovassírok Kunágotán.* Dolgozatok II. Szeged 1926, 123–135.
- MOVCHAN 2007: Movchan, I.: *A 10th-century Warrior’s Grave from Kiev.* In: *Kiev–Cherson–Constantinople.* Eds.: Aibabin, A. – Ivakin, H. Kiev–Simferopol–Paris 2007, 19–23.
- MURASOVA 2008: Мурашева, В. В.: *Сунпрутский клад.* Москва 2008.
- NAGY 1913: Nagy G.: *Erdély a honfoglalás idején a régészeti leletek világánál.* — *La conquête de Transylvanie et les trouvailles.* Archaeologiai Értesítő 33 (1913) 268–275, 293–294.
- NAGY 1983: Nagy M.: *A gepidák kora (454–467/8). Tárgyi hagyatékuk.* In: *Szeged története.* I. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 154–162.
- NAGY 1995: Nagy E.: *Az őskortól a magyar honfoglalásig.* In: *Kiskundorozsma.* Szerk.: Kövér L. – Tóth S. L. Szeged 1995, 59–74.
- NÉMETH 1973: Németh P.: *Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában.* Szabolcs-Szatmári Szemle 1973:4, 67–70.
- NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2009: Nevizánsky, G. – Košta, J.: *Výskum staromád’arského jazdeckého pohrebiska v Streda nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937.* — *Grabung eines altmagyarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom in den Jahren 1926 und 1937.* Slovenská Archeologia 57:2 (2009) 301–354.
- NEVIZÁNSKY–KOŠTA 2012: Nevizánsky, G. – Košta, J.: *Die Ausgrabung eines frühungarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov/SK) in den Jahren 1926 und 1937.* — *Excavation of an Early Hungarian horseman burial ground at Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov/SK) in the years 1926 and 1937.* — *Výskum staromád’arského jazdeckého pohrebiska v Streda nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937.* In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik.* Hrsg.: Tobias, B. RGZM – Tagungen, Band 17 (2012) 113–143.
- NOVIKOV 2009: Новиков, В. В.: *Уздечные наборы на территории Древней Руси в 9–11 вв. (по материалам погребений и поселений).* Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Москва 2009.
- NOVIKOV–JENYIOSZOVA 2015: Новиков, В. В. – Ениусова, Н. В.: *С нарядом верхового коня из погребения 191 Центральной курганной группы второй половины X в. из Гнёздова: Результаты комплексного исследования.* — *Harness set of a saddle horse from burial Ц-191 of the second half of the 10th century from Gnezdovo: results of an interdisciplinary research.* Археологические Вести 21 (2015) 199–222.
- NYIKITYINA 2012: Никитина, Т. Б.: *Погребальные памятники IX–XI вв. Ветлужско Вятского междуречья.* Археология Евразийских степей 14. Казань 2012.
- OVCSINNYIKOVA 2000: Овчинникова, Б. Б.: *Культурные трансляции в центрально-азиатском*

- регионе расселения древних тюрков в I тыс. н.э. In: Аскизские древности в средневековой истории Евразии. Ред.: Белорыбкин, Г. Н. – Руденко, К. А. Казань 2000, 7–29.
- PAJA 2003: Paja L.: *Kiskundorozsmai 26/78-as számú lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése. — Anthropological study of an osteological series of Kiskundorozsma (site 26/78).* In: Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged, 157–163.
- PALUCH 2010: Paluch T.: *Szeged-Öthalom, V. homokbánya. Régészeti kutatások Magyarországon 2009.* Budapest 2010, 347–348.
- PÁRDU CZ 1960: Párducz M.: *Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. — Sarmatischer Friedhof aus der Hunnezeit in Szeged-Öthalom.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–59 (1960) 71–100.
- PATAY-RÁCZ 2012: Patay R. – Rác T. Á.: *Dabas, Vencelkei-dűlő (114.)* In: Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 210.
- PERÉMI 1986: S. Perémi Á.: *Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. Előzetes jelentés. — Funde aus der Zeit der Landnahme im Komtat Veszprém.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 115–133.
- PETROVICS 1995: PETROVICS I.: *A honfoglalástól Mohácsig.* In: Kiskundorozsma. Szerk.: Kövér L. – Tóth S. L. Szeged 1995, 75–104.
- PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: *Салтовомаяцкая культура.* In: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва 1981, 62–75.
- PLETNYOVA 1989: Плетнева, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.* Москва 1989.
- PLETNYOV-PAVLOVA 2000: Плетнов, В. – Павлова, В.: *Ранносредневековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. — Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum von Varna.* Известия на Народния Музей Варна 30–31 (45–46) 1994–1995 (2000) 24–239.
- POLGÁR 2012: Polgár Sz.: *Opponensi vélemény Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör című bölcsészdoktori értekezéséről (Szeged, 2011).* Eleink. Magyar Őstörténet XI:2 (26) 2012, 15–24.
- RACZKY-HERTELENDI-HORVÁTH 1992: Raczky, P. – Hertelendi, E. – Horváth, F.: *Zur absoluten Datierung der bronzzeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn.* In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 42–47.
- RADOSLAVOVA 2009: Радославова, Г.: *Апликация от ранносредновековния пласт върху Абритус. — An Application from the Early Medieval Layer at Abritus (summary).* In: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. Ред.: Григоров, В. Д. София 2009, 447–452.
- RAMSEY 2009: Ramsey, C. B.: *Bayesian analysis of radiocarbon dates.* Radiocarbon 51:1 (2009) 337–360.
- RASEV 2007: Рашев, Р. С.: *Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи.* In: Средневековая археология евразийских степей. Ред.: Хузин, Ф. III. Казань 2007, 104–117.
- REIZNER 1891: Reizner J.: *Magyar pogánykori sírleletek.* Archaeologiai Értesítő 11 (1891) 97–114.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Pohřebisko v Cakajovciach (9.–12. storociah). — Das Gräberfeld von Cakajovce (9.–12. Jahrhundert).* Nitra 1995.
- RÉVÉSZ 1985: Révész L.: *Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. — Angaben zum Bau des Köchers aus der Zeit der ungarischen Landnahme.* Acta Antiqua et Archaeologica Suppl. V. 1985, 35–47.
- RÉVÉSZ 1994: Révész L.: *Vézéri sírok a Felső-Tisza vidéken.* In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 139–150.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. — Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit.* Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996a: Révész L.: *Honfoglalás kori temető Szent-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán. — Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szent-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 2 (1996) 299–366.
- RÉVÉSZ 1996b: Révész L.: *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. Tarnaörs. Tiszavasvári-Aranykerti-tábla.* In: „Öseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 37–56, 198–200, 411–412.
- RÉVÉSZ 1996c: Révész L.: *Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez. — Archäologische daten zur geschichte des Komitates Heves im 10. Jahrhundert.* In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 255–273.
- RÉVÉSZ 1998: Révész L.: *Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. — Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 1999: Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest 1999.

- RÉVÉSZ 1999: Révész L.: *Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán – Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpusztá*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 267–299.
- RÉVÉSZ 2000: Révész L.: *Hitelesítő ásátás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. — Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 42 (2000) 7–32.
- RÉVÉSZ 2001: Révész L.: *Aranyszántás Balotán. — Goldenes Ackerfeld in Balota. — The Golden Harvest of Balota*. Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2003: Révész L.: *Újabb adatok a Karos-Eperjesszögi I. honfoglalás kori temető értékeléséhez. — Neue Angaben zur Bewertung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes I. von Karos-Eperjesszög*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 9 (2003) 259–276.
- RÉVÉSZ 2005: Révész L.: *Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. — Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 47 (2005) 161–213.
- RÉVÉSZ 2006: Révész L.: *Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban*. In: Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány. II. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2006, 77–116.
- RÉVÉSZ 2006a: Révész L.: *Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. — Dating options the graves from the time of the Magyar conquest. Archaeological dating – scientific dating*. *Arrabona* 44:1 (2006) 411–440.
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2013: Révész L.: *Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. — All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period*. In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2013, 401–420.
- RÉVÉSZ 2015: Révész L.: *A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. (Módszertani áttekintés)*. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár et al. Budapest 2015, 63–136.
- RÓNA-TAS 2001: Róna-Tas A.: *Magyarok korai történetünk forrásaiban*. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk.: Róna-Tas A. Magyar Östörténeti Könyvtár 16. Budapest 2001, 7–27.
- SZARAPULKIN 2006: Сарапулкін, В. А.: *Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры. Предварительное сообщение*. Археологическое памятники Восточной Европы 12. Воронеж 2006, 195–204.
- SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Кишинёв 2008.
- SIKLÓSI 2014: Siklósi Zs.: *A Tiszavasvári-Kashalom-dűlőben és Hajdúnánás-Fürj-halom-járáson feltárt avar sírok radiokarbon keltezése. — Radiocarbon dating of Avar graves excavated in Tiszavasvári-Kashalom-dűlő and Hajdúnánás-Fürj-halom-járás*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 56 (2014) 229–236.
- SIKLÓSI–LÖRINCZY 2015: Siklósi Zs. – Lőrinczy G.: *A Pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezése, Bayes analízise és régészeti értékelése. — Radiocarbon dating, Bayesian analysis and archaeological evaluation of the Late Avar cemetery at Pitvaros-Víztározó*. In: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II. II. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 3.2 – Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 707–736.
- STADLER 2000: Stadler, P.: *Absolute Chronology for Early Civilisations in Austria and Central Europe using ¹⁴C Dating with Accelerator Mass Spectrometry*. Wien 2000.
- STADLER 2005: Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*. Band 60. Wien 2005.
- STADLER 2006: Stadler, P.: *Radiocarbonatierungen von Skelettproben aus Gnadendorf und von Vergleichsfunden*. In: Falko, D. – Laueremann, E. (Hrsg.): *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf, Niederösterreich*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 64 Mainz 2006, 107–118.
- STANOJEV 1989: Stanojev, N.: *Nekropole aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*. Novi Sad 1989.
- STRAUB 1999: Straub P.: *A honfoglalás kori tegezcsontok időrendjéhez. — Zur Chronologie der landnahmenzeitlichen Köcherknochen*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 5 (1999) 409–422.
- SUPRUNENKO–MAEV'SKA 2007: Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: *Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла*. Археологічний літопис Лівобережної України. 2007:1–2, 32–45.
- SZ. WILHELM 2010: Sz. Wilhelm G.: *Késő avar kori településrészt és temetkezés Kiskundorozsma határában: Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő. — Spätawarenzeitliches Siedlungsfragment und Bestattung in der Gemarkung von Kiskundorozsma: Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő*. In: *Pusztaszer-től Algyőig*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve –

- Monumenta Archaeologica 2. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 2010, 209–227.
- SZABÓ 1941: Szabó K.: *Ásatási segédeszközök. — Ein Hilfsgerät für Ausgrabungen.* Folia Archaeologica 3–4 (1941) 286–287.
- SZABÓ 2013: Szabó Á.: *Trepanált koponyájú egyének temetkezései a 10–11. századi Kárpát-medencéből. Adattár és régészeti szempontú elemzés.* SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szakdolgozat kézírata. Szeged 2013.
- SZALONTAI–BENEDEK–KÁROLY 2013: Szalontai Cs. – Benedek A. – Károly L.: *A Kiskundorozsma Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja. — Grave Nr. 434 of the Avar Cemetery II in Kiskundorozsma, Kettőshatár Street.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2014, Új folyam 1. 2014, 161–227.
- SZALONTAI–KÁROLY 2013: Szalontai, Cs. – Károly, L.: *Runiform fragments of the late Avar period from Hungary.* Acta Orientalia Hungariae 66:4 (2013) 365–396.
- SZALONTAI–SZ. WILHELM 2006: Szalontai Cs. – Wilhelm G.: *Előzetes jelentés egy késő bronzkori település és egy avar kori temető mentőfeltárájáról Szeged-Kiskundorozsmán (M5 Nr. 38., 26/90. lelőhely).* Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005 (2006) 133–154.
- SZATHMÁRY 1997: Szathmáry L.: *Honfoglalás kori (X. századi) népességeinek regionalis diverzitása. — Regional diversity of 10th century populations from the time of the Hungarian conquest.* A Jósza András Múzeum Évkönyve 37–38 (1995–1996) 1997, 291–311.
- SZATHMÁRY–GUBA 2001: Szathmáry L. – Guba Zs.: *A magyar honfoglalás és a korai keresztény kor átmeneti időszaka az Alföld keleti részén. — The transition period between the time of the Hungarian Conquest and the early Christian epoch in the eastern part of the Great Plain.* A Jósza András Múzeum Évkönyve 42 (2001) 609–616.
- SZATHMÁRY–GUBA 2004: Szathmáry L. – Guba Zs.: *A Tiszántúl késő avar kori (8–9. sz.), magyar honfoglalás kori (10. sz.) és Árpád-kori (11–13. sz.) népességeinek összefüggései.* Anthropológiai Közlemények 45 (2004) 193–199.
- SZATHMÁRY–HOLLÓ–MARCSIK 2015: Szathmáry L. – Holló G. – Marcsik A.: *Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjes 10. századi népességének kraniológiai összefüggései az Alföldön. — Craniological interrelations between the 10th century populations of Algyő and Sándorfalva in the great hungarian plain.* In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 419–432.
- SZATMÁRI 1996: Szatmári I.: *Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. — Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décsen.* In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 162–186.
- SZEGFÜ 1983: Szegfű L.: *A szegedi sóközpont.* In: *Szeged története I.* Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 246–248.
- SZEGFÜ ET AL. 1983: Szegfű L. – Kürti B. – Nagy Z. – Horváth F.: *A táj falvai.* In: *Szeged története 1.* Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 306–316.
- SZÉLL 1941: Széll M.: *Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. — Verwüstete Dörfer, aus den XI–XVI. Jh. stammende Funde im Kom. Csongrád.* Dolgozatok 17 (1941) 169–173.
- SZILÁGYI 1987: Szilágyi, K.: *Computergestützte Merkmalanalyse unga rischer Perlen aus dem 10. bis 12. Jahrhundert.* Ethnographische und Archäologische Zeitschrift 1 (1987) 89–96.
- SZILÁGYI 1994: Szilágyi, K.: *Perlentypen aus dem X.–XII. Jahrhundert in Ungarn und ihre archäologische Bedeutung.* Památky Archeologické 85 (1994) 75–110.
- SZILÁGYI 1997: Szilágyi, K.: *Beiträge zur Frage des Perlenhandels im 10–12. Jahrhundert im Karpatenbecken.* In: *Perlen, Archäologie, Techniken, Analysen.* Hrg.: von Freeden, U. – Wiczorek, A. Bonn 1997, 235–242.
- SZÖKE 1941: Szöke B.: *Honfoglalás kori sírok Naszvadon. — Gräber der ungarischen Landnahmezeit in Naszvad.* Folia Archaeologica 3–4 (1941) 214–224.
- SZÖKE 1954: Szöke B.: *Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. — Angaben zur Geschichte der kleinen Tiefebene im 9. und 10. Jh.* Archaeologiai Értesítő 81 (1954) 119–136.
- SZÖKE 1962: Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987: Szöke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. — Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló.* Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest 1987.
- TAKÁCS 2010: Takács M.: *Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. — The Researching of Árpadian-era /Eleventh–Thirteenth-century/ Village-like Settlements in Hungary between 1990 and 2005.* In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 1–68.
- TATARINOV–FEDJAEV 2001: Татаринов, С. И. – Федяев, С. В.: *Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка 3 (Лиманское озеро) на Северском Донце.* In: *Степи Европы в эпоху средневековья. 2.* Ред.: Евлевский, А. В. Донецк 2001, 365–374.

- TATARINOV–KOPYL–SAMRAJ 1986: Татаинов, С. И. – Копыл, А. Г. – Шамрай, А. В.: *Два пра-болгарские могильника на Северском Донце*. Советская археология 1986:1, 209–221.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: *Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében*. — *Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken*. Studia Comitatensia 3 (1975) 79–123.
- TOČÍK 1968: Тоčík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Archaeologica Slovaca Catalogi 3. Nitra 1968.
- TOMKA 1972: Tomka P.: *Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz (Kés a sírban)*. — *Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit (Messer im Grab)*. Arrabona 14 (1972) 27–75.
- TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. — *The 'Mezőség' of the 'Nyírség' region' in the 10th–11th century*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014.
- TÖRÖCSIK 2004: Töröcsik I.: *Szeged-Roosevelt tér – leletek és tapasztalatok*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2003 (2004) 183–192.
- TÖRÖCSIK 2006: Töröcsik I.: *Egy régi adósság – Szeged-Vár 1998*. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005 (2006) 55–72.
- TÜRK 2009: Türk A.: *Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához*. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest, 87–128.
- TÜRK 2011: Türk A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori (PhD) disszertáció kézirat. Szeged 2011.
- TÜRK 2012: Türk A.: *Byzantinology–Archaeology–Hungarian Prehistory. The new archaeological results on the Sarkel problem*. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc: Bizantinológiai konferencia*. Szerk.: Olajos T. Szeged 2012, 86–89.
- UZSOKI 1962: Uzsoki A.: *Honfoglalás kori magyar lovassír Öttevényben*. Arrabona 4 (1962) 9–26.
- VÁLYI 1994: Vályi K.: *Honfoglalás kori sírok Szeren, 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez)*. — *Landnahmezeitliche Gräber in Szer. Kom. Csongrád, 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes)*. In: *A kökortól a középkorig*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–398.
- VÁLYI 2003: Vályi K.: *Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron*. — *Das Detail eines spätaawarenzeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 9 (2003) 211–227.
- VARÁZSÉJI 1881: Varázséji G.: *A szeged-öthalmi őstelep és temető*. Archaeologiai Értesítő 14 (1880) 1881, 323–336.
- VARGA 2013: Varga S.: *10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében*. — *Nischen-gräber des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. In: *Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: L. Révész L. – Wolf M. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 297–320.
- VARGA 2015 s. a.: Varga S.: *10–11. századi temetőtöredékek Röske határából. Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében*. — *Cemeteries from the 10th and 11th centuries in the vicinity of Röske: the distribution of boots adorned with mounts in the Carpathian basin*. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015 s. a.
- VINSKI 1959: Vinski, Z.: *Ausgrabungen in Vukovar*. Archaeologia Iugoslavica 3 (1959) 99–109.
- VÖRÖS 1986: Vörös G.: *V. századi leletek a kiskundorozsmai Kenyérváró dombról*. — *Ausgrabungsfunde aus dem 5. Jahrhundert vom Kenyérváró-Hügel in Kiskundorozsma*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-1 (1986) 11–28.
- VÖRÖS 1990: Vörös I.: *Kutya áldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I*. — *Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I*. Folia Archaeologica 41 (1990) 117–145.
- VÖRÖS 1996: Vörös I.: *A karosi honfoglalás kori temetők állatcsontmaradványai*. In: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc 1996, 461–493.
- VÖRÖS 1999: Vörös I.: *A zombói honfoglalás kori sír lova*. — *Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Zombó*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 5 (1999) 423–430.
- VÖRÖS 2000: Vörös I.: *Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoologiai vizsgálata*. — *Die archäozoologische Untersuchungen des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 6 (2000) 357–402.
- VÖRÖS 2000a: Vörös I.: *A szegvár-oromdűlői honfoglalás kori sír lova*. — *Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Szegvár-Oromdűlő*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 6 (2000) 349–356.
- VÖRÖS 2001: Vörös I.: *A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs–Nyírség*. — *Burials with horse from the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza region I. Szabolcs–Nyírség*. A Jósza András Múzeum Évkönyve 43 (2001) 569–602.
- VÖRÖS 2002: Vörös I.: *A kiskundorozsmai honfoglalás kori sír lova*. — *Das Pferd des landnahme-*

- zeitlichen Grabes von Kiskundorozsma. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 8 (2002) 407–408.
- VÖRÖS 2002a: Vörös I.: *Hajdú-Bihar megyei 10–11. századi temetők állatcsontleletei. — Tierknochenfunde der Gräberfeld des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar.* In: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.* Budapest–Debrecen 2002, 421–437, 454.
- VÖRÖS 2004: Vörös I.: *Sándorfalva-Eperjes honfoglalás kori temető állatcsontleletei. — Die Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Sándorfalva-Eperjes.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 10 (2004) 497–500.
- VÖRÖS 2011: Vörös I.: *Szeged-Kiskundorozsma, hosszúháti honfoglalás kori temető állatcsontmaradványai. — Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes Kiskundorozsma-Hosszúhát.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 12 (2011) 511–516.
- VÖRÖS 2013: Vörös I.: *Adatok a honfoglalás kori lovastemetkezésekhez. — Angaben zu den Pferdebestattungen der Landnahmezeit.* In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.* Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 321–336.
- VÖRÖS 2015: Vörös I.: *A Maros-torkolattal szembeni mikrorégió 10. századi sírjainak archaeozoológiai vizsgálata. — Archaeozoological examination of the 10th century graves from the microregion opposite of the Maros mouth.* In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische und naturwissenschaftliche Daten zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung.* Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. Budapest 2015, 465–485.
- WITLJANOV 1990: Witljanov, S.: *Ein vergoldetes Silbermedallion aus Preslaw.* Acta Archaeologica Hungaricae 42 (1990) 195–204.
- ZÁBOJNÍK 2007: Zábojník, J.: *Hrob 63. na pohrebisku c Čiernom Brode. Problematika hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat v období avarského kaganatu. — Gräberfeld in Čierny Brod. Problematik der partiellen Tiermitbestattungen in der Zeit des awarischen Kaganats.* Slovenská Archeológia 55–2 (2007) 353–386.

„... das revidierte historische Wissen
ist nicht durch den Drang
zur kontinuierlichen Perfektion,
sondern durch bis zum Überdruß praktizierte
Neudeutung begründet.”
GYÁNI 2006, 262.

ARCHÄOLOGISCHE DATEN UND NATURWISSENSCHAFTLICHE ERGEBNISSE ZUR GESCHICHTE DES 10. JAHRHUNDERTS DES WESTLICHEN UFRS DER MURESCH-MÜNDUNG¹

Attila TÜRK – Gábor LŐRINCZY

Während der vergangenen zwei Jahrzehnten kamen auf der Westseite der Marosch-Mündung im Rahmen von Rettungsgrabungen zahlreiche neue landnahmezeitlichen Gräbergruppen und Gräberfeldern zu Vorschein (Abb. 1). Diese Funde und Befunde aktuell und modern dokumentiert, lieferten auch Grabungsbeobachtungen, die eine zeitgemäße Neubearbeitung und -bewertung der Altfunde in den Sammlungen der Museen ermöglichen. Gleichzeitig bieten sie Gelegenheit zur Überprüfung früherer

Synthesen sowie zur Untersuchung einiger archäologischer und historischer Fragen, wie bspw. die Umstrukturierung der Machtverhältnisse, welches das Thema des vorliegenden Aufsatzes bildet.

Über die topografische Spezifika des Untersuchungsgebietes

Auf der im Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet befindlichen Seite der Marosch-Mündung treffen zwei unterschiedliche regionale geographische Formatio-

¹ Die deutsche Zusammenfassung wurde nach BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002; LŐRINCZY–TÜRK 2011 und LŐRINCZY–STRAUB–TÜRK 2015 gefertigt.

nen aufeinander. In der westlichen Gemarkung von Kiskundorozsma erstreckt sich die Randzone eines Sandrückens, der nordöstlich-südwestlicher Richtung zwischen der Donau und Theiß verläuft und an die nach Osten hin, die allmählich ansteigende einstige Flutgebiet des Theißflusses anschließt. Den höher gelegenen Sandrücken bedecken — für die Region charakteristische Art und Wiese — Lössschlamm und Decksand. Westlich der Linie Ásotthalom-Domaszék-Dorozsma bzw. Kőrös-ér zum Hügellandshaft des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes hin geht der Zahl der Seen und Wasserläufe zurück (Abb. 2).

Den Sandrücken wird im Osten durch ein tiefer gelegenes, alluviales Einheit begrenzt, das einstmals zum Auen der Theiß gehörte und auf dem sich eine dicke Sedimentschicht ablagerte. Das Gebiet ist durch Seen und Trockenbäche gegliedert, zwischen diesen erheben sich etliche Hügel und Anhöhen. Diese aus ihrer Umgebung mit 1,5–2 m aufragenden Erhebungen sind in der Regel Überreste der pleistozänen Lössoberfläche und sie blieben auch bei Hochwassern trocken.

Die beiden Gebiete zeigen einen Höhenunterschied von ca. fünf Meter. Das tiefer liegende Gelände, in der Umgebung der Theiß sowie des Subasa- und Maty-Rinnsal-Kanals liegt bei 80 m ü. NN, im östlichen Grenzgebiet des Sandrückens, bei Dorozsma bei 85 m NN. Die Geländ steigt der in westlicher Richtung bis zur Komitatsgrenze auf 120 m NN an.

Der wichtigste Wasserlauf der Mikroregion ist das Maty-Rinnsal, welches einst ein toter Theißarm mit weitaus breiterem Bett als heute bildete. Unterhalb von Dorozsma zerfiel es in mehrere Arme und endete dann in den Stehgewässern der Gemarkungen von Szeged und Algyő.

Für Anbau gut geeignete Flurlehm Böden, in Richtung Theiß Schuttböden und Lössrücken finden sich an der östlichen Randzone des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes entlang der Tallinie des Maty-Rinnsals zum Theiß hin.

Der Untersuchungsraum im 8.–9. Jahrhundert

Nach ihrer Landnahme im Karpatenbecken (567/68) siedelten sich die Awaren nach dem heutigen Forschungsstand im Gebiet gegenüber der Marosch-Mündung nicht an, denn dort sind keine frühawarenzeitlichen Gräberfelder bekannt. Die Besiedlung dieses Gebiets setzte erst Mitte bzw. im mittleren Drittel des 7. Jahrhunderts ein. Dies belegen einige frühe Typen in den Gräbern der Nekropolen von

Szeged-Fehértó A, Szeged-Kundomb und Szeged-Öthalom sowie ein vergoldetes mit Granulation verziertes Bommelohrring, ein Streufund aus Szeged-Kolozsvári-Platz.

Zu einer dichteren Besiedlung kam es erst in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts, und diese erfolgte angesichts der in den einzelnen Gräberfeldern zu beobachtenden, voneinander abweichenden Bestattungssitten aus verschiedenen Richtungen. Es lassen sich drei Gruppen differenzieren: Für die Erste sind, wie z. B. in Szeged-Makkoserdő, Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő II und Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I vollständige und partielle Rinderbestattungen sowie die Benutzung von Stollengräbern charakteristisch, deren Vorbilder jenseits der Theiß zu finden sind.

Im Kreis der zweiten Gruppe finden sich Gräberfelder, wie Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár, Szeged-Fehértó A, wo Speisenbeigaben zu beobachten sind, wobei Geflügelknochen dominieren, gefolgt von Schweineknochen. Der Anteil von Opfertieren in den Gräbern gegenüber den Speisenbeigaben ist bei diesen Nekropolen verschwindend gering. Mangels regionale Untersuchungen lässt sich bislang nicht feststellen, woher diese Gruppen im Rahmen einer inneren Migration in der Khaganat in den Marosch-Mündungsgebiet kamen.

Eine dritte, mit großer Wahrscheinlichkeit von außerhalb des Karpatenbeckens aus östlicher Richtung eingetroffene Gemeinschaft wird in den Gräberfeldern von Szeged-Baktó und Szeged-Fehértó B sowie ein Einzelgrab in Szeged-Átokháza faßbar. Die formgleichen Gürtelverzierungen und Schmuckgegenstände sind nicht nur ein Zeichen für die Gleichzeitigkeit der Bestattungen, sondern auch für das Erscheinen dieser neuen Gruppe.

Nach dem aktuellen Forschungsstand setzte um die Wende zum 8. Jahrhundert die Besiedlung der bis dahin unbevölkerten Gebiete entlang von Theiß und Maty-ér (Algyő, Tápé, Kiskundorozsma, Szentmihálytelek) ein, die neuen Gemeinschaften nehmen auch die am östlichen Rand des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes gelegenen Gemarkungsteile von Domaszék, Mórahalom, Zákányszék, Bordány, Röske, Pusztamérgecs und Rúza in Besitz. Innerhalb weniger Jahrzehnte nahm die Größe des Siedlungsareals bedeutend zu und auch die Zahl der Siedlungen und die Population stieg beträchtlich an. Das archäologische Fundgut zeigt ab dem letzten Drittel des 7. Jahrhunderts ein Tendenz zu Uniformierung.

Den Siedlungsschwerpunkt der Untersuchungsregion bildete ab dem dritten Drittel des 7. Jahrhunderts

die Gemarkung von Szeged. Die aus verschiedenen Gebieten kommenden, voneinander abweichende Traditionen trafen an den Ufern von Theiß, Fehértó (Weißensee) und Maty-Rinnsal aufeinander. Die wachsende Bevölkerungszahl während des 8. Jahrhunderts lässt sich u.a. darin ablesen, dass in der nördlichen Gemarkung von Szeged, am Ufer des Weißensees und des Maty-Rinnsals, in einem Radius von etwa 2,5 km zur gleichen Zeit acht spätawarische Gräberfelder belegt sind.

Die wirtschaftliche Grundlage der hier siedelnden Gemeinschaften bildete überwiegend Ackerbau und Viehzucht. Aufgrund von Schwertbeigaben in den Männergräbern der Nekropolen von Szeged-Kundomb und Szeged Fehértó A, könnten diese Gemeinschaften den Flussübergang, am rechten Theißufer, nahe Szeged bewacht haben und im Gräberfeld von Szeged-Fehértó B — angesichts der großen Anzahl von Waffenbeigaben (Schwert, Bogen, Köcher usw.) — könnten Waffendienst leistende Männer bestattet worden sein.

Der Mehrzahl der Gräberfelder, wie Szeged-Makoserdő, Szeged-Fehértó A, Szeged-Öthalom, Szeged-Kiskundorozsma-Kettőshatár I wurden bis zum ersten Drittel des 9. Jahrhunderts benutzt. Spürbare Veränderungen nach dem Feldzug Karls des Großen 791, nach der Plünderung des Schatzkammes der Khagane oder den Militäraktionen des bulgarischen Khans Krum und später Omurtag lassen sich nicht beobachten. Der Untergang des awarischen Khaganats hatte nicht das spurlose Verschwinden der Bevölkerung zur Folge. Entlang der Marosch finden sich keine Belege einer bulgarischen oder karolingischen Randkultur, archäologisch liegen also keine Belege für ein Machtwechsel oder fremde Beeinflussung vor. Es wird sogar angenommen, dass über dem Marosch und Theiß bis in die ersten Hälfte der 890-er Jahre hinein Salz aus siebenbürgerischen Bergwerke nach Mähren befördert wurde.

Höchstwahrscheinlich bildete das Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet und die Mikroregion gegenüber der Marosch-Mündung eine Art Pufferzone zwischen fränkischem und bulgarischem Interessensphären. Erst das Auftauchen der frühen Ungarn im 9. Jahrhundert schuf eine neue ethnische und militärpolitische Situation.

Archäologische Fundorte des 10.–11.

Jahrhunderts im Untersuchungsraum

Die Siedlungsgeschichte des 10.–11. Jahrhunderts im südwestlichen Viertel des Komitats Csongrád wurde zuerst von Béla Kürti zusammengefasst. Seit

dem Erscheinen dieser Arbeit ist zwar noch nicht viel Zeit verstrichen, dennoch machen die im Komitat und in der südlichen Hälfte des benachbarten Komitats Bács-Kiskun zum Vorschein gelangten neuen Gräber und Gräberfelder und die darüber erschienenen Vorberichte eine kritische Überarbeitung Kürtis Ergebnisse notwendig. Aus dem Gebiet gegenüber der Muresch-Mündung sind annähernd vierzig ins 10. Jahrhundert zu datierende Grab- und Gräberfeldstellen bekannt (Szeged-Kiskundorozsma-Subasa [Abb. 49–65]; Szeged-Öthalom, V. Sandgrube [Abb. 66–134]; Zsombó-Bába-dűlő [Abb. 135–145]; Zsombó-Ménészárás-dűlő [Abb. 146–151]).

Im nördlichen Gemarkungsteil von Kiskundorozsma, des der Stadt Szeged angegliederten Dorfes, befindet sich die in W–O-Richtung etwa 1000 m lange, sich 4, stellenweise 7 m hoch erhebende, Hosszúhát genannte Formation am nördlichen Ende eines der Zweige des Maty-Baches, der zum Flußsystem der Theiß gehört (Abb. 1). Von Westen schließt sich der Ort Köhalom dem langen Hügelzug an. Das ist seit langem als ein Ort mit Kirche bekannt, auf dem Hügel selbst erstrecken sich eine Siedlung und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit, ferner die Spuren einer sarmatenzeitlichen Siedlung.

Das westlich von der geplanten Trasse der Autobahn M5 nur einige hundert m weit entfernt befindliche Hosszúhát ist das Gelände der 30 ha großen Sandgrube Szeged III. Das nach Osten am weitesten liegende Glied des langen Hügelzuges ist der eigentliche Hosszúhát-Hügel, der mit seiner Umgebung parallel mit der Freilegung der Trasse, im Herbst 1999 erschlossen wurde. Außer einem kleinen frühbronzezeitlichen Gräberfeld und einer Siedlung und einem sarmatenzeitlichen Siedlungsdetail legten wir da auch eine Einzelbestattung aus der Landnahmezeit frei (Fundort 26/59 [M5 45]; Abb. 3).

Das landnahmezeitliche Reitergrab und der dieses Grab umgebende Graben (Abb. 3–5) befanden sich auf dem am höchsten liegenden Teil des Hügel, vom Rand des Ausgrabungsgeländes nach Norden 25, nach Westen 25, nach Osten 65 und nach Süden mehr als 100 m weit.

Im Einzelgrab lag ein Krieger, der um sein 60. Lebensjahr gestorben und in einem Einbaumsarg bestattet worden war (Abb. 5). Der Mann hatte einen beschlagverzierten Gürtel und ein Paar Stiefel an, den Köcher und wahrscheinlich auch den Bogen hatte man in den Sarg mitgegeben. In den Mund des Verstorbenen war ein Totenobolus gelegt worden, und man hatte das Gesicht mit einem Leinentuch gedeckt. Aus abergläubischen Gründen hatte

man die Füße des Toten abgeschnitten und ins Ende des Sarges gelegt, aber die beschlagverzierten Stiefel auf seine Beine aufgezogen. Nach einer gewissen Zeit nach der Bestattung waren der Schädel, die Schienbeine, der Schwanz des geschundenen Pferdes des Verstorbenen und das Pferdegeschirr, nämlich der Sattel mit den Bügeln und der Gurtschnalle, bzw. das Gebiß in die Grube an die Füße des Toten gelegt worden. Erst dann könnte man den Graben um das Grab ausgegraben und aus der entnommenen Erde einen hohen Hügel über das Grab errichtet haben.

Der diesmal rekonstruierte Gang der Bestattung läßt uns die Vielfältigkeit der in der Landnahmezeit üblichen Bestattungssitten vorstellen. Wie erwähnt wurde der Mann in einem sog. Einbaumsarg bestattet. In einigen landnahmezeitlichen Gräbern konnten die Spuren des Sarges oder der ohne Nägel gefertigten Grabkiste größtenteils aufgrund der Verfärbung der Erde schon früher nachgewiesen werden. Wahrscheinlich wurden aber Einbaumsärge viel öfters gemacht. Darauf kann auch die in den Gräbern häufig beobachtete Körperlage hinweisen, wenn die Schultern und Arme zusammengezogen liegen und die unter den Armen noch dicke Grabfüllung nach der Wirbelsäule immer dünner wird (*Abb. 6, 1*). Bis dahin wurde das mit der Einwicklung des/der Toten in ein Leinentuch erklärt. Auch die Tatsache, dass die Herstellung des Einbaumsarges mit einer, auch von den landnehmenden Ungarn wohl bekannten Deichsel viel einfacher gewesen sein könnte als die eines gezimmerten Sarges, spricht dafür, dass der vorher erwähnte Typ häufiger benutzt worden sein könnte.

In den Mund des Verstorbenen hatte man eine Münze als Totenobolus gelegt (*Abb. 9*). Das war im ganzen Jahrhundert der Landnahme nicht gewöhnlich, höchstens in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts kam es in Mode und üblich wurde erst nach dem Beginn der ungarischen Münzprägung, während der Regierung des Königs Stephan.

Die an authentischen Ausgrabungen auf dem Grabtuch vorgekommenen Münzen gelten in den Bestattungen dieser Epoche als seltene Funde, sie sind aber nicht nur für die Gräber der Vornehmen kennzeichnend. Vorangehend wurden lieber Beschlüge am Grabtuch angenäht.

Auf dem Schädel des Toten sind die Spuren eines chirurgischen Eingriffs, einer symbolischen Trepanation zu sehen. Im Gegensatz zur echten Trepanation bedeutet das, dass der Schädelknochen nicht vollkommen durchlocht wurde. Ähnliche Eingriffe sind

in der Landnahmezeit bekannt, das ist kein Einzelfall in dieser Zeit, unser Fund ist aber in seiner engeren Umgebung nicht zu den häufig auftretenden Erscheinungen zu zählen. In den landnahmezeitlichen Gräberfeldern an der Theiß sind die Gräber von mehreren Erwachsenen mit symbolisch trepaniertem Schädel in Szeged-Algyó und Szeged-Csongrádi-Straße bekannt. Mit diesen Fundorten verschwindet ein weißer Fleck hinsichtlich des Verbreitungsgebietes dieser Sitte, vom Gebiet gegenüber der Maros-Mündung waren nämlich weder symbolische noch echte Trepanationen aus dem 10. Jahrhundert bis jetzt bekannt. Der Grund dafür kann teilweise sein, dass das anthropologische Material von den meisten Fundstellen in keine anthropologische Sammlung gelangte, demzufolge stehen sehr wenige untersuchbare Schädel zur Verfügung. So kommt es vor, dass auch noch die an den drei Fundorten beobachteten Fälle im Verhältnis zur noch kleineren Zahl des in den für dieses Gebiet kennzeichnenden Einzelgräbern oder in Gräberfeldern mit niedriger Gräberzahl vorgekommenen anthropologischen Materials einen bedeutenden Anteil ausmachen.

Im Laufe der Freilegung des Grabes war die Beobachtung völlig unerwartet, wonach die Füße des Mannes noch vor der Bestattung abgeschnitten worden waren. Die Füße kamen nämlich von dem Skelett weiter, in sekundärer, aber anathomischer Lage, im Ende des Sarges, neben den nachträglich begrabenen Pferderesten vor. Die Leichenverstümmelung ist eines der sich bei den Bestattungen offenbaren Elemente der abergläubischen Sitten, wodurch sich die Lebenden vor dem zurückkehrenden bösen Geist der Toten hüten wollten. In den landnahmezeitlichen Bestattungen ist diese Sitte häufig zu beobachten, es kommt bei allen Gesellschaftsschichten vor, aber nur für ein oder zwei Gräber pro Gräberfeld ist sie kennzeichnend. Zahlreiche Analogien sind zum Abschnitten der Körperteile der Toten bekannt, das Abschnitten sowohl der Hände und Beine/Füße als auch des Kopfes ist bekannt.

Nach der Bestattung wurde das Pferd des Mannes ihm symbolisch beigegeben. Im südöstlichen Ende des Grabes kamen nämlich die vier Schienbeine einer 5–5,5-jährigen Stute, ferner die Reste ihres — aus den Umständen des Begrabens beurteilt — ohne Haut begrabenen Schädels zum Vorschein. Der Schädel wurde nach kürzerer oder längerer Zeit in einer Grube über dem Grab bestattet. Gleichzeitig wurden das Pferdegeschirr, so der Sattel (auf ihn weisen ein Paar birnförmige Bügel und eine Gurtschnalle hin) in die nachträglich gegrabene

Grube gelegt (*Abb. 5–6*). Auf den Kopfzaum deuten das Gebiß und die am Pferdegeschirr angebrachten Münzen hin. Aufgrund der in der Umgebung bekannten wenigen Bestattungen ist es zu sagen, dass die hinsichtlich der Benutzung wertvollsten, 4–10 Jahre alten Pferde aufgeopfert und den Toten beigegeben wurden.

Wie erwähnt, wurde das Grab nach der Bestattung mit einem Graben umgeben und darüber ein Hügel errichtet. Nach den sarmatischen, mit einem Graben umgebenen Hügelbestattungen sind keine ähnlichen im Karpatenbecken bekannt (*Abb. 4*), aber für die Kurganbestattungen der osteuropäischen Steppe waren die rechteckigen, quadratischen (selten ovalen), fallweise an mehreren Stellen untebrochenen Gräben vor der dortigen Ansiedlung der Ungarn in der Dongegend zwischen der Mitte des 7. und der Mitte des 8. Jahrhunderts kennzeichnend. Die mit einem Graben umgebene Bestattung konnte vor den sich im Karpatenbecken ansiedelnden Ungarn nicht völlig unbekannt sein. Unserer Meinung nach könnten die landnehmenden Ungarn — wenn auch unsere bisherigen Angaben sehr sporadisch sind — diese Sitte von der osteuropäischen Steppe mitgebracht haben.

Im Gegensatz zu den beachtlich reichen Gräbern von Zemplén, Geszteréd usw. ist das Grab des in Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát mit Bogen und Köcher bestatteten Mannes unseres Erachtens kein Einzelgrab, obwohl es wegen seines einsamen Vorkommens in der Mitte einer mehr tausend m² großen Fläche auf den ersten Blick ein Einzelgrab zu sein scheint. Hinsichtlich der geheimen Bestattung ist nicht das eines der grundlegenden Kriterien der Einzelgräber, da der Krieger auf dem höchsten Punkt des östlichen Endes des Hügelzuges unter einem Hügel begraben wurde, keineswegs mit der Absicht der Verbergung. Andererseits suggeriert die Lage der Bestattung innerhalb des Grabens — das Grab wurde nicht in der Mitte, sondern in der einen Hälfte des Kreises gegraben —, dass Platz mindestens für eine, eventuell für zwei Personen unter dem, aus der entnommenen Erde des Grabens errichteten Hügel frei gehalten war — wenn wir eine absichtliche Handlung annehmen. Nach diesem Beispiel ist es nachzudenken, ob die bisher bekannt gewordenen, für Einzelbestattungen gehaltenen Gräber tatsächlich die klassischen Fällen der geheimen Bestattung vertreten, oder wir mit den ersten Gräbern eines Kleinfamiliengräberfeldes, vielleicht einer kleineren Gemeinschaft rechnen müssen.

Im Laufe der sorgfältigen Bestattungszereemonie wurden die wichtigen Gebrauchsgegenstände dem Mann beigegeben. So kamen mehr als 30 kleinere und größere Stücke der Bogenversteifung des mit Eisenstab versehenen Köchers am rechten Oberarm vor (*Abb. 10*). Aus den früheren Freilegungen wissen wir, dass die Pfeile mit der Spitze nach oben bewahrt waren. In dem von uns erschlossenen Grab kamen alle vier Pfeilspitzen an der linken Seite des Schädels zum Vorschein, d. h. wurde der Köcher mit dem Mund nach oben, nach dem westlichen Ende des Grabes gerichtet neben den Toten gelegt (*Abb. 11–14*).

Auf das Beigeben des Bogens können wir nur folgern, da wir die Spuren der beinernen Versteifungsplatte nicht fanden. Aufgrund des Daseins des Köchers können wir aber mit Recht annehmen, dass auch der Bogen, der keine beinerne Versteifung hatte, neben den Krieger gelegt wurde.

Der Gürtel des Mannes war aus Leder. Die Spuren des Gürtels konnten unter einer durchlochenden Münze hinter dem linken Hüftbein registriert werden, da das Metalloxyd das sich berührende Lederstück konservierte. Aufgrund der neben dem linken Schienbein freigelegten Eisenschnalle und der um das Becken vorgekommenen Münzen ist es sicher, dass der Tote mit diesen, für die Krieger wichtigen Trachtgegenständen bestattet wurde. In dem landnahmezeitlichen Fundmaterial kann die sekundäre Anwendung der während der Streifzüge erworbenen Silbermünzen als Zierat, hauptsächlich am Pferdegeschirr oder als Gewandzierden, häufig beobachtet werden. In der Beckengegend vorgekommene Münzen sind in der Fachliteratur der Landnahmezeit bekannt, aber nachweisbar als Gürtelbeschläge wurden sie in einem einzigen Grab, in dem von Fonyód, dokumentiert. Am silberbeschlagverzierten Gürtel des jungen Kriegers waren die zwischen 931 und 946 geprägten Münzen von Hugo von Provence bis Lothar II. unter den Gürtelbeschlägen angenäht (*Abb. 15–16*).

Im Laufe der Freilegung konnten wir auch die Reste des Schuhwerkes des im Grab liegenden Kriegers beobachten. Am unteren Ende beider Schienbeine konservierte das Metalloxyd dicke, sich dunkel verfärbte Lederstücke, die vermutlich die Reste der kurzen Stiefelschächte sind. Die Stiefelschäfte wurden ein wenig über den Fußknöcheln mit, an zwei Stellen nebeneinander durchlochenden Münzen sowohl auf der äußeren als auch auf der inneren Seite des rechten, bzw. auf der äußeren Seite des linken Schienbeines verziert (*Abb. 6, 2*).

Das Dasein der landnahmezeitlichen beschlagverzierten Schuhwerke wurde von Nándor Fettich erkannt. Heutzutage kennt man mehr als 40 beschlagverzierte Schuhwerke im Fundmaterial der Frauengräber. Im Material keines Fundortes fanden wir mit durchlochenden Münzen verzierte Schuhe, bzw. steht unser Fund auch in der Hinsicht ohne Parallelen, dass es das erste Männergrab ist, in dem die Beschlagverzierung des Schuhwerkes durch authentische Ausgrabungsbeobachtungen bewiesen werden kann. Die von uns dokumentierte Trachtweise unterscheidet sich aber von den bisherigen, da nicht die Stiefelspitzen, sondern die Schäfte verziert wurden.

An landnahmezeitlichen Funden wurde mehrmals beobachtet, dass das Riemenzeug des Pferdegeschirres mit Silbermünzen verziert wurde, die aus den Streifzügen der Ungarn stammen. Das in dem von uns freigelegten Grab vorgekommene Riemenzeug könnte mit fünf Münzen verziert worden sein. Da aber das Pferd nicht aufgezäumt begraben wurde, können wir nicht feststellen, ob das Kopf- oder das Hintergeschirr verziert wurde. Aus der wenigen Stückzahl schließen wir darauf, dass es Gepräge nur auf dem Kopfgeschirr gab. Die mit Münzen verzierten Pferdegeschirrfunde kamen mit einer Ausnahme in den Gräbern von vornehmen, häufig mit Waffe bestatteten Männern vor, von diesen Gräbern war die Bestattung von Benepusztá am reichsten.

In Verbindung mit der Vorstellung der Bestattungssitten und Funde wiesen wir schon mehrmals darauf hin, dass fünf Typen der Silbermünzen, noch dazu in Norditalien und Frankreich geprägte Exemplare im behandelten Grab zum Vorschein kamen (Abb. 15–16). Diese sind die Münzen von Berengar (888–915) und Hugo von Provence (926–931) aus Mailand, die von Hugo von Provence und Lothar II. (931–945) aus Pavia und die von Lothar II. (946–950) aus Mailand und Pavia, ferner genauer nicht bestimmbar, in Frankreich geprägte Denare, insgesamt 18 Stücke. Von den Münzen konnten also Stücke — außer dem Obolus des Leichentuches und dem in den Mund gelegten Exemplar — sowohl am Gürtel und an den Stiefeln des Mannes als auch am Pferdegeschirr angebracht werden.

Nach der allgemein akzeptierten Meinung kann die Zeit der Beschaffung desto genauer bestimmt werden, je mehrere Münzen ein Fundensemble beinhaltet, besonders, wenn es sich um die Münzen von einander folgenden Herrschern eines Gebietes handelt. In unserem Fall ist der Anfang der Prägungszeit der spätesten Münze das Jahr 945. Von den 18 Münzen konnte also der Krieger sieben

Stücke am frühesten erst während des vom Fürsten Taksony geführten italienischen Streifzuges im Jahre 947 erwerben, da die Ungarn von 944 bis 947 — aufgrund der zur Verfügung stehenden Quellen — keinen Streifzug führten. In den historischen Quellen über den Streifzug im Jahre 947 wird es hervorgehoben, dass die Ungarn von Hugo etwa 10 Scheffel Silbermünzen als Geschenk gegen Frieden bekamen.

Der nächste Streifzug, als der Krieger zu diesen Münzen kommen konnte, wurde im Jahre 951 geführt. Da drangen die Ungarn auch in französisches Gebiet, in Aquitanien ein, dadurch kann das Vorhandensein der bedingt französisch bestimmten Münzen erklärt werden.

Die Zeit, als unser Fund in die Erde gelangte, kann mit Hilfe der archäologischen Funde nur zwischen weiten Grenzen angegeben werden. Der früheste Zeitpunkt ergibt sich aus der Prägungszeit der spätesten Münze des Fundensembles, bzw. aus dem Datum ihres Erwerbens. Der jüngste Fund ist die Münze Lothar II. (946–950), deren Prägung im Jahre 946 begann. Es konnte am frühesten im Jahre 947 erworben werden, als Taksony einen Streifzug nach Italien führte. Dieser Zeitpunkt ist also der früheste, als dieser Fund in die Erde gelangen konnte, das ist also der Terminus post quem. Hinsichtlich der oberen Zeitgrenze können wir aufgrund der archäologischen Funde nur mit dem dritten Viertel des 10. Jahrhunderts rechnen. Auf den meisten Geprägen ist auch die Inschrift gut lesbar, kaum gab es Abwetzungsspuren. Die daraus gezogene Schlussfolgerung, nämlich, dass die Münzen früh in die Erde gelangten, steht mit den Radiokarbondaten des Fundes im Einklang: Die Bestattung fand vor 955 statt. Vom frühesten Zeitpunkt des Erwerbens gerechnet konnte der Gebrauch im Sinne der obigen acht Jahre dauern. In diesem Falle war aber der Krieger mehr als 50 Jahre alt, als er den Streifzug unternahm.

Aufgrund der im Grab vorgekommenen Münzen, des Alters des Verstorbenen und der geschichtlichen Erwägungen — ferner auch die Radiokarbondaten berücksichtigend, aber nicht für entscheidend gehalten — konnte das behandelte Grab von Szeged-Kiskundorozsma wahrscheinlich am Ende des zweiten Drittels, bzw. im dritten Viertel des 10. Jahrhunderts gegraben werden, nach der Mortalität des Pferdes geurteilt in der Zeitspanne zwischen Mai und Oktober.

Das Donau–Theiß–Zwischenstromland und dessen südlicher Teil geriet Ende der 800-er Jahre unter die Oberhoheit des das Karpatenbecken besetzenden

Arpadenvolkes, aber dieses Gebiet — ausgenommen die Streifen an der Donau und Theiß — konnte in der Tat erst Ende des zweiten Drittels oder im dritten Viertel dieses Jahrhunderts, allmählich bevölkert werden. Aufgrund der archäologischen, geschichtlichen und klimatischen Angaben ist es vorstellbar, dass die Bevölkerung wegen klimatischer und politischer Gründe von dem Obertheißgebiet und der Landschaft Bodrogeköz fortzog und mindestens teils den südlichen Teil des Donau–Theiß–Zwischenstromlandes besiedelte. Dieses Gebiet wurde vermutlich erst Anfang der zweiten Hälfte oder im dritten Viertel des 10. Jahrhunderts bevölkert, weil es früher für die Ansiedlung weniger vorteilhaft war.

Die Ansiedlung in den inneren Gebieten des Donau–Theiß–Zwischenstromlandes könnte nicht lange andauert haben, da weitere Bestattungen den ersten Gräbern der eröffneten Gräberfelder nicht folgten, die Belegung der Gräberfelder binnen kurzer Zeit aufhörte und die Bevölkerung aller Wahrscheinlichkeit nach weiterzog. Darum sind hier keine längere Zeit kontinuierlich belegten Gräberfelder aus dem 10. Jahrhundert bekannt.

2004 konnten wir in der Gemarkung von Kiskundorozsma (*Abb. 17*) herausragendes Fundmaterial bergen. Es erschien in der Nähe der „einzelnen“ Bestattung (Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát-Hügel) die wir 2002 veröffentlicht hatten. Der sog. Hosszúhát (deutsch: langer Rücken) liegt im Norden der Gemarkung Kiskundorozsma (gehört heute zu Szeged) in der Nachbarschaft der Gemeinden Zsombó und Szatymaz am Rande der Sandrücken zwischen Donau und Theiß, die damals diese Region durchfloss (*Abb. 18*). Das Sandwerk III Szeged, angesiedelt auf einem beträchtlichen Teil des Hosszúhát, war der größte Sandabbaubetrieb in der Region Szeged. In seinem östlichen Teil haben wir bereits 1999 Grabungen durchgeführt.

Im Gräberfeld kamen insgesamt 10 Gräber zutage. Der Anteil der Kleinkinder im Gräberfeld war besonders groß, wir fanden insgesamt 6 Kindergräber, in denen das älteste Kind nur 8–10 Jahre alt war. Die Erwachsenen wurden in einem Sarg bestattet, der aus einem Baumstamm ausgehöhlt war. Unter den Armknochen war die Füllerde dick, zur Wirbelsäule hin nahm die Schichtdicke allmählich ab. Bei der Analyse der Bestattungsriten ist der Gebrauch des Nischengrabes hervorzuheben. Bei den drei derartigen Gräbern waren auf der rechten oder auf der linken Seite Nischen, sowohl Kinder als

auch Erwachsene wurden auf diese Weise bestattet (*Abb. 47–48*).

Partielle Pferdebestattungen haben wir in zwei Gräbern beobachtet, in beiden Fällen mit speziellen Merkmalen. Die weit oben in der Verfüllung des Grabes 500 beobachteten Pferdeknochen wurden nachträglich, nach der Beerdigung vergraben (*Abb. 19–20*) bzw. ins Grab gelegt. Dieser Brauch ist schon an mehreren Fundorten der südlichen Tiefebene gut belegt. Der Pferdeschädel im Grab 595 war im Vergleich zum menschlichen Skelett nicht wie üblich nach Westen ausgerichtet, sondern in N–S-Ausrichtung neben dem Verstorbenen platziert (*Abb. 26, 4*). Analogien aus dem 8.–9. Jh. gibt es dazu in Osteuropa, in Saltovo und in der Wolga-Gegend.

Aus den Waffen, die im Gräberfeld freigelegt wurden, ist als der bedeutendste Fund des Grabes 500 ein ziemlich gut erhaltener Köcher zu erwähnen (*Abb. 19–20*), der mit Eisenbändern und Stäben ausgesteift war. Außen nahe der Öffnung des Köchers war eine Knochenplatte mit Punkt-Kreis Verzierung (*Abb. 23, 1*), die nach der Typologie von Peter Straub in der zweiten Hälfte des 10. Jh. häufig auftritt.

Das reichste Fundmaterial des Gräberfeldes kam bei der Freilegung der Bestattung einer alten Frau in Grab 595 zutage (*Abb. 26*). Das Grab fügt sich gut in die Reihe der „üblichen“ reichen Frauenbestattungen der südlichen Tiefebene ein, unsere bisherigen Kenntnisse werden aber um einige Neuheiten ergänzt. Die Frau war mit rhombusförmigem, aus goldenem Blech gepresstem Kleidungsschmuck (*Abb. 35*), Diadembeschlägen (*Abb. 30*), gepressten, konzentrisch verzierten Kaftanbeschlägen (*Abb. 36–38*), steinbesetzten quadratischen Gürtel(?)beschlägen (*Abb. 39*), einem Goldring mit Blasenkopf (*Abb. 19*) sowie mit Arm- und Beinringen und Schuhwerk mit Beschlägen (*Abb. 41–43*) beigesetzt worden. Neben Oberarm und Schulter der Frau fanden wir mehr als 100 winzige, mit Nieten befestigte, vergoldete, runde Silberbeschläge, die unserer Meinung nach ehemals die Lederbänder in den geflochtenen Haarzöpfen verzierten (*Abb. 31–34*). Winzige Beschläge, die an den — oft mehrsträngigen — Riemen von scheibenförmigen Zopfspangen (Haarflechtscheiben) angebracht waren, kennen wir bis jetzt schon aus Gräbern mit blechernen sowie durchbrochenen scheibenförmigen Zopfspangen. Im Falle des Grabes 595 von Szeged-Kiskundorozsma können wir — aus Mangel an gut dokumentierten Analogien — zunächst keine genaue Rekonstruktion dieser Beschläge erstellen, diese Objekte konn-

ten aber unserer Meinung nach ein „Riemensystem“ aus 3–5 schmalen, parallel verlaufenden Riemen verziert haben, die bei den größeren Beschlägen vielleicht auch miteinander verbunden waren.

Im selben Gräberfeld wie dem des oben vorgestellten reichen Frauengrabes kam als Grab 600 ebenfalls eine Frauenbestattung zutage. Seine Besonderheit im Gegensatz zu den einheitlichen Beschlagtypen des Grabes 595 ist, dass die sechs Beschläge im Halsbereich sowie die beiden Ösenknöpfe und die zwei Ohringe von unterschiedlichem Typ und die Armreifen verschieden groß sind (Abb. 45–46).

Das ganze Gräberfeld wird naturwissenschaftlich detailliert untersucht. Die anthropologischen und genetischen Forschungen haben neben den charakteristischen mongoliden Zügen das erste Mal eine Haplogruppe C im anthropologischen Material des 10. Jh. im Karpatenbecken nachgewiesen (vgl. in diesem Band die Aufsätze von Antónia Marcsik sowie Aranka Csósz und Gusztáv Mende).

Eine zentrale Aufgabe ist die Erforschung der Verbindungen zwischen dem Gräberfeld von Hosszúhát und dem nahen Einzelgrab (Grab 100), ebenfalls in Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halom, nicht nur genetisch, sondern auch aufgrund der Zusammenhänge des archäologischen Materials. Das Material einiger Beschläge aus Grab 595 des Gräberfeldes mit geringerer Grabanzahl zeigt mit der einzelnen Münze (und nur damit) aus dem Grab des einzeln bestatteten Mannes einen eindeutigen Zusammenhang. Die Untersuchungen haben auch nachgewiesen, dass das Kupfer, das für die Legierung von Silberobjekten verwendet wurde (wobei das Ziel neben besserer Festigkeit auch ein Absenken des Schmelzpunktes sein konnte), hier keine anderen Beimengungen enthielt – im Gegensatz zu früheren, anderswo durchgeführten Beobachtungen (vgl. den Aufsatz von László Csedreki, Susanne Greiff, Péter Langó und Attila Türk in diesem Band).

Die Bestattungssitten in der Untersuchungsregion im 10. Jahrhundert.

Über Einzelgräber und Kleingräberfelder

Eine der Eigenheiten der in der Mikroregion untersuchten Bestattungen des 10. Jahrhunderts ist, dass „Einzelgräber“ und Kleingräberfelder eindeutig das Bild bestimmen. Bei ca. Zweidrittel, bei 25 Fundorten sind Einzelgräber überliefert. Es ließe sich annehmen, dass die aus zwei bis sechs Gräbern bestehenden kleinen Nekropolen eigentlich in eine Gruppe von mittleren Größe gehören, da nur Er-

wachsenen darin erkannt und dokumentiert worden sind. Bei Altgrabungen, wie bspw. in Bojárhalom kam es nämlich häufiger vor, dass man Kindergräber nicht merkte. Bei vier als vollständig erschlossenen geltenden Gräberfeldern kamen 13 bis 18 Gräber vor (Szatymaz-Jánosszállás, Szeged-Csongrádi út, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Szeged-Öthalom 1950). Die für die westliche Hälfte des Komitats Csongrád typische Verbreitungsbild lässt sich gut mit den Einzelgräbern und Kleinfriedhöfe vergleichen, die aus dem Sandrücken des Donau-Theiß-Zwischenstromgebietes in der Komitat Bács-Kiskun, bis zur Donau nach Westen und bis Soroksár nach Norden bekannt sind. Im Gebiet zwischen Donau und Theiß, hauptsächlich aber in dessen südlicher Hälfte, übersteigt die Zahl der „Einzelgräber“ und der hochrangigen Kleinekropolen mit geringer Gräberzahl die der kontinuierlich genutzten großen Gräberfelder erheblich.

Alters- und Geschlechtsmerkmale der Verstorbenen

Eine weitere Eigenart der in die Untersuchung einbezogenen Einzelgräber und Kleinfriedhöfe ist das unausgewogene Verhältnis zwischen dem Alter und dem Geschlecht der Verstorbenen. Zusätzlich zu den in Szeged-Algyő und in Sándorfalva-Eperjes freigelegten Gräberfeldern liegen über 116 Bestattungen in 36 Fundorten verwendbare Daten dazu vor. Nach der primär anthropologischen und sekundär archäologischen Bestimmungen können 42 Bestatteten als Männer, 26 als Frauen und neun als Kinder identifiziert werden. Aufgrund der in den letzten zwei Jahrzehnten freigelegten Gräber ist es in 48 Fällen gelungen, das Sterbealter zu bestimmen. Demnach handelt es sich um acht Infans I–II, um zwei Juvenile, um sieben Adulte, um drei Erwachsene unbestimmbaren Alters, um 21 Maturale und um sechs Senile. Demnach ist der Anteil der Verstorbenen mit 75% in der Altersgruppe Matur und Senil herausragend hoch. Die Verbreitung dieser beiden Altersgruppen im Untersuchungsraum ist gleichmäßig. Dasselbe gilt auch bei der Verteilung zwischen Einzelgräbern und Kleinfriedhöfe.

Über die Waffenbeigabe

An mehr als 56% der in die Untersuchung einbezogenen Fundorte, in 41 Gräbern aus 21 Gräberfeldern, kamen Waffen zum Vorschein. An fünf Fundorten enthielten fünf Gräber lediglich Pfeilspitzen und vier nur Beinversteifungen eines Bogens, wobei es sich um Funde aus Altgrabungen oder um

Streifunde bzw. um gestörte Bestattungen handelt. Am häufigsten, in 19 Gräbern (in 45% der Männergräber) aus 10 Nekropolen sind Köcher (in 11 Fällen mit Eisenversteifung, in 3 Fällen mit beinem Verschluss) kombiniert mit Pfeilspitzen belegt. Dies kann als die dritte Eigenart der Region betrachtet werden. In 15 Bestattungen waren die Köcher mit Bogensversteifungen vergesellschaftet. 50% der im maturalen und senilen Alter verstorbenen Männer besaß als Beigabe überwiegend Köcher mit Eisenversteifung und Pfeilspitzen Bogenversteifungen. An Langwaffen sind in sechs Männergräbern aus fünf Gräberfeldern (14%) drei Säbel, zwei Schwerter mit Säbelgriff und ein zweischneidiges Schwert belegt. Waffenbeigabe ist im Untersuchungsraum überall nachweisbar (beinversteifter Bogen+Köcher+Pfeilspitzen), eine gewisse Konzentration der eisenversteiften Köcher lässt sich in Szeged-Öthalom, V. Sandgrube, der Langwaffen sowie Köcher in Szeged-Csongrádi beobachten.

Über die partiellen Pferdebestattungen und über das Pferdegeschirr

An mehr als Zweidrittel der 37 Fundorte, in 36 Gräbern von 28 Fundorten (insgesamt 30%), kamen Pferdeknochen bzw. Pferdegeschirr Funde zum Vorschein, die auf Pferdebestattungen, hindeuten. Davon ausgehend enthielten — die nicht gesichert dokumentierten Gräber nicht mitgerechnet — mehr als 30% der untersuchten Gräber Hinweise auf Pferdebestattung, was das Dreifache des landesweiten Durchschnitts von 10% und das Einundhalb- bis Zweifache der Pferdebestattungen an anderen zeitgleichen Fundorten von 15–20% bedeutet. Im Untersuchungsgebiet — und auch im üblichen von den frühen Ungarn besiedelten Territorien — wurden während des 9.–10. Jahrhunderts die Pferde so zerlegt, dass man nur den Schädel und die vier Beinknochen in der Pferdehaut beließ. Die Lage der Pferdereste im Grab ergibt ein einheitliches Bild: sie kamen in der östlichen Hälfte, am jeweiligen Fußende des Verstorbenen zutage. Hinsichtlich der Position des Pferdeschädels und der vier Beinknochen gibt es nur geringfügige Abweichungen. Aufgrund der anthropologischen Bestimmung und des archäologischen Fundmaterials fanden sich in 23 Gräbern partielle Pferdebestattung, mehrzählig neben in maturalen oder senilen Alter verstorbenen Männern (11x) oder Frauen (5x).

Neben diesen sind Bestattungen mit Pferdegeschirr bei 12 Bestattungen an zehn Fundorten überliefert. In fünf Fällen stammt das Pferdegeschirr aus

archäologisch dokumentierten Kontexte, die weiteren Einzelteile gelangten als Streifunde in die Museen.

Zusammenfassend lässt sich festzustellen, dass erstens bei den Einzelgräbern und Kleinfriedhöfen der Untersuchungsregion der Anteil der in maturalen und senilen Alter verstorbenen Männer herausragend hoch ist. Zweitens erhielt der Mehrzahl der Männergräber Waffen, am häufigsten eisenversteifte Köcher mit Pfeilspitzen und Beinversteifung des Bogens, und drittens sind sehr häufig partielle Pferdebestattungen sowie Pferdegeschirr belegt.

Über die siedlungshistorischen Eigenarten der Mikroregion

Auf der im Donau-Theiß-Zwischenstromland gelegenen östliche Seite der Maros-Mündung verdichteten sich die Bestattungen des 10. Jahrhunderts, während nach Westen hin ihr Anzahl zurückgeht. Die Besiedlung dürfte von mehreren, teils voneinander unabhängigen Faktoren — bodenkundlichen, hydrographischen, zeitgenössisches Wegenetz usw. — beeinflusst gewesen sein. Als ein solcher Eigenart darf der physisch-geographische Unterschied zwischen der Ost- und Westhälfte der Untersuchungsregion gelten. Nördlich und westlich von Dorozsma, in den im Gebiet des Sandrückes zwischen Dorozsma und Majsza gelegenen Gemeinden Ásotthalom, Bordány, Mórahalom, Ruzsa, Üllés, Zsombó, wurden nur wenige Gräber freigelegt. Im südlichen, mit Kiskundorozsma benachbarten Gemarkungsteil von Szatymaz hingegen, in Szeged, Kiskundorozsma und Röske, einem einst durch die Nebenflüssen der Theiß durchzogenen Gebiet, ist eine Verdichtung der Fundorte zu beobachten.

Die Bestattungen von Kiskundorozsma befinden sich im lehmhaltigen Lössboden entlang der Theiß, während jene von Ásotthalom, Üllés, Ruzsa, Pusztamérge und Balotapuszta sowie die Fundorte um Kiskunhalas, auf dem Sandrücken des Donau-Theiß-Zwischenstromlands zum Vorschein kamen. Da es sich um weitgehend zeitgleiche Fundorte handelt, lässt sich aus der Sicht der Ansiedlung kein Muster nach den Bodenqualitäten zu erkennen. Kiskundorozsma und Kiskunhalas zeigen zwar abweichenden Bodentypen, im ersteren Fall Lössboden, im letzteren Fall sandiger Boden, nach den Bestattungssitten und des archäologischen Fundmaterials siedelten jedoch an beiden Orten Gemeinschaften mit ähnlicher Sozialstruktur. Weitaus wichtiger scheint allerdings der Aspekt des Vorhandenseins oder Fehlens von Wasser entsprechender Qualität und Menge zu sein. Ein ausgezeichnetes Beispiel

dafür ist die Lage der Fundorte um Kiskundorozsma. Die Siedlungen dürften auf den qualitativ besten Weiden und Lössböden, in unmittelbaren Nähe zu den Gewässern gelegen haben, wie die von hier aus bekannten Gräberfelder andeuten. Die in Szeged-Kiskundorozsma-Gépállomás und Szeged-Kiskundorozsma-Jerney-téglagyár feigelegten Gräber kamen am Westufer des Großen-Maty-Rinnsals, die von Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát und Hosszúhát-Halom am Ende des Kleinen-Maty-Rinnsals und die von Szeged-Kiskundorozsma-Subasa am Westufer des Seitenarms des Letzteren zum Vorschein. Der im Grab von Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok dülö ruhenden Mann dürfte sich nach diesem Regel am Ufer des Syha-Sees oder des Nagy-Szék-Sees befunden haben.

Einschränkend sei angemerkt, dass es für die längere und kontinuierliche Nutzung sowie für die Aufgabe der entlang der Theiß in Szeged-Algyő und Sándorfalva-Eperjes freigelegten, großen Gräberfelder, die nicht in die vorliegende Studie einbezogenen worden sind, eine klimatisch bedingte Erklärung geben könnte. Diese Fundorte unterscheiden sich von den für das Gebiet zwischen Donau und Theiß charakteristischen, verstreuten und auf kurzzeitige Besiedlung deutenden Bestattungen erheblich. Im Laufe des 9.–10. Jahrhunderts wird mit einem niederschlagarmen, trockenen Klimaperiode gerechnet. Darauf deuten in der südlichen Tiefebene, in der Umgebung von Szeged Nekropolen hin, die in sehr niedrigem Lage zum Vorschein kamen: Szeged-Algyő liegt bei 80,5 m und Sándorfalva bei 79,5–80 m ü. NN. Während einer trockenen, niederschlagarmen, warmen Klima gehen die Wasserspiegelstände der stehenden und fließenden Gewässer zurück, Rinnsale trocknen aus, Seen und Sümpfe werden kleiner. Die tiefer gelegenen Gebiete um die Gräber von Kiskundorozsma und Zsombó befanden sich allerdings um mehrere Meter höher als die kaum aus ihrer Umgebung herausragenden Hügel von Szeged-Algyő und Sándorfalva. Demzufolge siedelte man bei Trockenheit nicht im inneren Sandrückengebieten des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes, sondern in der Nähe der Flüsse mit höherem Wasseraufkommen und größeren Seen.

Die ins 10. Jahrhundert datierten Einzelgräber und Kleinfriedhöfe sind hier getrennt zu bewerten. Der Unterschied zwischen den beiden Gebieten zeigt sich bspw. im hohen Anteil der Münzbeigaben im Untersuchungsgebiet, im Gegensatz zum gänzlichen Fehlen von Münzen in Szeged-Algyő und zum

Vorkommen einer einzigen durchbohrten, um den Hals getragenen Münze in Sándorfalva-Eperjes.

Nach den anthropologischen Merkmale der Bestattungen lässt sich entlang der Theiß keine Grenze registrieren. Die Daten stimmen in den Nekropolen entlang und jenseits der Theiß mehr überein, als mit denen, die aus dem Donau-Theiß-Zwischenstromland überliefert sind. Es liefert ein weiterer Beweis dafür, dass die Population, die entlang der Theiß siedelte aus dem Gebiet jenseits der Theiß stammte, ähnlich wie in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts. Nach der Aufgabe der Gräberfelder von Szeged-Algyő und Sándorfalva dürften diweiteren Mitglieðern der Gemeinschaft höchstwahrscheinlich jenseits der Theiß übersiedelt haben.

Aufgrund dessen stellt sich die Frage, ob die Bojárhalom-Jánosszállás-Gruppe sich innerhalb Einzelgräbern und Kleinfriedhöfe des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes tatsächlich abgesondert werden kann. Nach Meinung der Verfasser ist diese Annahme heute nicht mehr vertretbar. Die der Gruppe zugeordneten Gräberfelder liegen z. B. in Regionen, die abweichende Bodenmerkmale zeigen. Die Fundplatzverdichtungen können daher eher siedlungs- bzw. forschungsgeschichtlich zu erklärt werden. Die aufgrund der Verbreitung der rosettenförmigen Pferdegeschirrbeschläße im Gebiet zwischen Donau und Theiß lokalisierte südliche Gruppe (von der Muresch-Mündung bis Kiskunhalas) widerspricht ebenso der Absonderung einzelner Gruppen wie das für dieses Gebiet charakteristischen reichen Frauengräber in Balotaszállás, Domaszék (Szeged)-Bojárhalom, Bugac-Alsómonostor (Bugacmonostor), Szatymaz (Szeged)-Jánosszállás-Gróf Árpád földje, Grab 21 oder Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát, Grab 595.

Über die Frage nach den Stammesgebiete

Das Donau-Theiß-Zwischenstromland gelangten Ende der 800-er Jahre unter den Einfluss der landnehmenden Ungarn, doch eine tatsächliche Besiedlung dürfte von den Uferstreifen entlang von Donau und Theiß abgesehen, erst Ende während des zweiten Drittels oder im dritten Viertel des 10. Jahrhunderts schrittweise erfolgt worden sein, weil es vorher nicht zur Besiedlung geeignet war. Die bisherigen Daten legen nahe, dass die zuvor im Bodrogköz lebende Population zu Beginn der zweiten Hälfte oder des dritten Viertels des 10. Jahrhunderts wegen der Veränderung des Klimas und aus politischen Gründen ihr früheres Siedlungsgebiet verließ

und zumindest ein Teil von ihnen sich in der südlichen Donau-Theiß-Zwischenstromland niederließ.

Die Benutzung der Gräberfelder von Szeged-Algyó und Sándorfalva hörte vermutlich zu dem Zeitpunkt auf, als die Besiedlung der inneren, vom Theißtal weiter ab und höher gelegenen Gebiete einsetzte, und dieses Ereignis lässt ebenfalls einen kurzfristigen Klimawandel annehmen. Die entlang des Unterlaufs der Theiß gelegenen Regionen (Sándorfalva, Szeged-Algyó) wurden infolge höheren Niederschlags feuchter und sumpfiger und somit zum weiteren Verbleib ungeeignet.

Darauf deuten die große Zahl von Einzelgräbern und Kleinfriedhöfe aus dem Donau-Theiß-Zwischenstromland und das Fehlen von über mehrere Generationen benutzten Gräberfeldern aus dem 10. Jahrhundert. Demnach verlief die Besiedlung dieses Gebiets anders als jenseits der Theiß, wo die kontinuierliche Belegung der meisten Gräberfelder für ungestörte Verhältnisse spricht.

Die Besiedlung des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes war nicht dauerhaft, die Bestattungsorte wurden innerhalb kürzester Zeit wieder aufgegeben, die Population zog von hier aus weiter. Entweder aus politischen Gründen oder weil das Gebiet für eine Ansiedlung und längerfristige Subsistenz ungeeignet war. Die Gemeinschaften, die sich hier kurzfristig niederlassen mussten, gingen nach kurzer Zeit in Gebiete mit günstigeren Gegebenheiten. Von diesen Fundplätzen abgesehen lässt sich aber in der Region gegenüber der Muresch-Mündung während des vierten Viertel des 10. Jahrhunderts mit Neuankömmlingen gerechnet werden.

Die Ursache für die hier geschilderten Veränderungen sollte also nicht bzw. nicht ausschließlich in machtpolitischen Gegebenheiten gesucht werden, sondern in den ungünstigen Umweltbedingungen der Region. Mit ähnlichen Gründen erklärte Miklós Takács die Entwicklung in der benachbarten Batschka und Banat während des 10.–11. Jahrhunderts. Dies bekräftigt auch jene allgemeine Beobachtung für das 10.–11. Jahrhundert, wonach sich die Besiedlung im gesamten Karpatenbecken nach den Flußtälern orientierte.

Die aus der weiteren Umgebung von Kiskundorozsma bekannten Bestattungen des 10. Jahrhunderts wurden historisch mit dem Dorozsma-Familie verbunden. Diese Annahme lässt sich gegenwärtig nicht beweisen, da sich Bestattungen des dritten Viertel des 10. Jahrhunderts um Dorozsma nicht eindeutig sich mit Gräberfeldern der breiteren Bevölkerungsschichten in Verbindung bringen las-

sen, deren Beginn ans Ende des 10. oder an den Anfang des 11. Jahrhunderts datiert wird. Da die archäologischen Methoden keine engere chronologische Eingrenzung ermöglichen, ist auch die Belegungsende dieser Reihengräberfelder deren Bezug zu den Friedhöfen ungeklärt, die jeweils um eine Kirche herum, am Ende des 11. Jahrhunderts eröffnet worden sind. Die früheste schriftliche Überlieferung über die Dorozsma-Familie die über das Gebiet verfügte datiert am frühesten zur Beginn des 13. Jahrhunderts.

Zur Frage eines Machtzentrums um die Mitte des 10. Jahrhunderts im Untersuchungsraum

Ferenc Makk hat einen den Untersuchungsgebiet betreffende historische Konzeption für das 10. Jahrhundert erarbeitet, die im Zusammenhang mit den reichen, hauptsächlich aus Frauengräbern stammenden Funden aus der dritten Drittel des 10. Jahrhunderts eine Beachtung verdient.

Er vertrat die hinsichtlich der Lage des frühungarischen Herrschaftsmittelpunktes die Ansicht, dass nachdem man den oberen Theißgegend um Mitte des Jahrhunderts aufgab, für kurze Zeit, bis Anfang der 970-er Jahre, das Donau-Theiß-Zwischenstromland diese Rolle übernahm. Erst danach soll aufgrund der aus Byzanz drohenden Gefahr hin im nordostpannonischen Dreieck zwischen Fehérvár Esztergom und Óbuda ein neues Zentrum entstanden sein. Obwohl diese Frage nach Meinung der Verfasser mit archäologischen Methoden vorerst nicht zu beantworten ist, ist ein Vergleich des archäologischen und anthropologischen Nachlasses der Oberen-Theiß-Gegend und der südlichen Großen Tiefebene lohnenswert, wie es in einer frühen Studie gezeigt werden konnte. Demnach zeichnet sich die Untersuchungsregion im Zeitraum der 950-er bis 970-er Jahre durch ein reiches Fundmaterial aus, das überwiegend aus Einzelgräbern und wohl für nur kurze Zeit benutzten Kleinfriedhöfen zum Vorschein kam. Die Funde datieren in die zweite Hälfte bzw. ins mittlere Drittel des 10. Jahrhunderts, die Edelmetallfunde aus den Frauengräbern könnten aus den Beutezügen der 940-er Jahre stammen. Nach den Schriftquellen und in den Gräbern gefundenen Münzen haben die frühen Ungarn in diesem Zeitraum eine große Menge an Edelmetall erbeutet.

Die große Anzahl von Einzelgräbern und Kleinfriedhöfe aus diesem Zeithorizont deutet nach Meinung der Verfasser darauf hin, dass die Aufenthalt der hier angesiedelten Population, die aus der oberen Theiß-Gegend gekommen sein könnte, nach ei-

nigen Jahrzehnten im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts abriß.

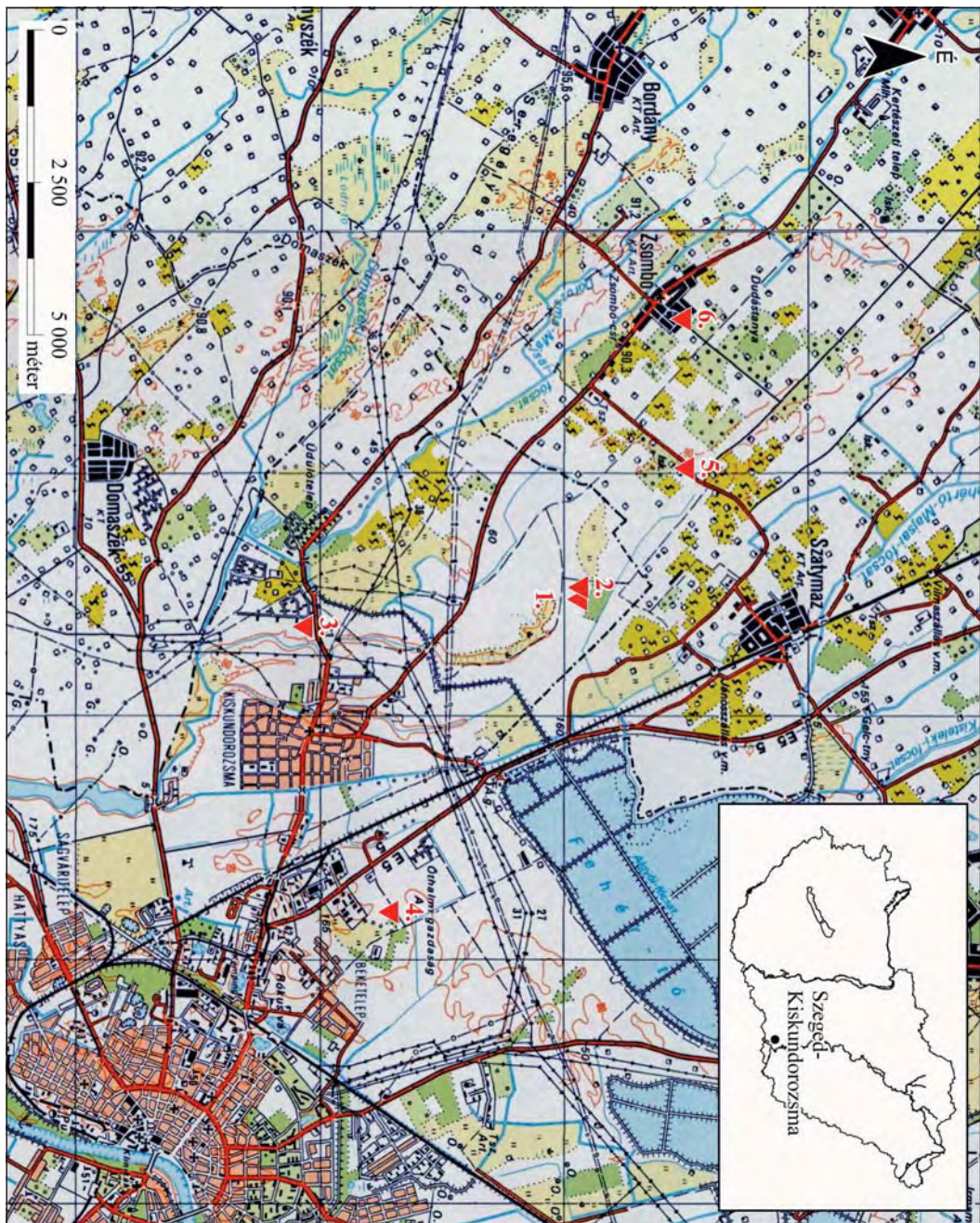
Die Umstrukturierung der Machtverhältnisse erfolgte also stets ab dem letzten Drittel des 9. Jahrhunderts in der westlichen Muresch-Mündungs-Region. Die Spuren der awarenzeitlichen Bevölkerung soll zwar anthropologisch und archäogenetisch unter den Verstorbenen des 10.–11. Jahrhunderts nachzuweisbar sein, dennoch sind weitere Forschungen notwendig, um die Formen dieser Transformation zu erklären. Im Gräberfeld von Homokmégy-Székes aus dem 10.–11. Jahrhunderts lassen sich mehrere Elemente des awarenzeitlichen Bestattungsritus (z. B. Bestattungen mit Grabbauten usw.) nachweisen, so dass künftig eine weitaus bessere Chance für die differenziertere Beantwortung der Frage des awarischen Weiterlebens im in der südlichen Große Ungarische Tiefebene besteht.

Gleichzeitig war die Mündung der Muresch ein strategisch wichtiges Gebiet am Knotenpunkt der Flussübergänge, der Handels- und/oder Heerstraßen, dessen Kontrolle Macht bedeutete. Das scheint auch die Konzentration von Gräbern mit Waffenbeigaben, ähnlich wie sie in der Oberen-Theiß-Gegend beobachtet wurde, in den Gräberfeldern von Szeged-Öthalom und Szeged-Csongrádi út zu untermauern. Sofern die Chronologie der hier vorgestellten Gräber stimmt, kann künftig auch archäologisch für einen bewussten, aber prozessartig vollzogenen Ablauf der ungarischen Landnahme argumentieren, der ab den 60-er bis 70-er Jahren des 9. Jahrhunderts begonnen haben mag. Die früh anmutenden Radiokarbondaten stehen in überraschendem Einklang mit den in den Schriftquellen überlieferten Angaben über das Erscheinen der frühen Ungarn im Karpatenbecken. Auch der Prozess, wie die Inbesitznahme des Karpatenbeckens vonstatten ging, lässt sich einen Einblick gewähren. Es scheint, dass nicht das gesamte ungarische Heereskontingent in die damals am Mittellauf des Dnjepr gelegenen Siedlungsgebiete nach den militärischen Unternehmungen von 895 zurückgekehrt war. Sollte dies wirklich sich so ereignet haben, erklärt es auch den Erfolg des Petschenegen-Angriffs auf Etelköz.

Naturwissenschaftliche Untersuchungen versuchten u.a. eine Beziehung zwischen den Gräberfeldern des 5.–9. und des 10. Jahrhunderts nachzuweisen, verwandtschaftliche Beziehungen innerhalb der Gräberfelder des 10. Jahrhunderts konnten allerdings noch nicht ermittelt werden und dieser Befund bedarf eine Erklärung. In kleinen, einen weitgestreuten Struktur zeigenden Gräberfeldern des Untersuchungsgebietes lassen sich durch Radiokarbon-Altersbestimmung Bestatten ab den 870er Jahre absondern, die bislang aufgrund des Fundinventars ins 10. Jahrhundert datiert worden sind. Ab der Mitte des 10. Jahrhunderts tauchen hingegen Beziehungen zur Mittleren-Theiß-Gegend auf. Bei den älteren Gräbern bietet sich perspektivisch ein Vergleich mit dem Szubotcy-Fundhorizont an, beim jüngeren Horizont hingegen müssen Gräberfeldern der Lokalbevölkerung, die um die Wende vom 10. zum 11. Jahrhundert eröffnet wurden, sowie noch jüngere, um eine Kirche angelegten Friedhöfe in die Betrachtung einbezogen werden. Hier werden künftig noch umfangreiche Analysen erforderlich. Der vorliegende Aufsatz versucht diesen Übergangsprozess aufgrund des aktuellen Forschungsstandes zu beschreiben.

Die Untersuchung von in den letzten Jahren vollständig freigelegten Gräberfelder haben es ermöglicht, die Entwicklung des Untersuchungsraumes während des 10.–11. Jahrhunderts zu vervollständigen. Zugleich werden aber die Ergebnisse zahlreiche neue Fragen im weiteren räumlichen Kontext auf. Die überraschenden Resultate der archäogenetischen Untersuchungen lassen ein ganz anderes System hinter der Anlegung von Nekropolen vermuten als bislang gedacht. Ob es dafür chronologische und/oder „religiöse“ oder eventuell (siedlungs-) politische Gründe gab, weiß man vorerst nicht. Antworten darauf sind von der Fortsetzung Analysen zu erhoffen, in denen die Perspektiven und Grenzen der naturwissenschaftlichen Methoden in der Archäologie getestet werden (z. B. Datierungsgenauigkeit) mit dem Ziel künftig das Bild über der Siedlungsgeschichte des 10. Jahrhunderts im gesamten Karpatenbeckens zu vervollständigen.

Übersetzt von Katalin H. Simon – Orsolya Heinrich-Tamáská – Éva Pávai-Morche

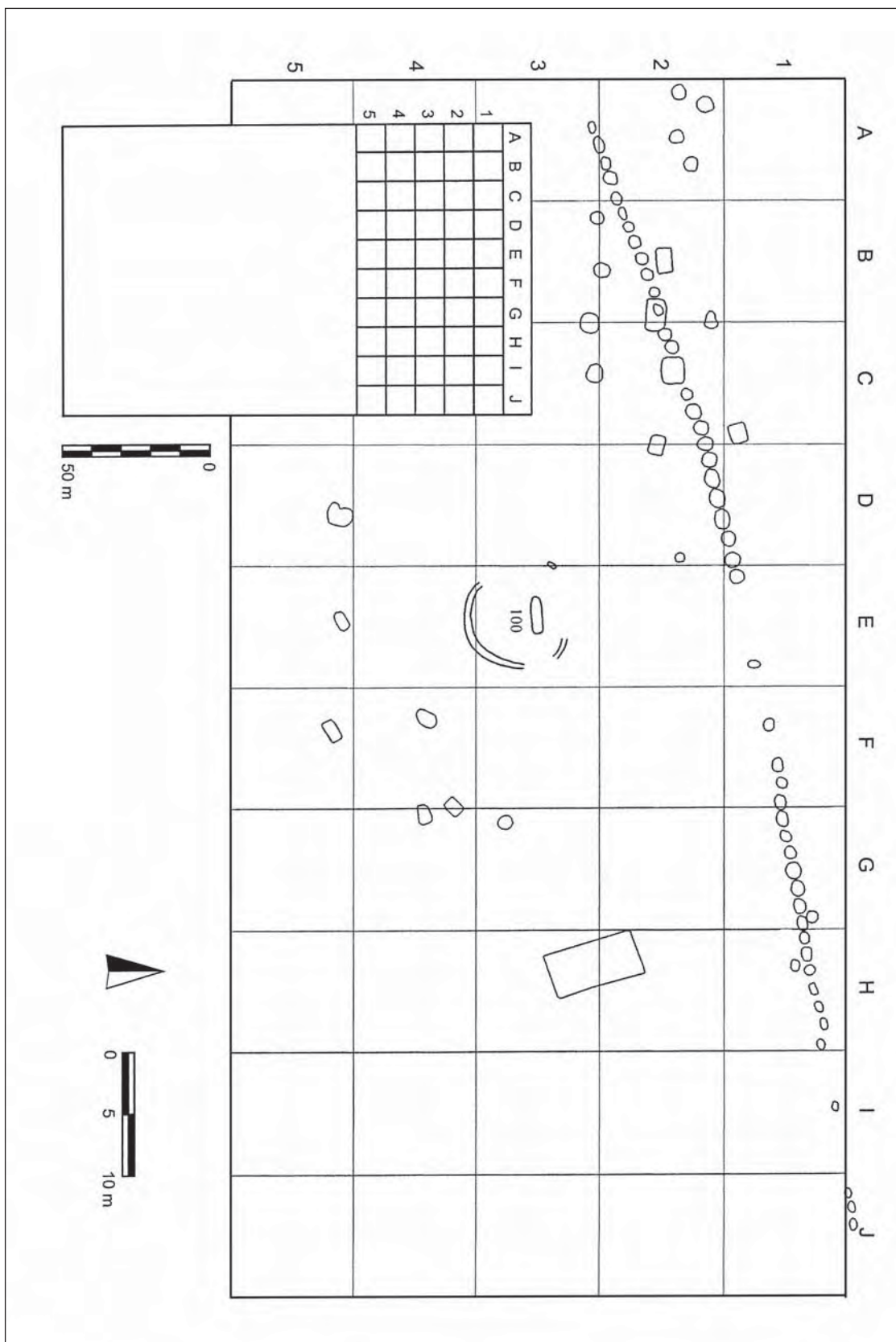

1. kép: A kötetben között lelt helyek. 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom; 2: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát; 3: Szeged-Kiskundorozsma-Sübsa; 4: Szeged-Öthalom, V. homokbánya; 5: Zombó-Báda-dűlő; 6: Zombó-Ménésjárás-dűlő

Abb. 1: Die Fundorte im Band. 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom; 2: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát; 3: Szeged-Kiskundorozsma-Sübsa; 4: Szeged-Öthalom, V. homokbánya; 5: Zombó-Báda-dűlő; 6: Zombó-Ménésjárás-dűlő

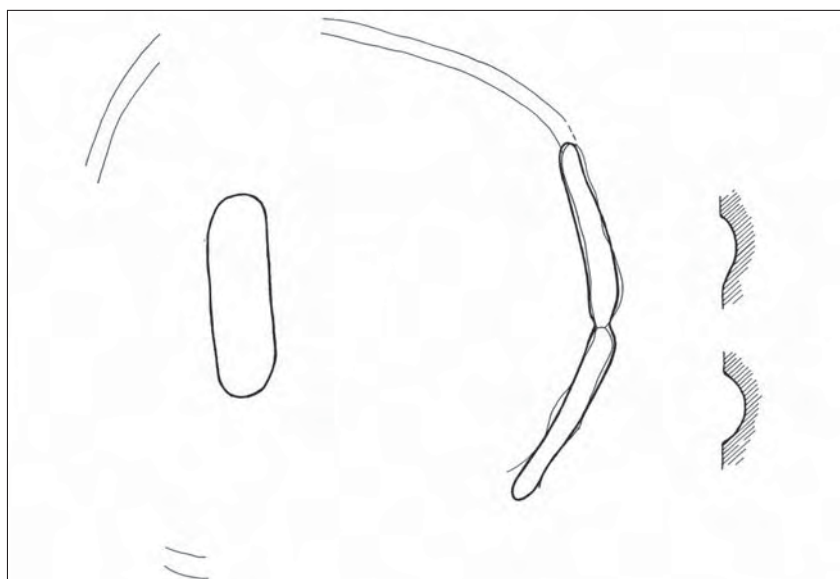
2. kép: A Szeged-Kiskundorozsma környéki lelőhelyek elhelyezkedése. 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát; 2: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom; 3: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa
Abb. 2: Lage der Fundorte um Szeged-Kiskundorozsma. 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát; 2: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom; 3: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa

3. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom. Az ásatás felszínrajza
 Abb. 3: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom. Topografische Karte der Ausgrabung

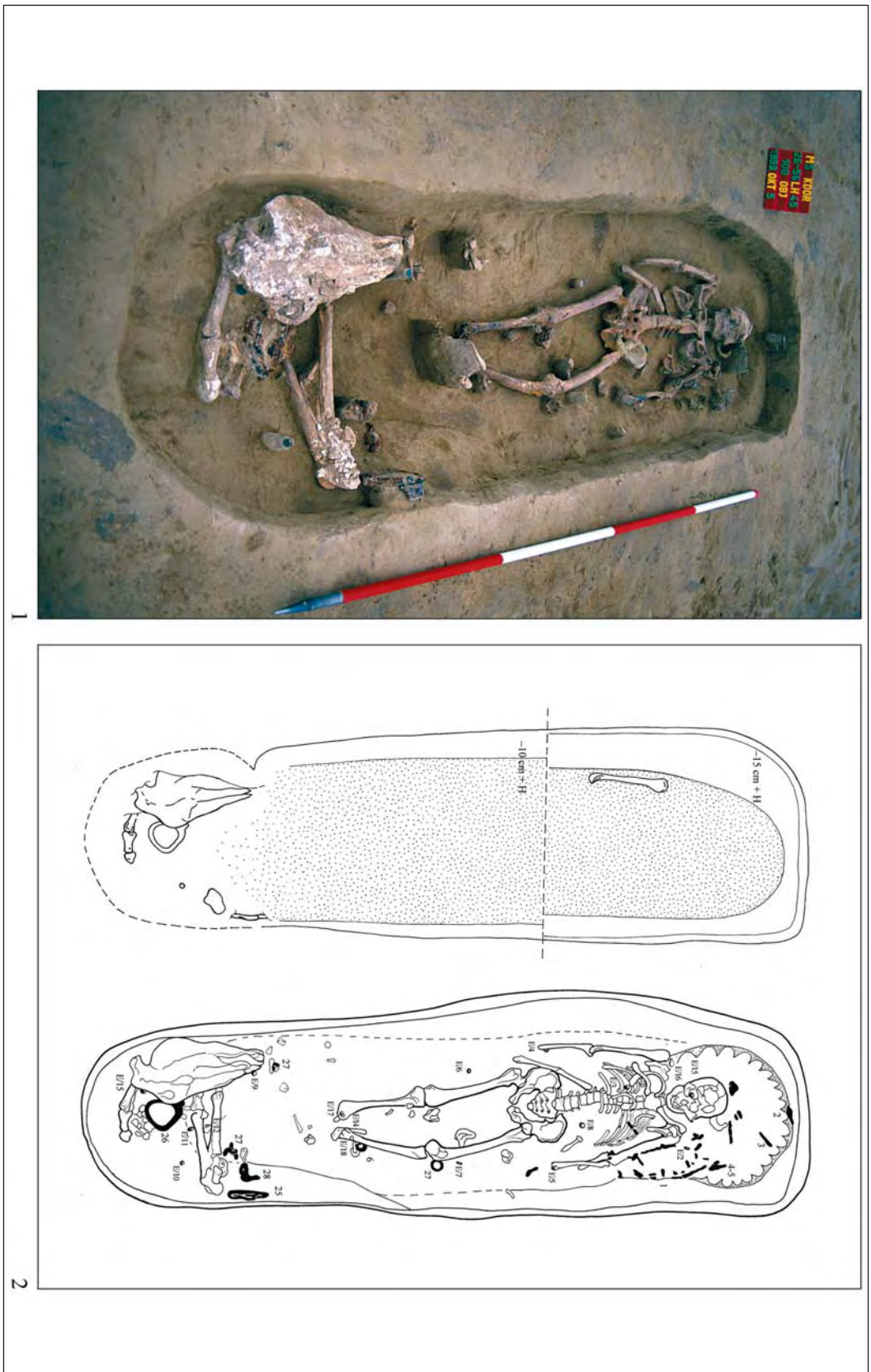

1

2

4. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. 1: A honfoglalás kori sír és az azt övező körárok. (A rajzon vékonyabb vonallal szerepeltettük az árok feltjét, míg a vastagabb vonalak a kibontott állapotot ábrázolják.); 2: A sírt övező árok déli oldalának kibontott részlete
 Abb. 4: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. 1: Das landnahmezeitliche Grab und der um das Grab liegende Kreisgraben. (Auf der Zeichnung ist die Verfärbung des Grabens mit einer dünneren Linie gezeichnet, während die dickeren Linien seinen freigelegten Zustand zeigen.); 2: Der freigelegte Abschnitt der südlichen Seite des um das Grab liegenden Grabens

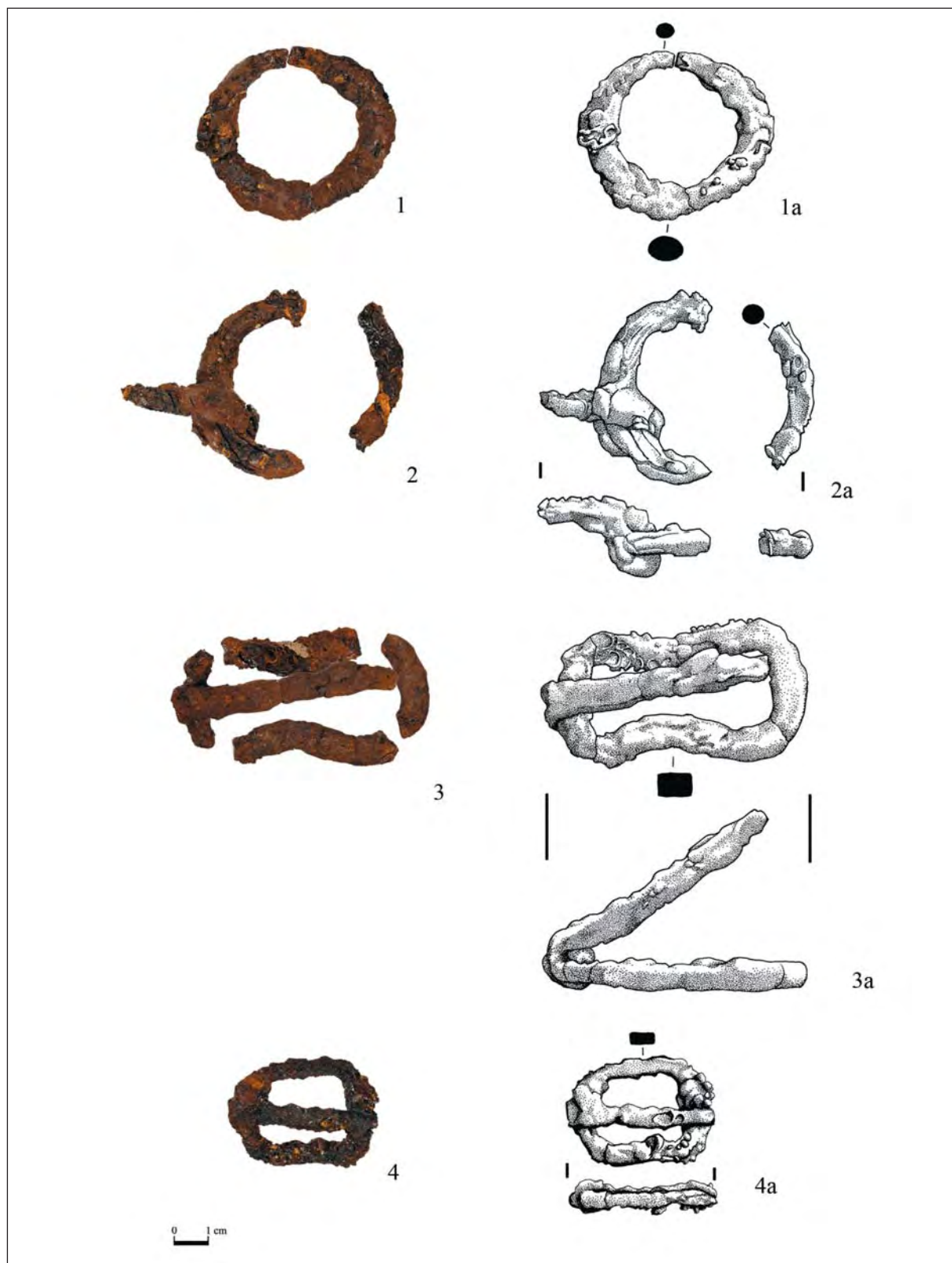

5. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. 1: A kibontott sír; 2: A koporsó lefele keskenyedő föltja a bontás során, illetve a sír és az utólag a lötemetkezés számárta ásott gödör viszonya

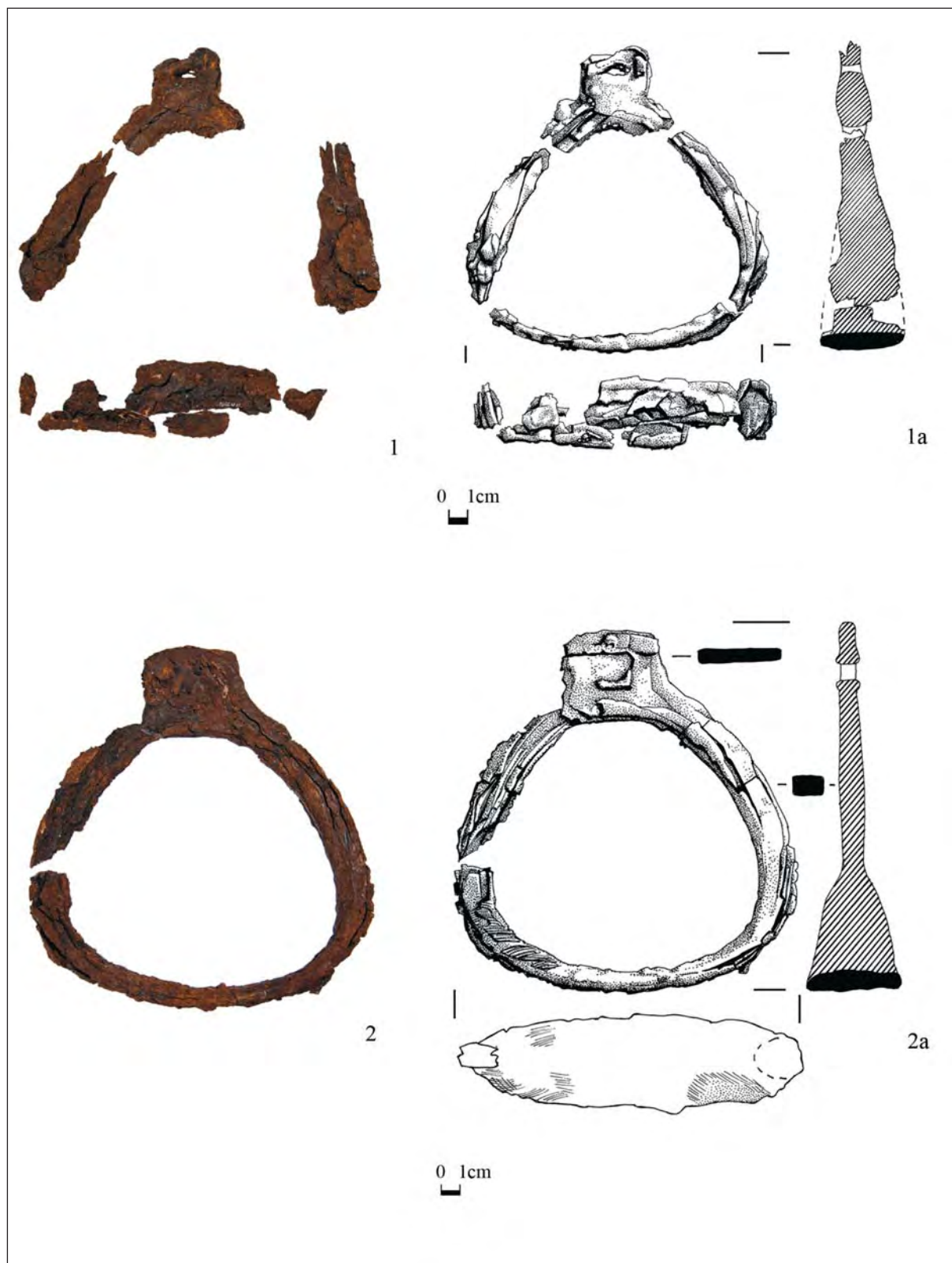
Abb. 5: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. 1: Das freigelegte Grab; 2: Die sich nach unten verjüngende Verfürbung des Sarges während der Freilegung bzw. das Verhältnis zwischen Grab und der sekundär ausgehobenen Grube für eine Pferdebestattung

6. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír: A sír részletei bontás közben
Abb. 6: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. Grabdetails während der Freilegung

7. kép — Abb. 7: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír / Grab 100

8. kép — Abb. 8: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom, 100. sír / Grab 100

1

2

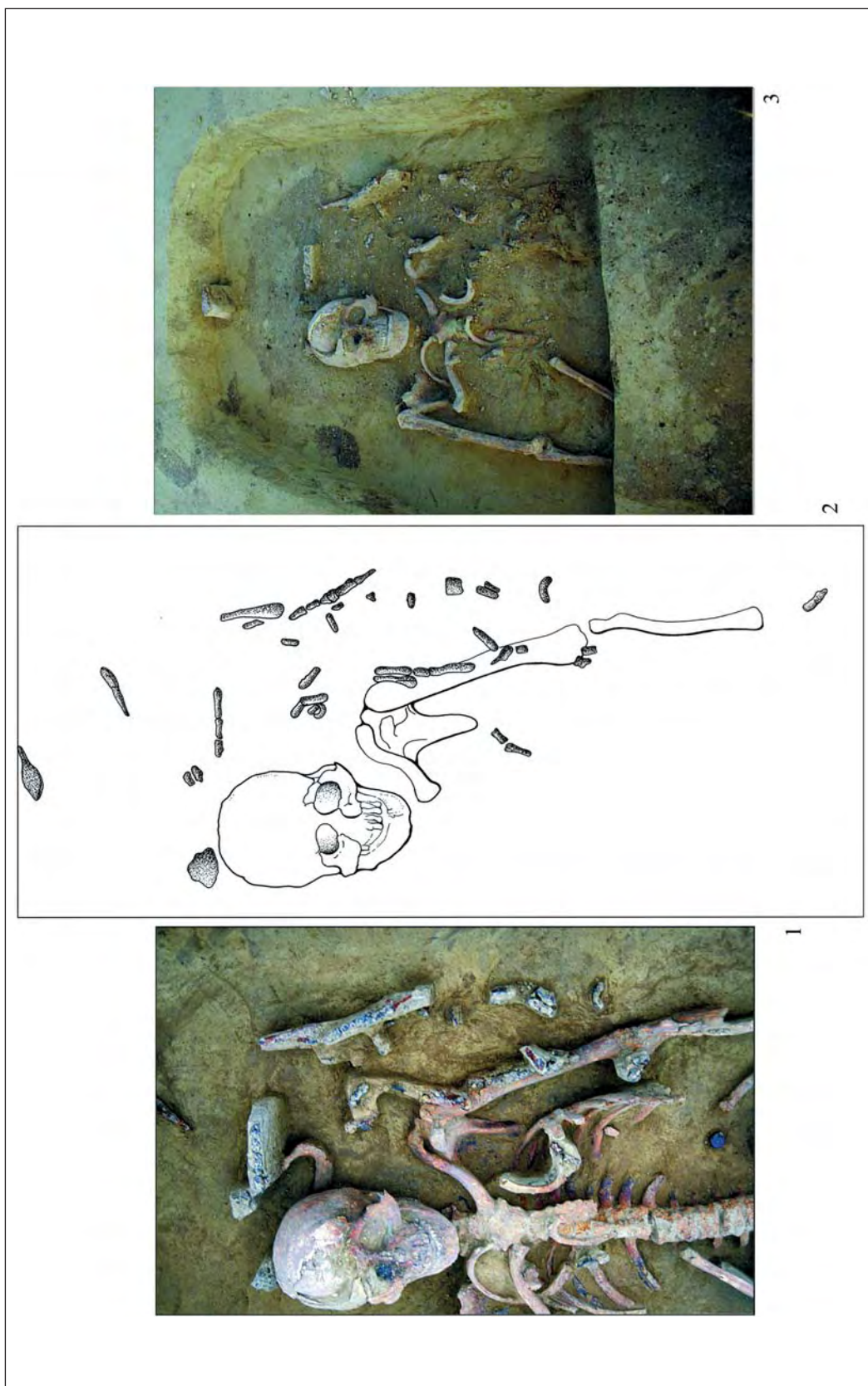
3

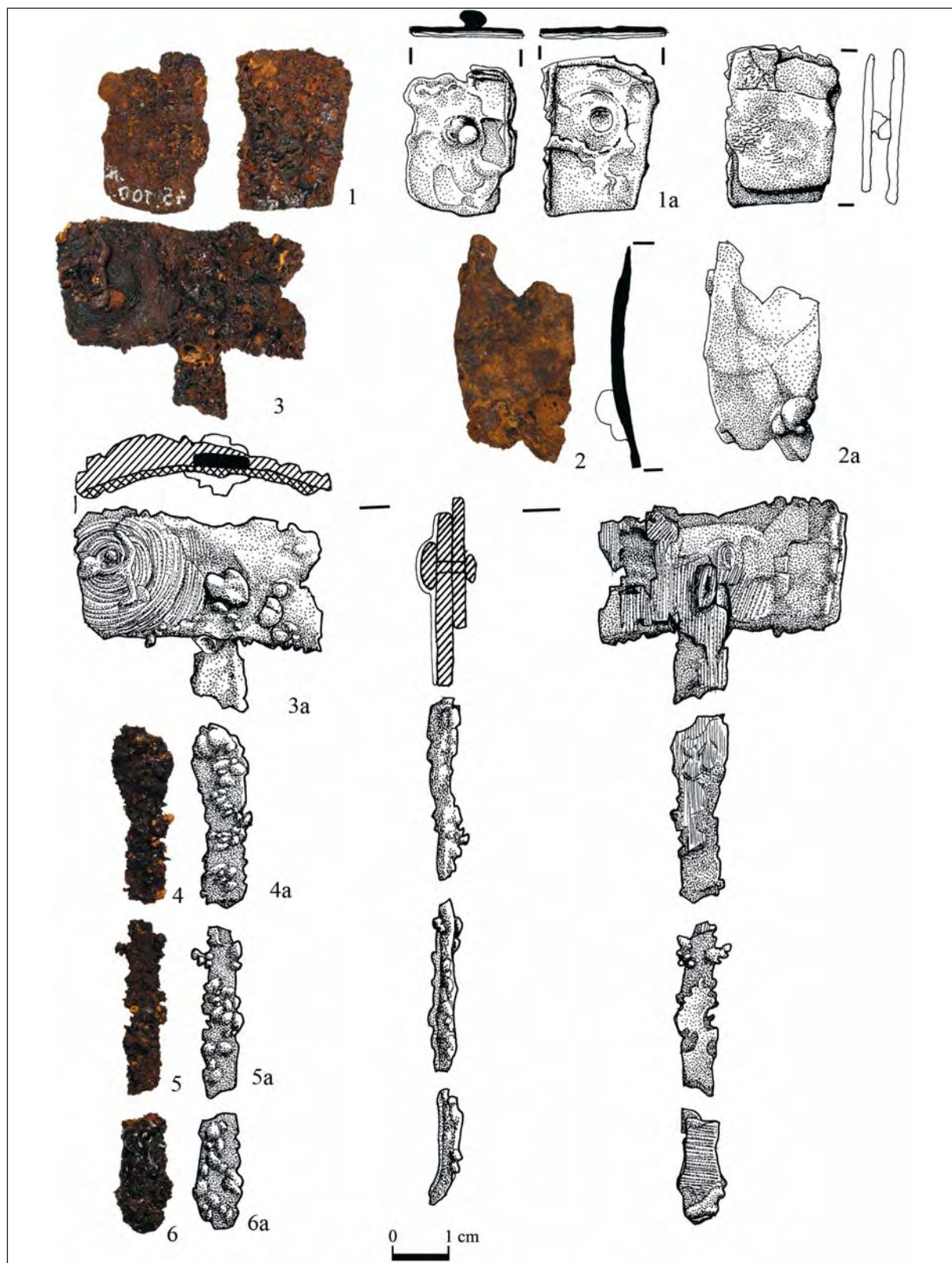
4

9. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. Érmék helyzete a sírban. 1: A szájpaddás jobb oldalához tapadva; 2: A jobb szemüregben; 3: A csizmaszáron előkerült érmék: a bőrbe ágyazódott pénz és oxidja a helyéről kiemelt bal lábszár végén; 4: A medence környéke

Abb. 9: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. Münzen in situ. 1: An die rechte Seite des Gäumens haftend; 2: In der rechten Augenhöhle; 3: Münzen vom Stiefelschaft: Münze mit der Haut verwachsen und ihr Oxid am Fußende des aus seiner ursprünglichen Lage bewegten linken Unterschenkels; 4: Gegend um das Becken

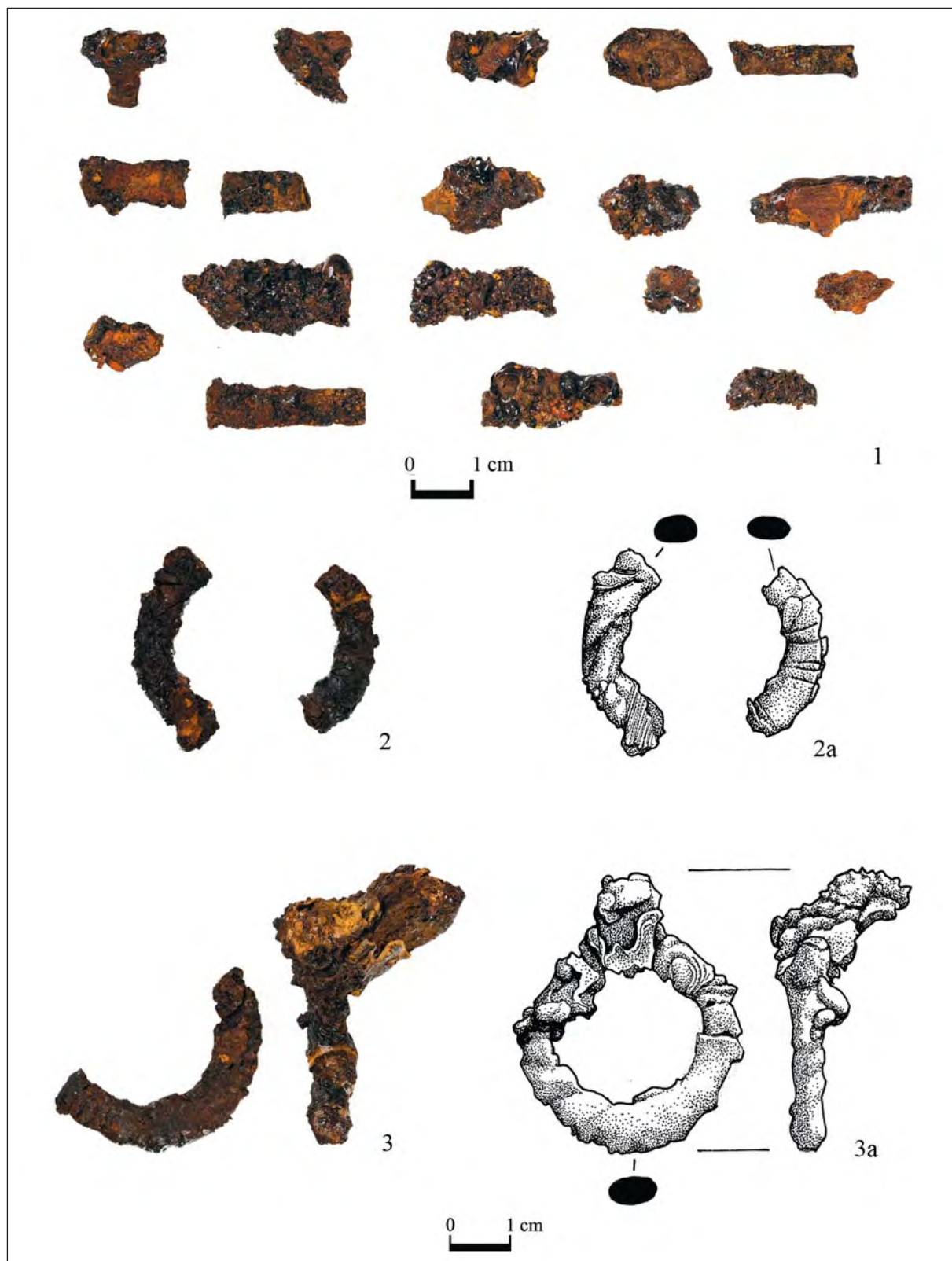
10. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. 1: A sír részlete a tegezettel, a szemfedővel és az övveretként felhasznált érmével a medence mögött; 2: A tegezvasalás sírbeli helyzete; 3: A sír nyugati fele bontás közben
 Abb. 10: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. 1: Abschnitt des Grabes mit Köcher, Leichentuch und mit einer als Gürtelbeschlag verwendeten Münze hinter dem Becken; 2: Der Köcherbeschlag in situ; 3: Die westliche Seite des Grabes während der Freilegung

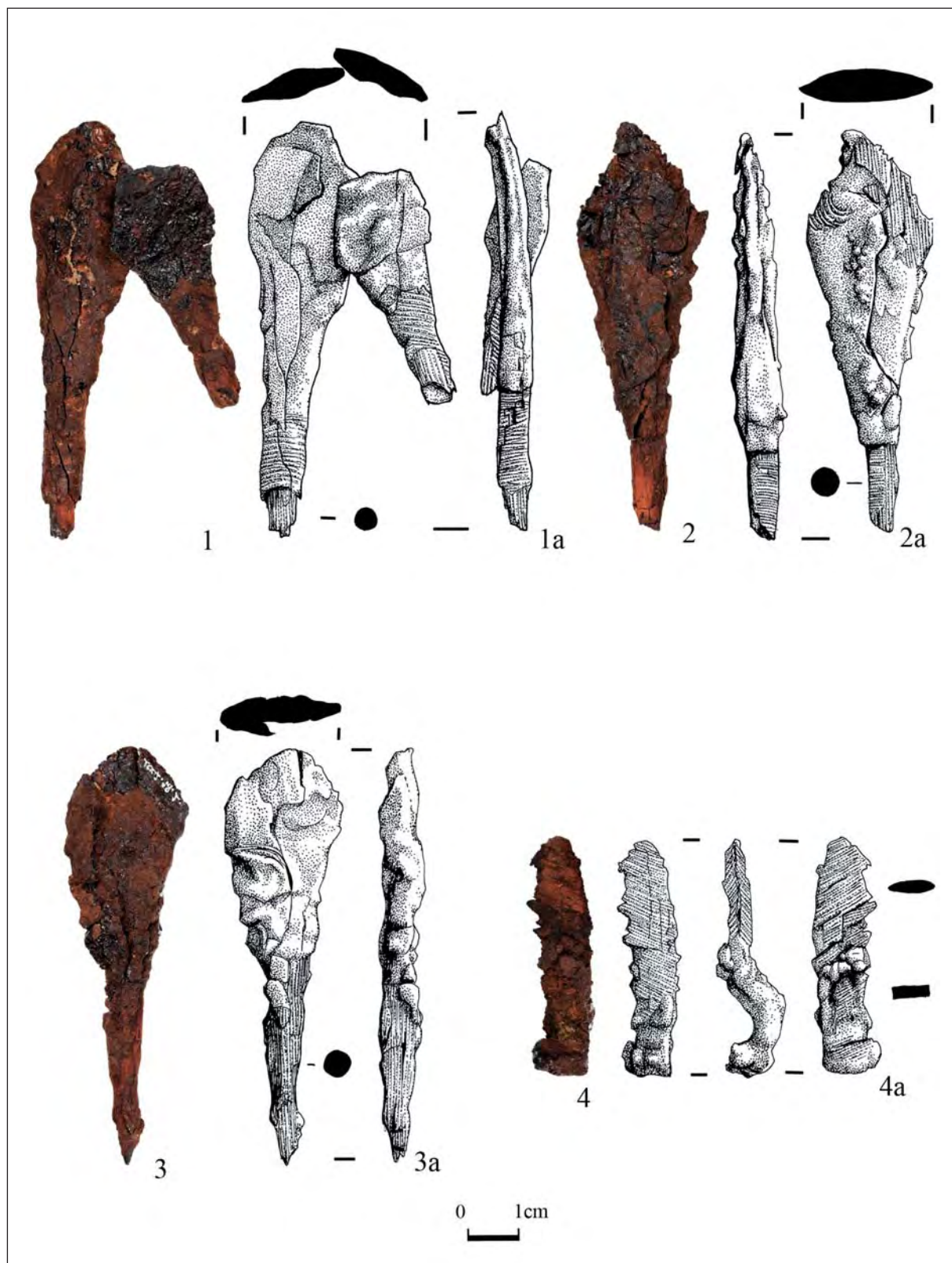
11. kép — Abb. 11: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír / Grab 100

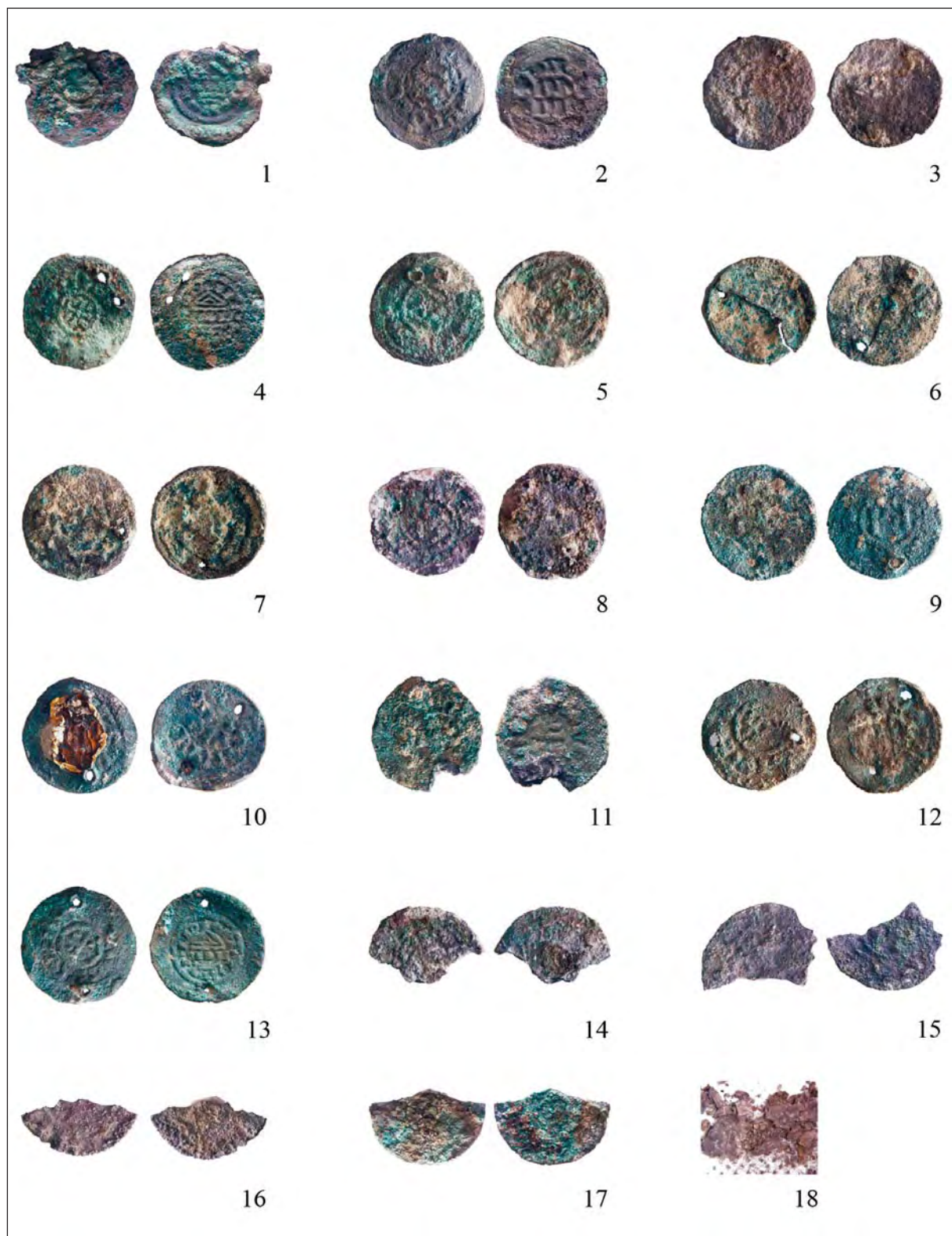
12. kép — Abb. 12: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír / Grab 100

13. kép — Abb. 13: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír / Grab 100

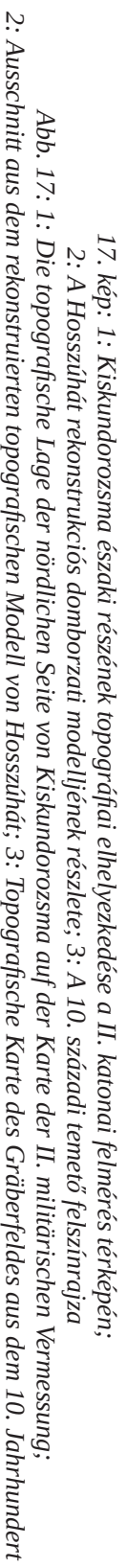
14. kép — Abb. 14: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír / Grab 100

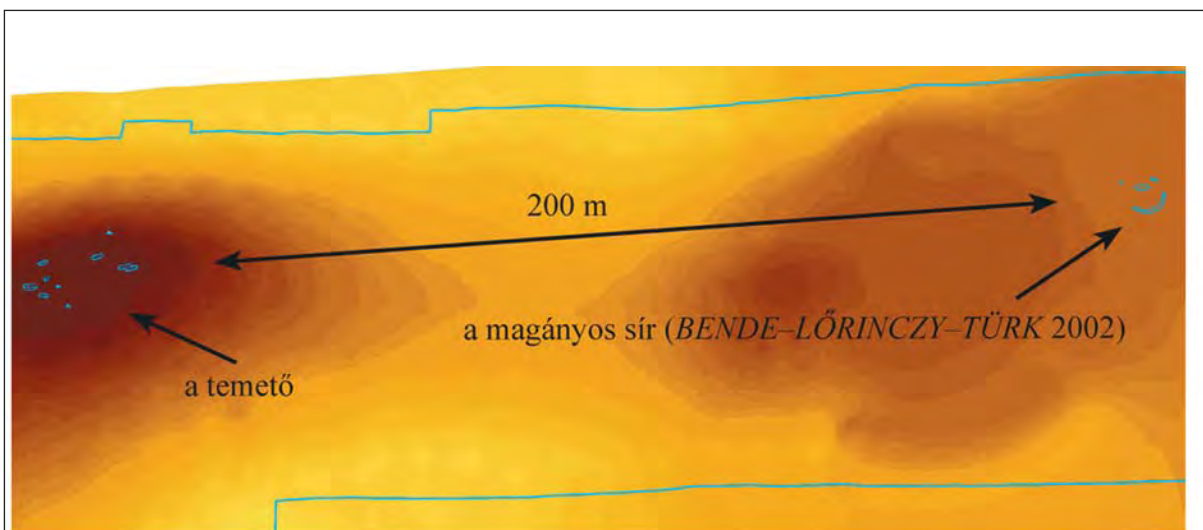

15. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. Az érmék a restaurálást megelőzően
 Abb. 15: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. Die Münzen vor ihrer Restaurierung

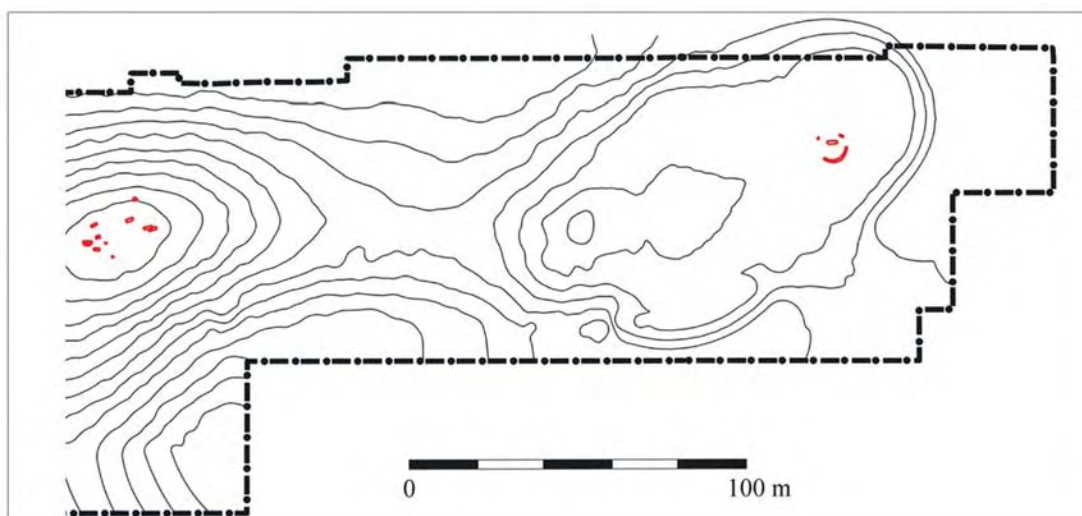

16. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír. Az érmék a restaurálást követően
 Abb. 16: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom Grab 100. Die Münzen nach ihrer Restaurierung

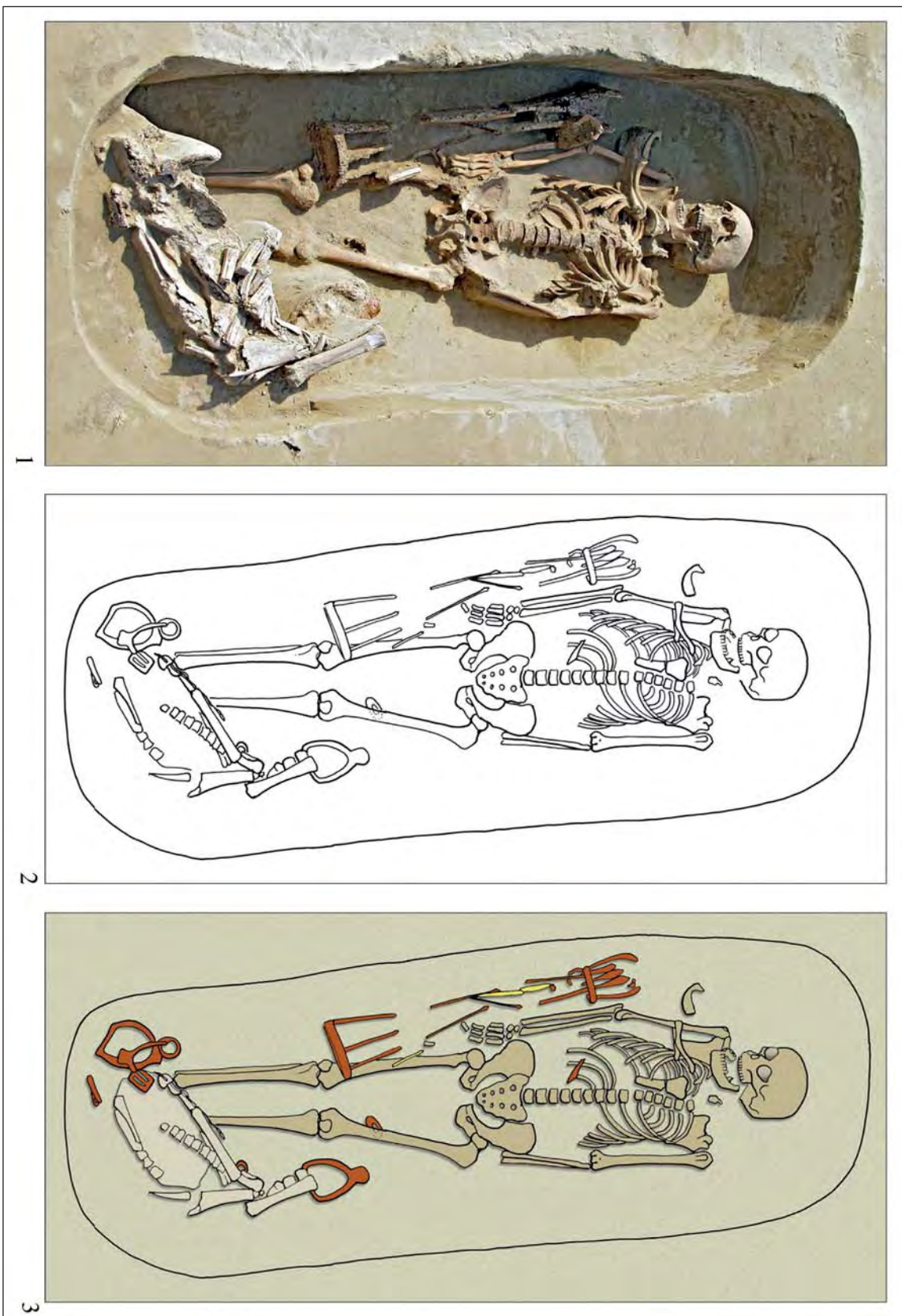

1

2

18. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–2: A 10. századi magányos sír és a temető elhelyezkedése
 Abb. 18: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–2: Lage des einzeln liegendes Grabes
 aus dem 10. Jahrhundert und Lage des Gräberfeldes

19. kép — Abb. 19: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

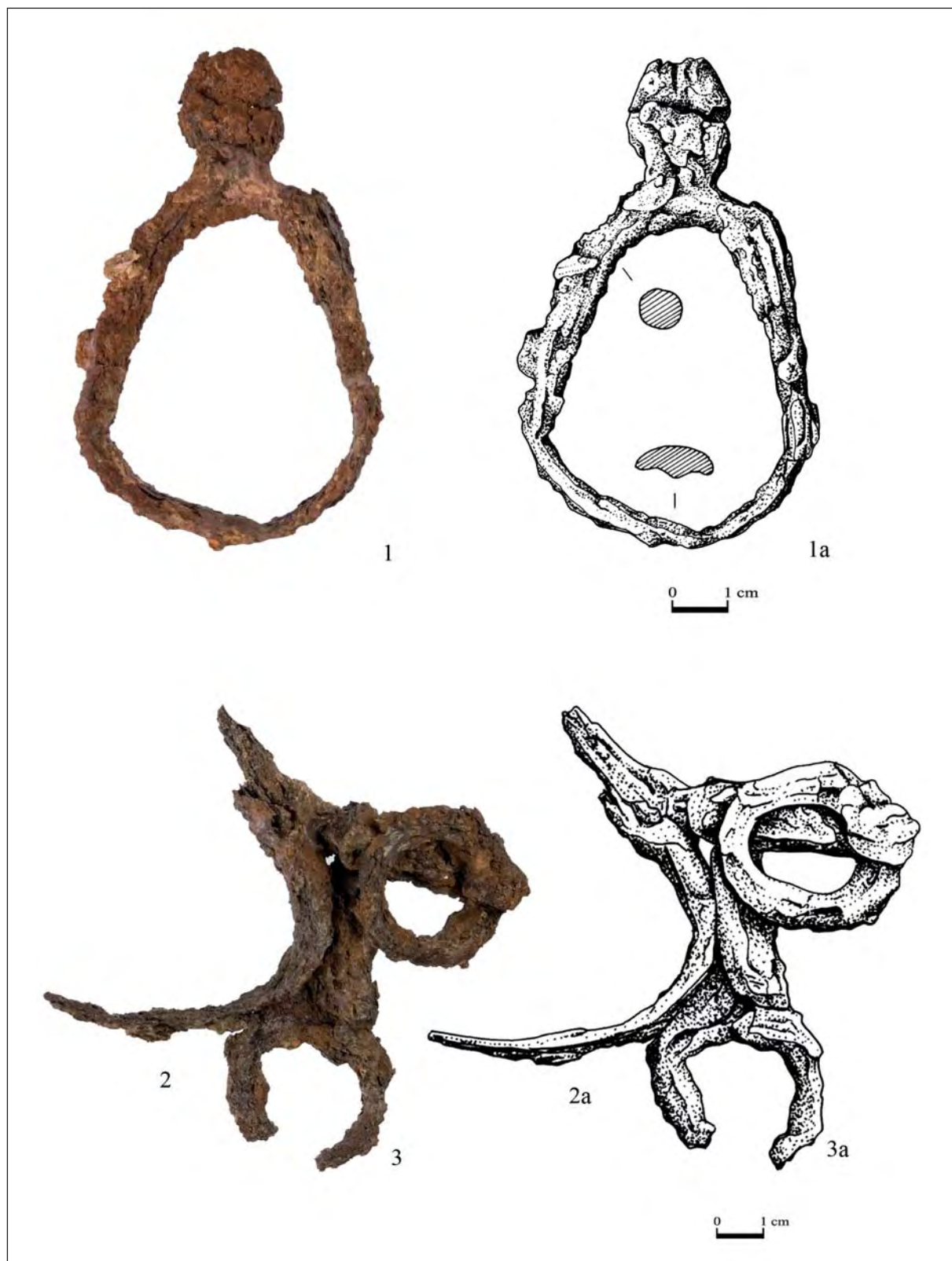

1

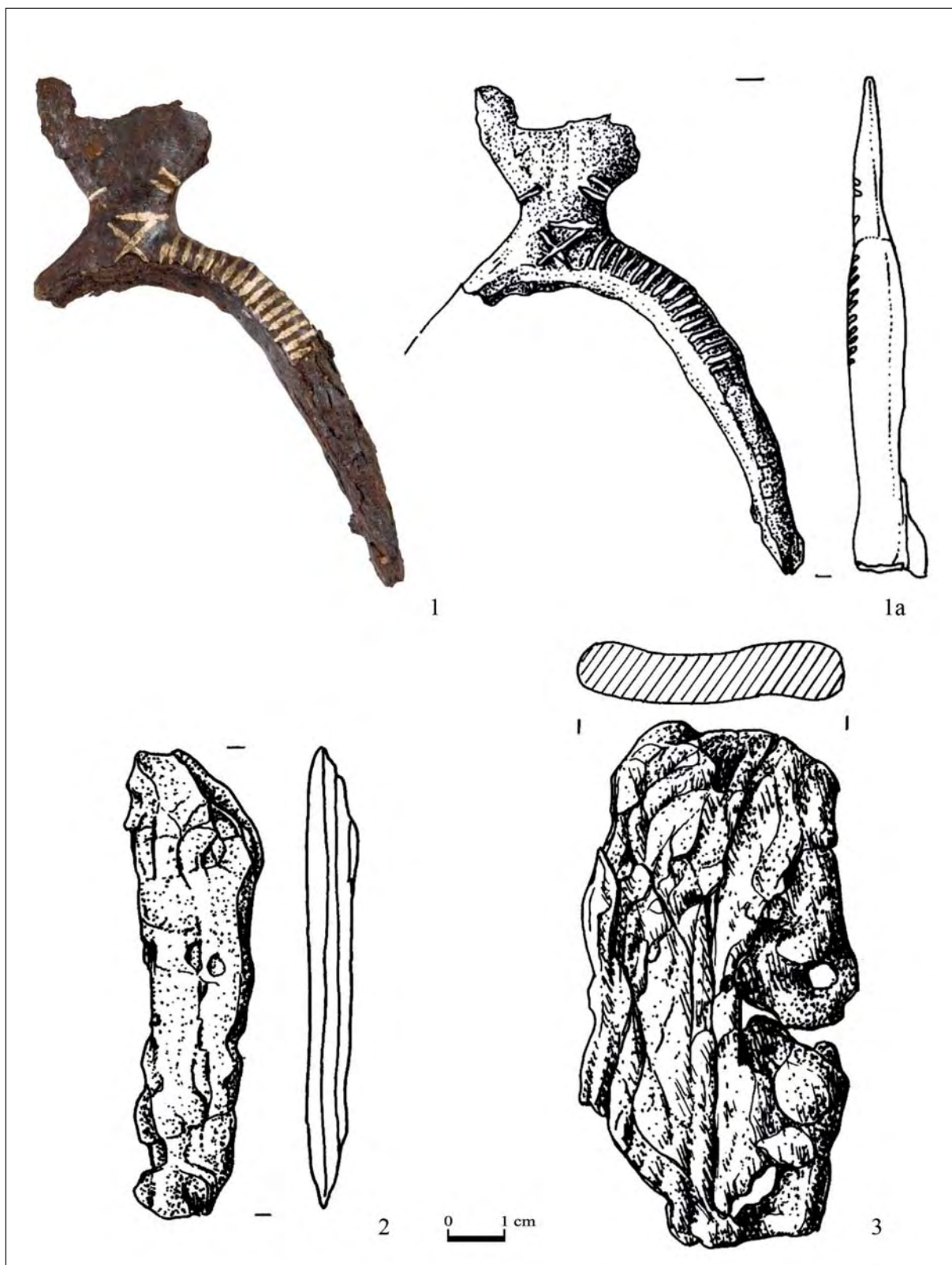

2

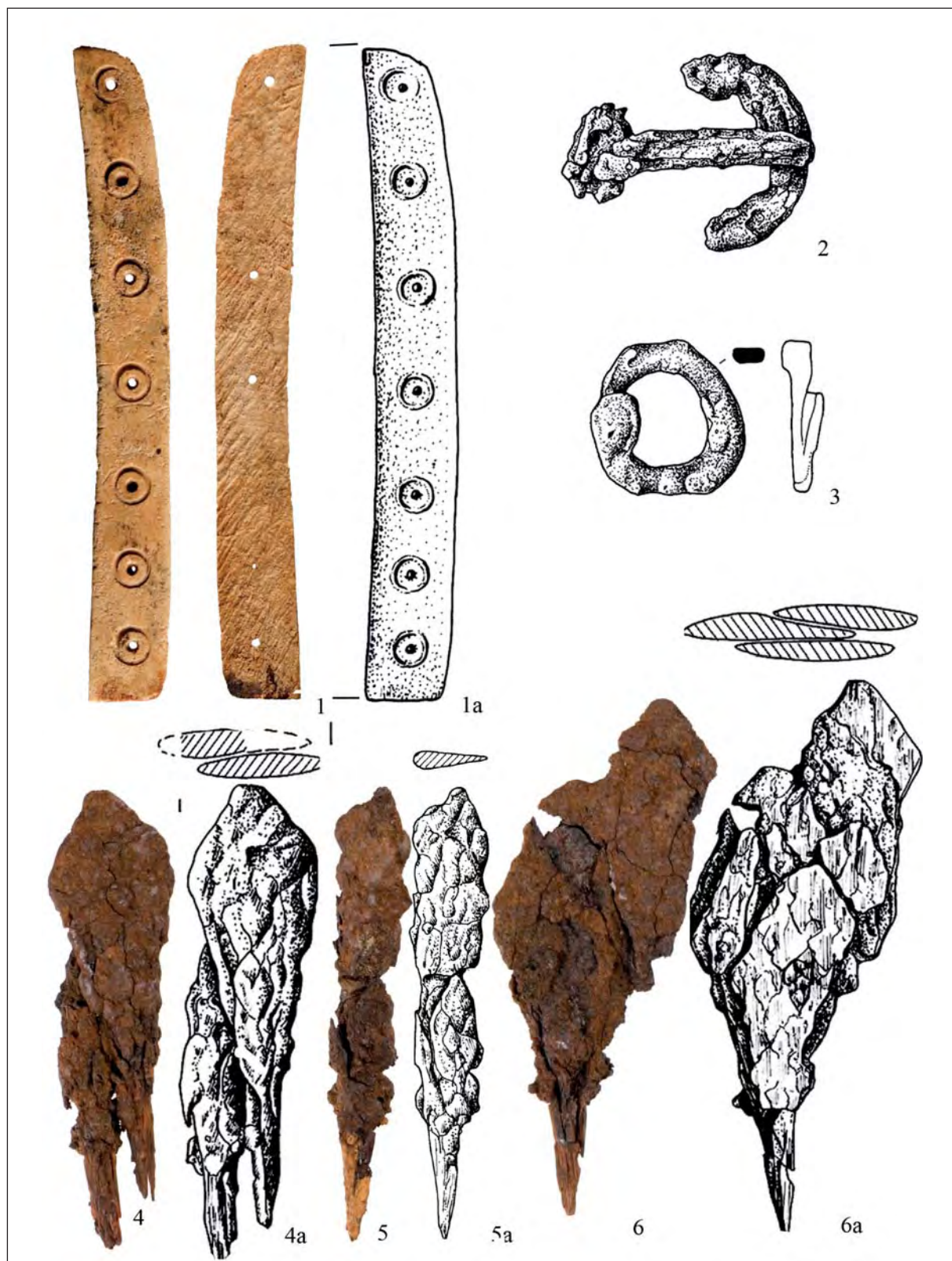
20. kép — Abb. 20: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

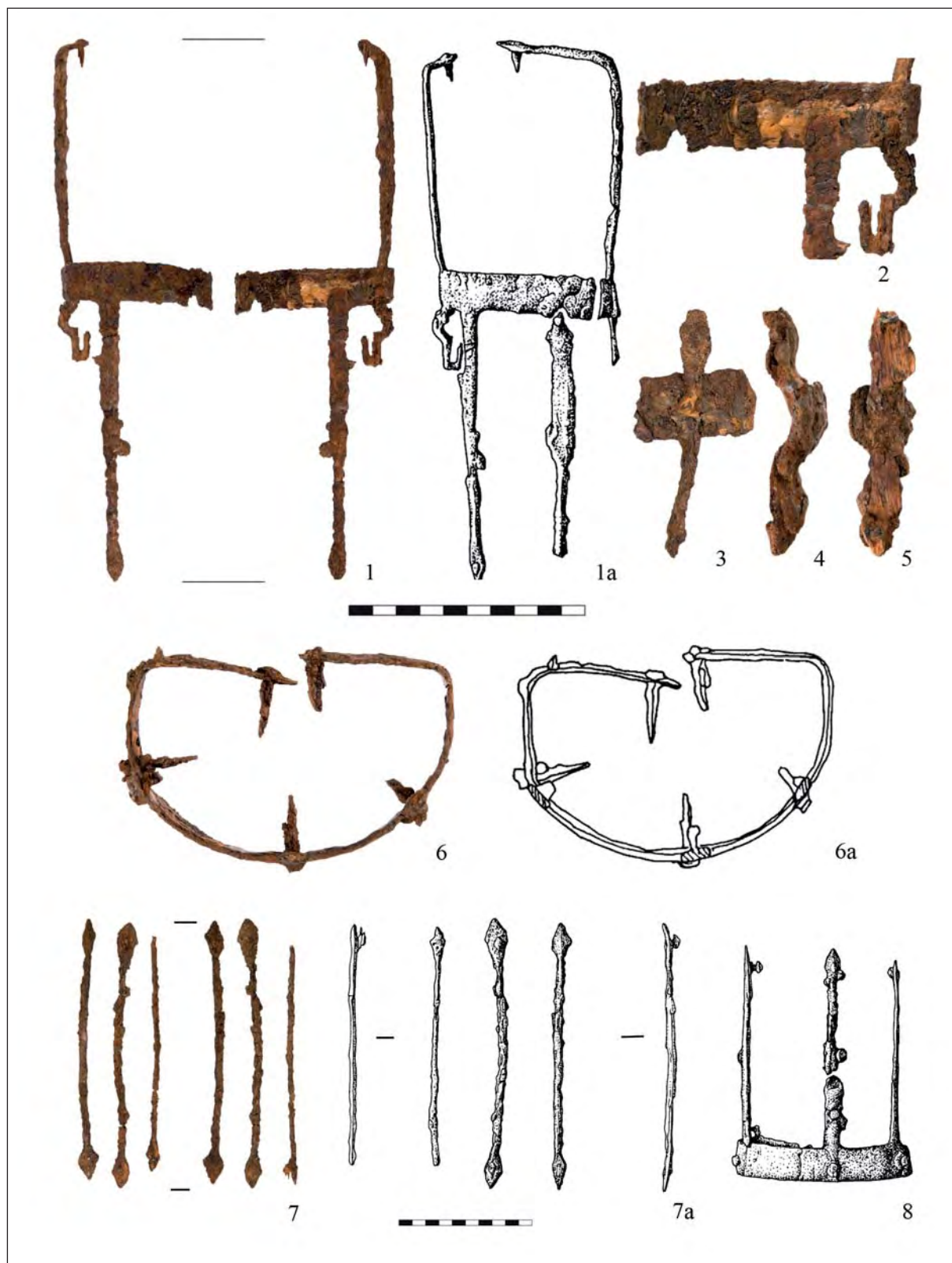
21. kép — Abb. 21: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

22. kép — Abb. 22: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

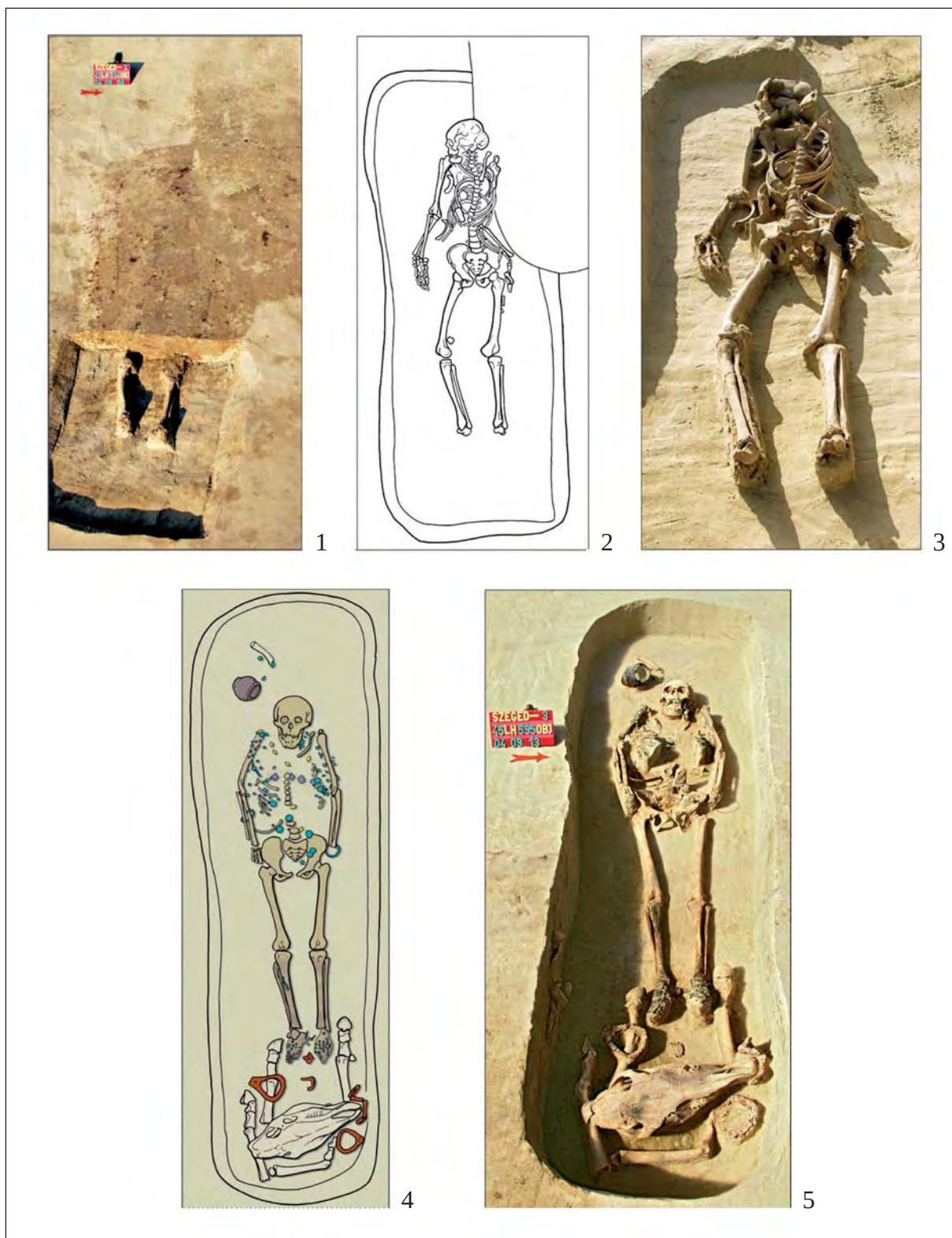
23. kép — Abb. 23: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

24. kép — Abb. 24: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

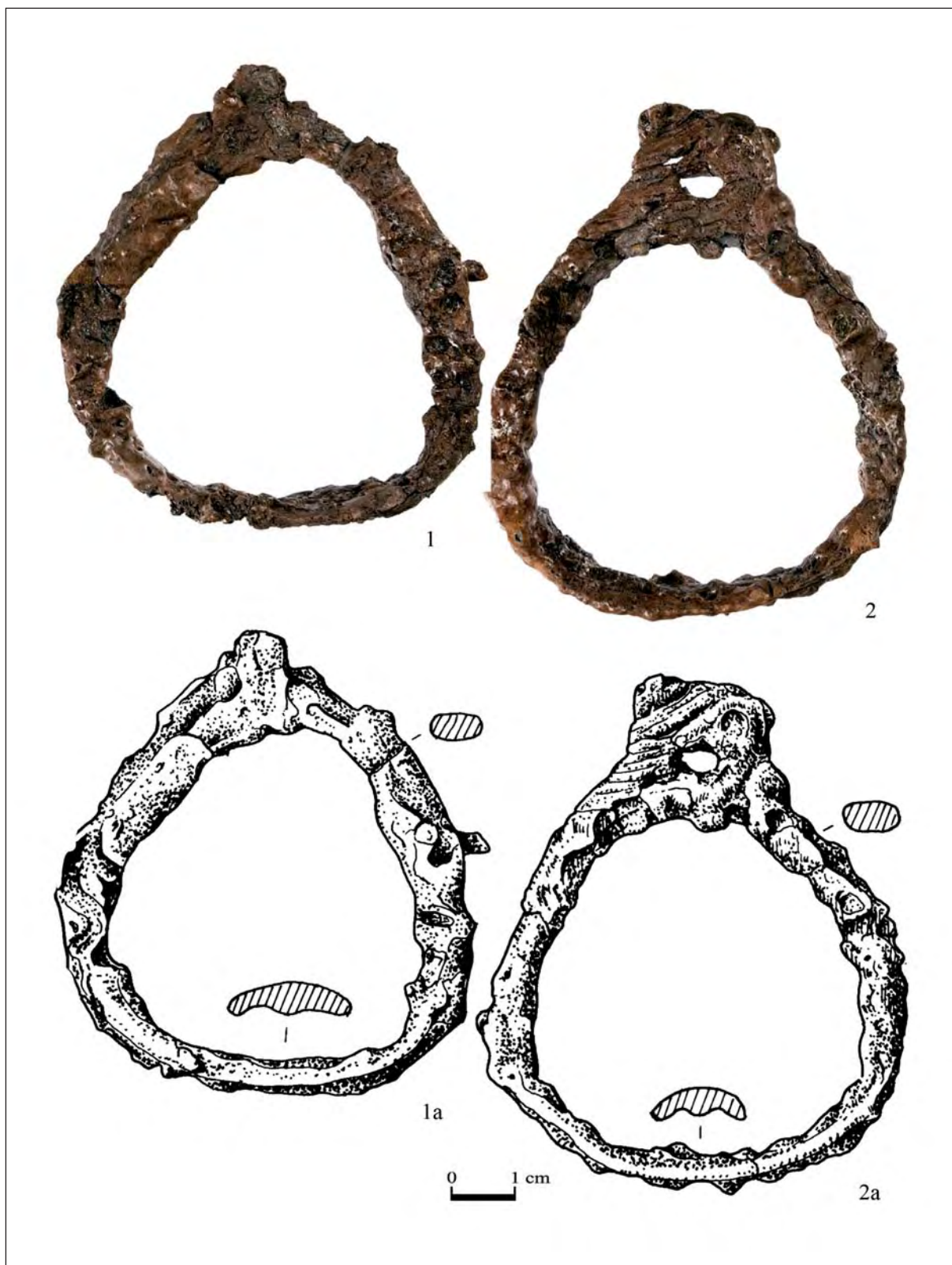
25. kép — Abb. 25: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. sír / Grab 500

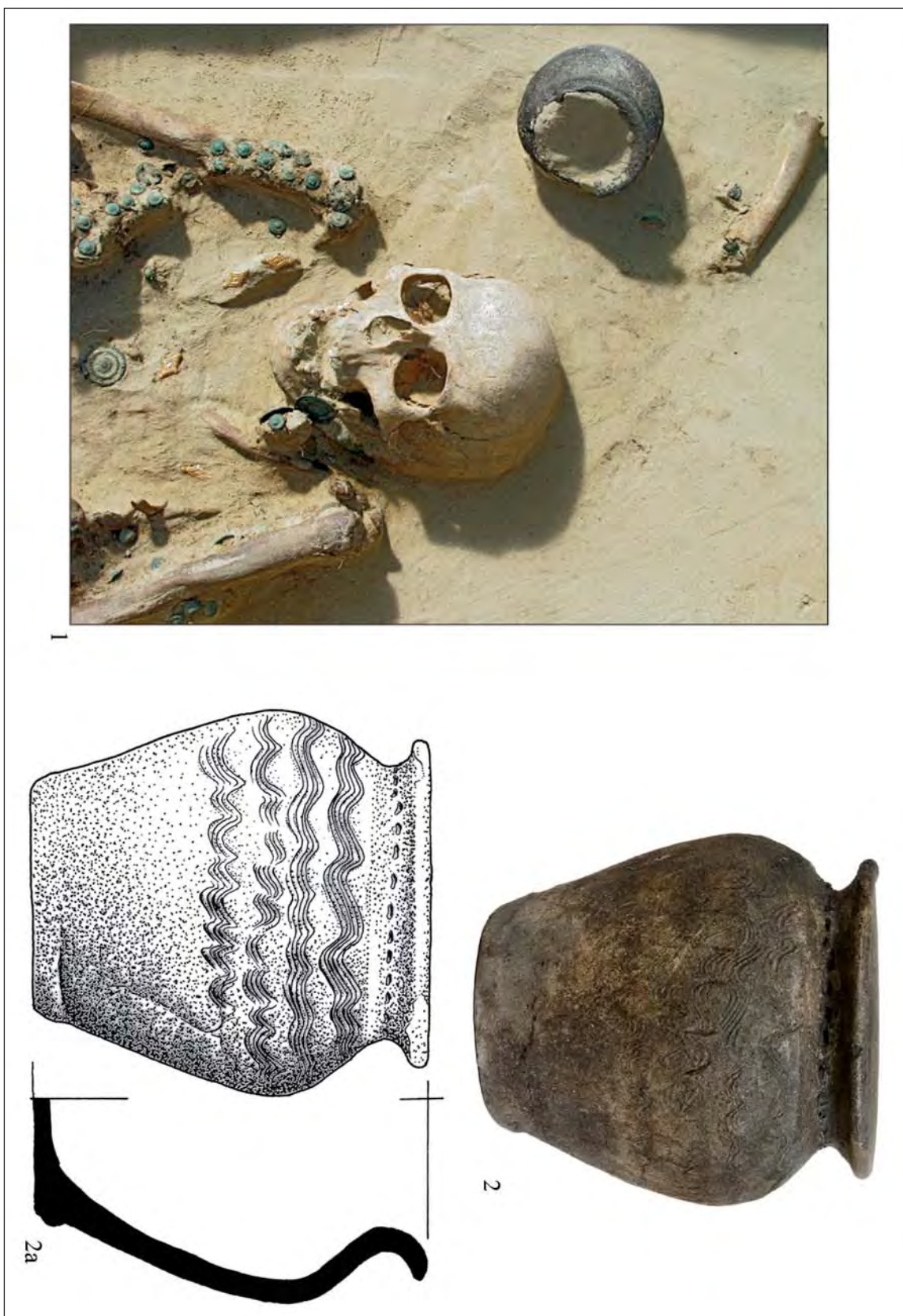
26. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–3: 594. sír; 4–5: 595. sír
Abb. 26: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–3: Grab 594; 4–5: Grab 595

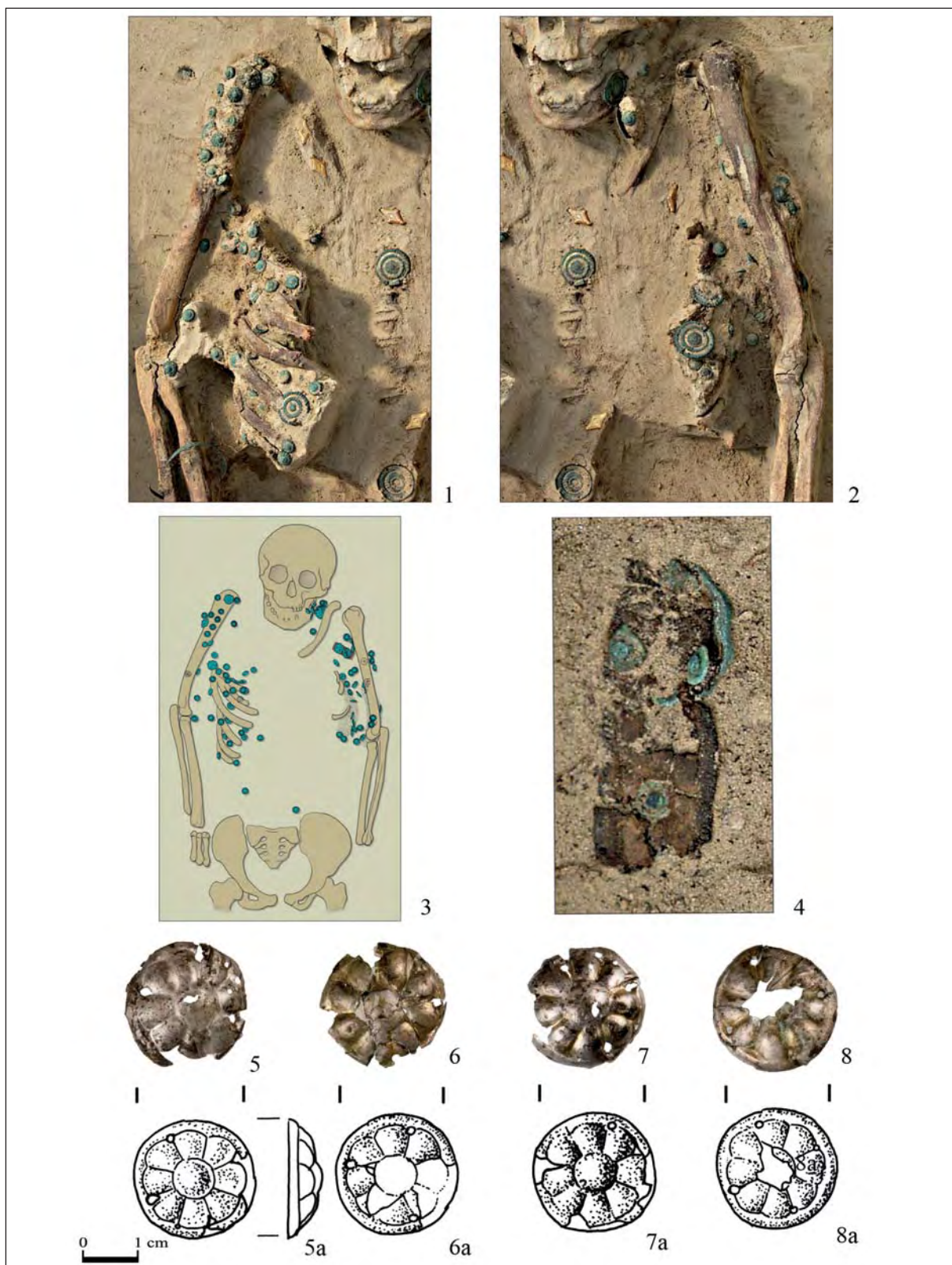
27. kép — Abb. 27: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

28. kép — Abb. 28: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

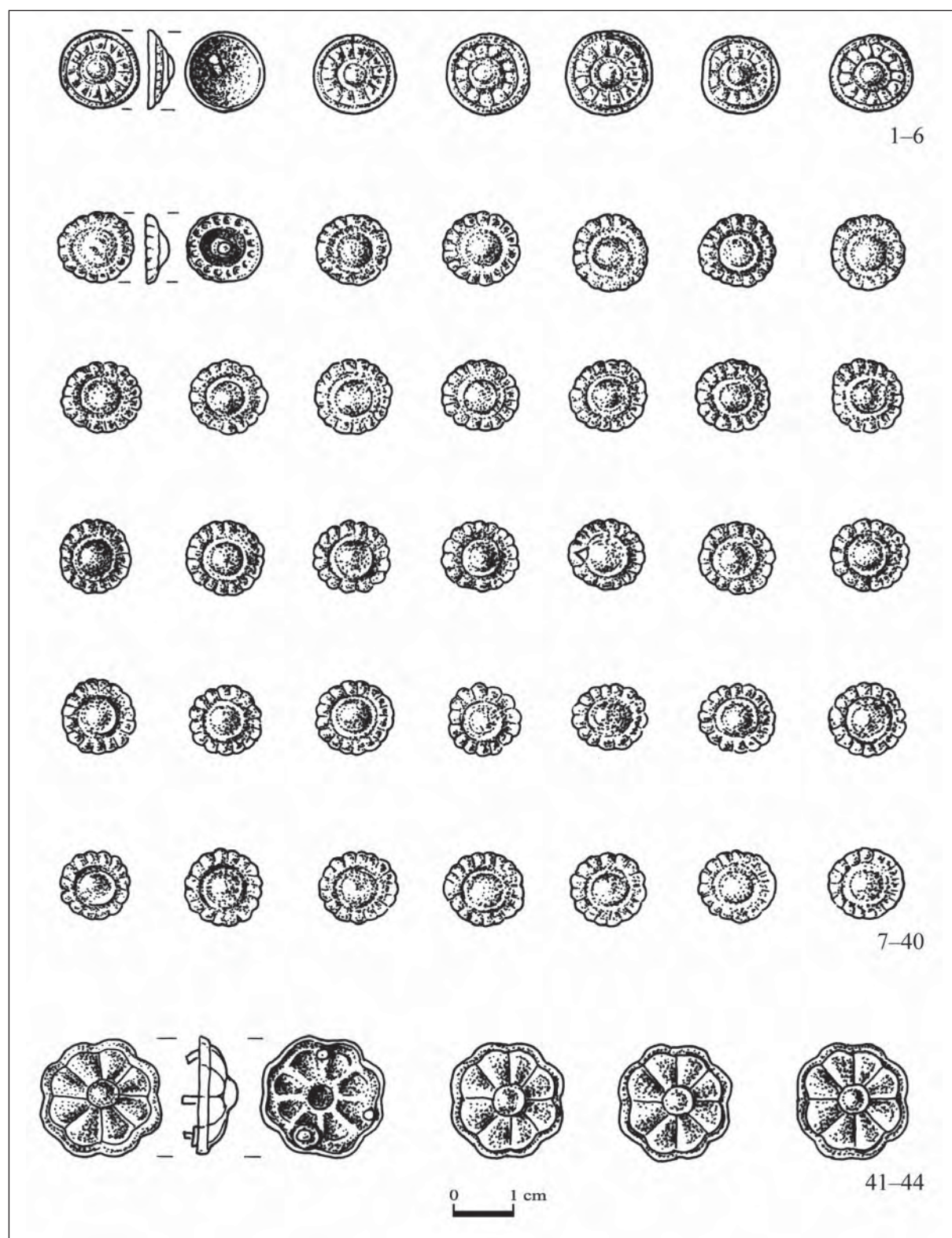
29. kép — Abb. 29: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

30. kép — Abb. 30: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

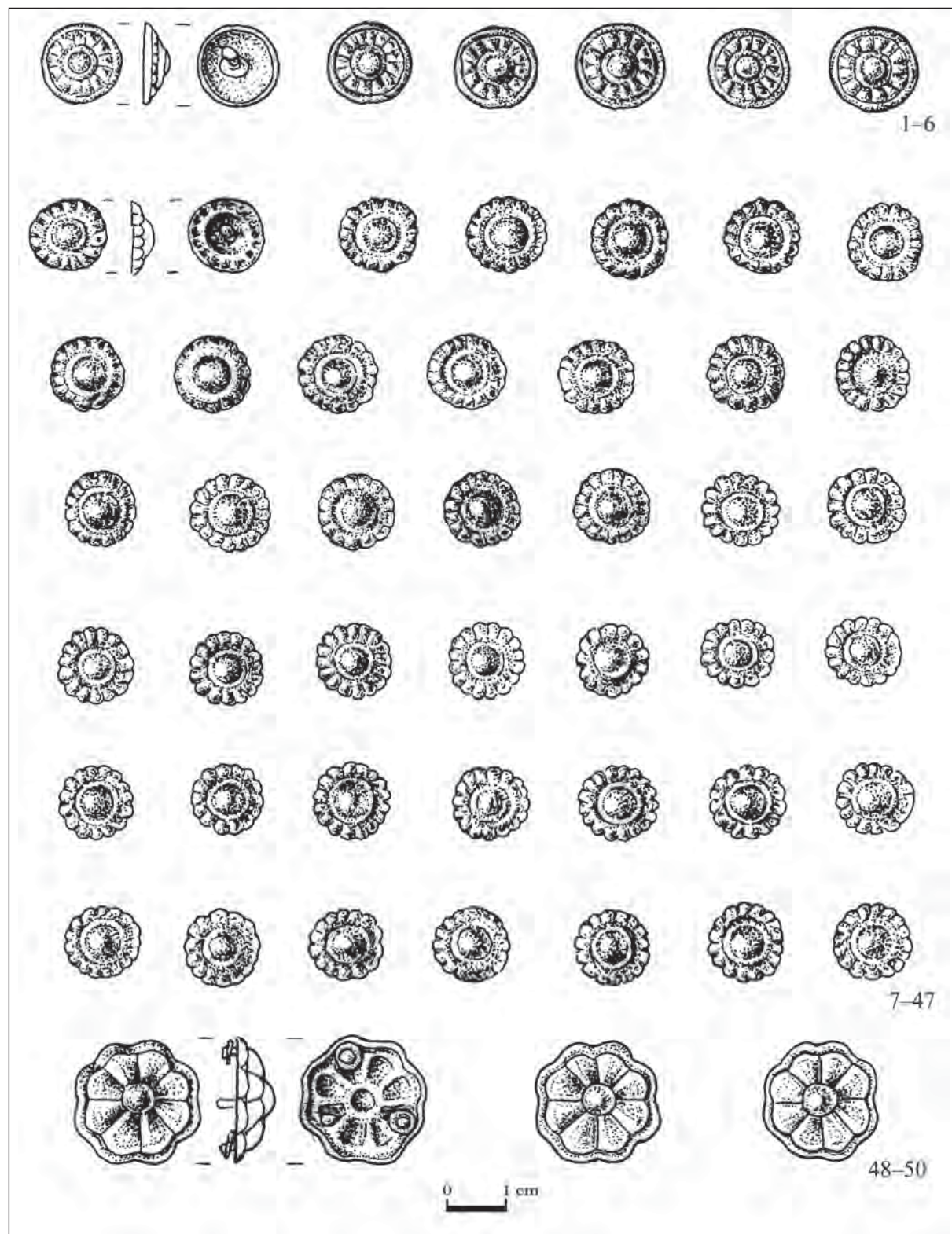
31. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír. A bal hajfonat veretei
 Abb. 31: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát Grab 595. Beschläge vom linken Haargeflecht

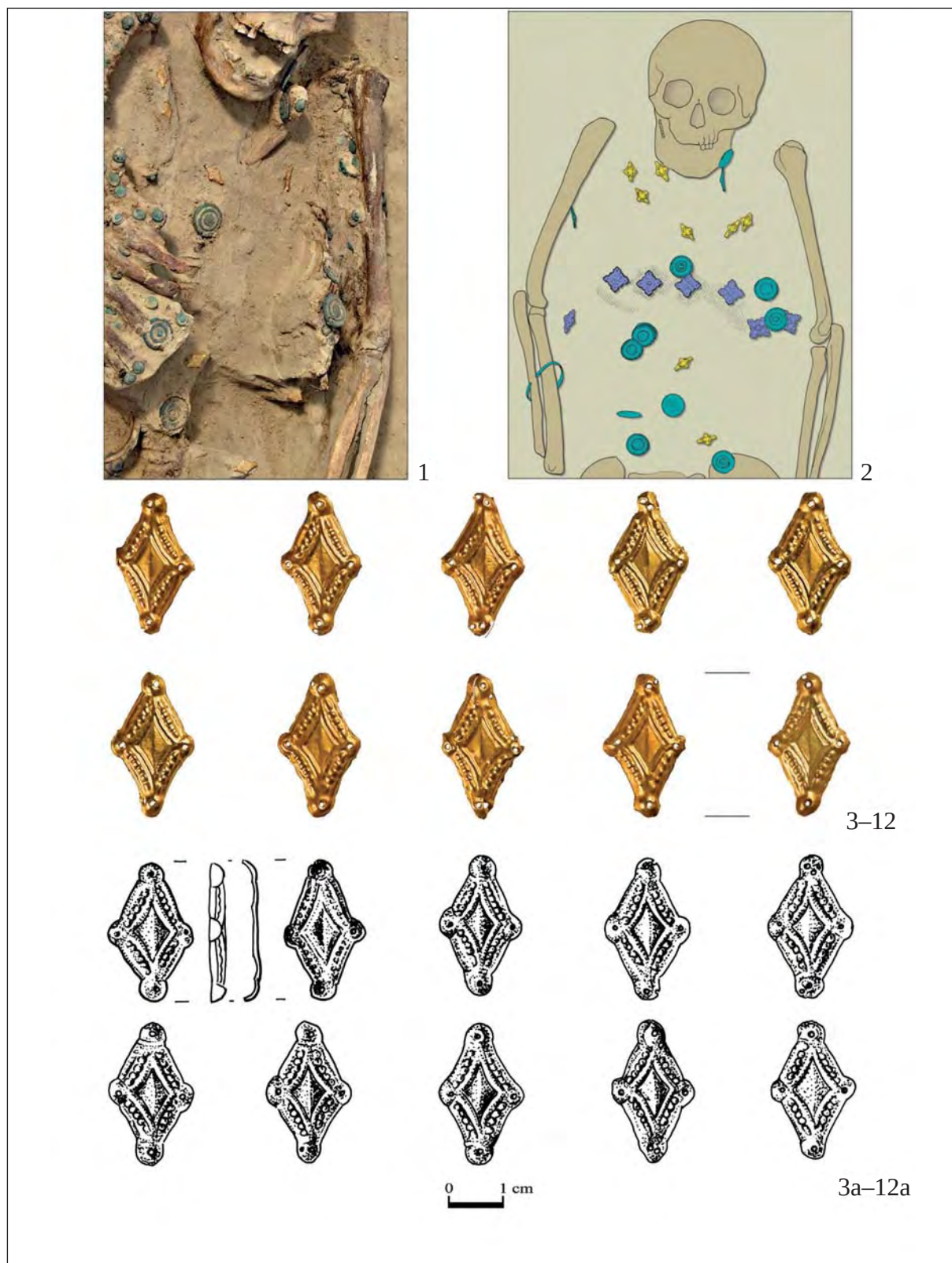
32. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír. A bal hajfonat veretei
 Abb. 32: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát Grab 595. Beschläge vom linken Haargeflecht

33. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír. A jobb hajfonat veretei
 Abb. 33: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát Grab 595. Beschläge vom rechten Haargeflecht

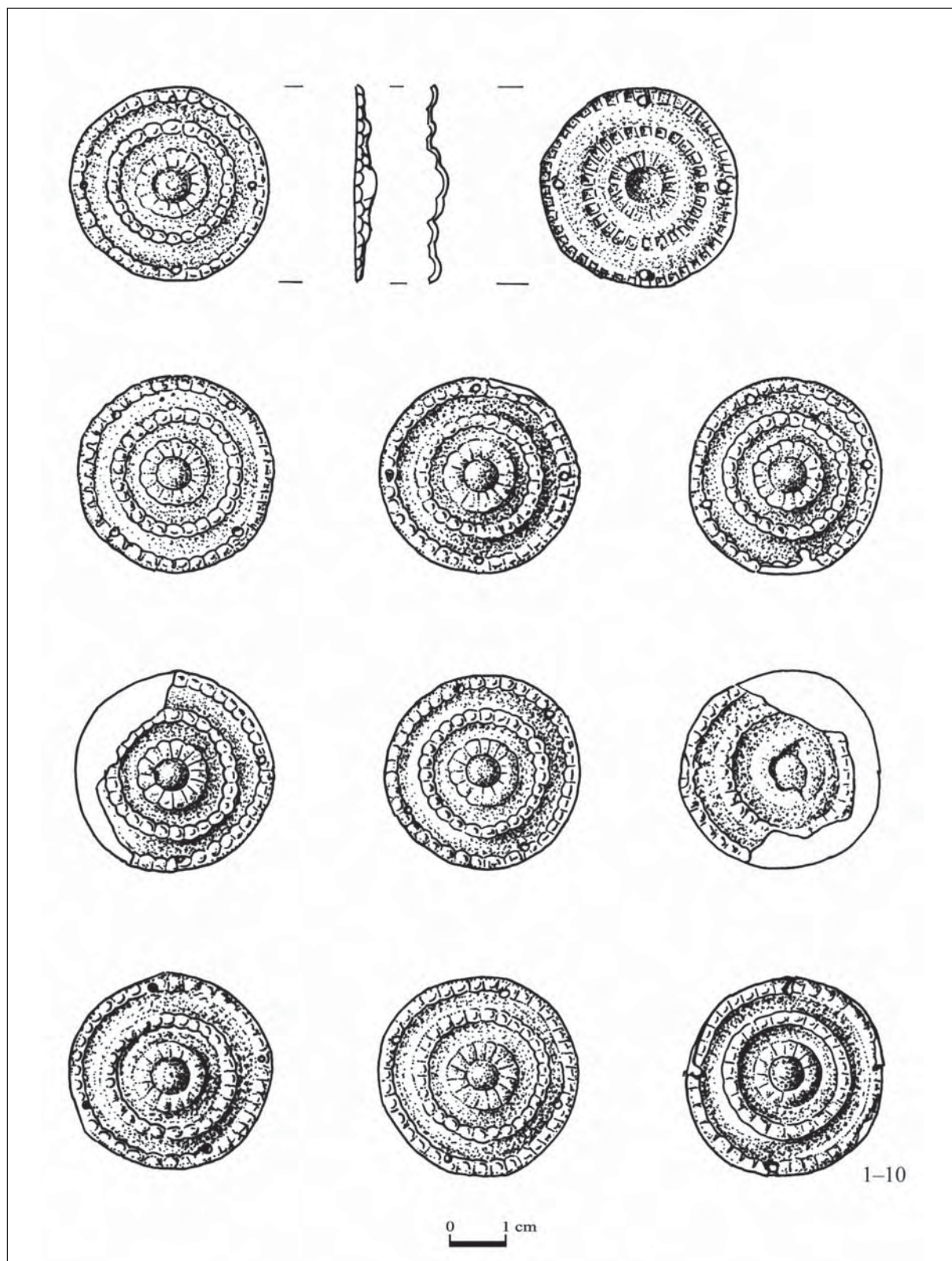
34. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír. A jobb hajfonat veretei
 Abb. 34: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát Grab 595. Beschläge vom rechten Haargeflecht

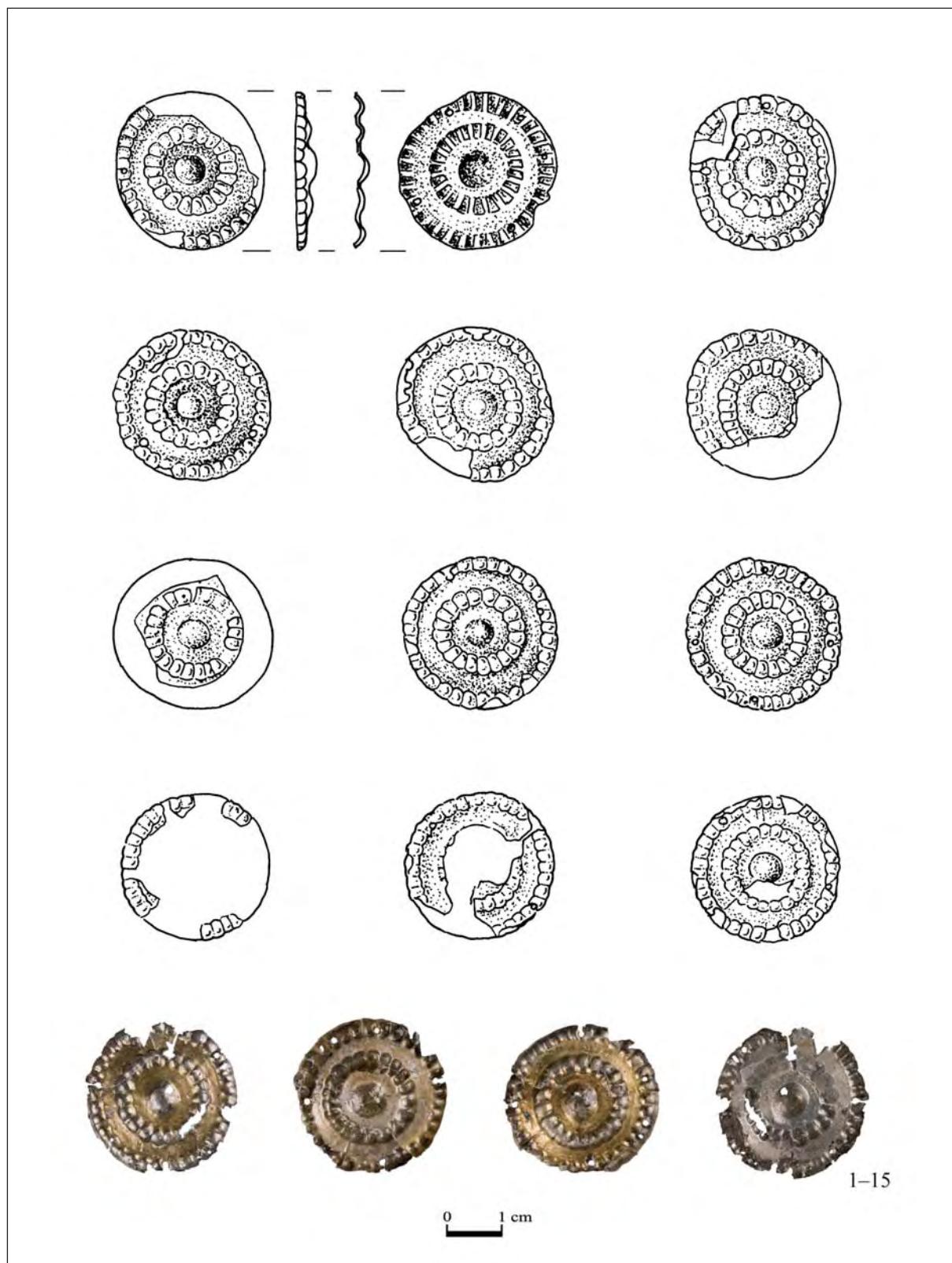
35. kép — Abb. 35: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

36. kép — Abb. 36: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

37. kép — Abb. 37: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

38. kép — Abb. 38: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

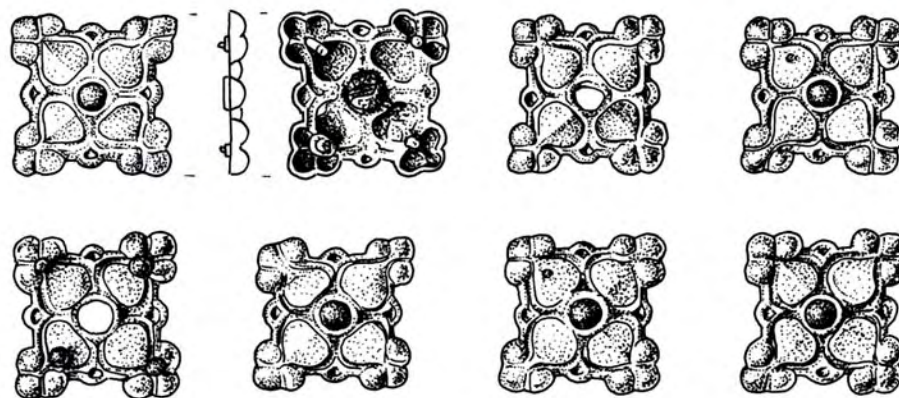
1

2

3–9

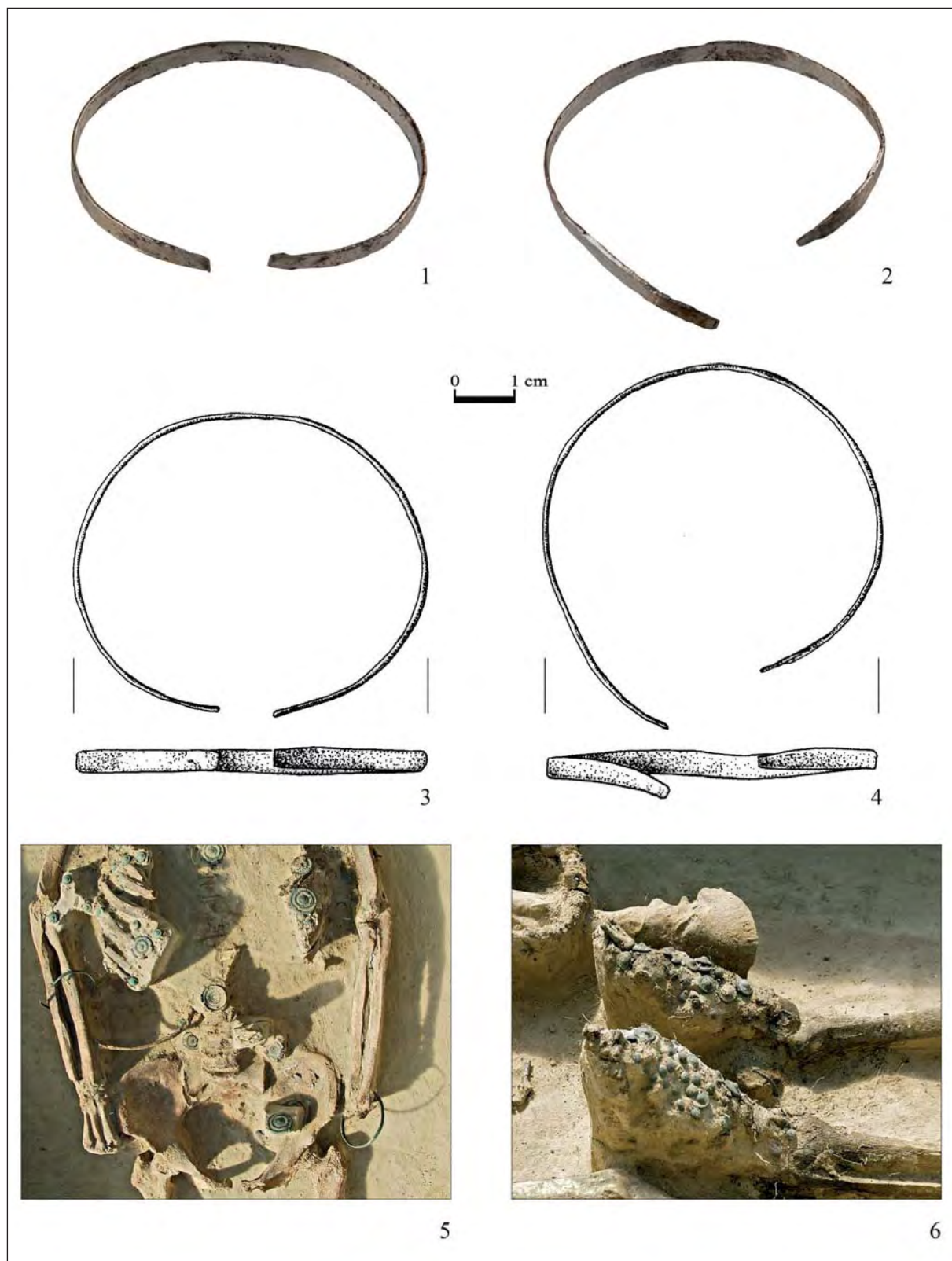

3a–9a

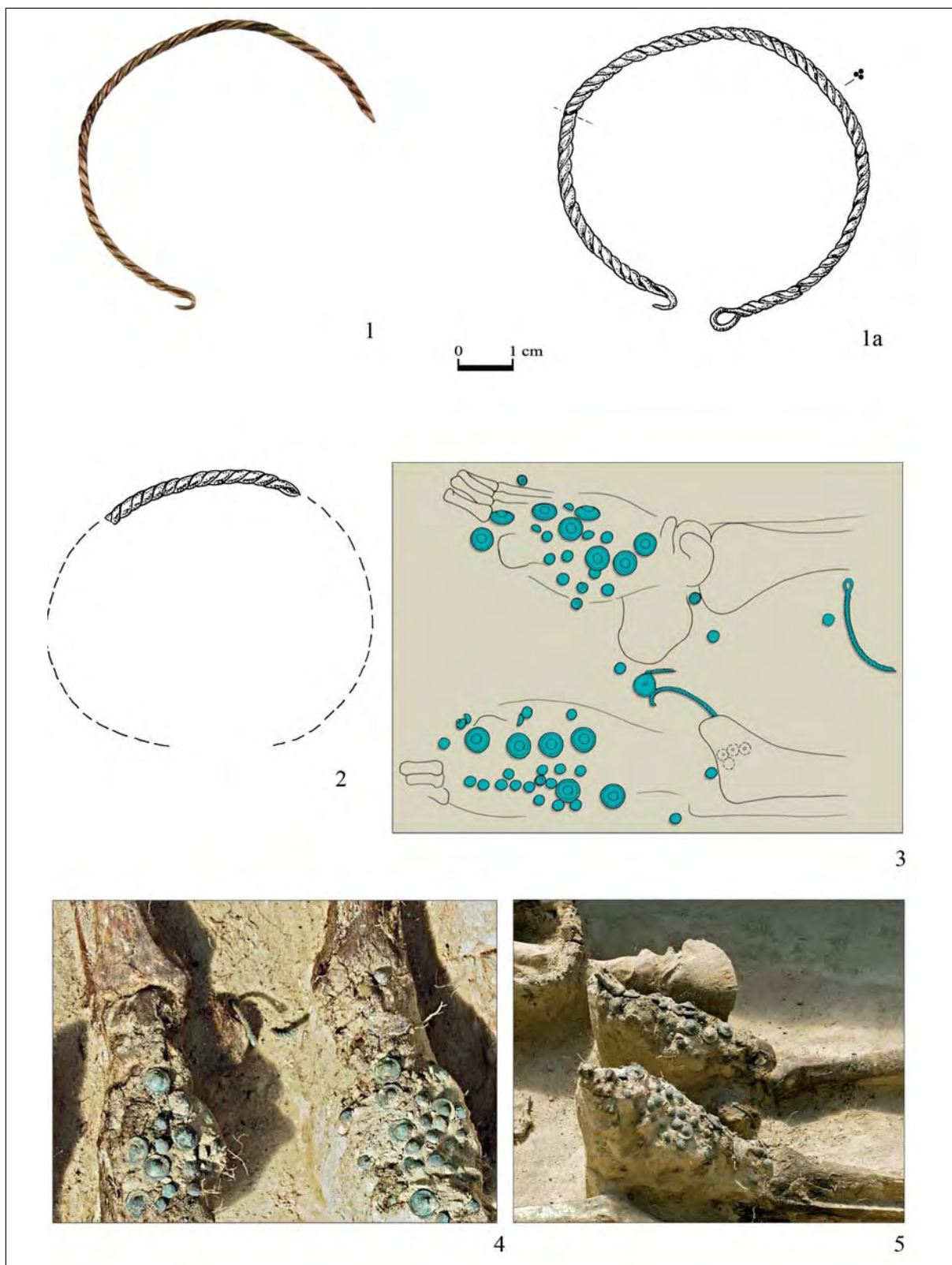
39. kép — Abb. 39: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

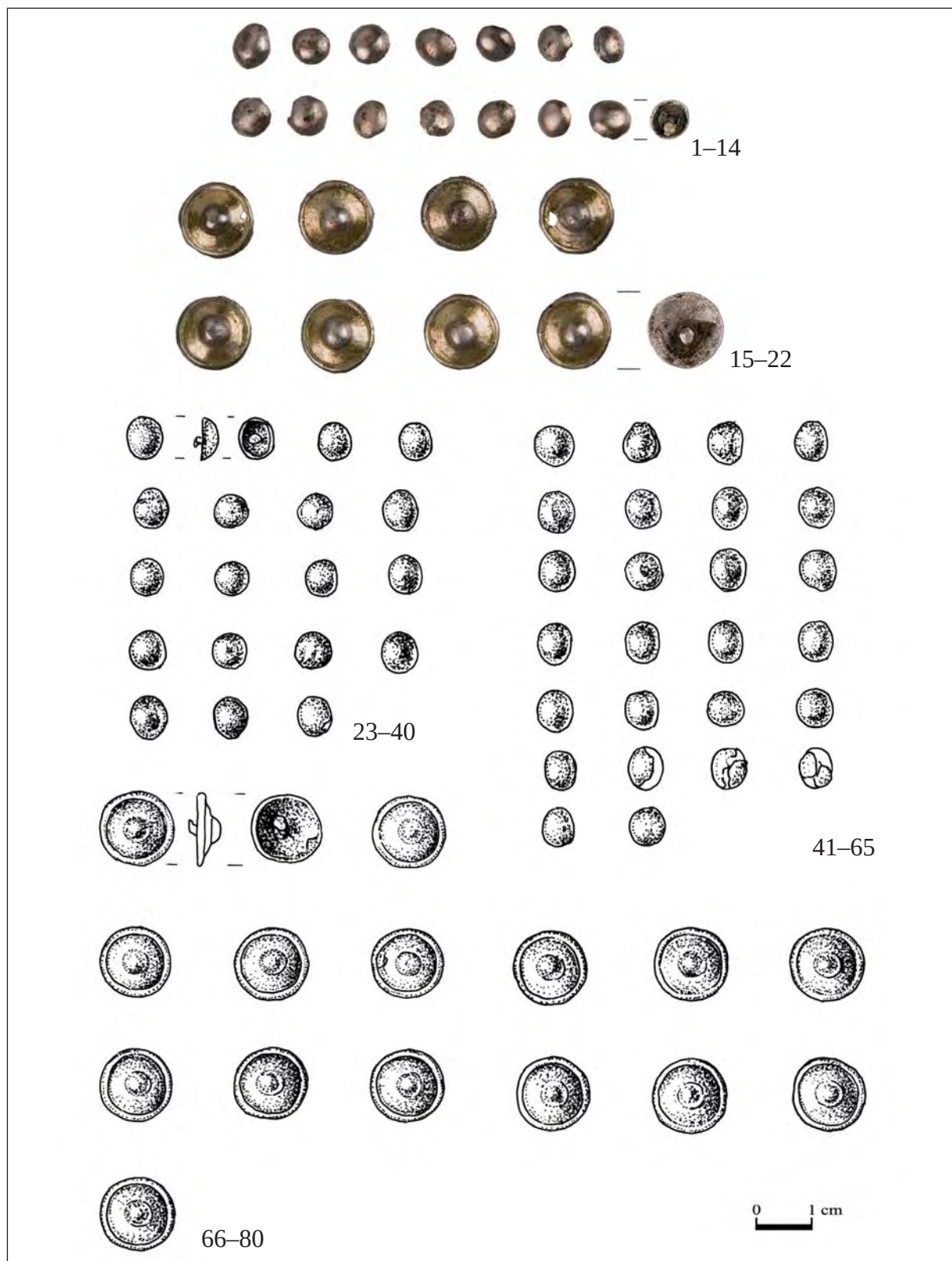
40. kép — Abb. 40: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

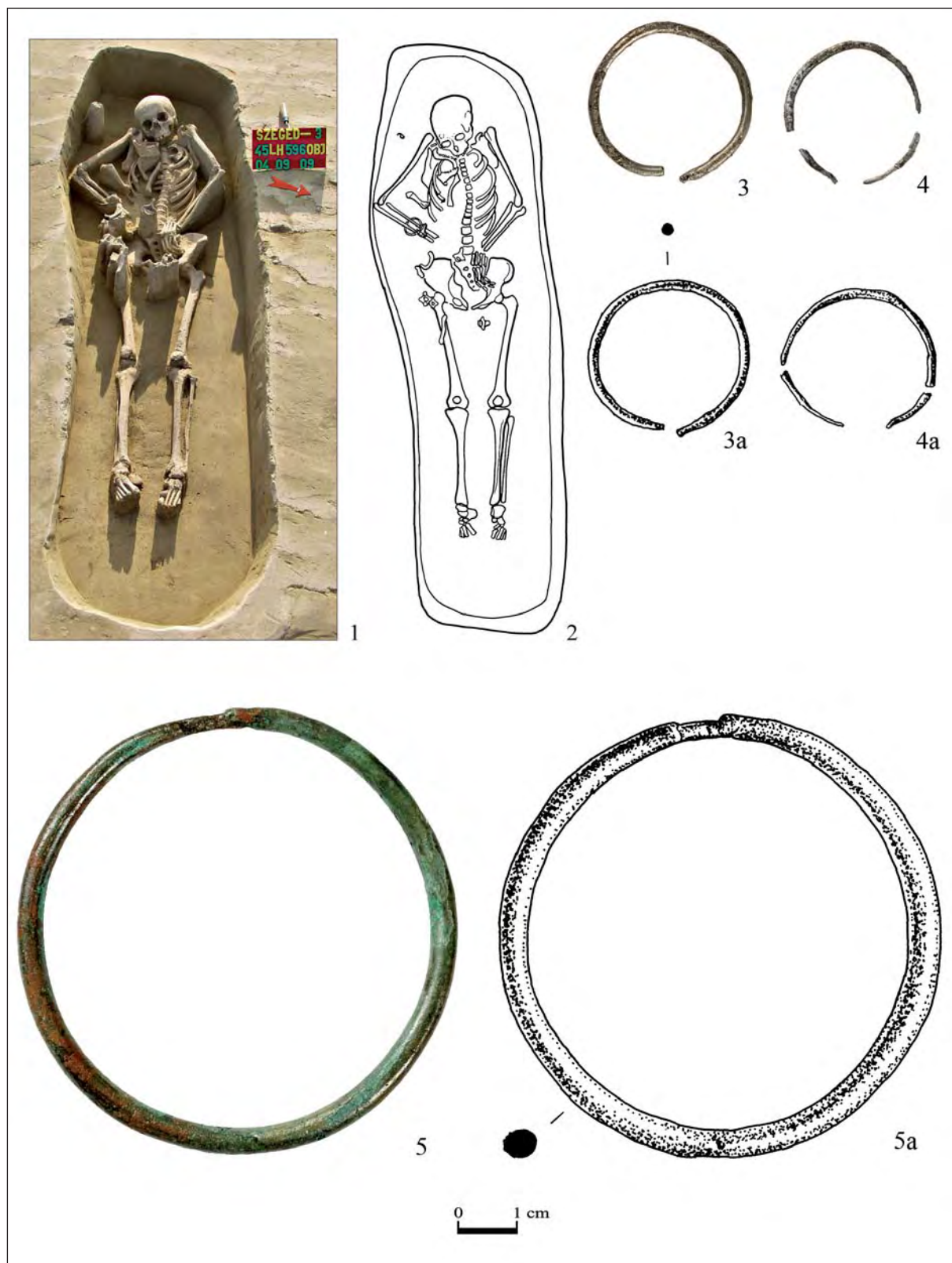
41. kép — Abb. 41: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

42. kép — Abb. 42: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

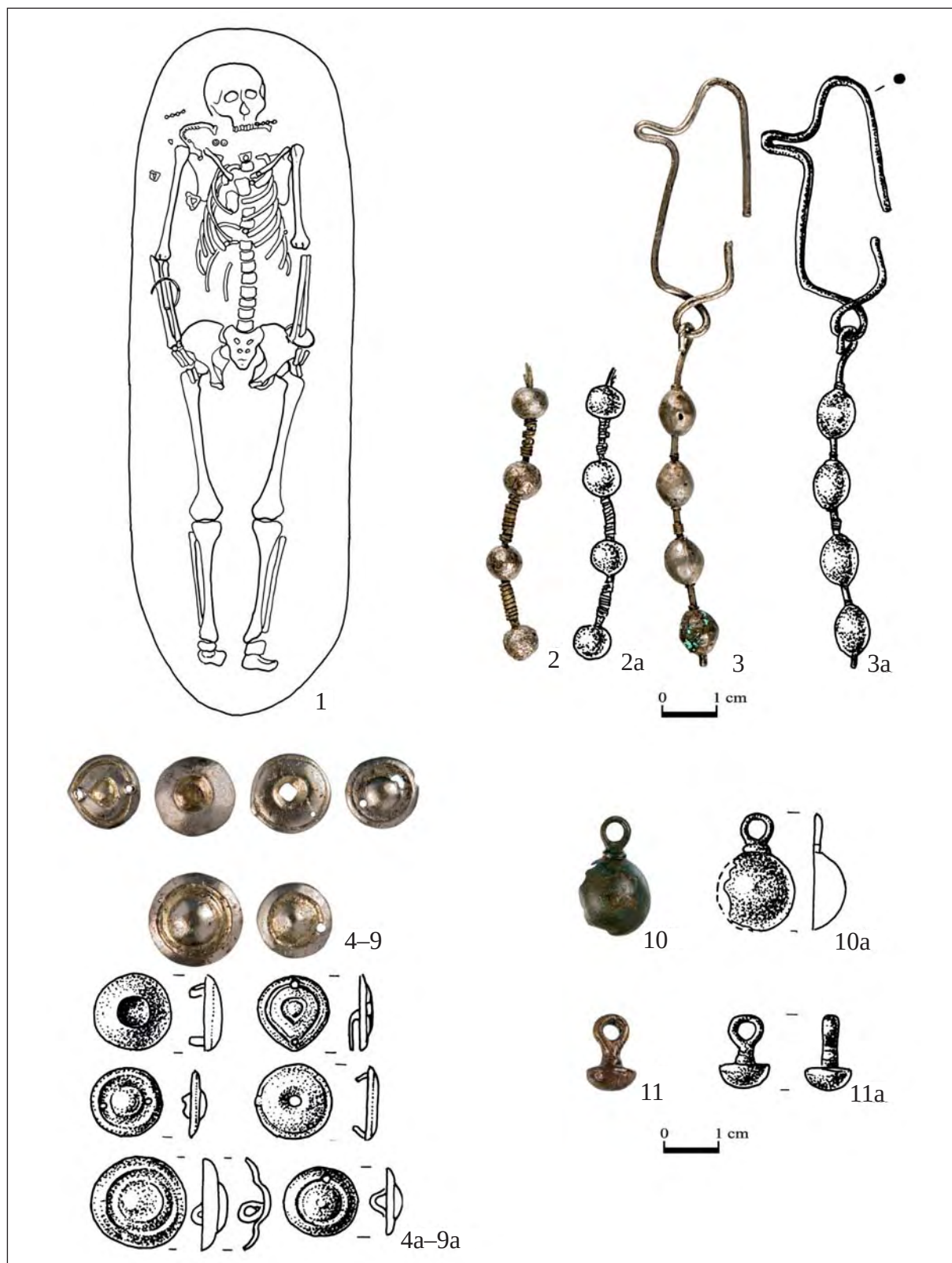
43. kép — Abb. 43: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír / Grab 595

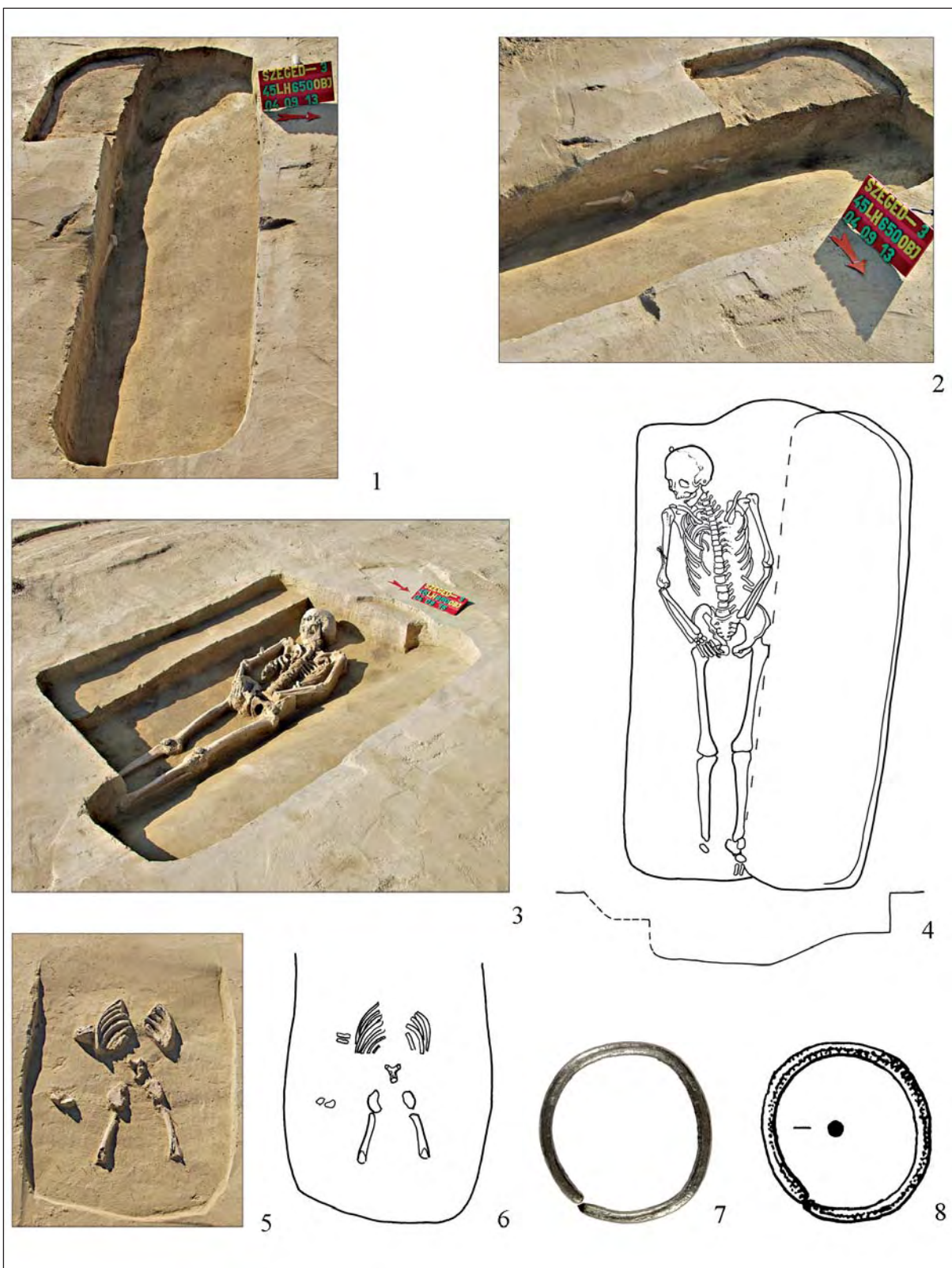
44. kép — Abb. 44: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 596. sír / Grab 596

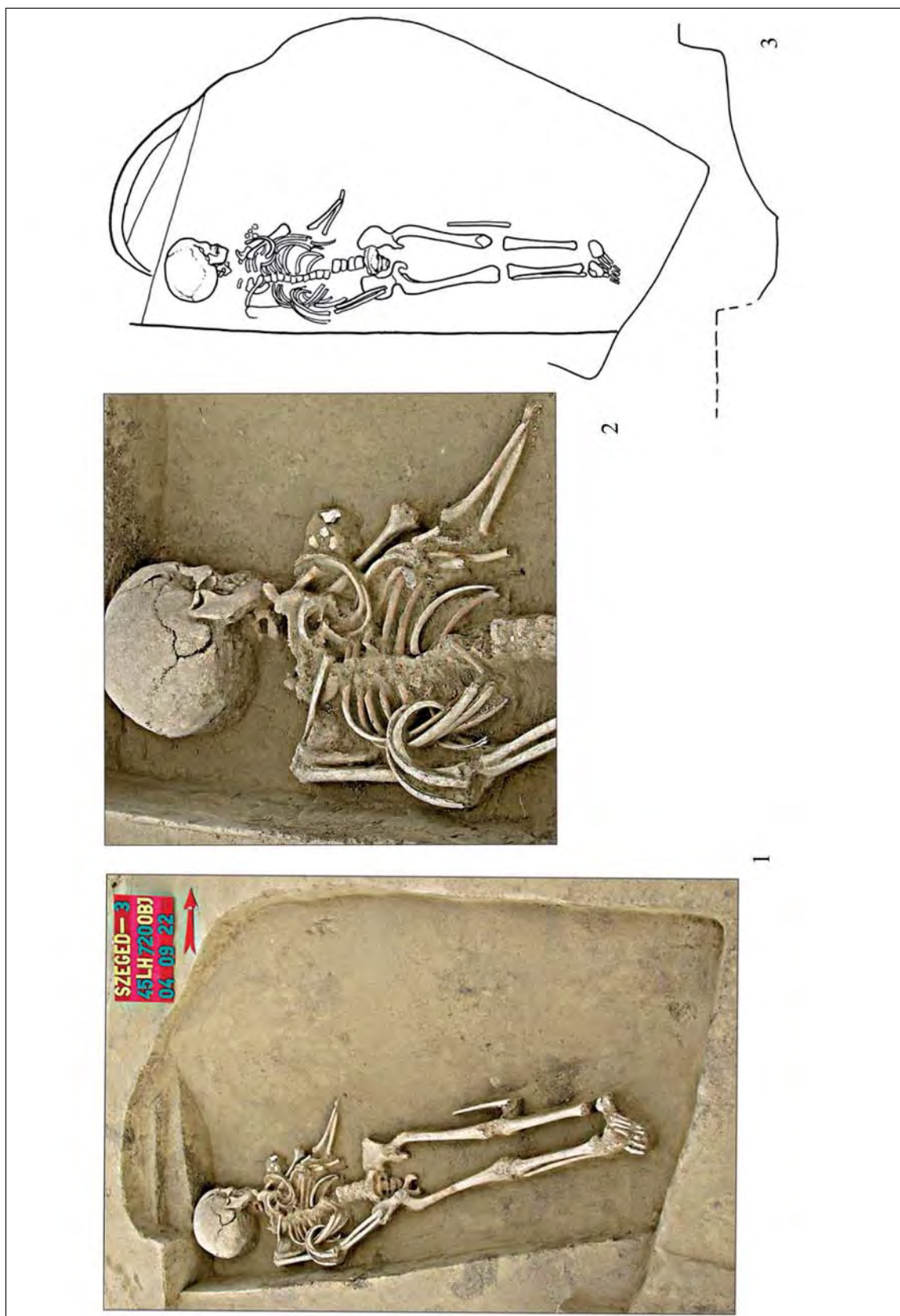
45. kép — Abb. 45: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 600. sír / Grab 600

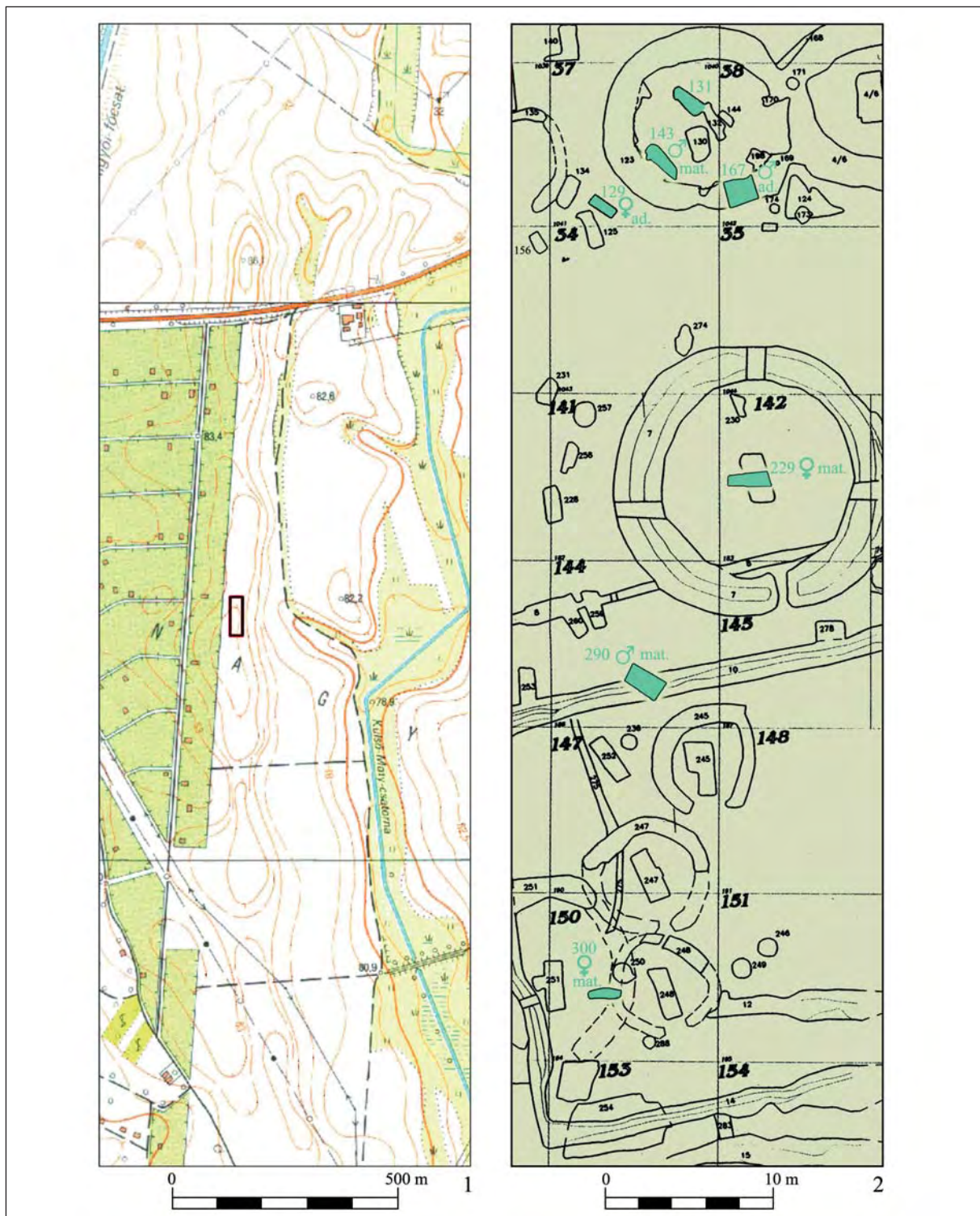
46. kép — Abb. 46: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 600. sír / Grab 600

47. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–4, 7–8: 650. sír; 5–6: 701. sír
 Abb. 47: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. 1–4, 7–8: Grab 650; 5–6: Grab 701

48. kép — Abb. 48: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 720. sír / Grab 720

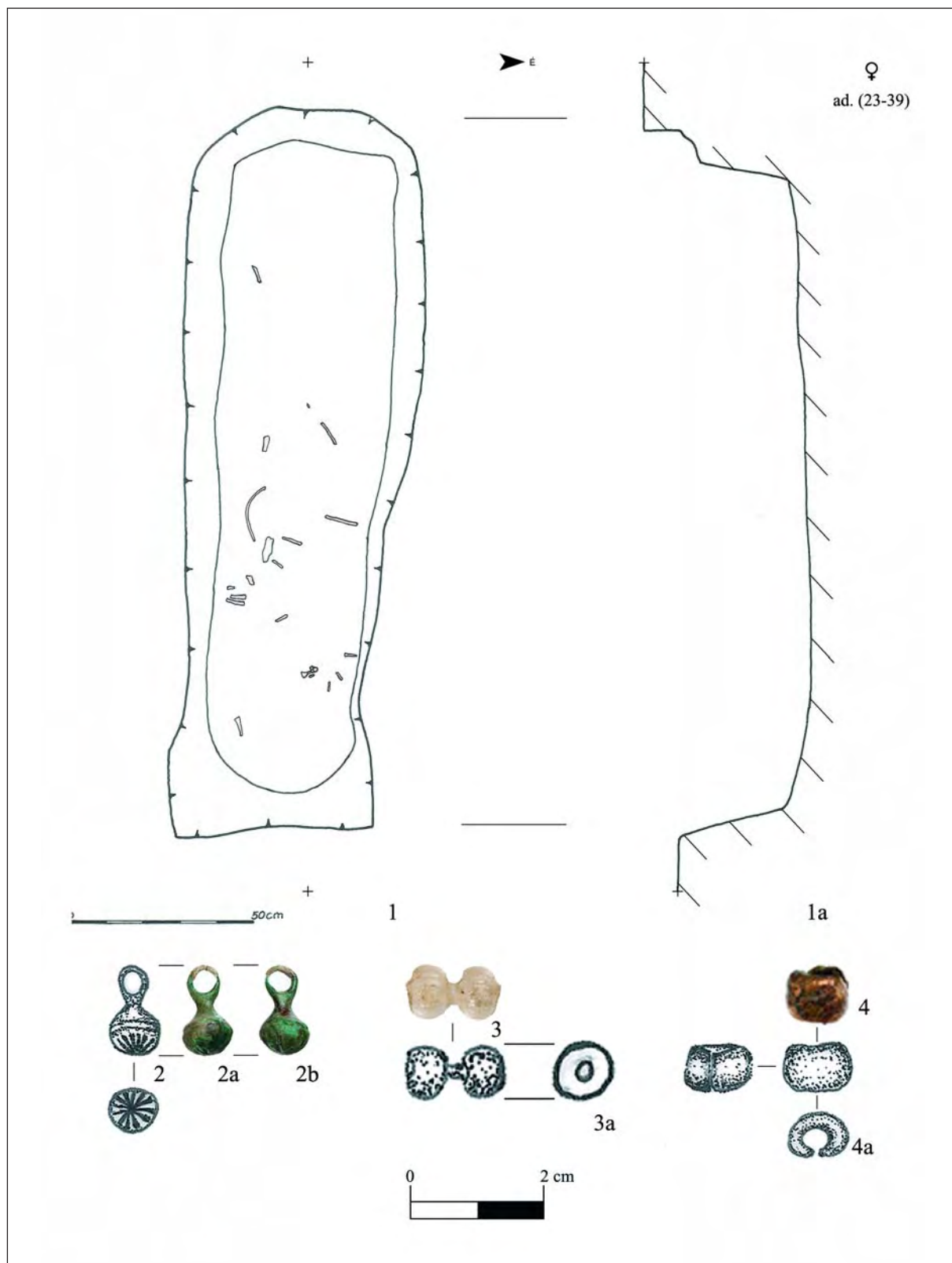

49. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa. 1: A lelőhely elhelyezkedése és földrajzi környezete;

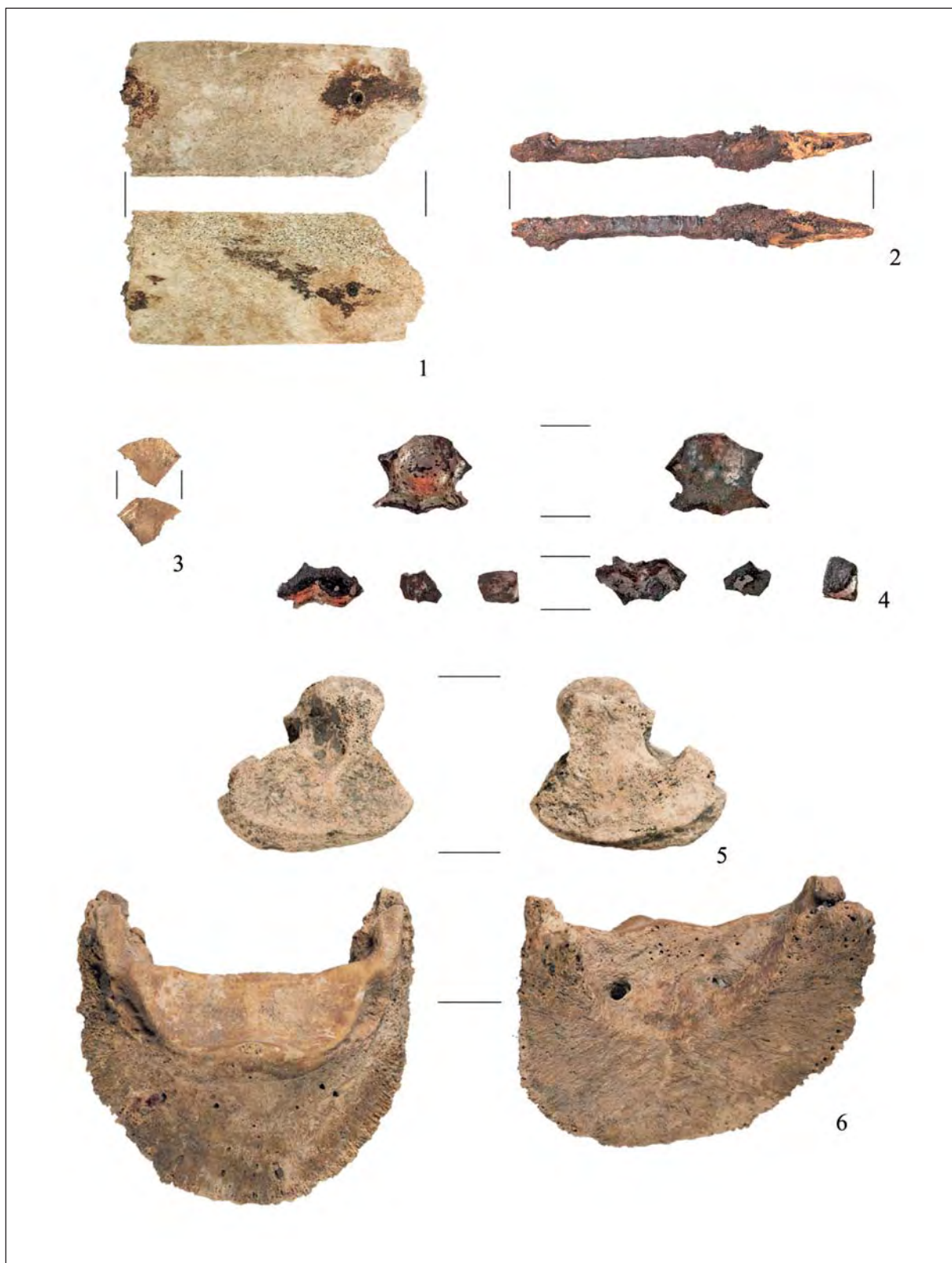
2. A honfoglalás kori sírok (zöld) helyzete a szarmata kori temető területén.

Abb. 49: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa. 1: Lage des Fundortes und sein geografisches Umfeld;

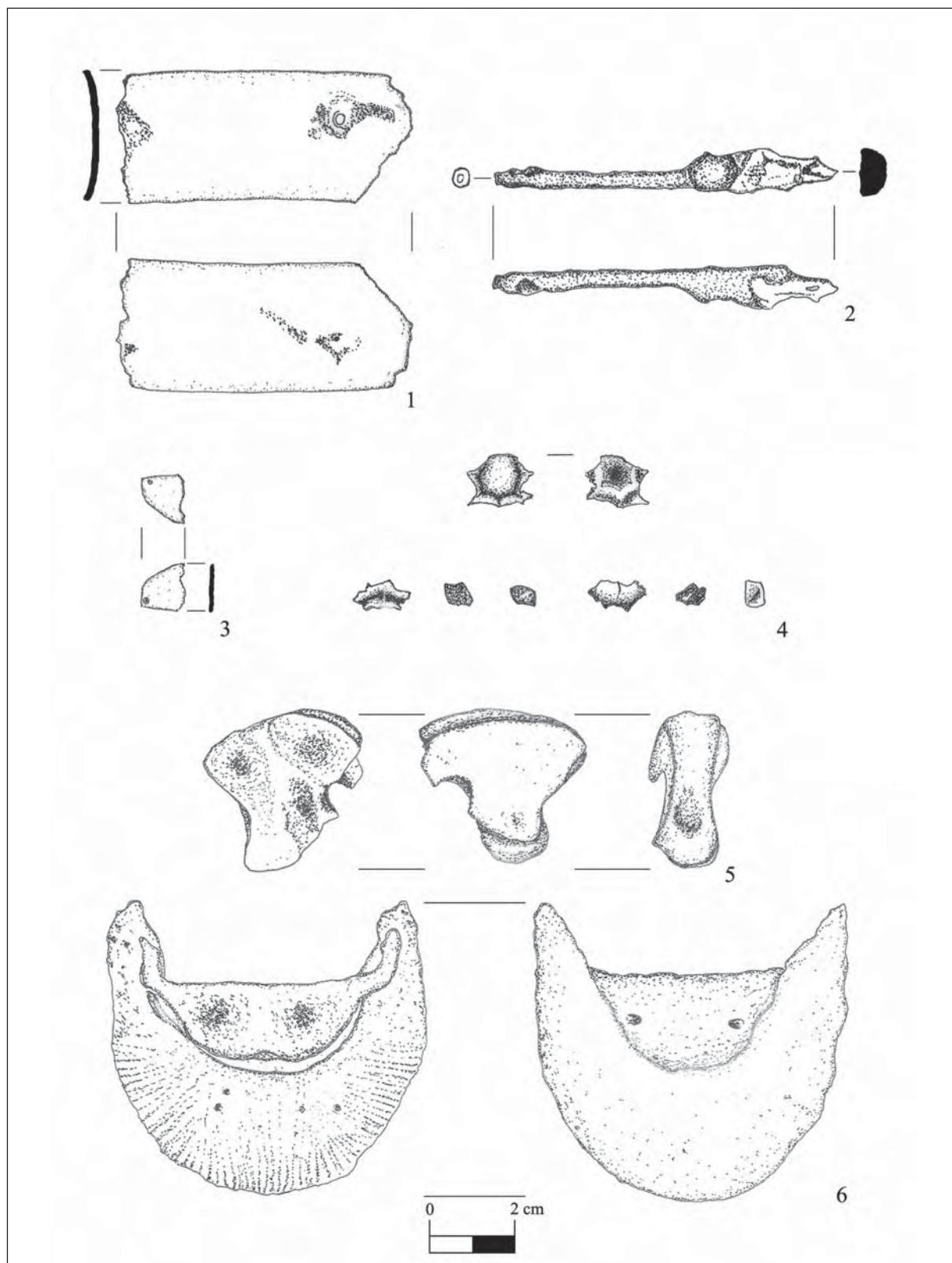
2. Lage der landnahmezeitlichen Gräber (grün) im Gebiet des sarmatenzeitlichen Gräberfeldes

50. kép — Abb. 50: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 129. sír / Grab 129

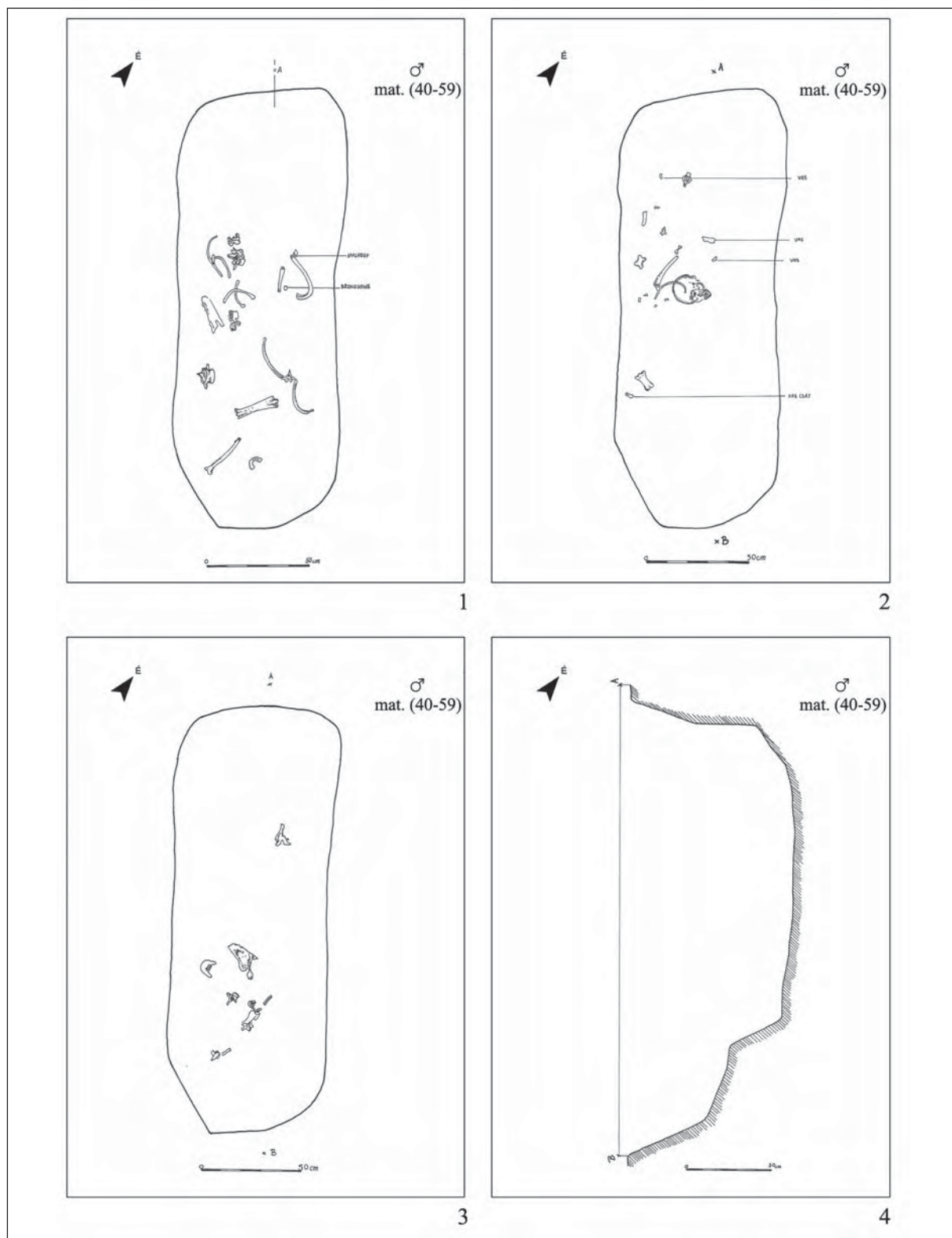
51. kép — Abb. 51: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 131. sír / Grab 131

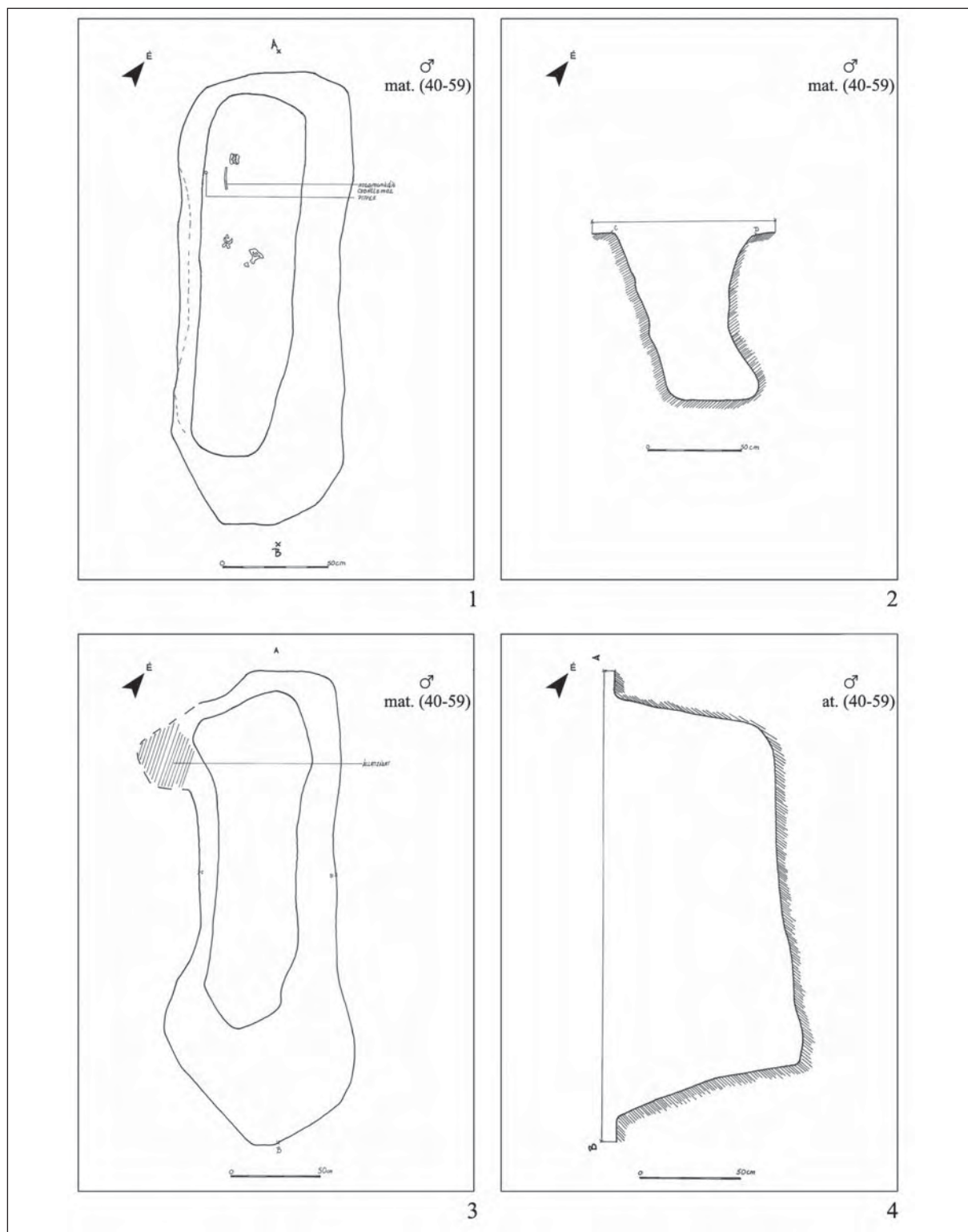
52. kép — Abb. 52: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 131. sír / Grab 131

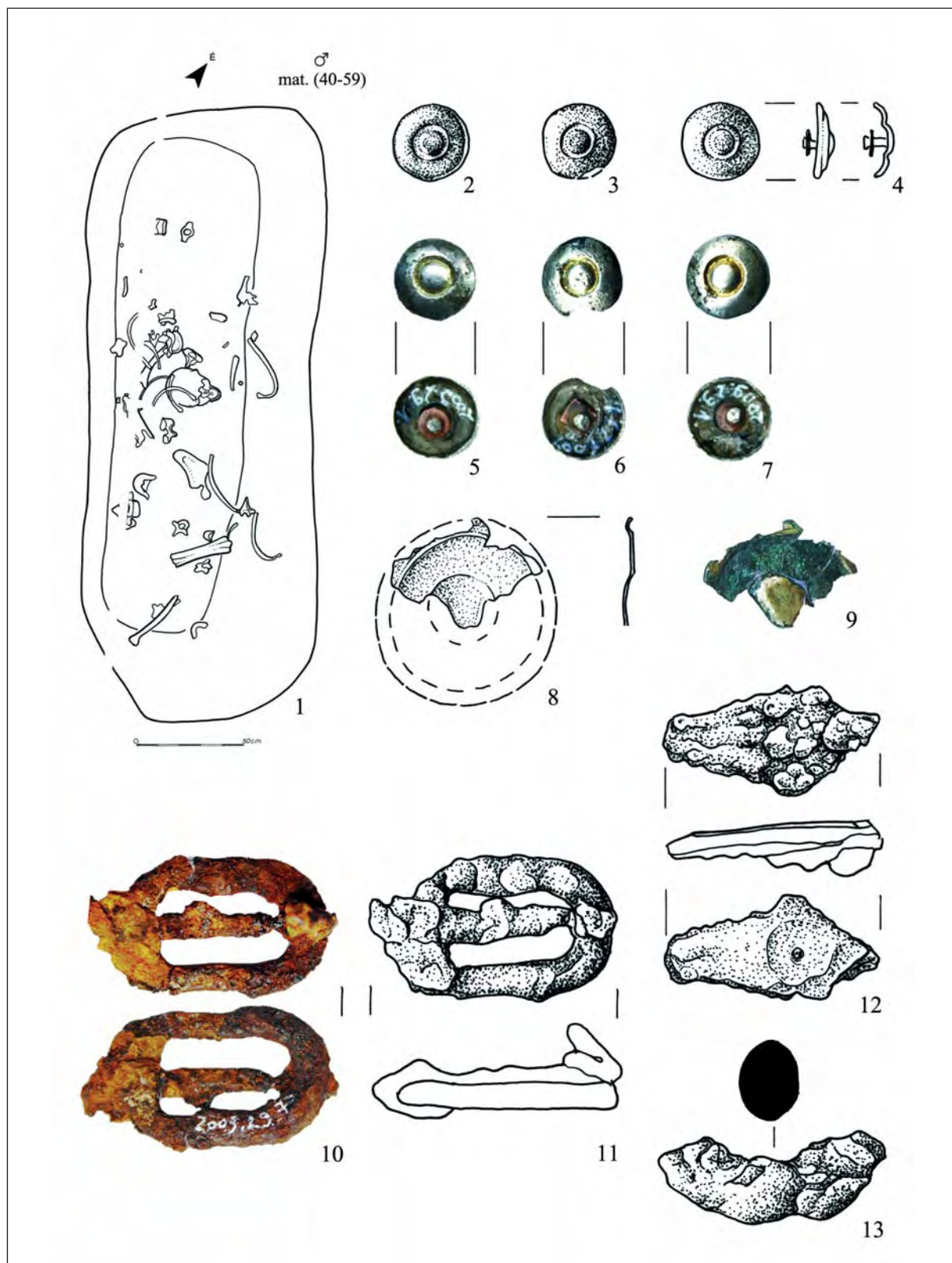
53. kép — Abb. 53: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír / Grab 143

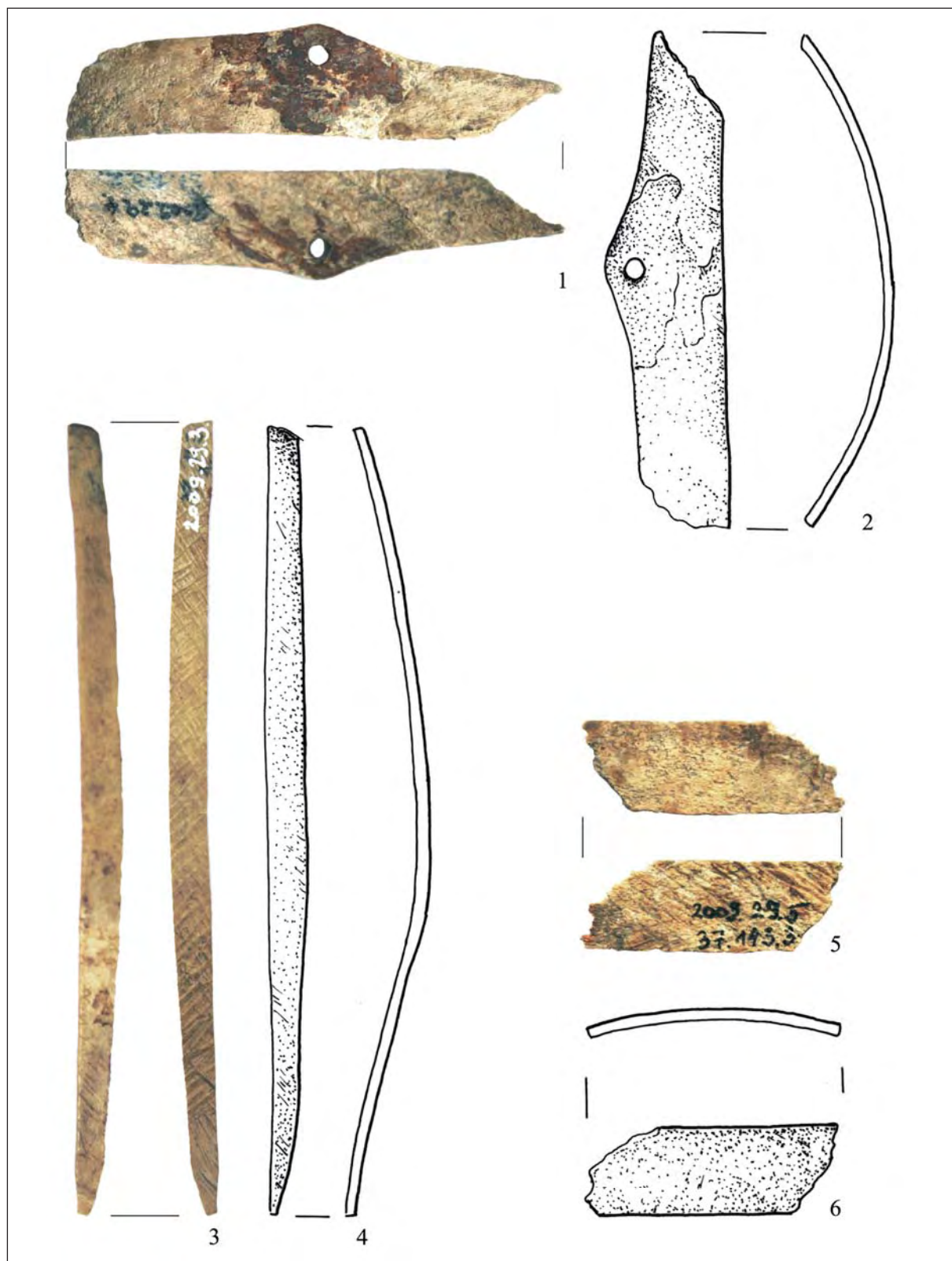
54. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír bontási szintjei
Abb. 54: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa Ausgrabungsniveaus vom Grab 143

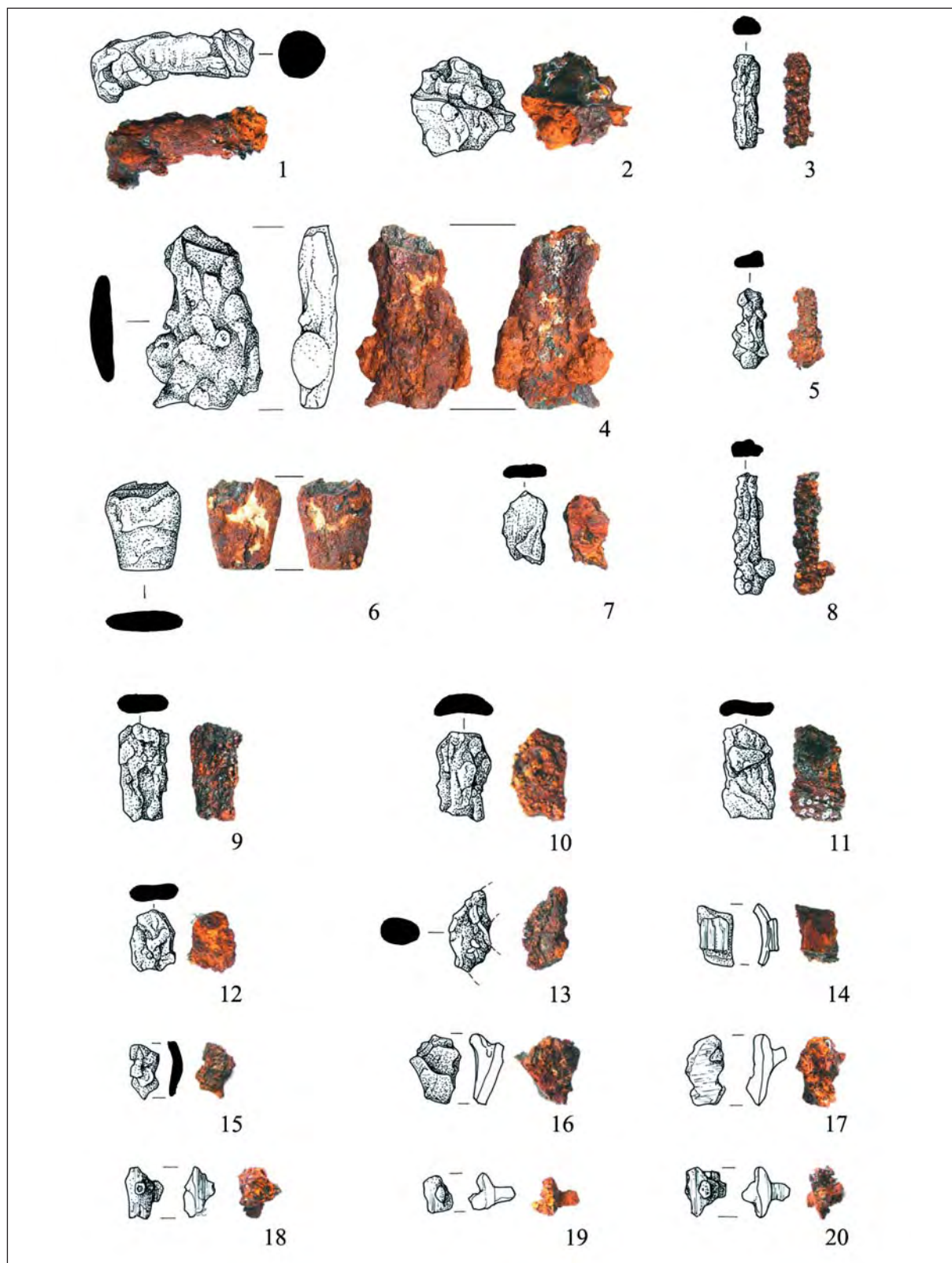
55. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír bontási szintjei és a sírgödör formai jellemzői
 Abb. 55: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa Ausgrabungsniveaus vom Grab 143 und
 formale Charakteristika der Grabgrube

56. kép — Abb. 56: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír / Grab 143

57. kép — Abb. 57: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír / Grab 143

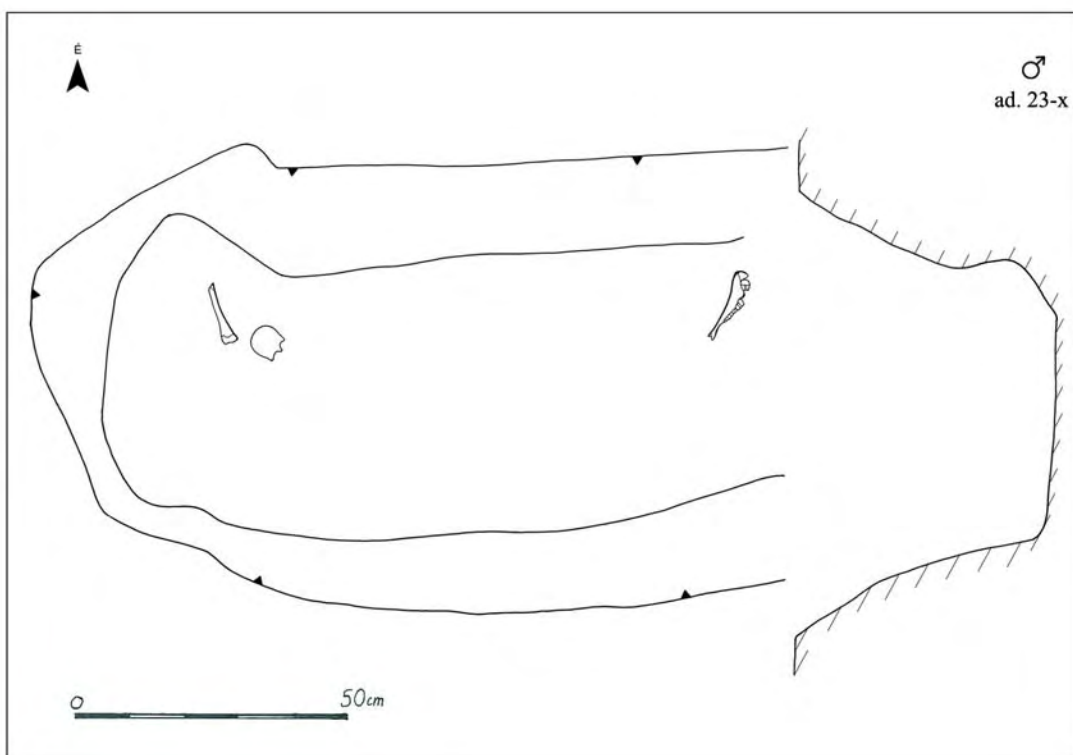
58. kép — Abb. 58: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír / Grab 143

59. kép — Abb. 59: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 143. sír / Grab 143

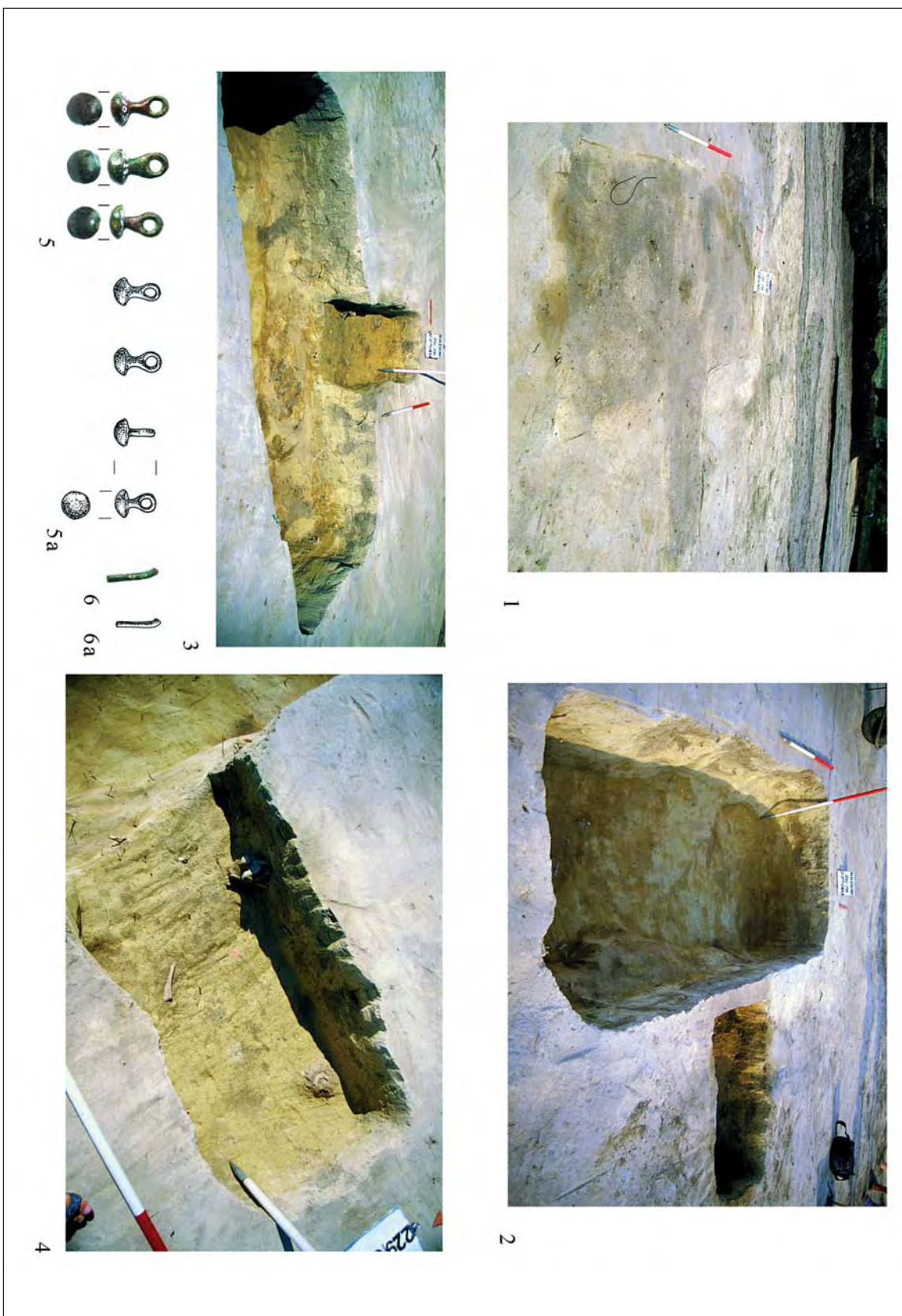

1

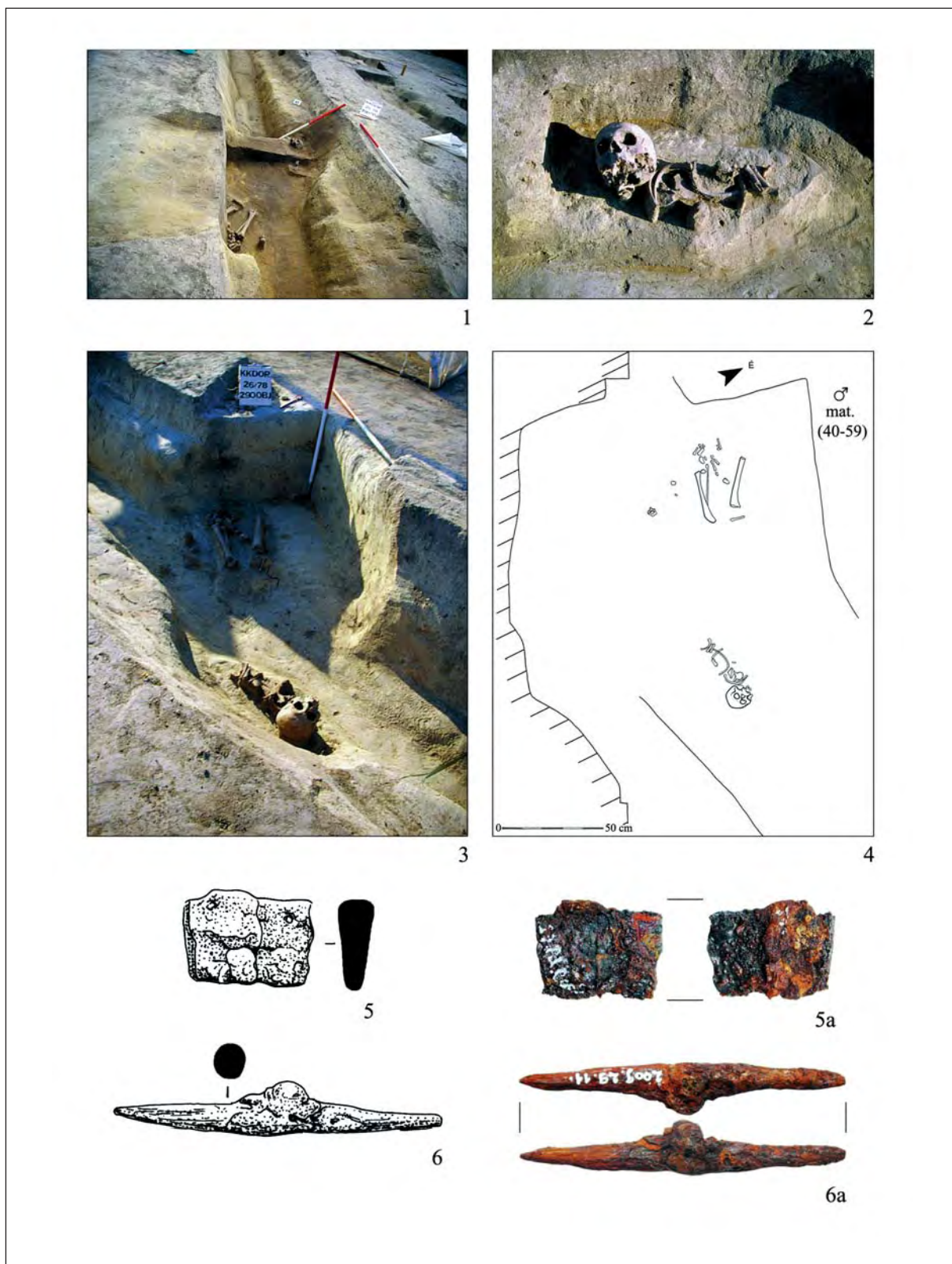

2

60. kép — Abb. 60: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 167. sír / Grab 167

61. kép — Abb. 61: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 229. sír / Grab 229

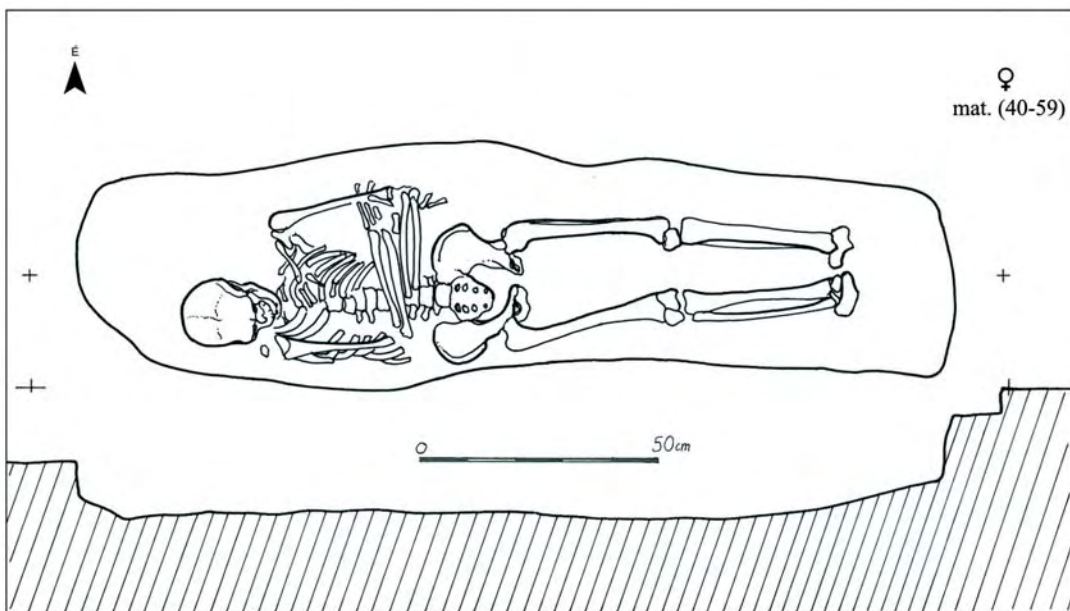
62. kép — Abb. 62: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 290. sír / Grab 290

1

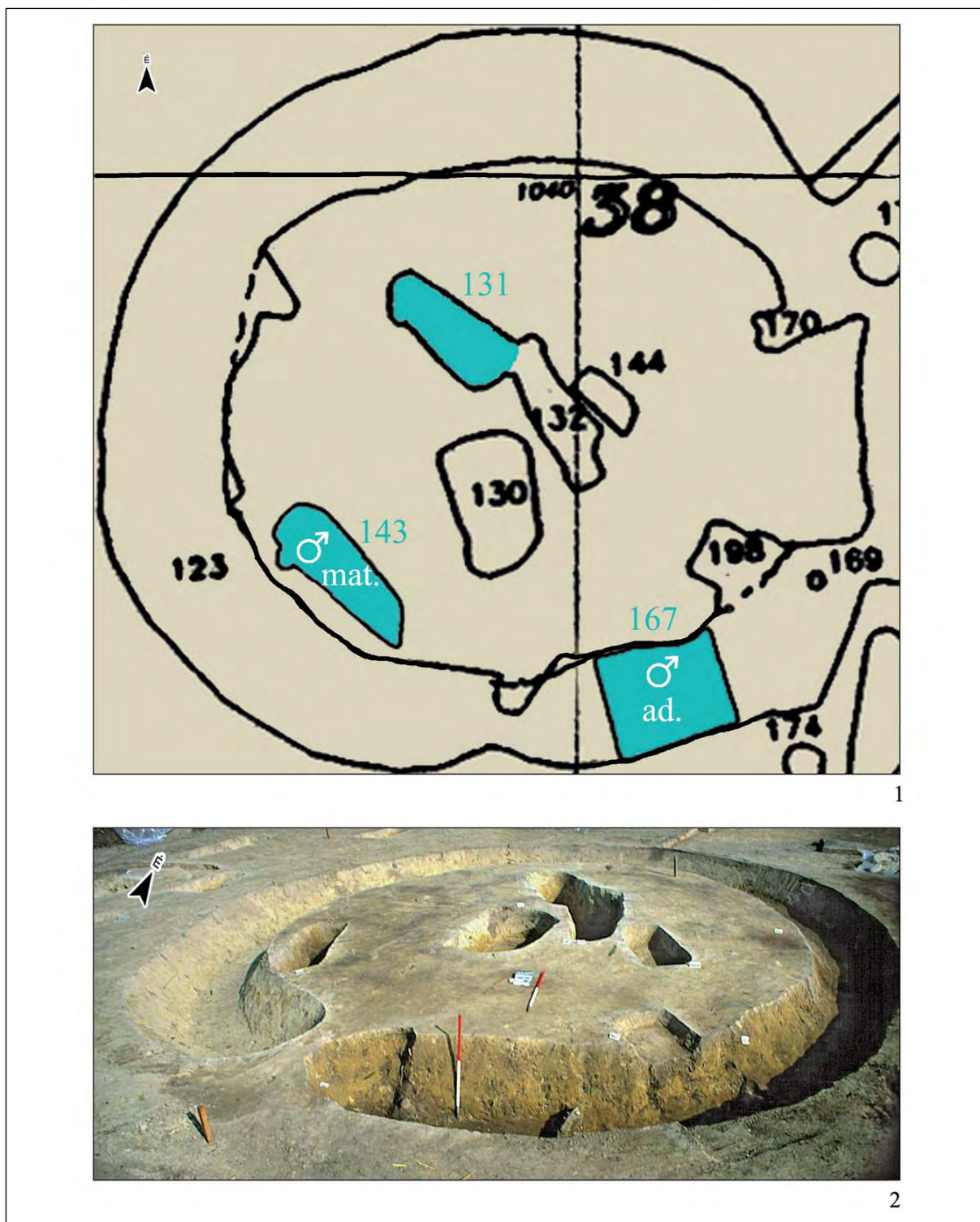

2

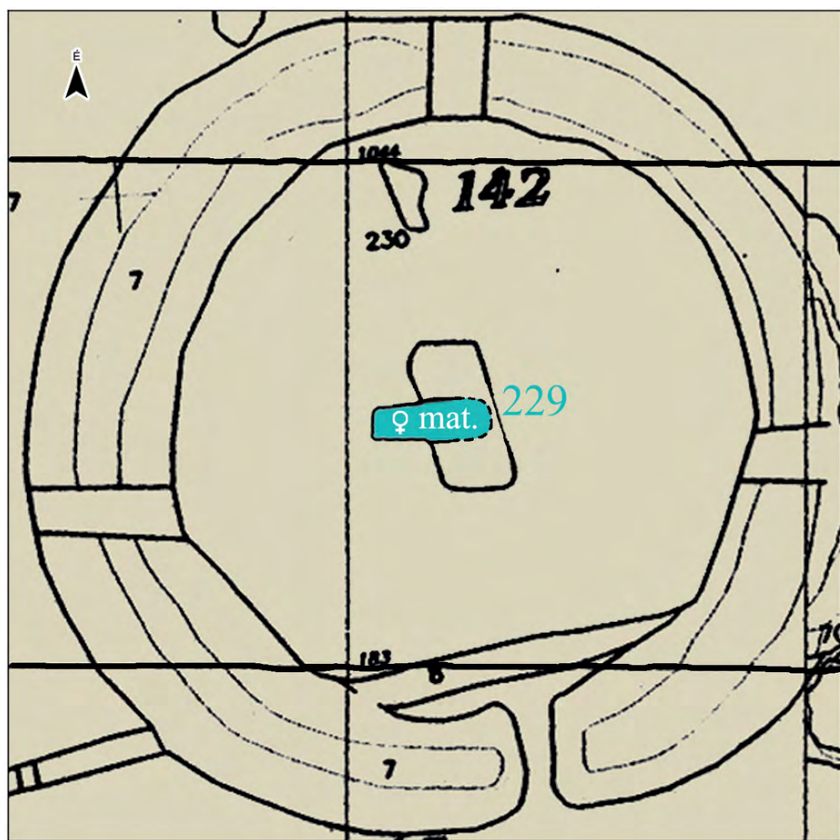

3

63. kép — Abb. 63: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 300. sír / Grab 300

64. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 131., 143. és a 167. sír a késő szarmata kori körárokban (123. obj.), illetve azon belül
 Abb. 64: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa Grab 131, 143 und 167 im spätsarmatenzeitlichen Kreisgraben (Objekt 123) bzw. innerhalb

1

2

65. kép: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa 229. sír és a késő szarmata kori sír metszete és elhelyezkedése a körárkon belül

Abb. 65: Szeged-Kiskundorozsma-Subasa Grab 229; Profil und Lage des spätsarmatenzeitlichen Grabes innerhalb des Kreisgrabens

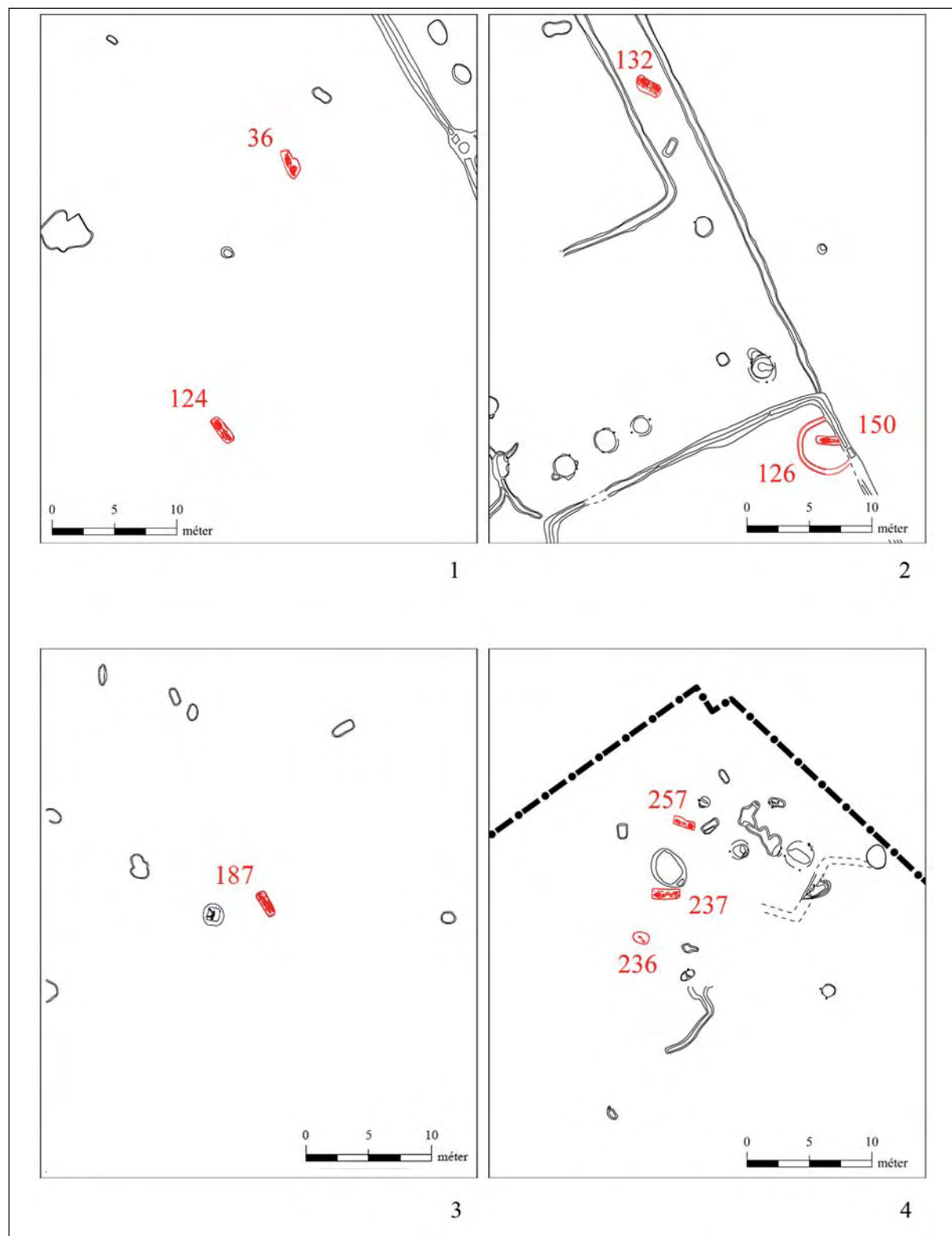

66. kép: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1: A lelőhely és a feltárt terület (10.000-es kivágat);

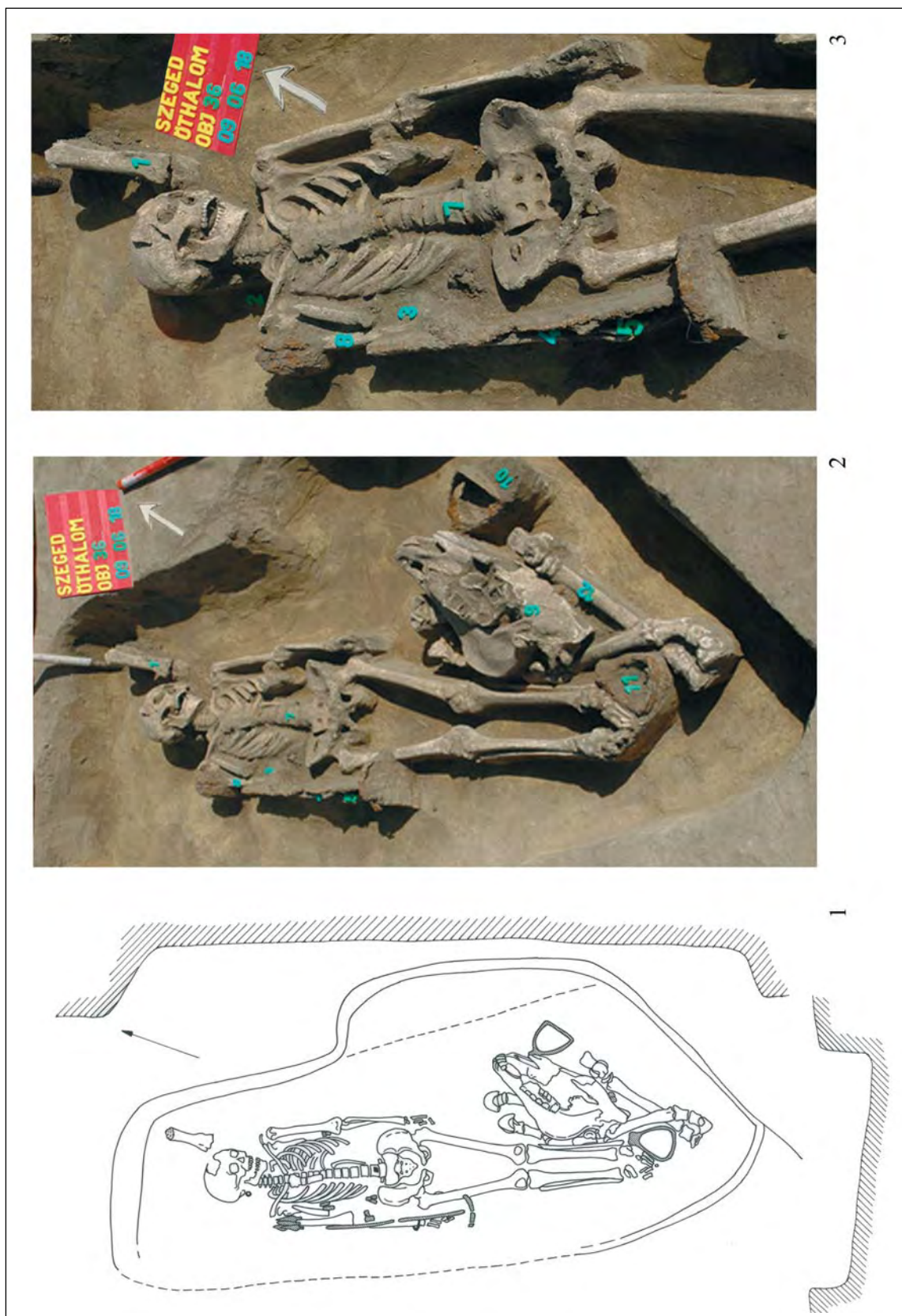
2–3: A feltárt terület a honfoglaló sírokkal

Abb. 66: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1: Der Fundort und das freigelegte Areal (Fläche 10.000);

2–3: Das freigelegte Areal mit den landnahmezeitlichen Gräbern

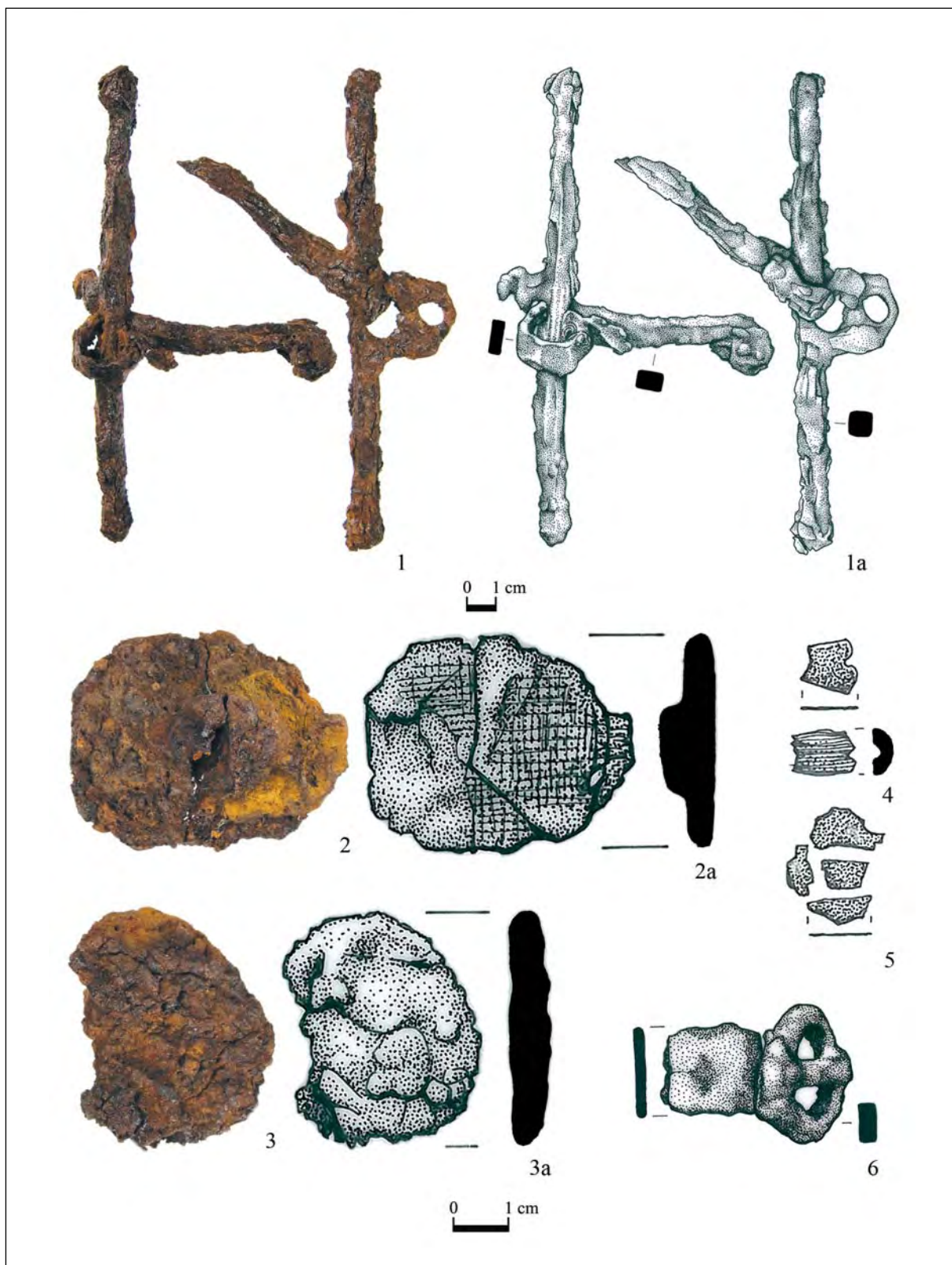
67. kép: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1–4: A feltárt terület részletei a 10. századi sírokkal
 Abb. 67: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1–4: Ausschnitte des freigelegten Areals
 mit den Gräbern des 10. Jahrhunderts

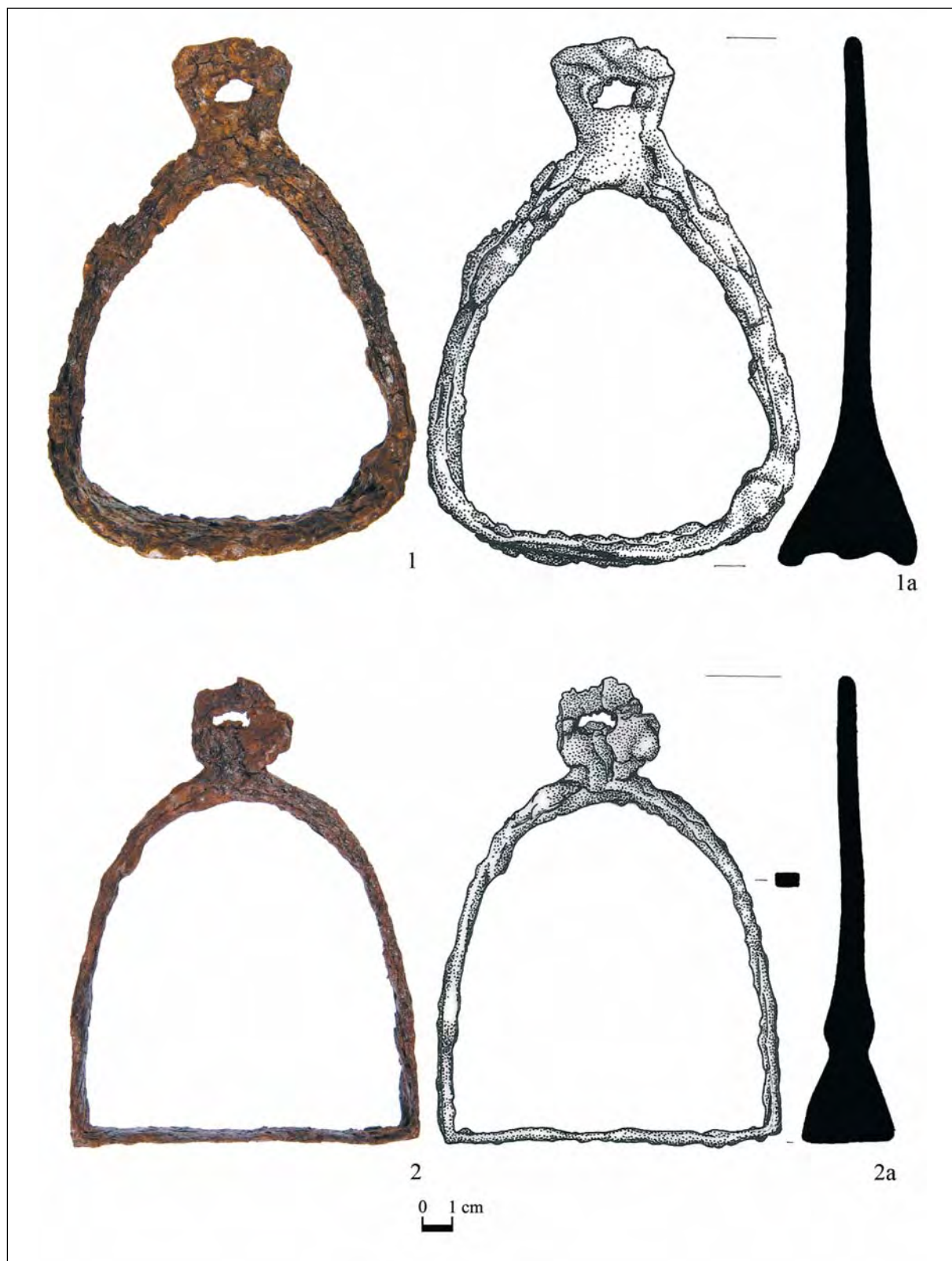
68. kép — Abb. 68: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

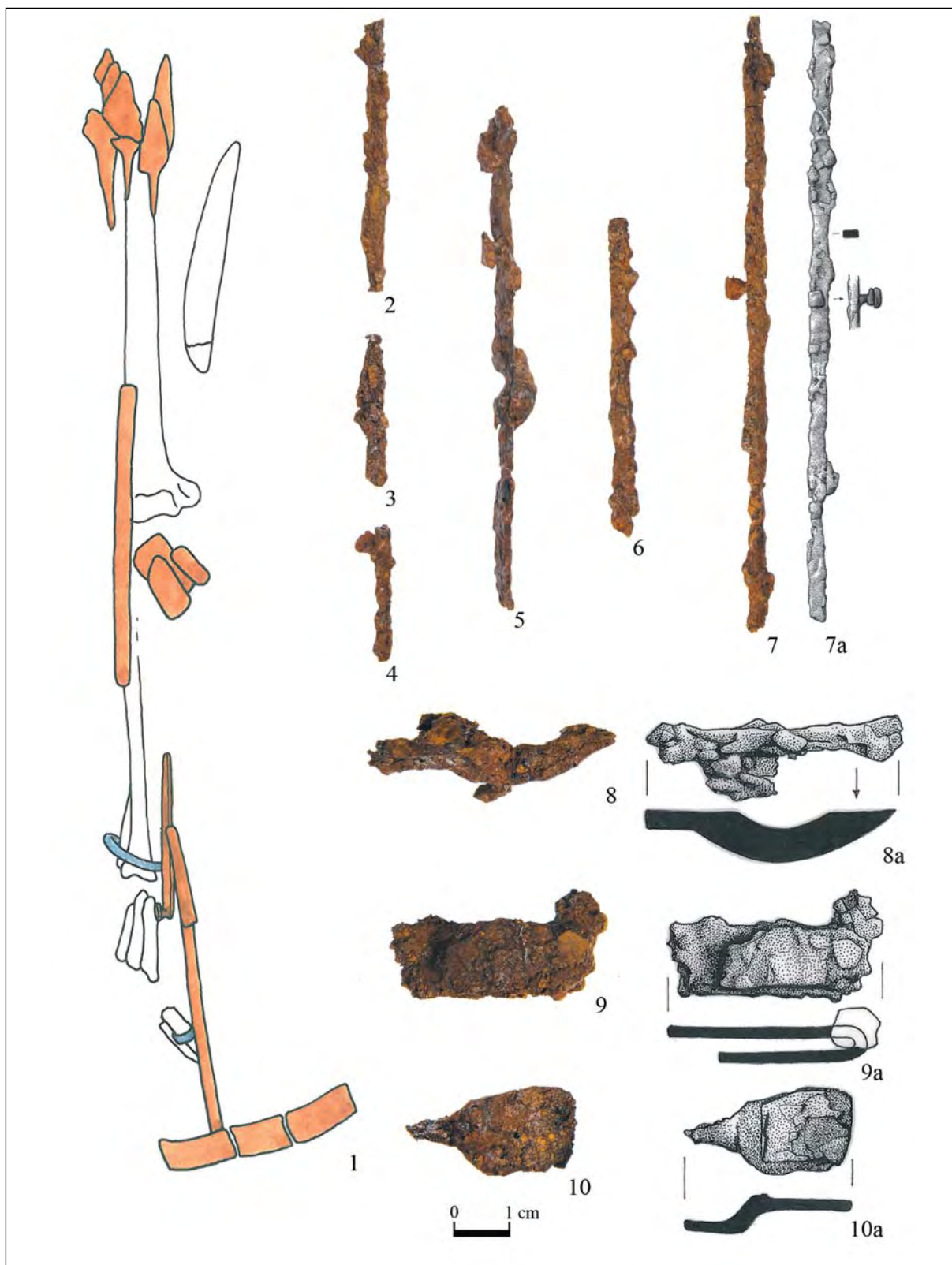
69. kép — Abb. 69: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

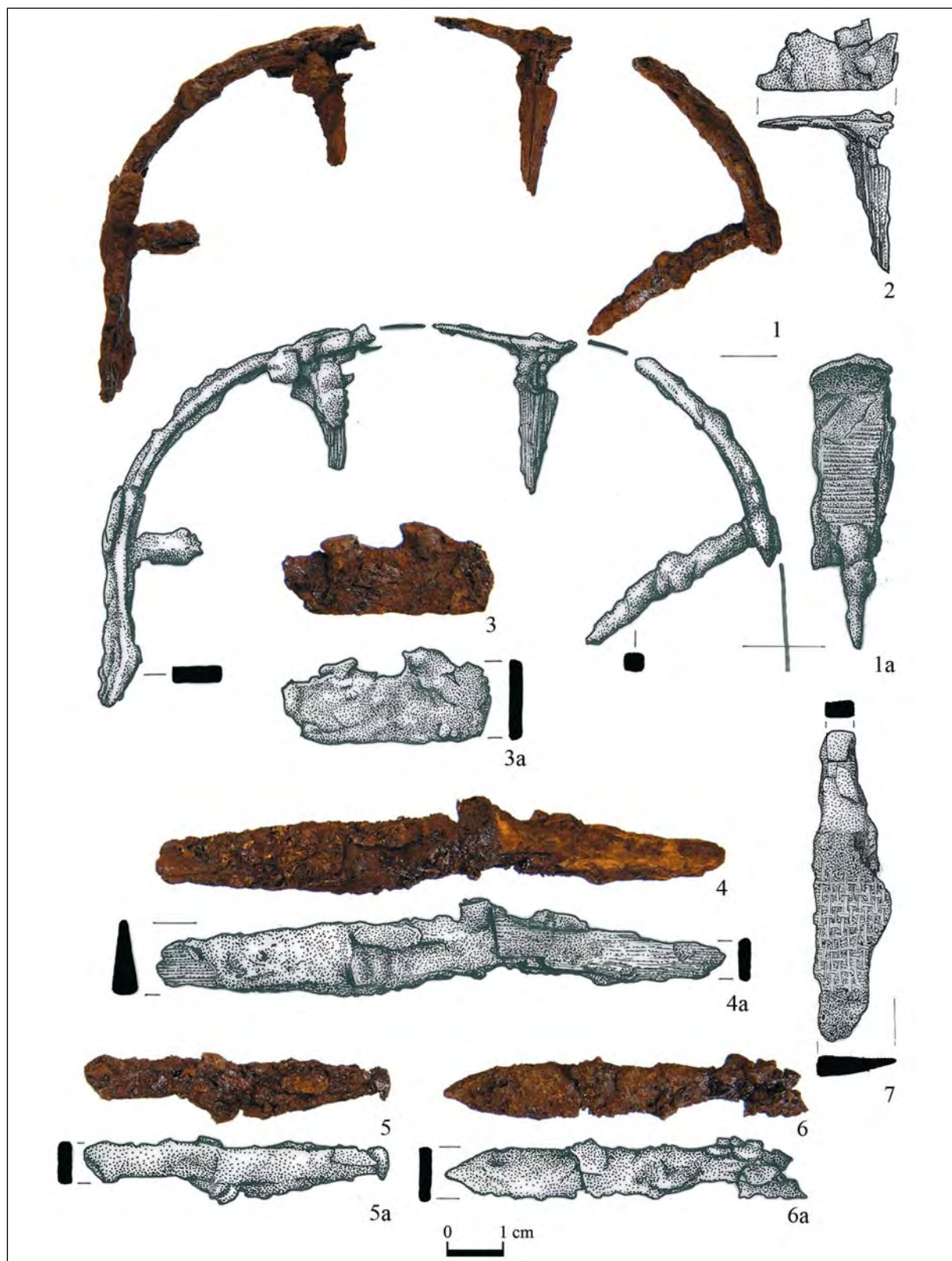
70. kép — Abb. 70: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

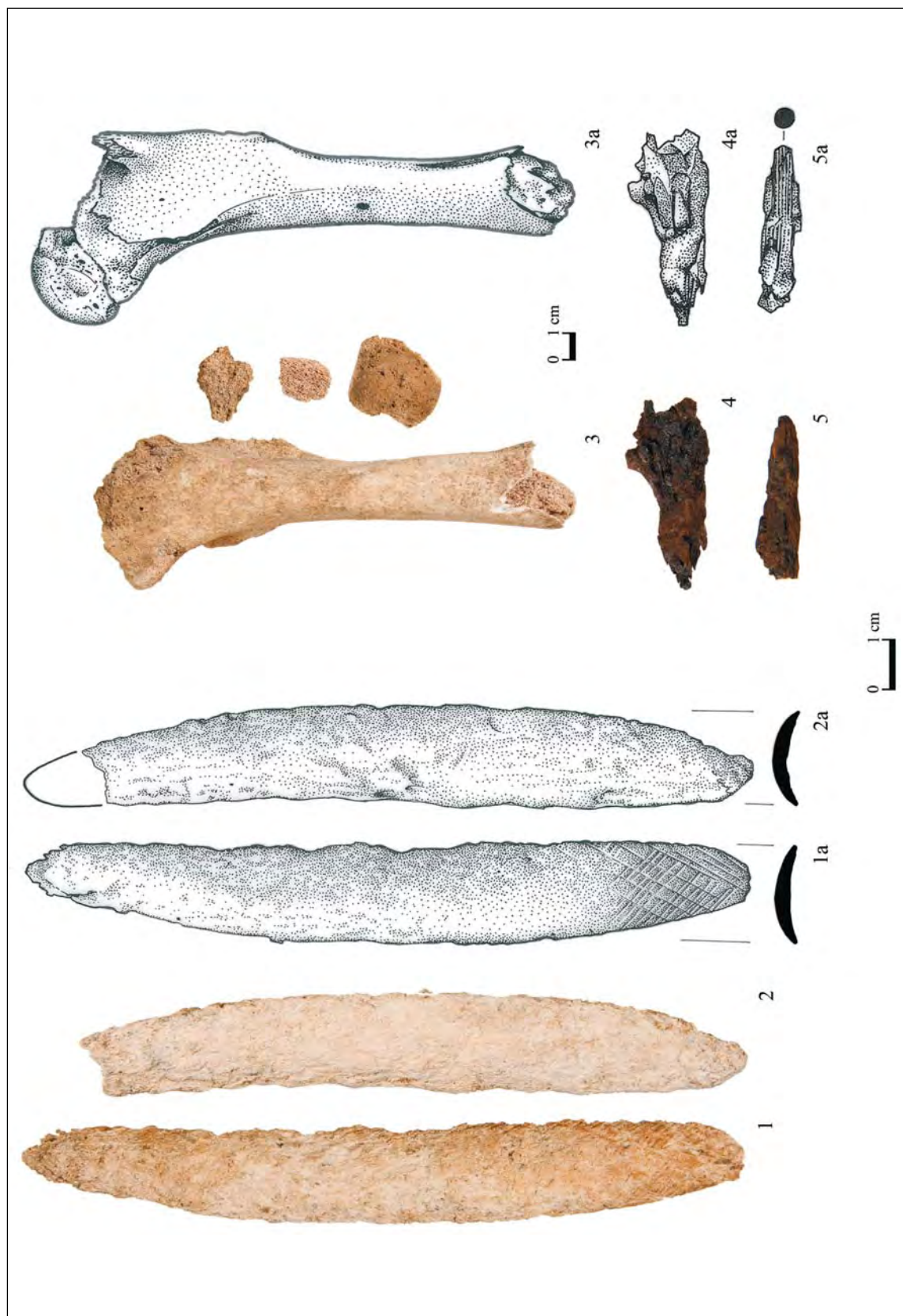
71. kép — Abb. 71: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

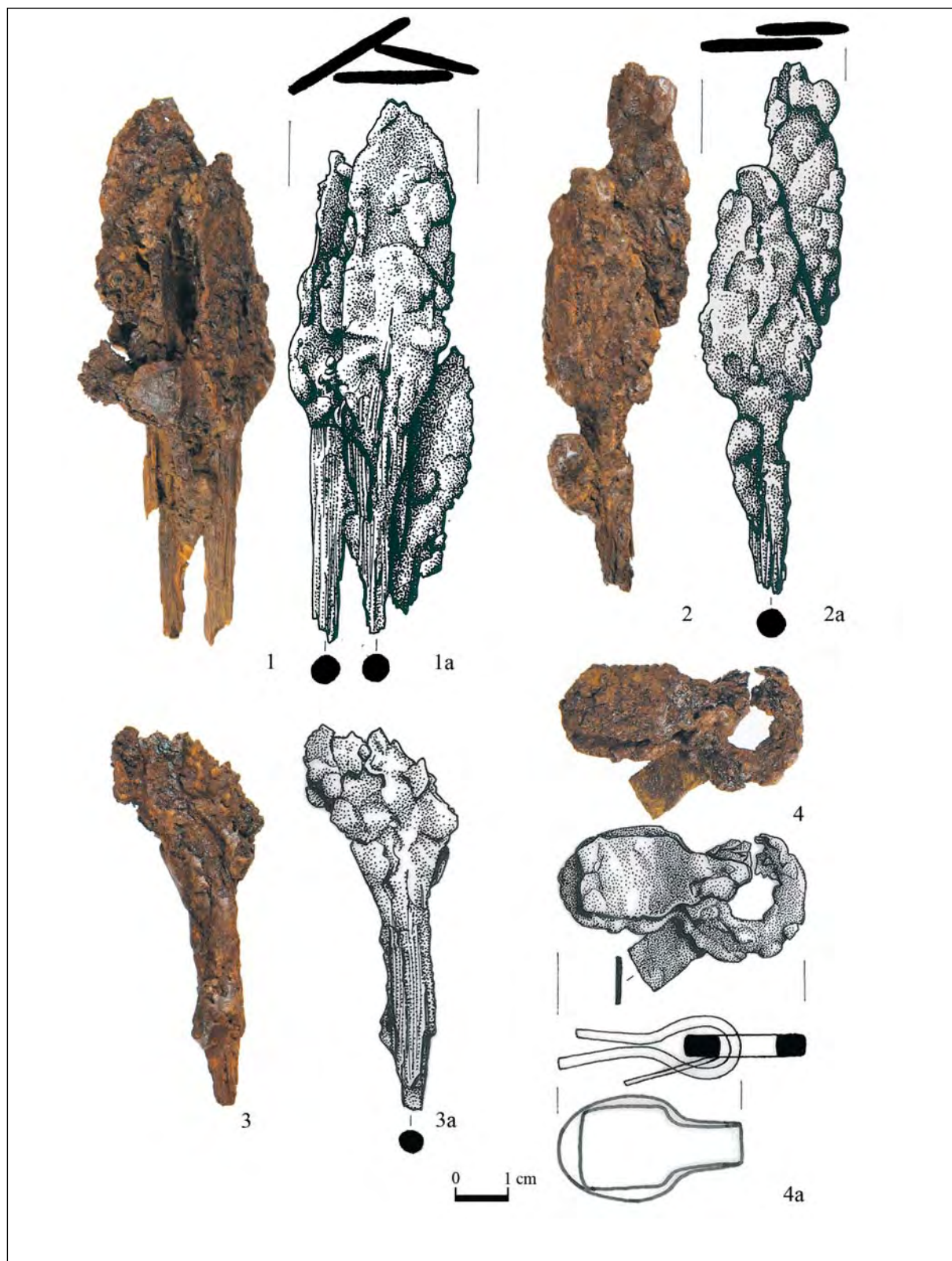
72. kép — Abb. 72: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

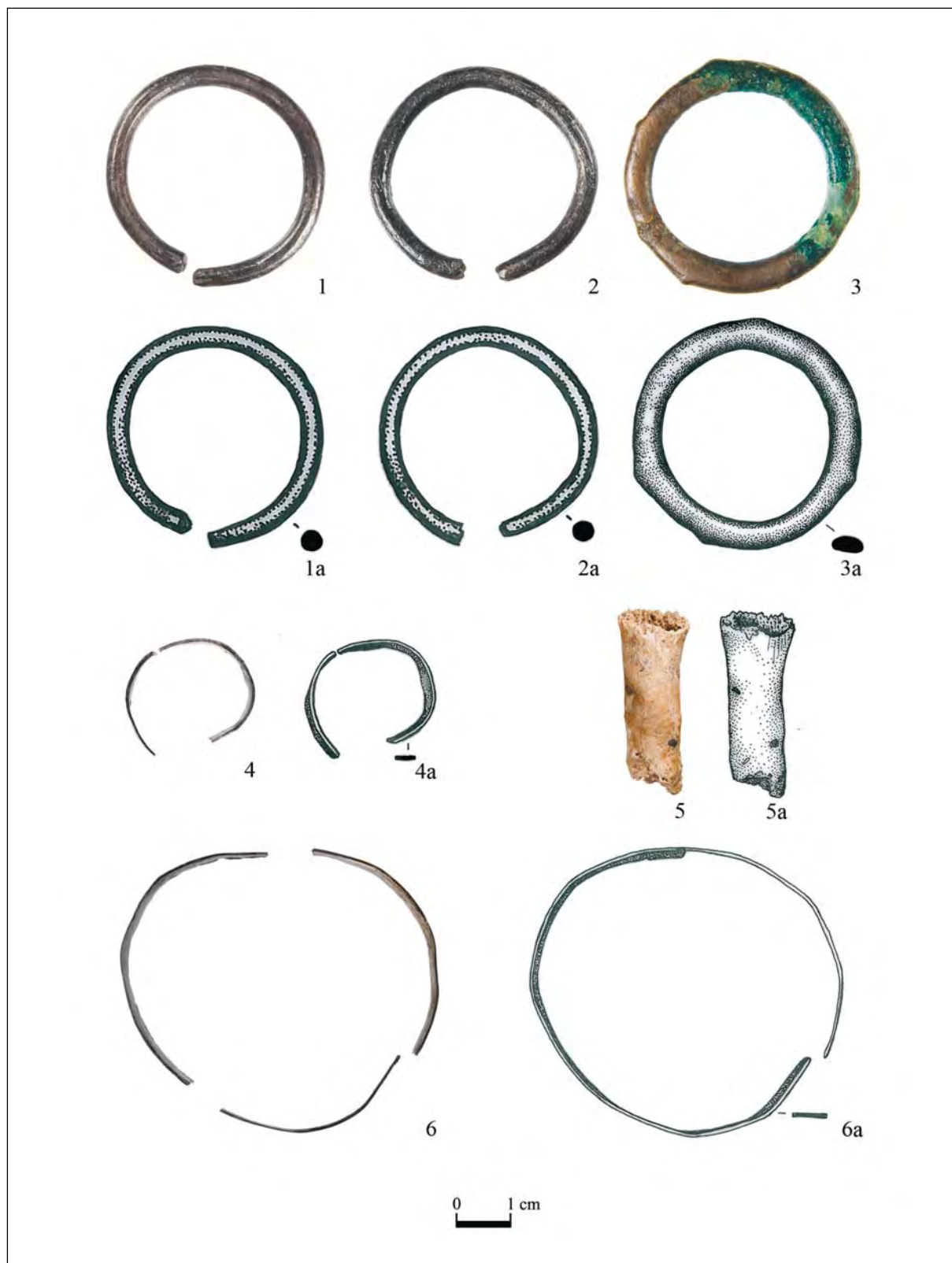
73. kép — Abb. 73: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

74. kép — Abb. 74: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

75. kép — Abb. 75: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

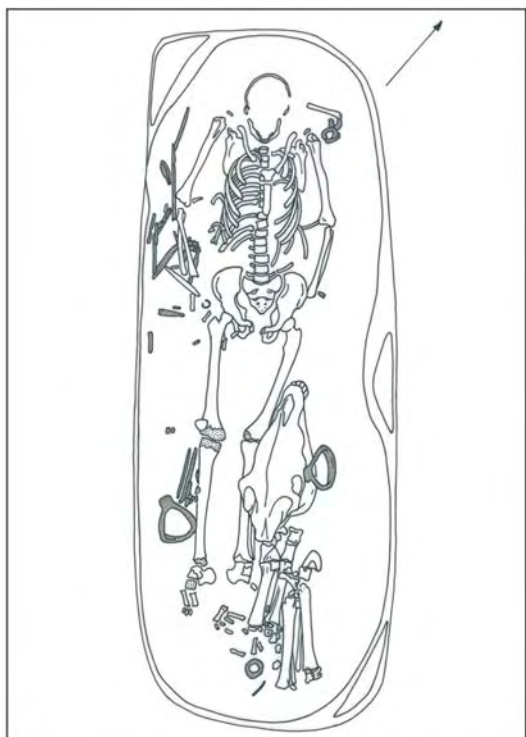
76. kép — Abb. 76: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 36. sír / Grab 36

1

2

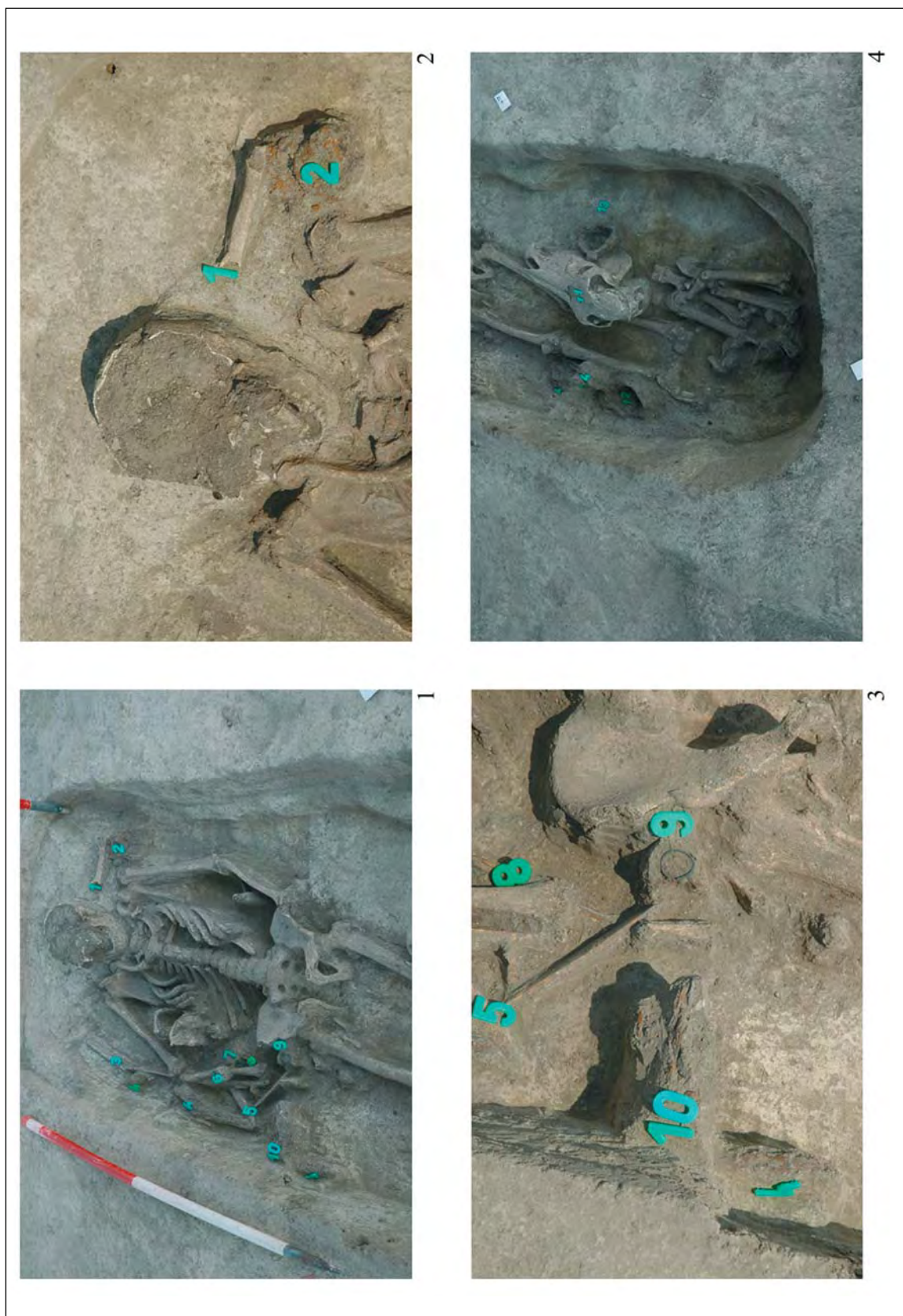

3

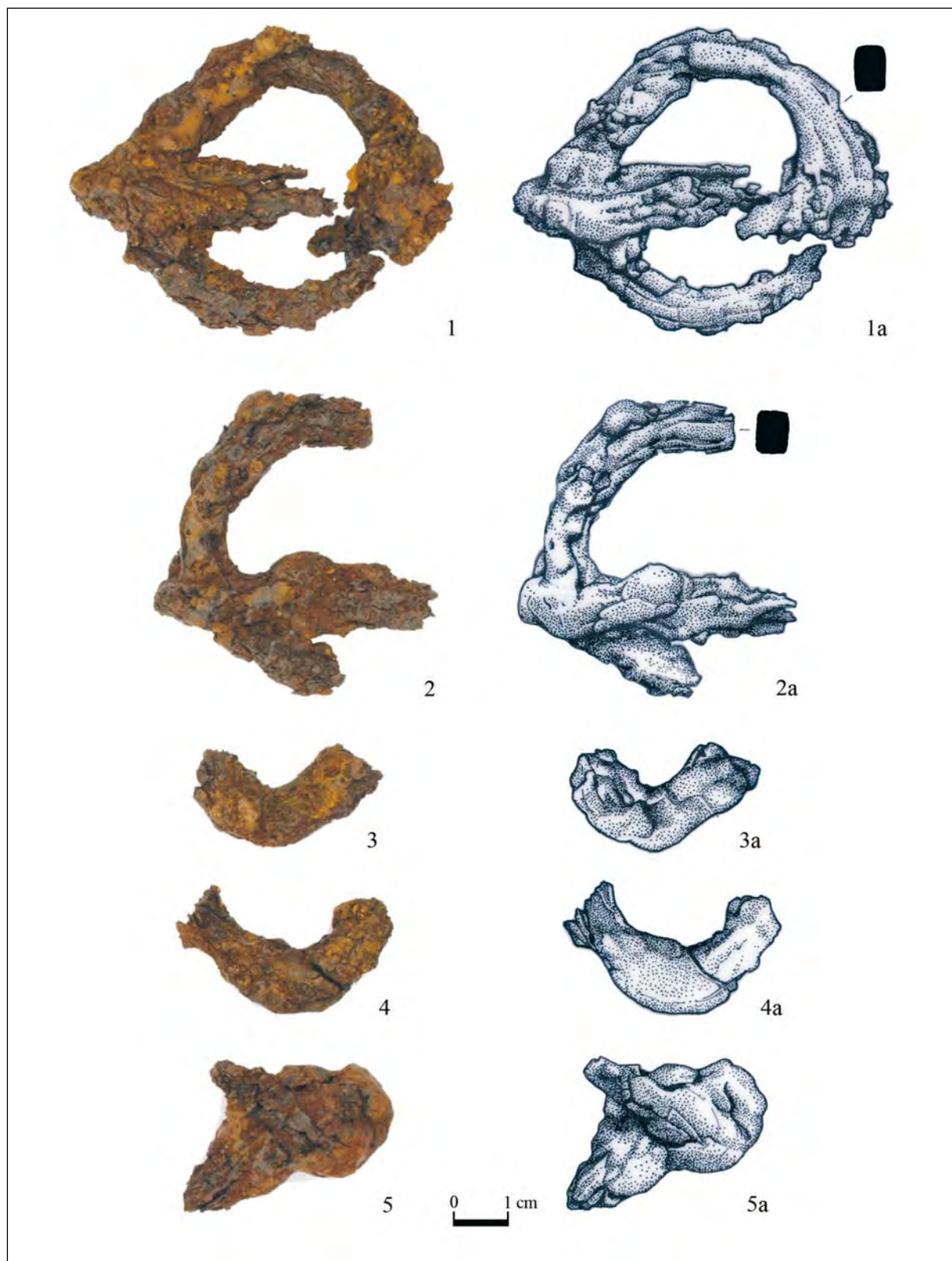

4

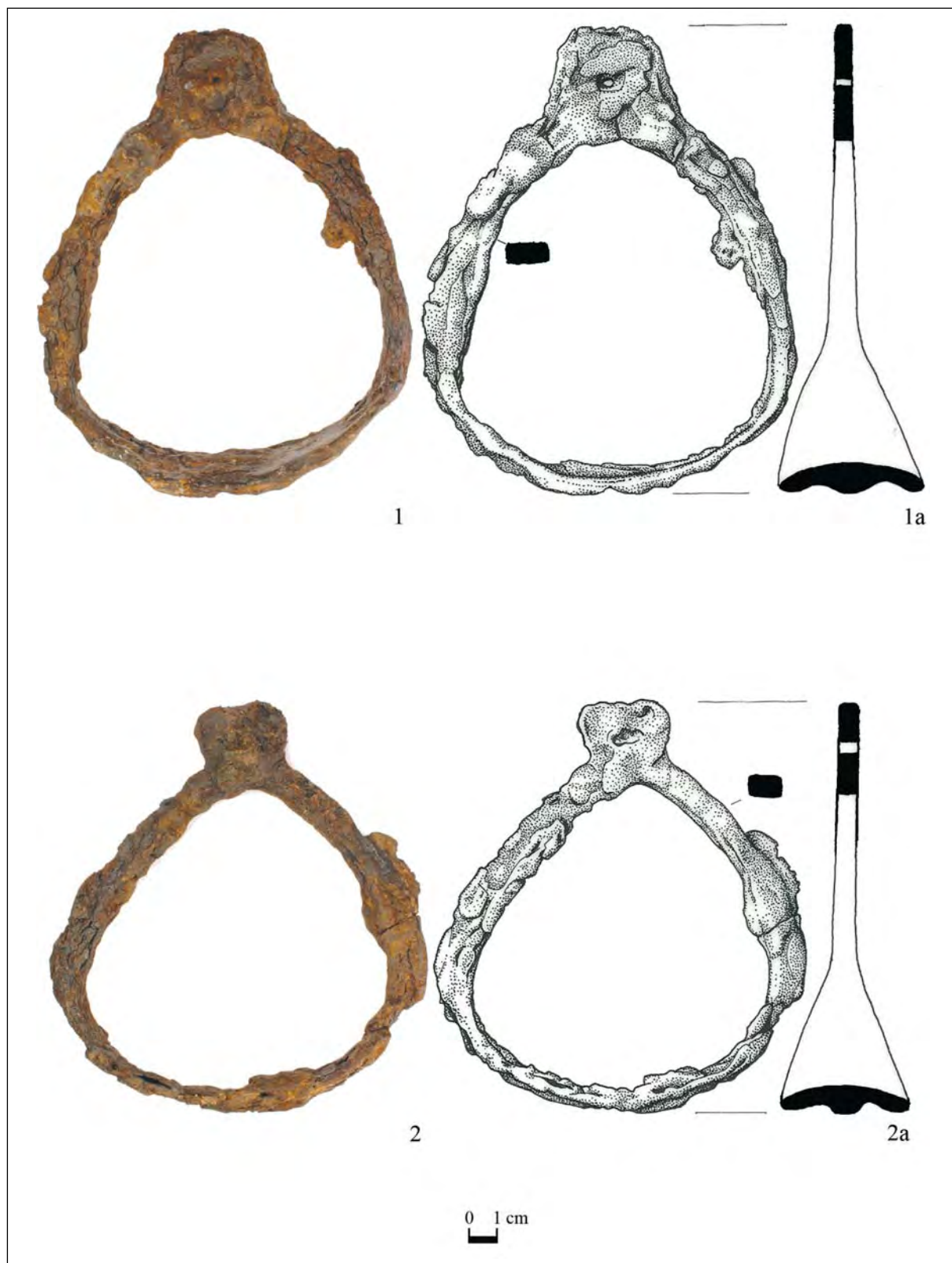
77. kép — Abb. 77: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

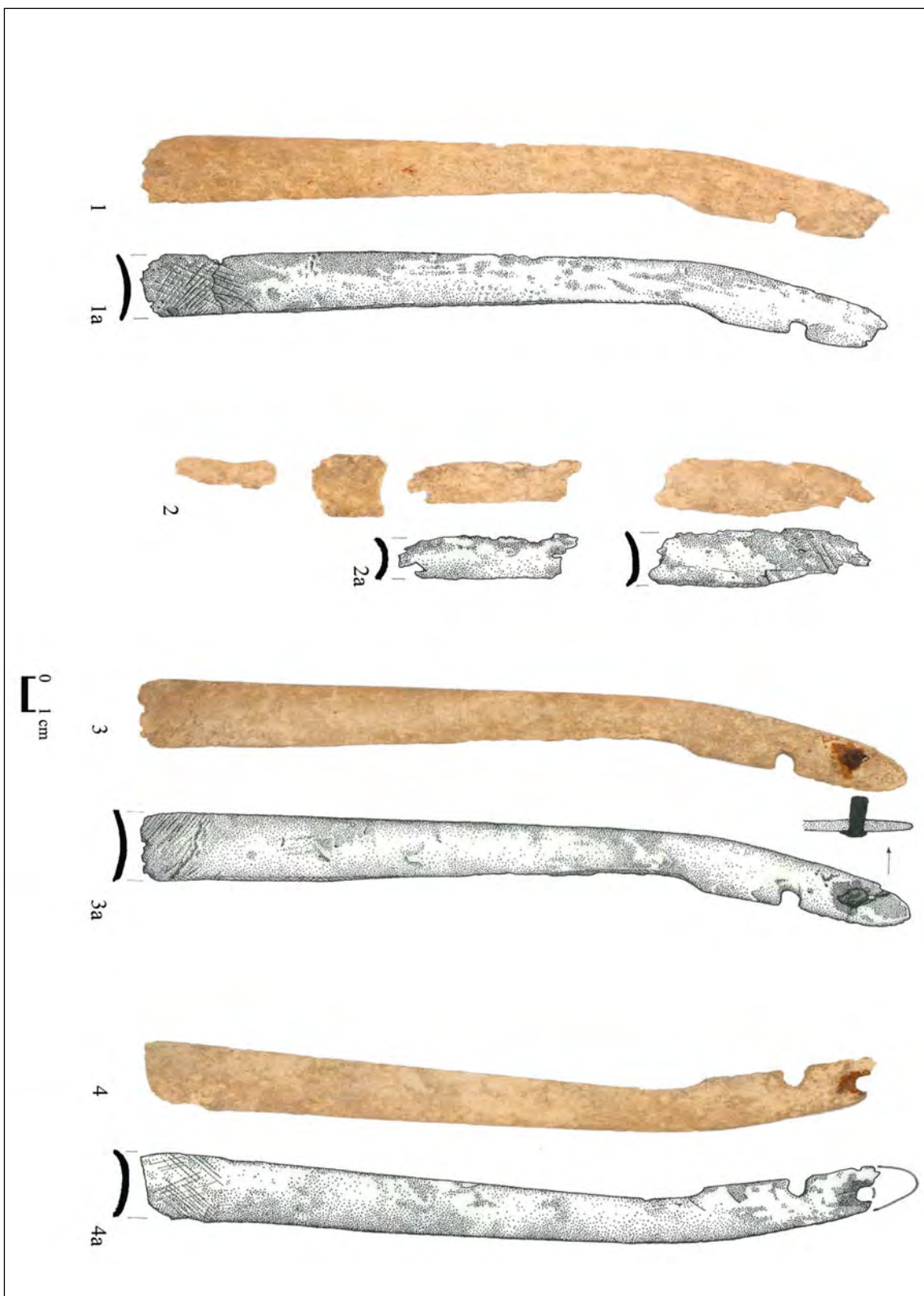
78. kép — Abb. 78: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

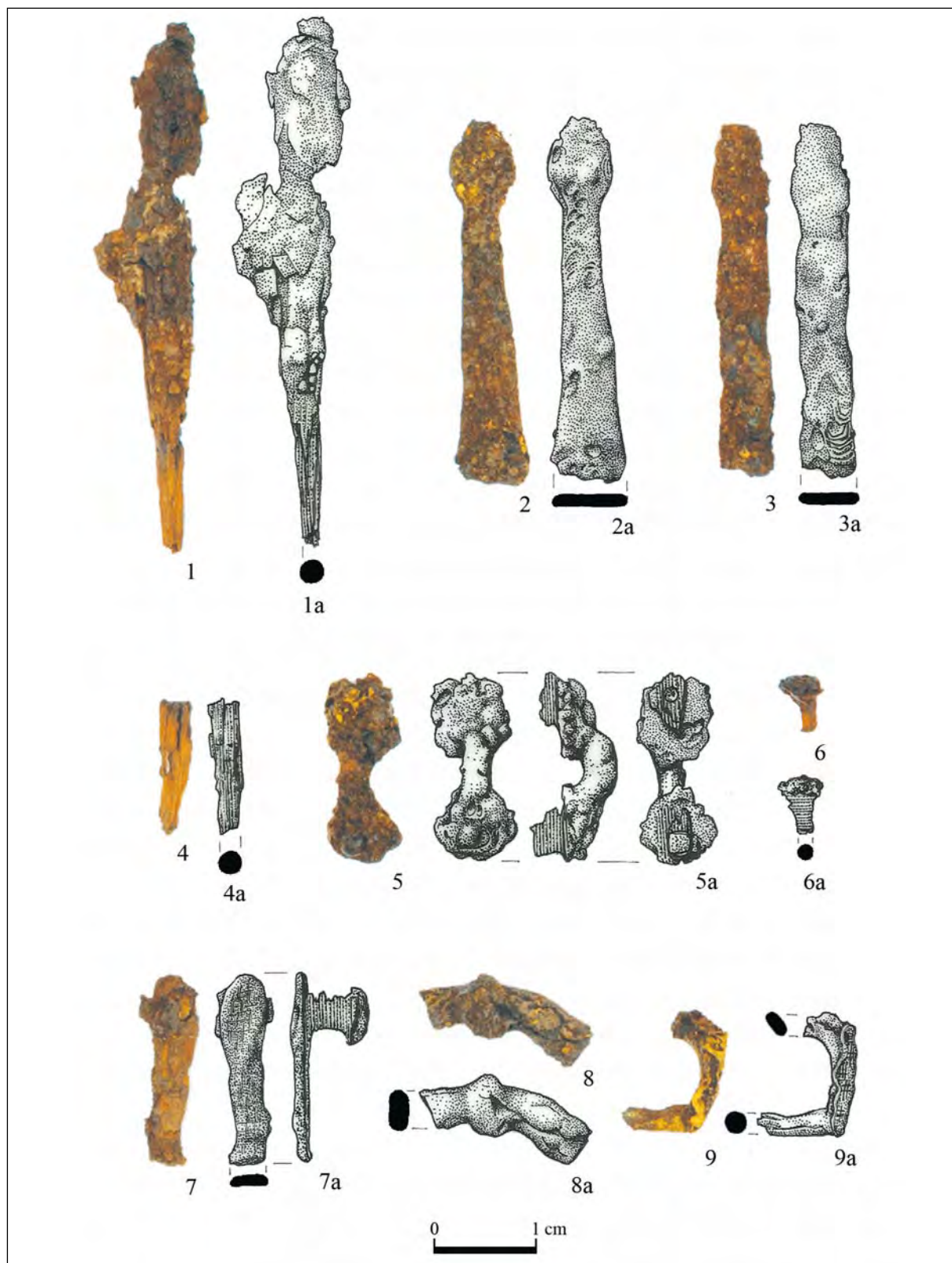
79. kép — Abb. 79: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

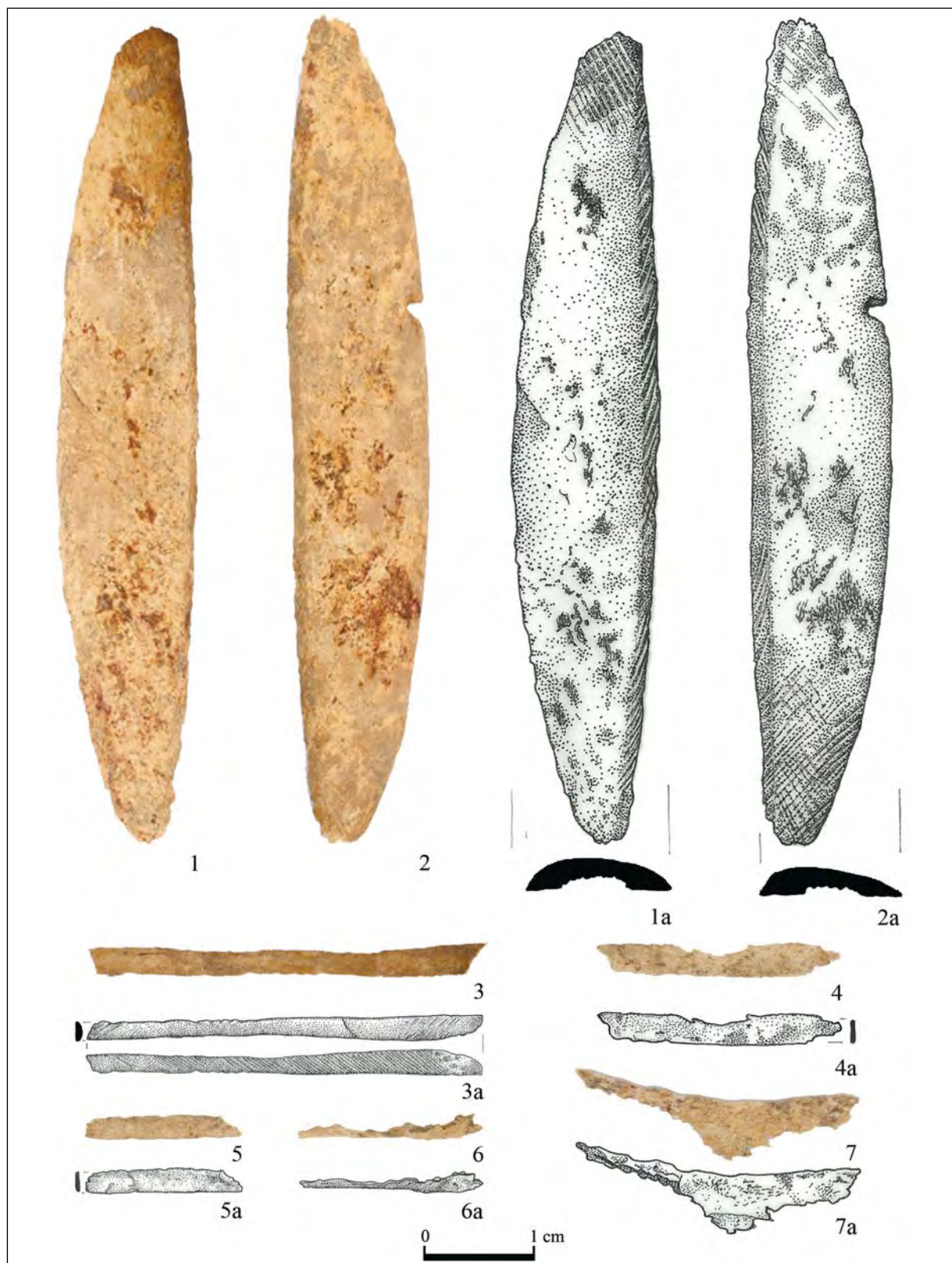
80. kép — Abb. 80: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

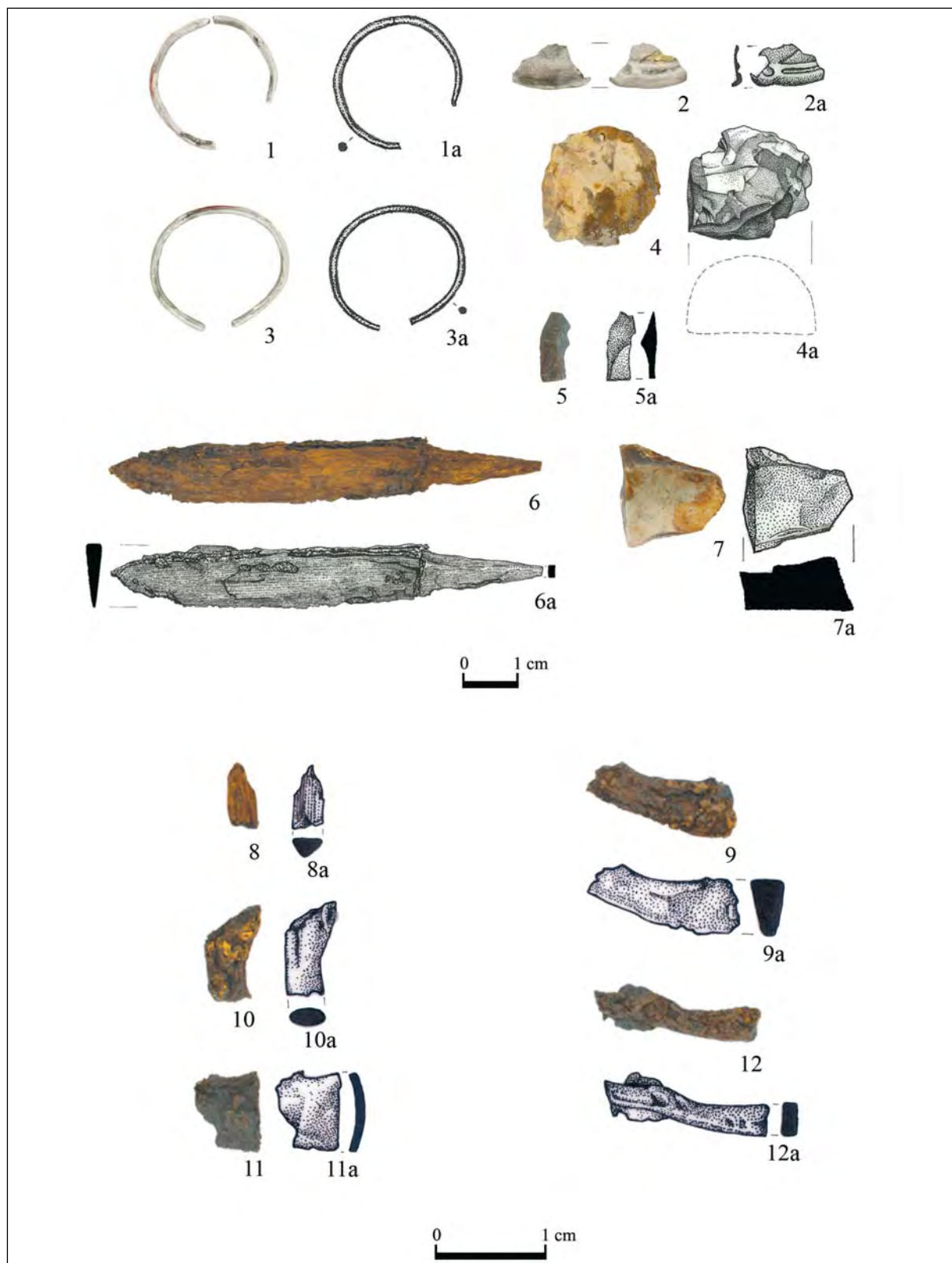
81. kép — Abb. 81: Szeged-Óthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

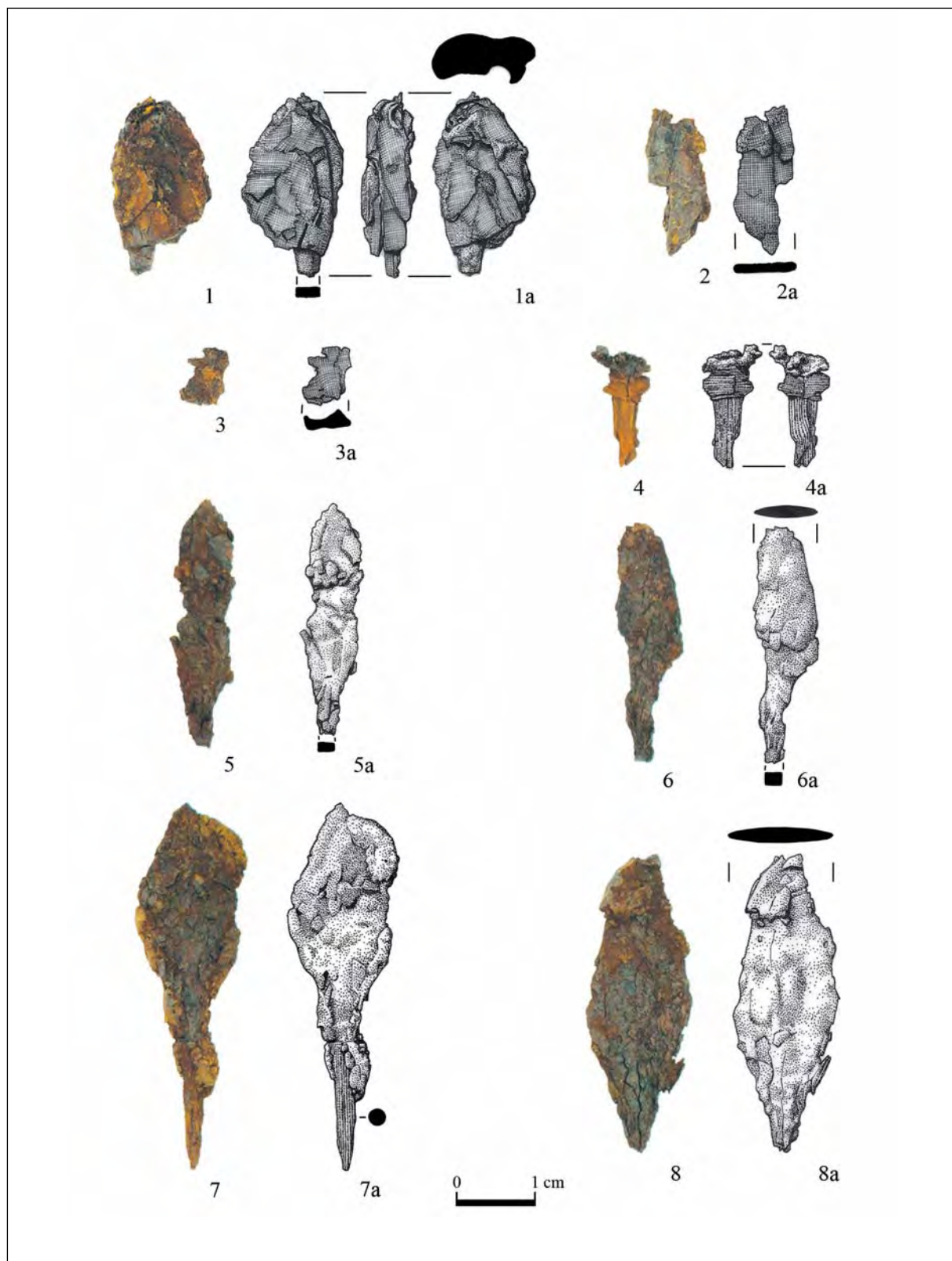
82. kép — Abb. 82: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

83. kép — Abb. 83: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

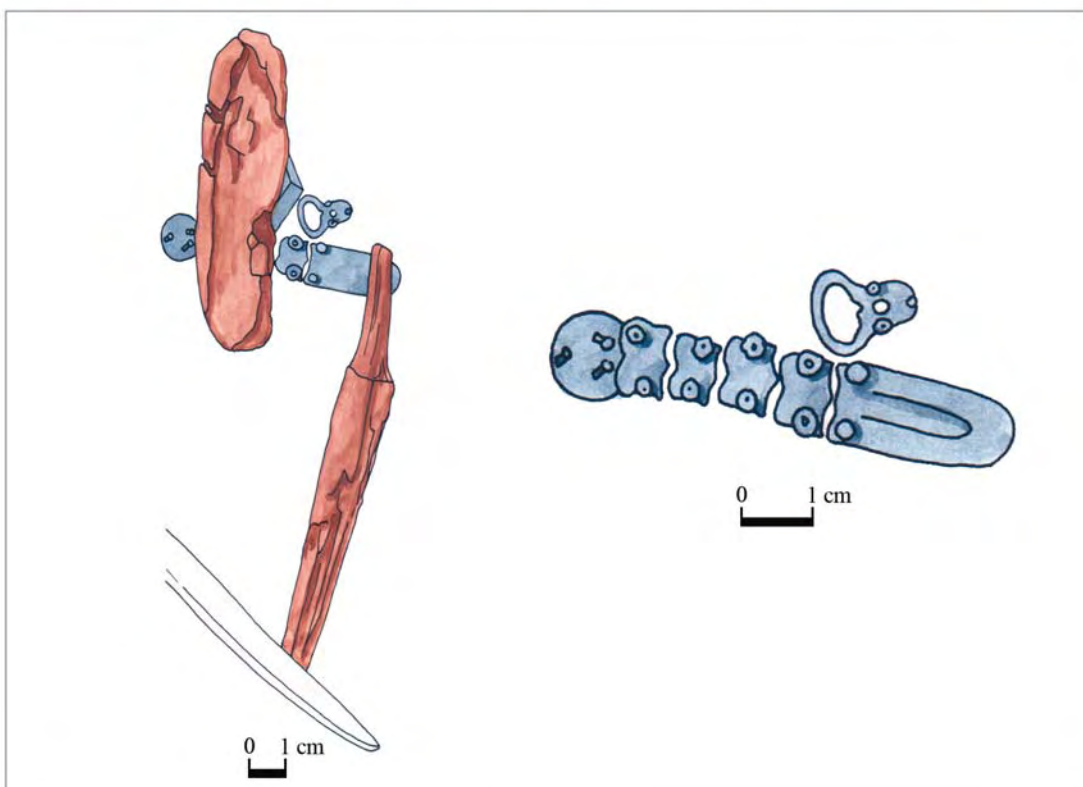
84. kép — Abb. 84: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

85. kép — Abb. 85: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

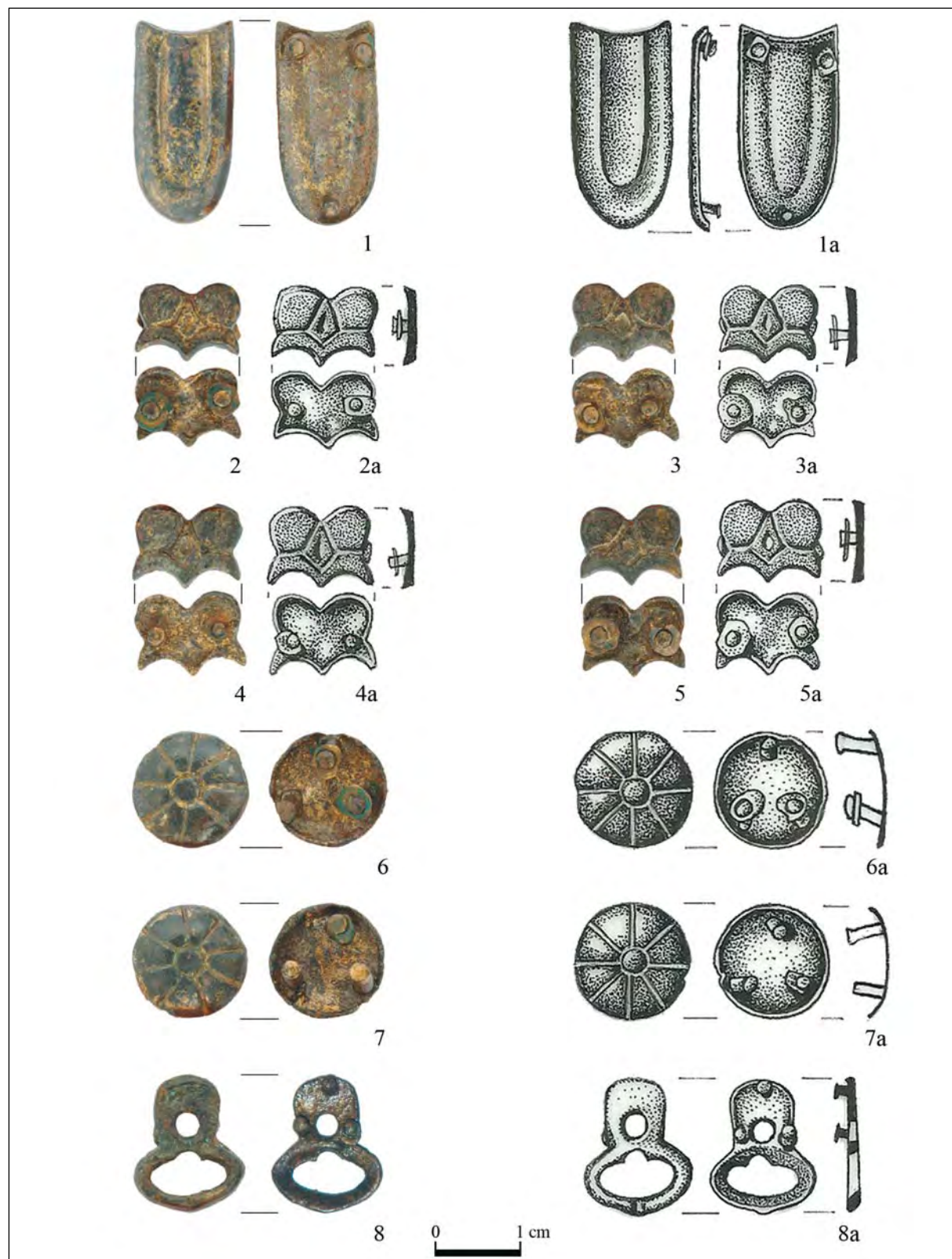

1

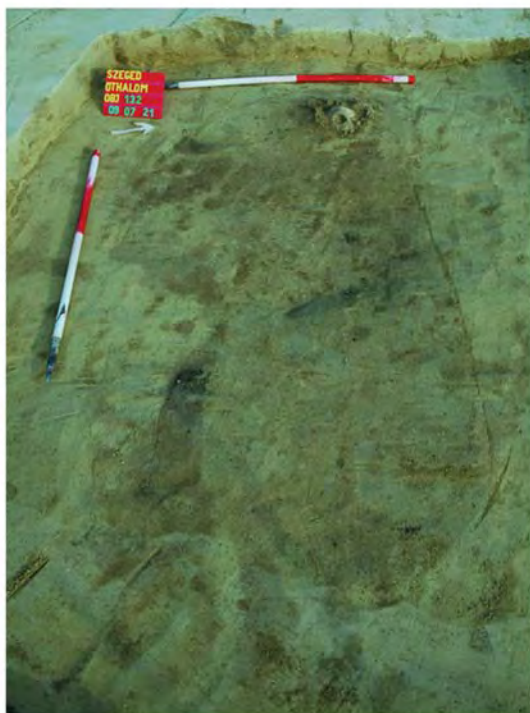

2

86. kép — Abb. 86: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124.

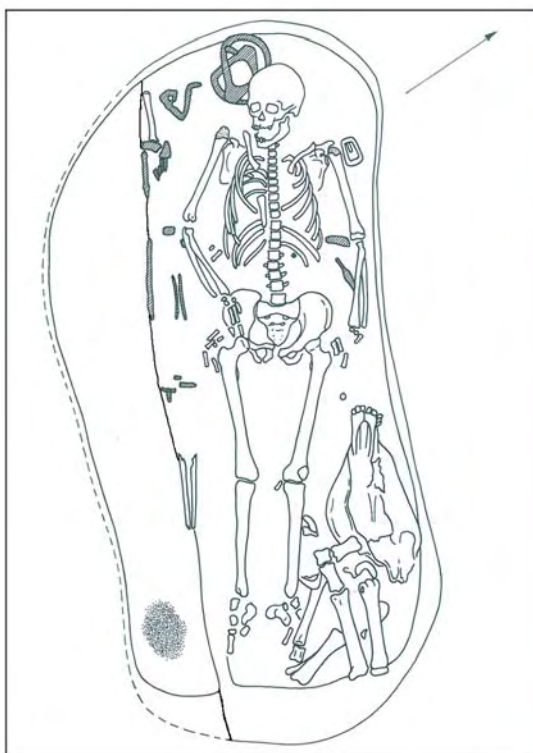
87. kép — Abb. 87: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 124. sír / Grab 124

1

2

3

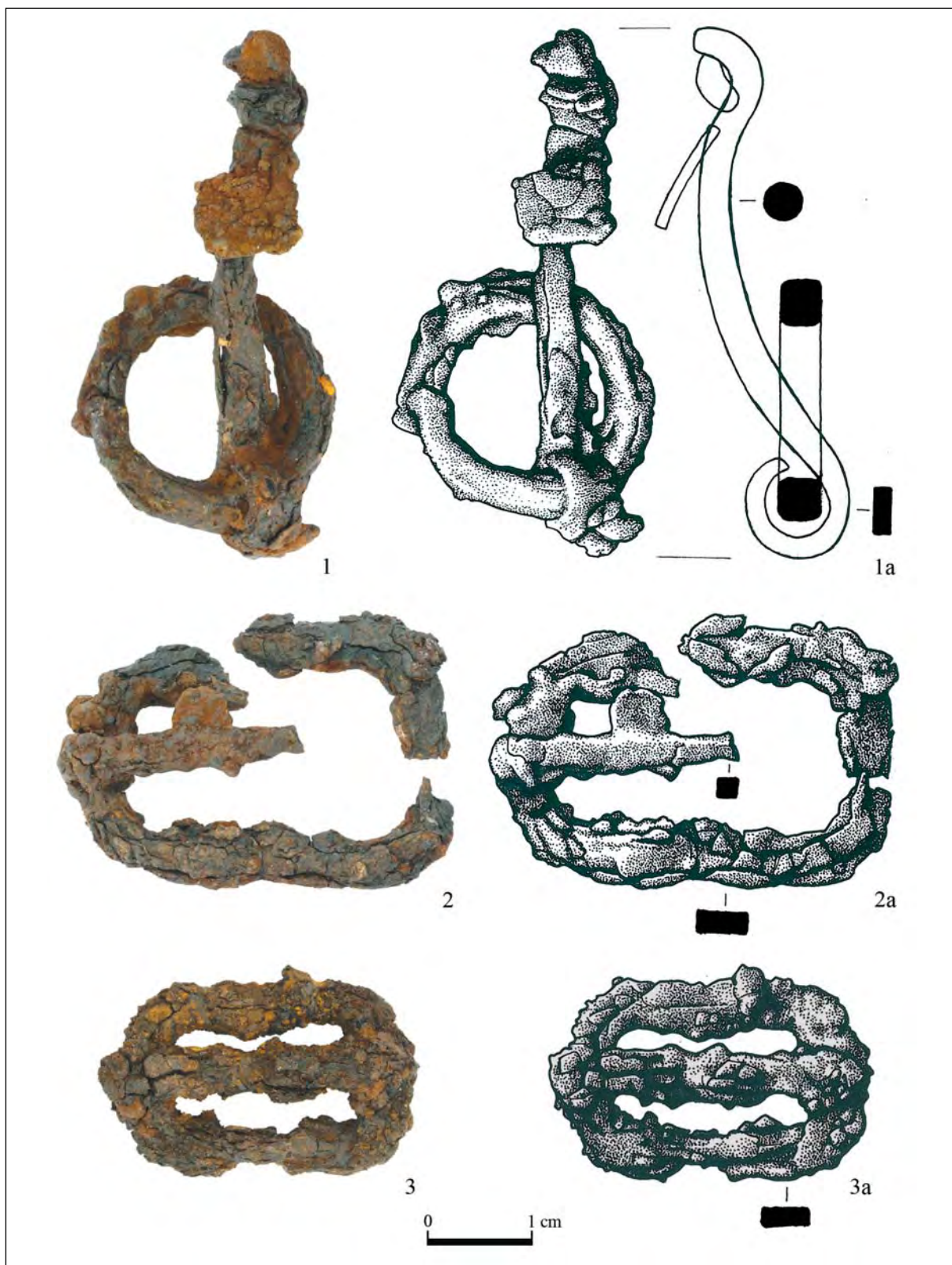

4

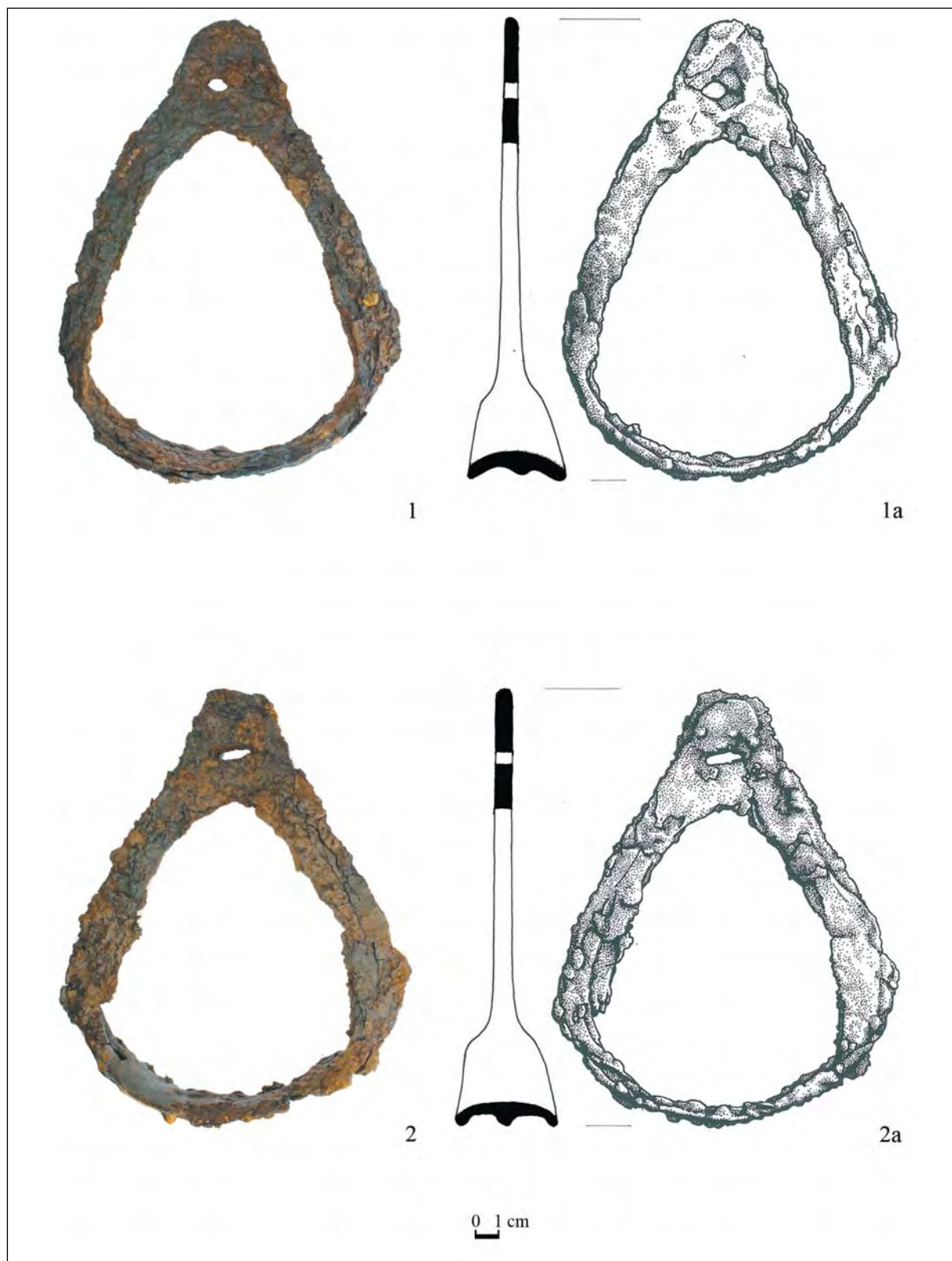
88. kép — Abb. 88: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

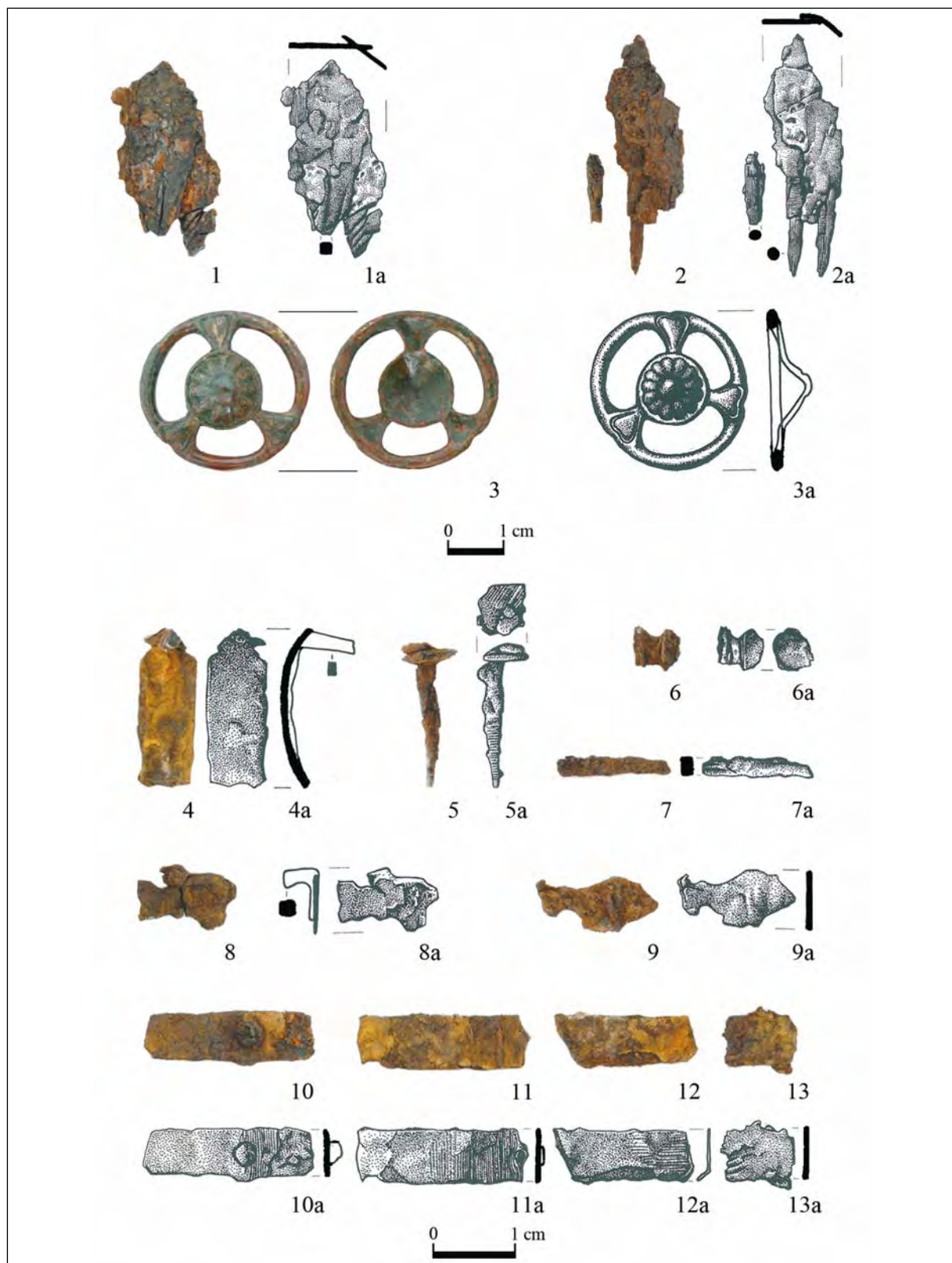
89. kép — Abb. 89: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

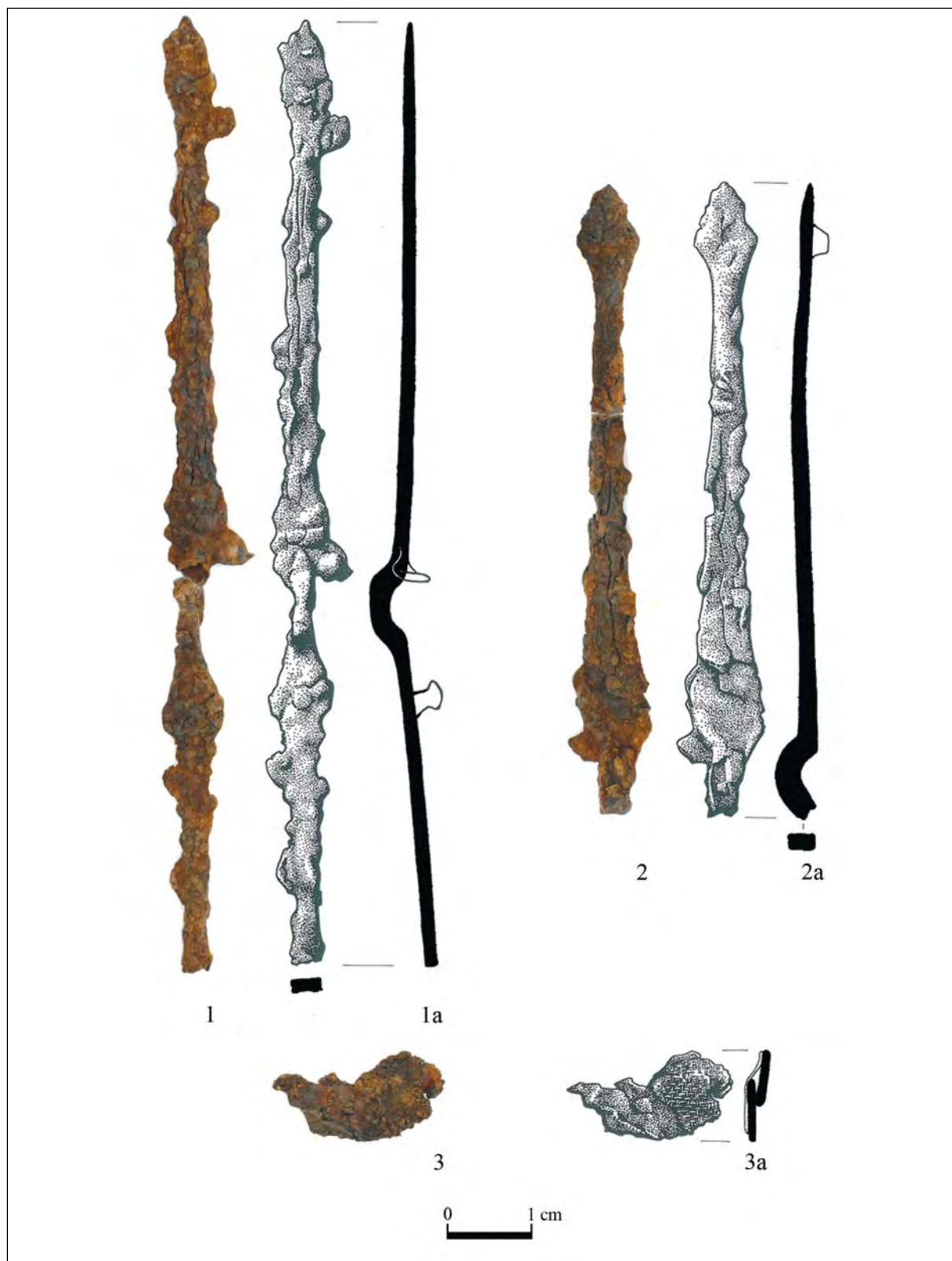
90. kép — Abb. 90: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

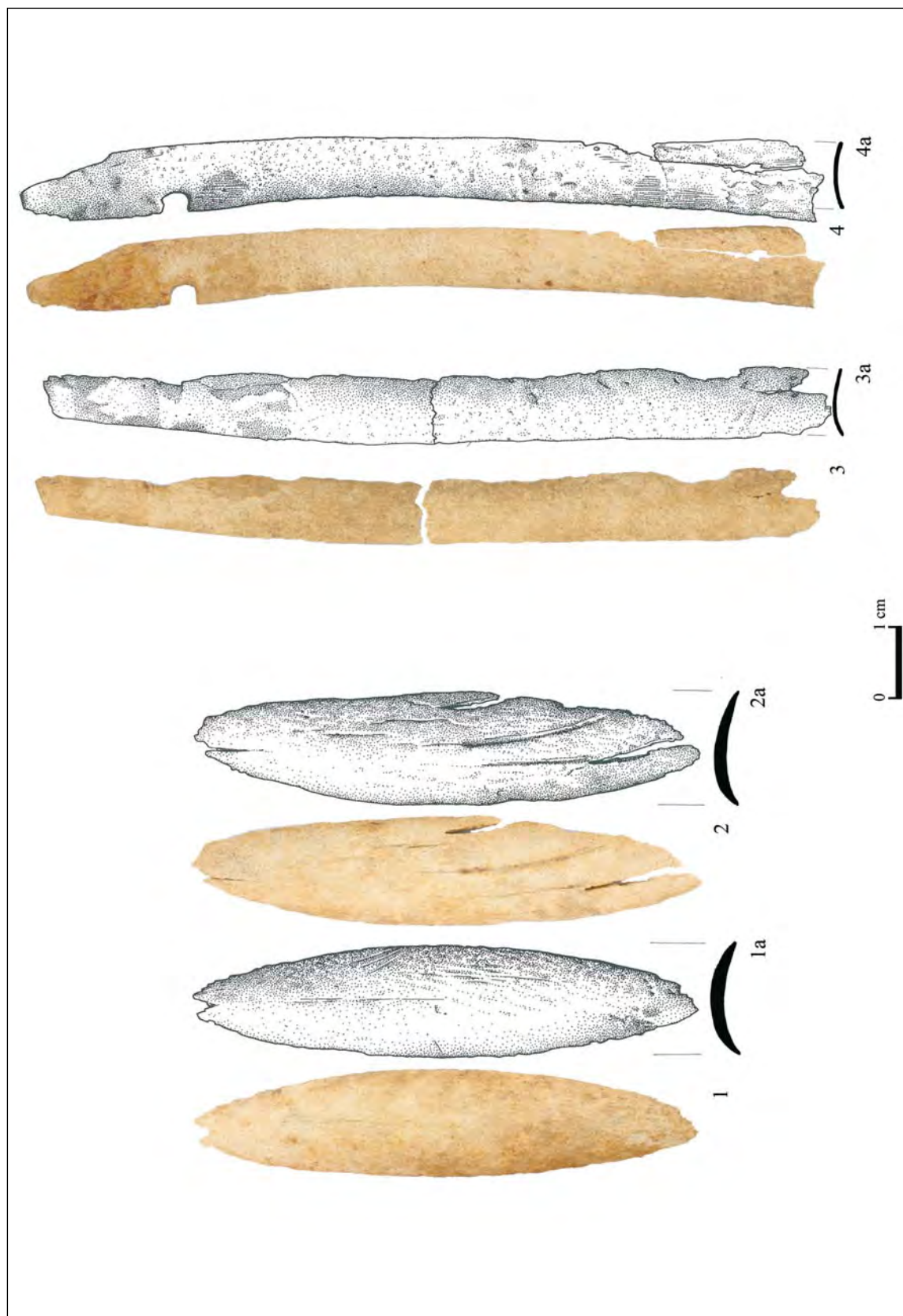
91. kép — Abb. 91: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

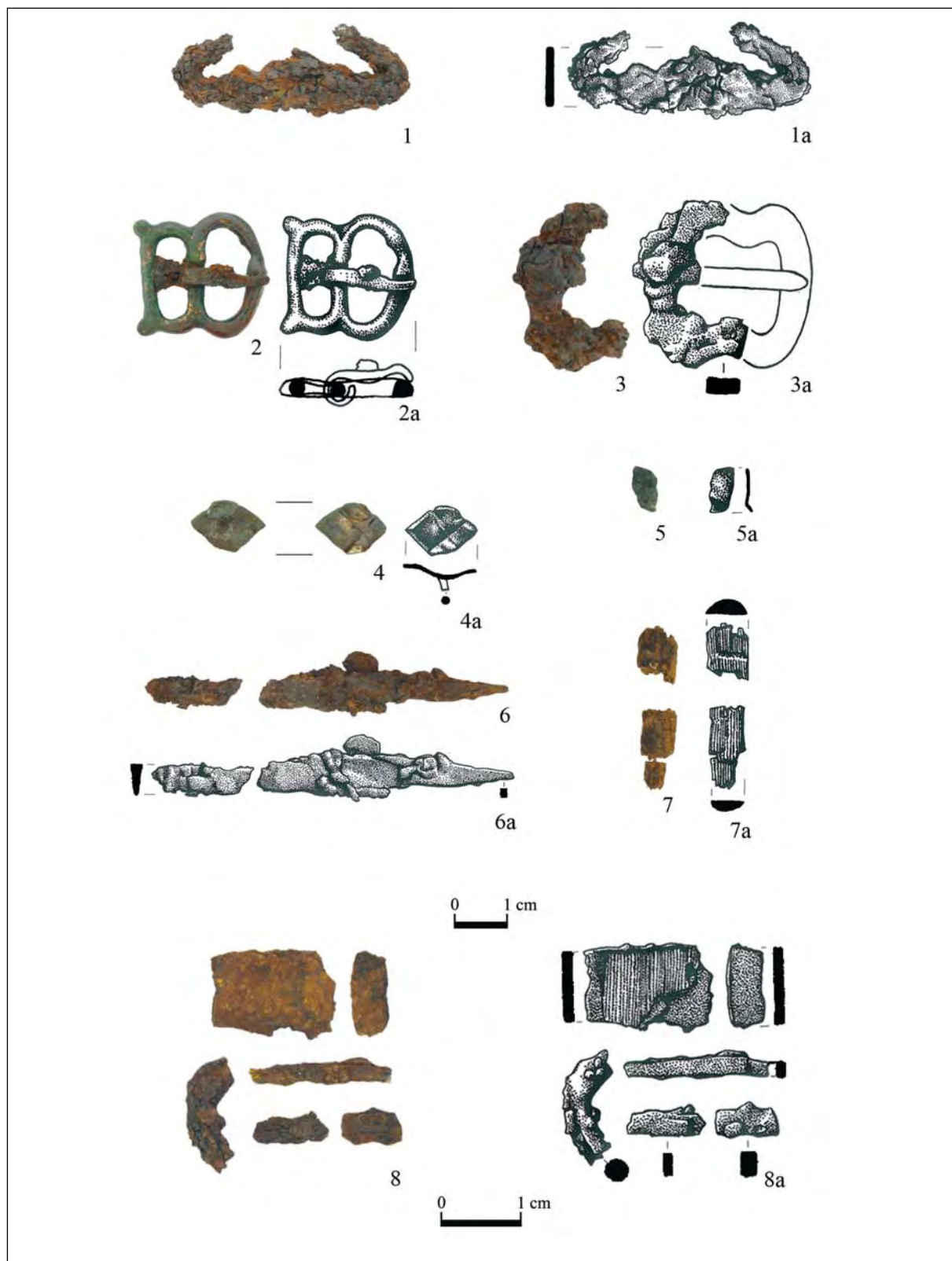
92. kép — Abb. 92: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

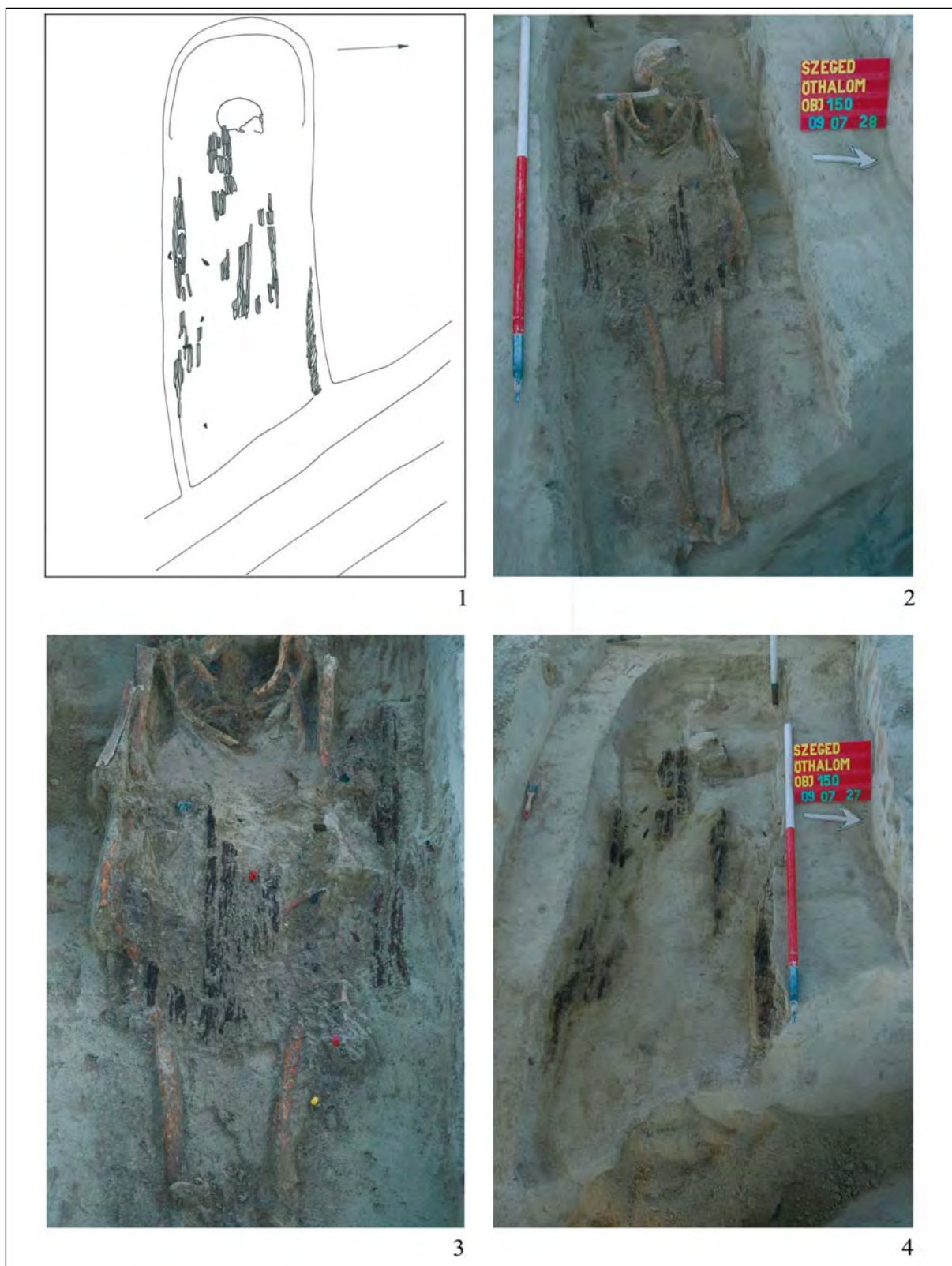
93. kép — Abb. 93: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

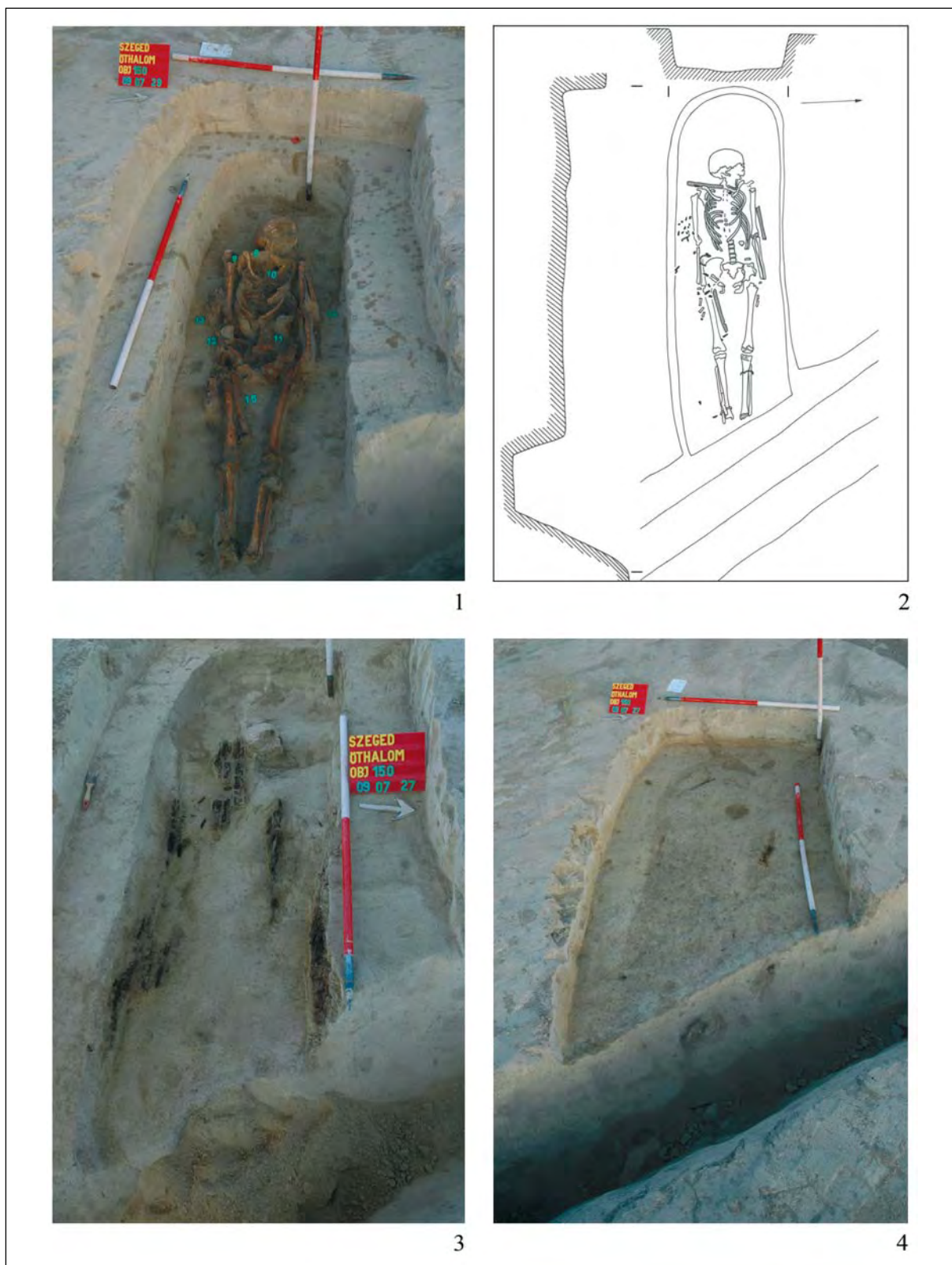
94. kép — Abb. 94: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

95. kép — Abb. 95: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 132. sír / Grab 132

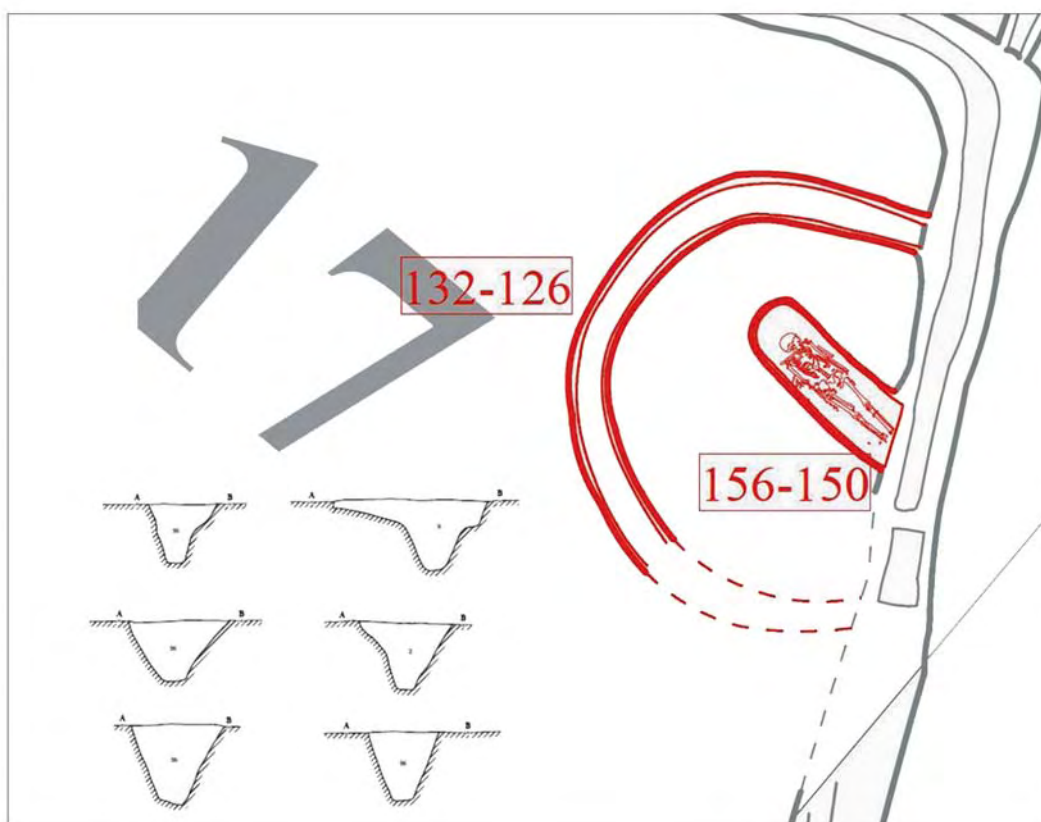
96. kép — Abb. 96: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

97. kép — Abb. 97: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

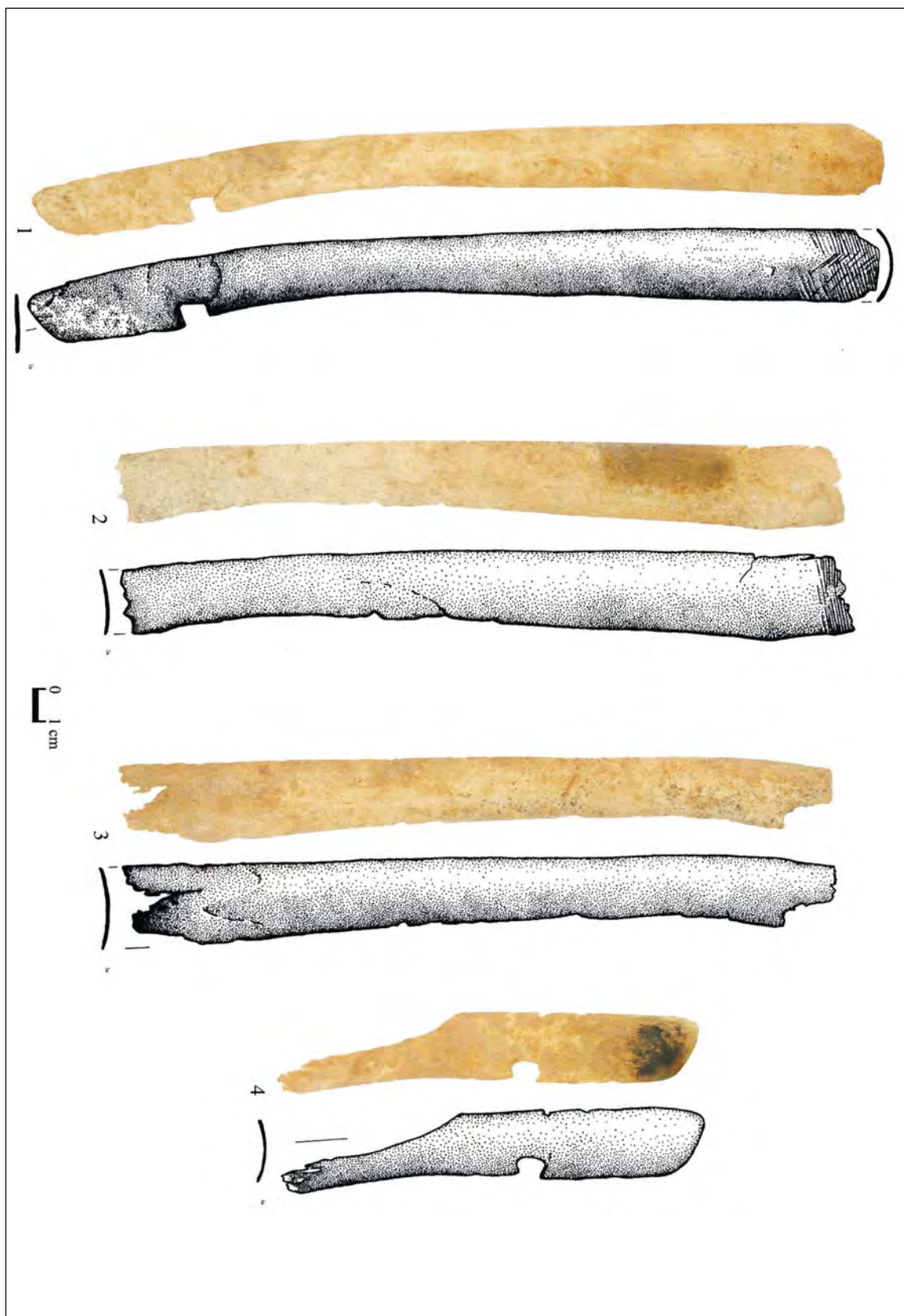

1

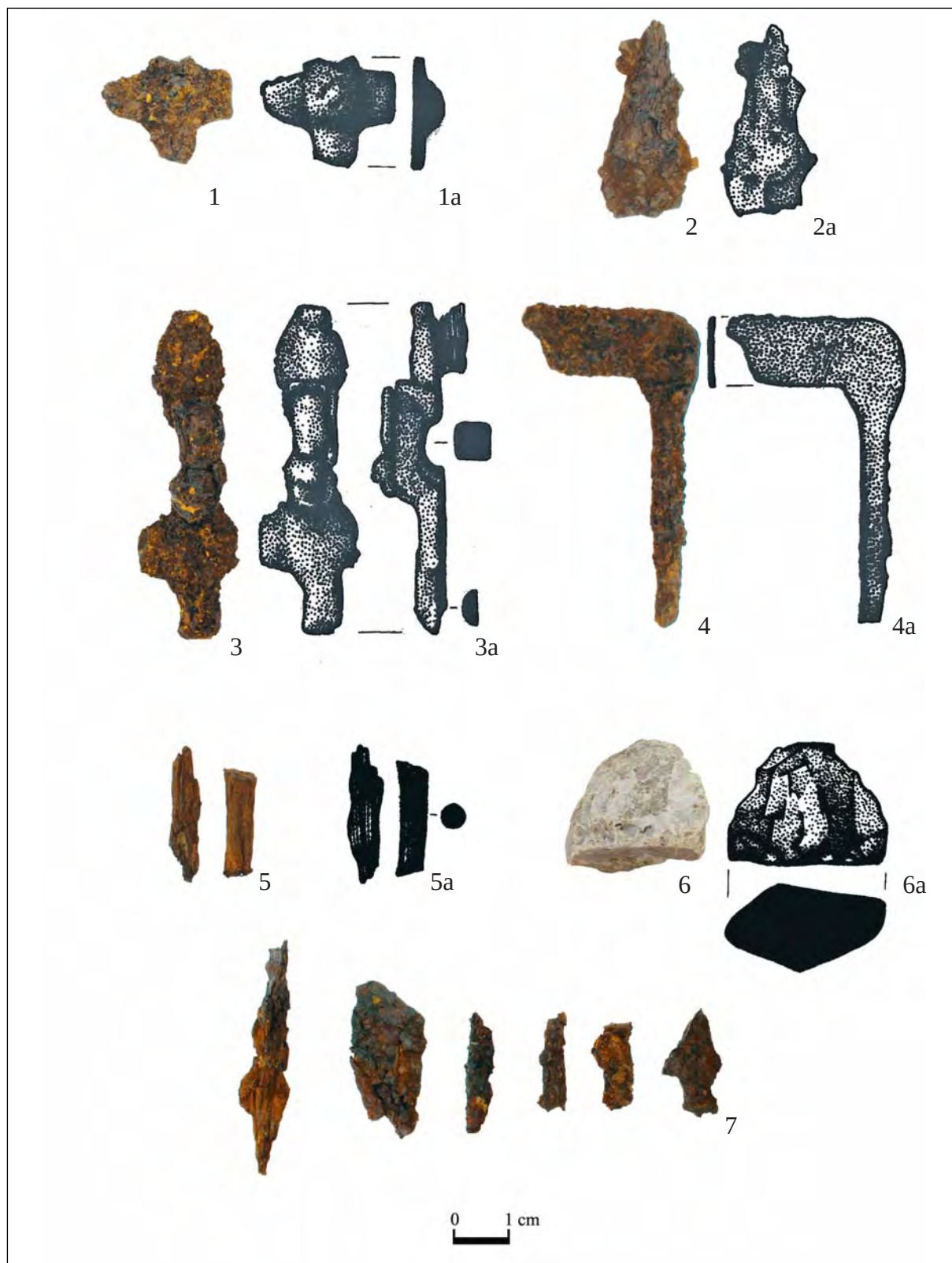

2

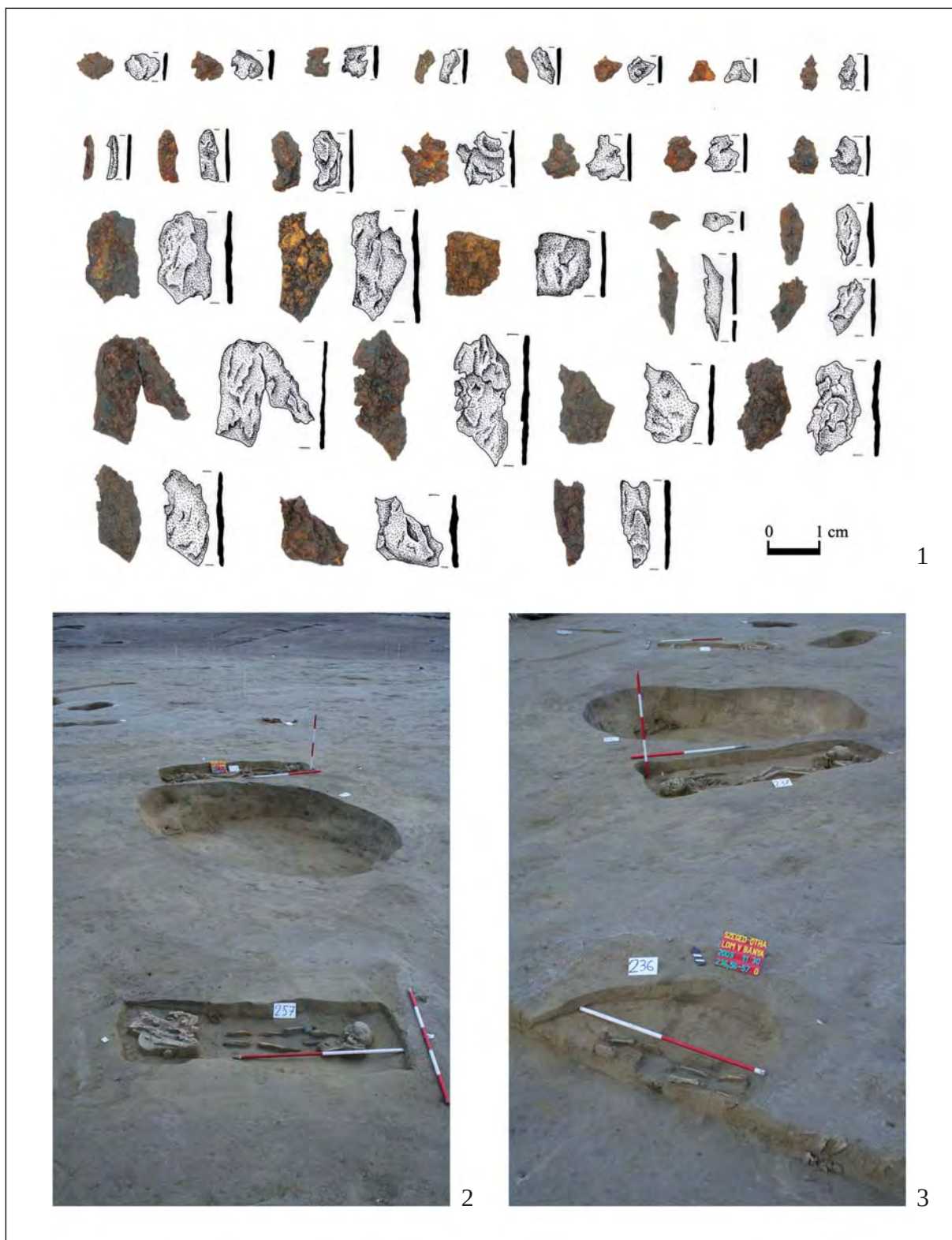
98. kép — Abb. 98: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

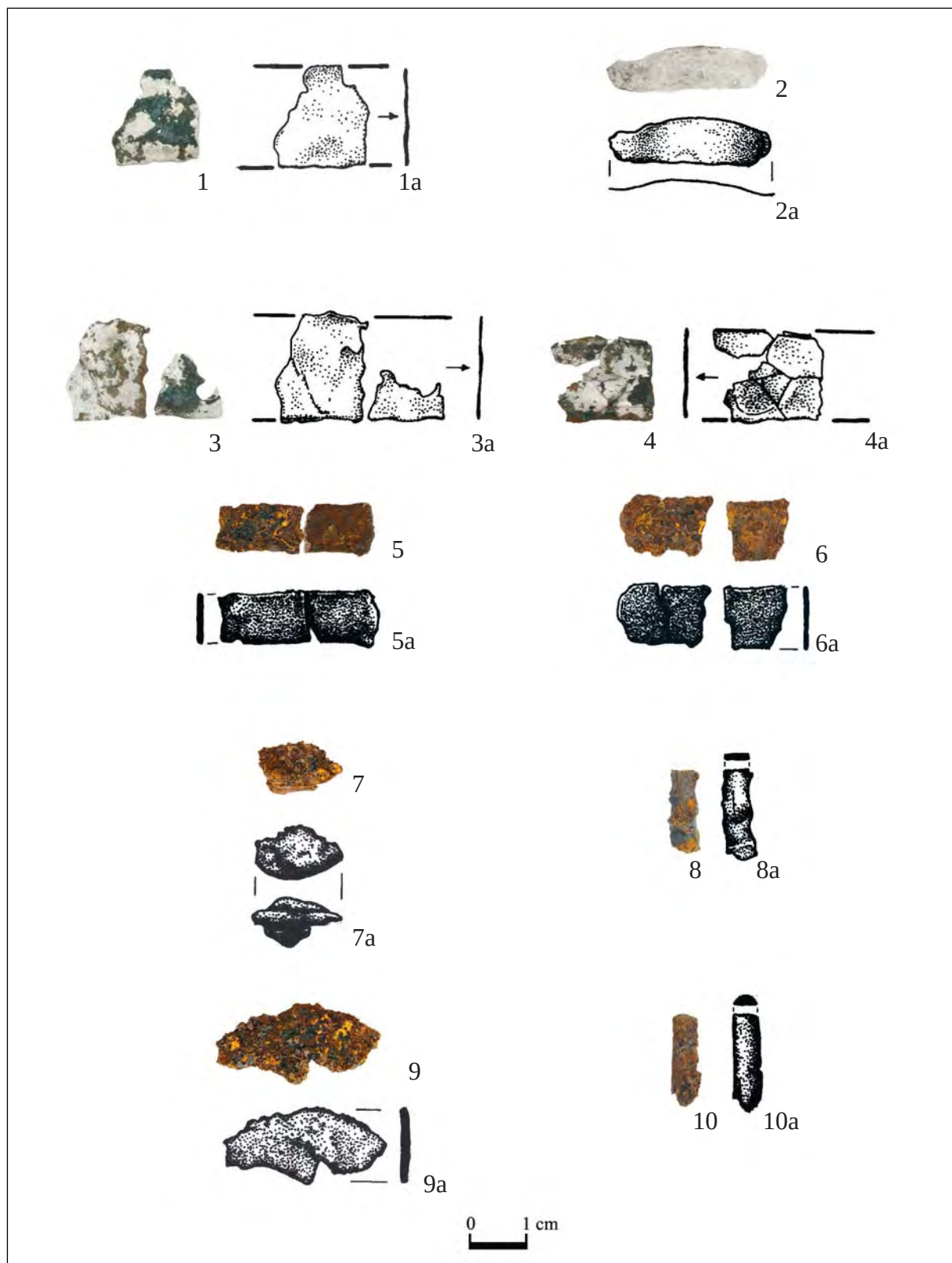
99. kép — Abb. 99: Szeged-Óthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

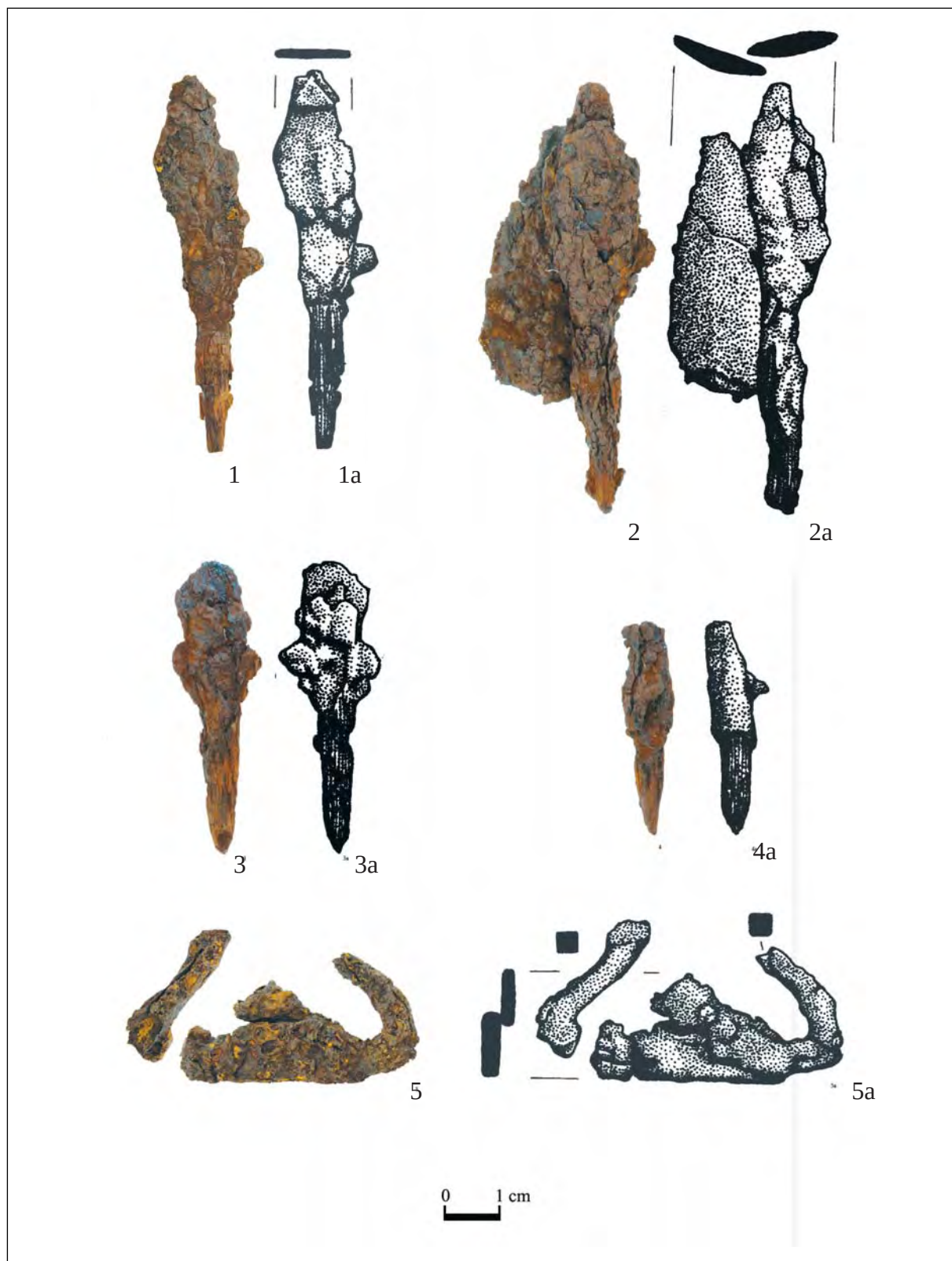
100. kép — Abb. 100: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

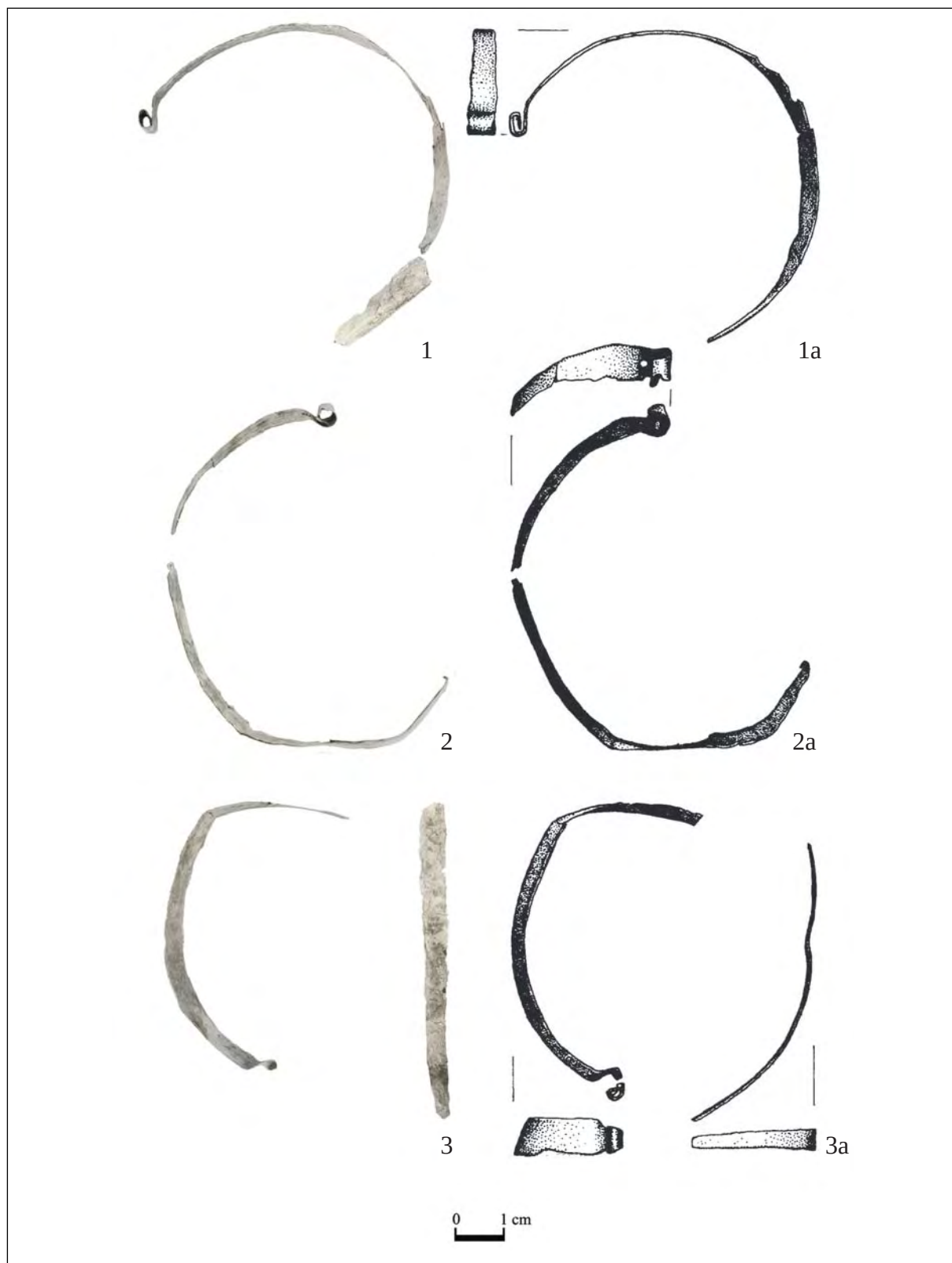
101. kép: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1: 150. sír; 2: 257. sír; 3: 236. sír
 Abb. 101: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. 1: Grab 150; 2: Grab 257; 3: Grab 236

102. kép — Abb. 102: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

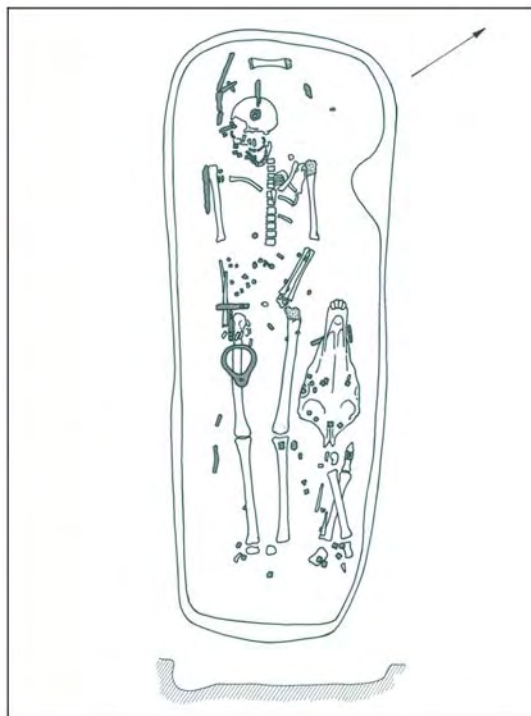
103. kép — Abb. 103: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

104. kép — Abb. 104: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 150. sír / Grab 150

1

2

3

4

105. kép — Abb. 105: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

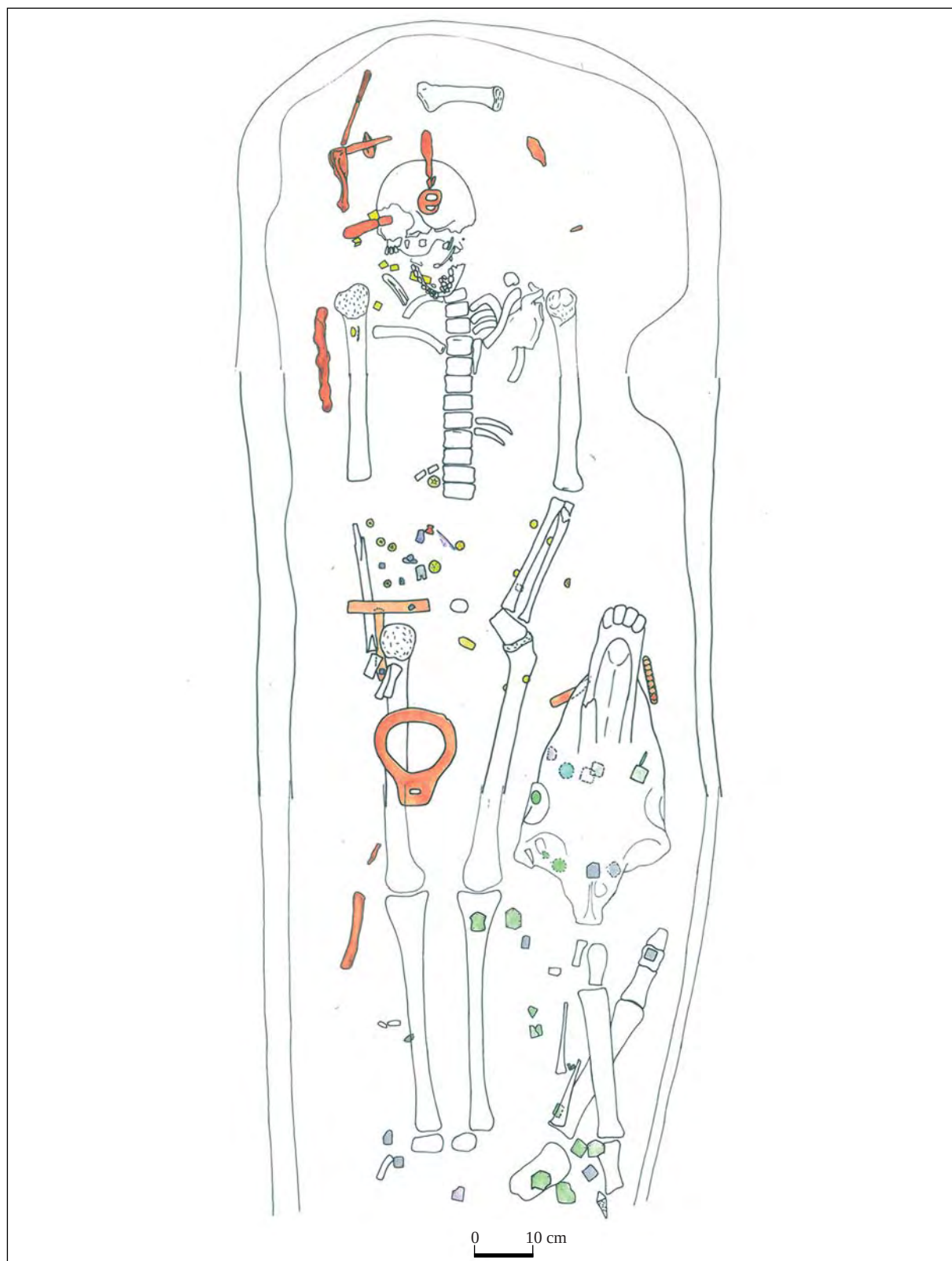
106. kép — Abb. 106: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

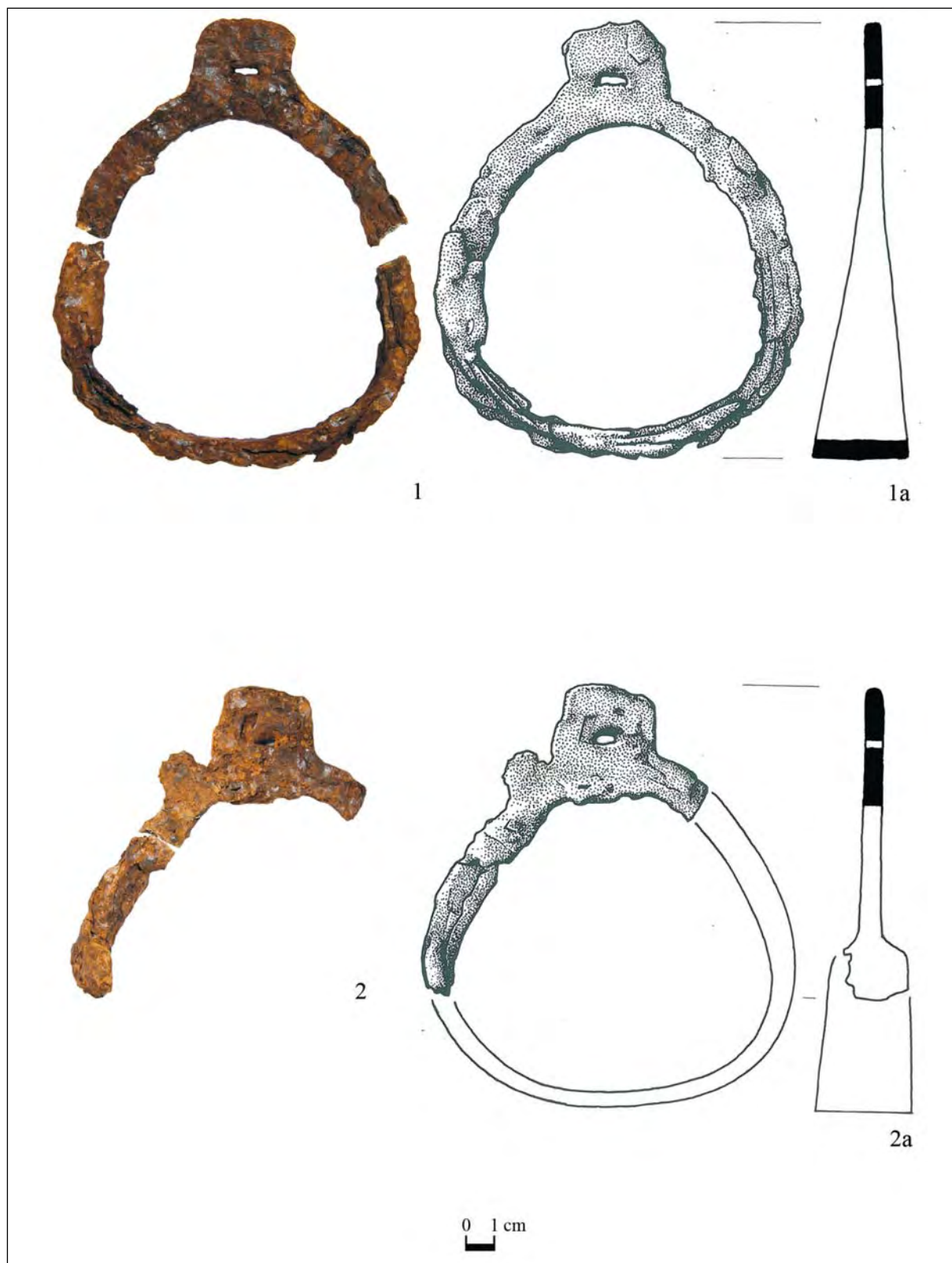
107. kép — Abb. 107: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

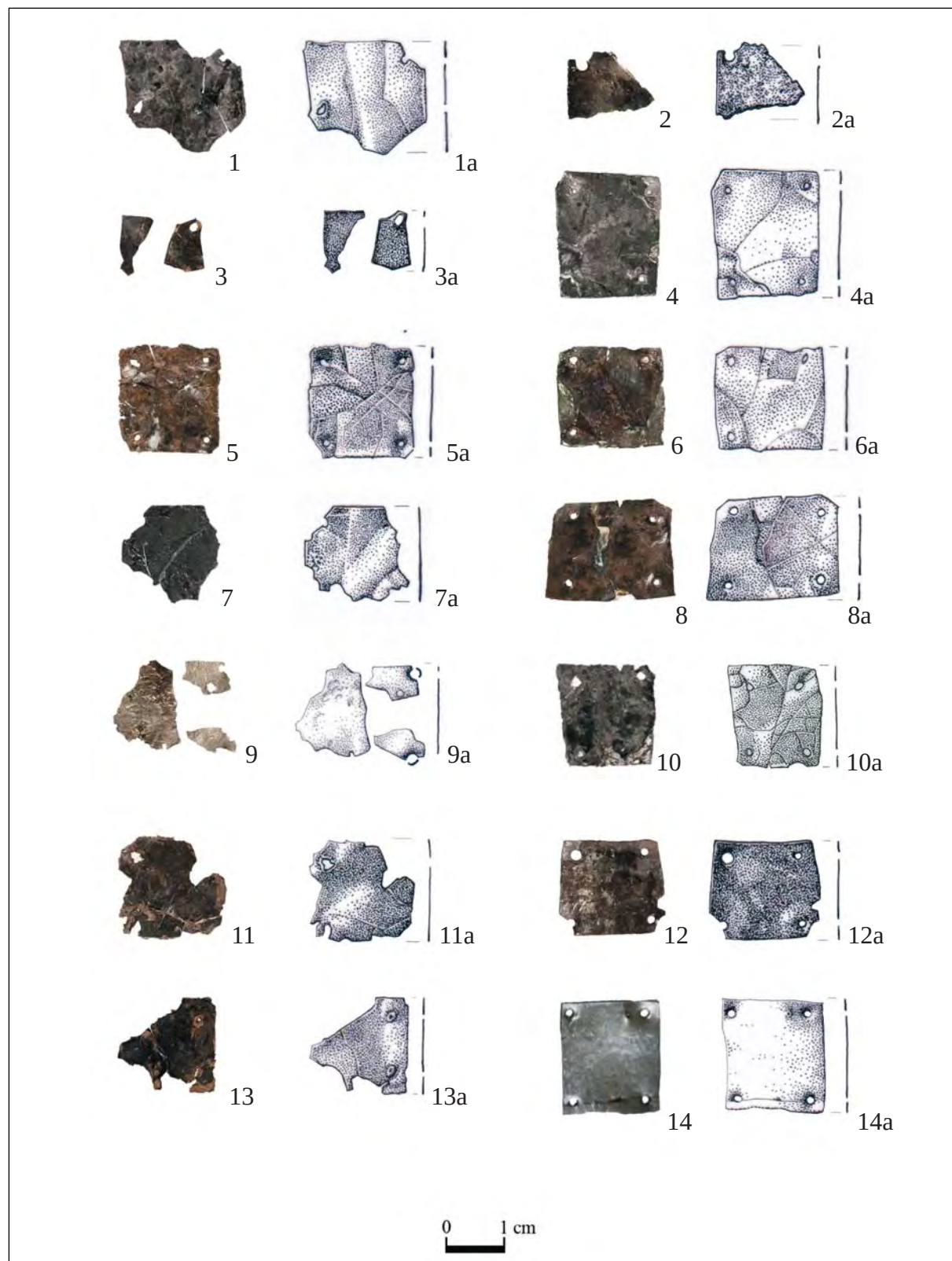
108. kép — Abb. 108: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

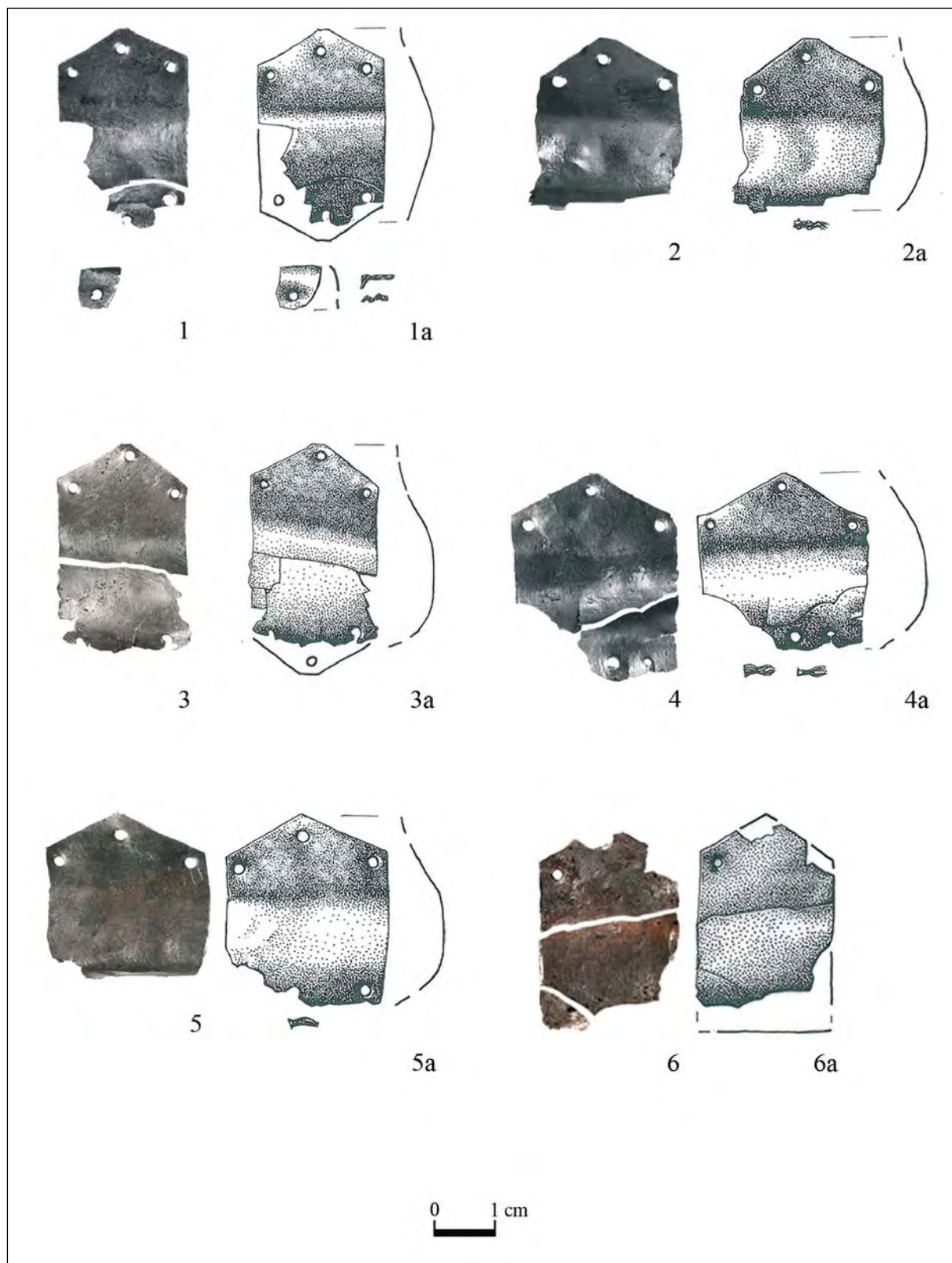
109. kép — Abb. 109: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

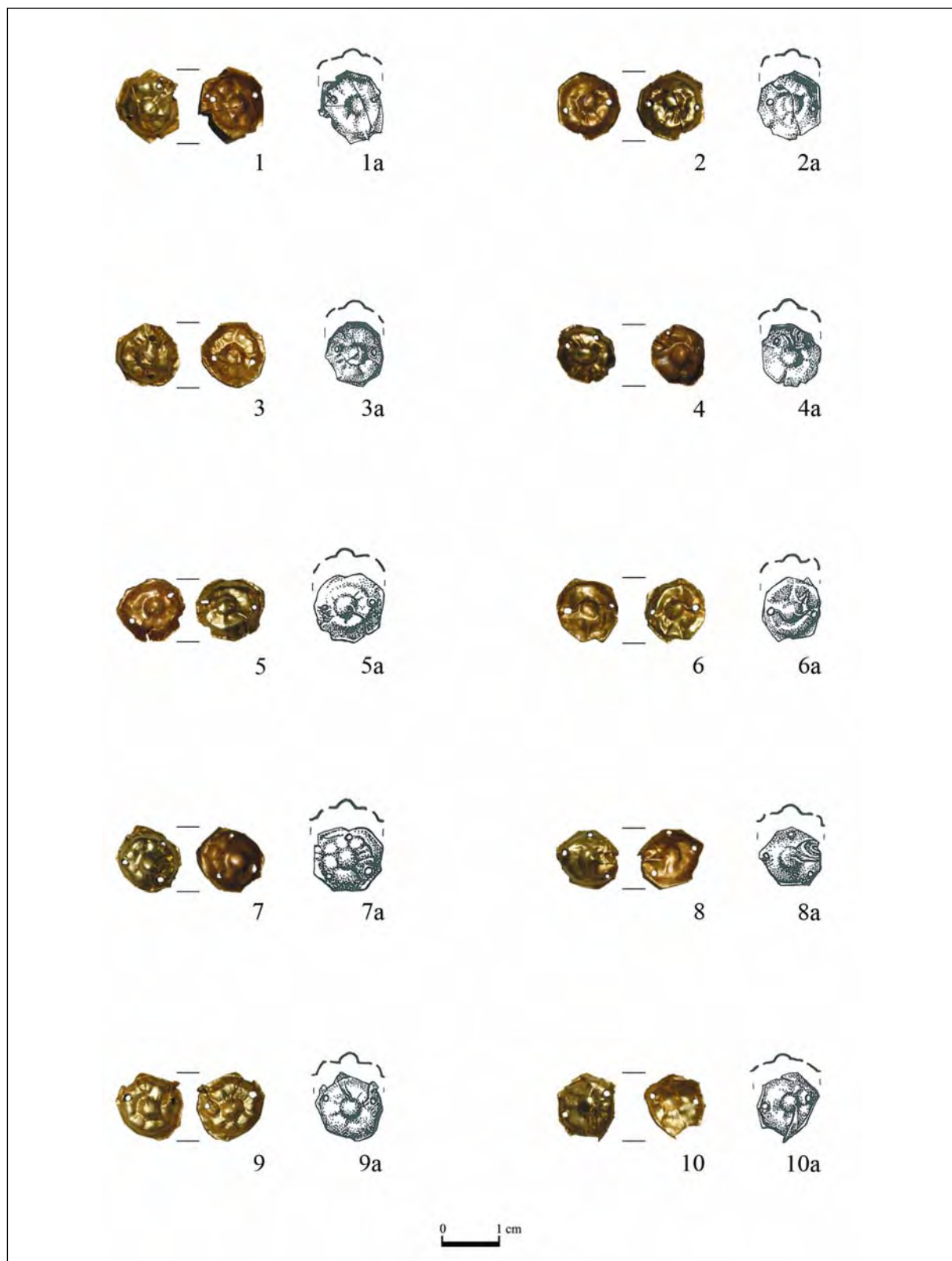
110. kép — Abb. 110: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

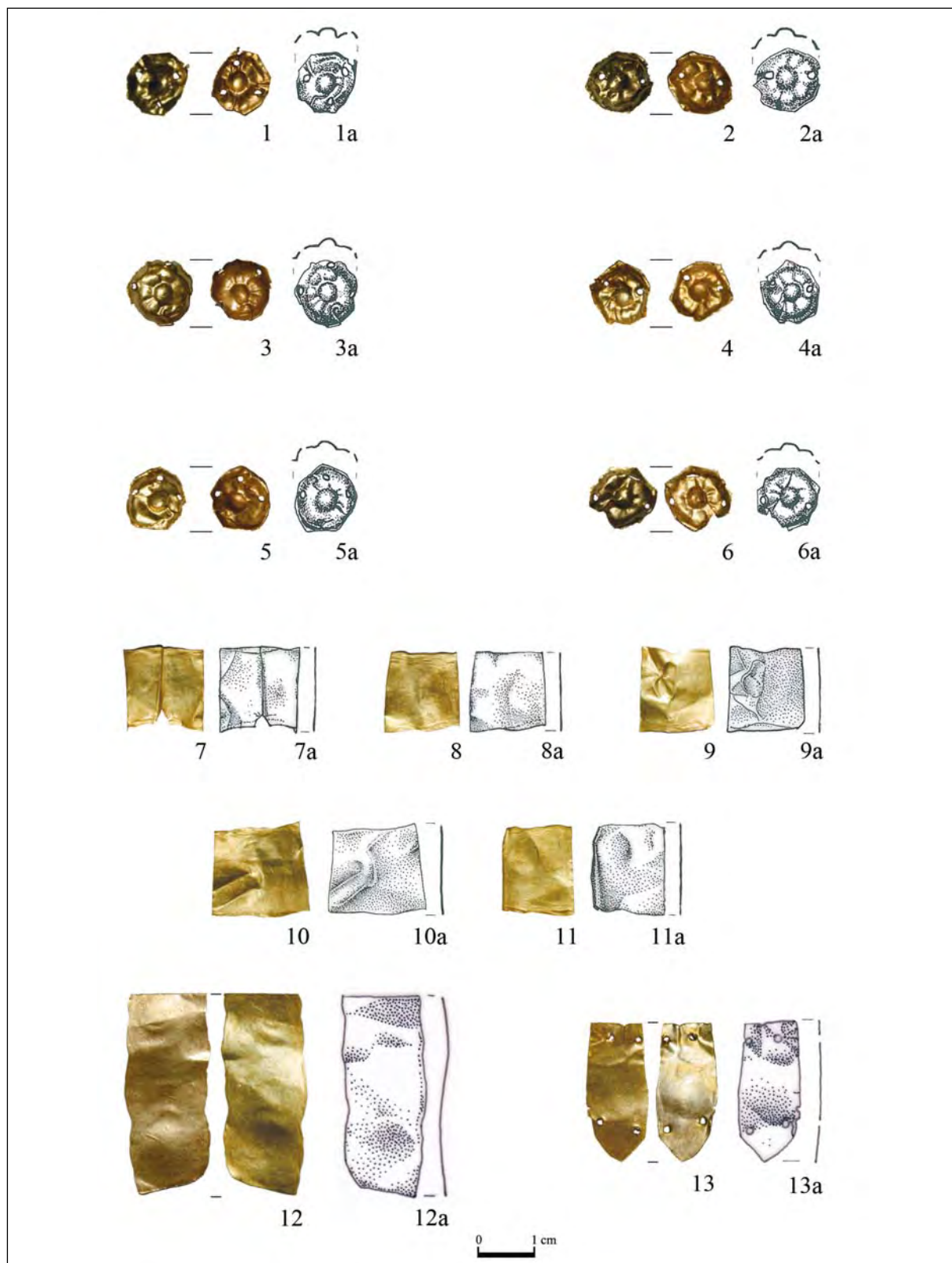
111. kép — Abb. 111: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

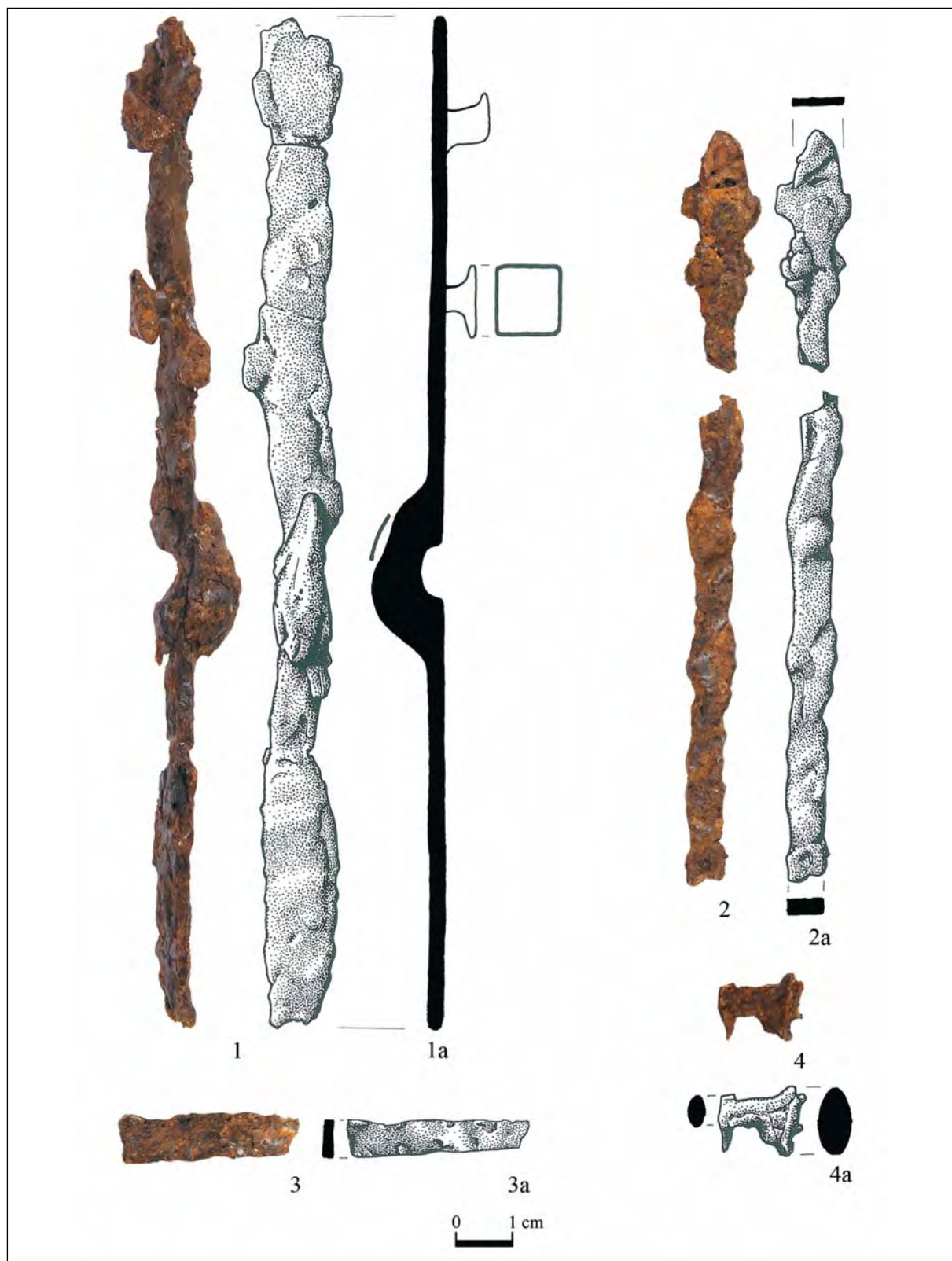
112. kép — Abb. 112: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

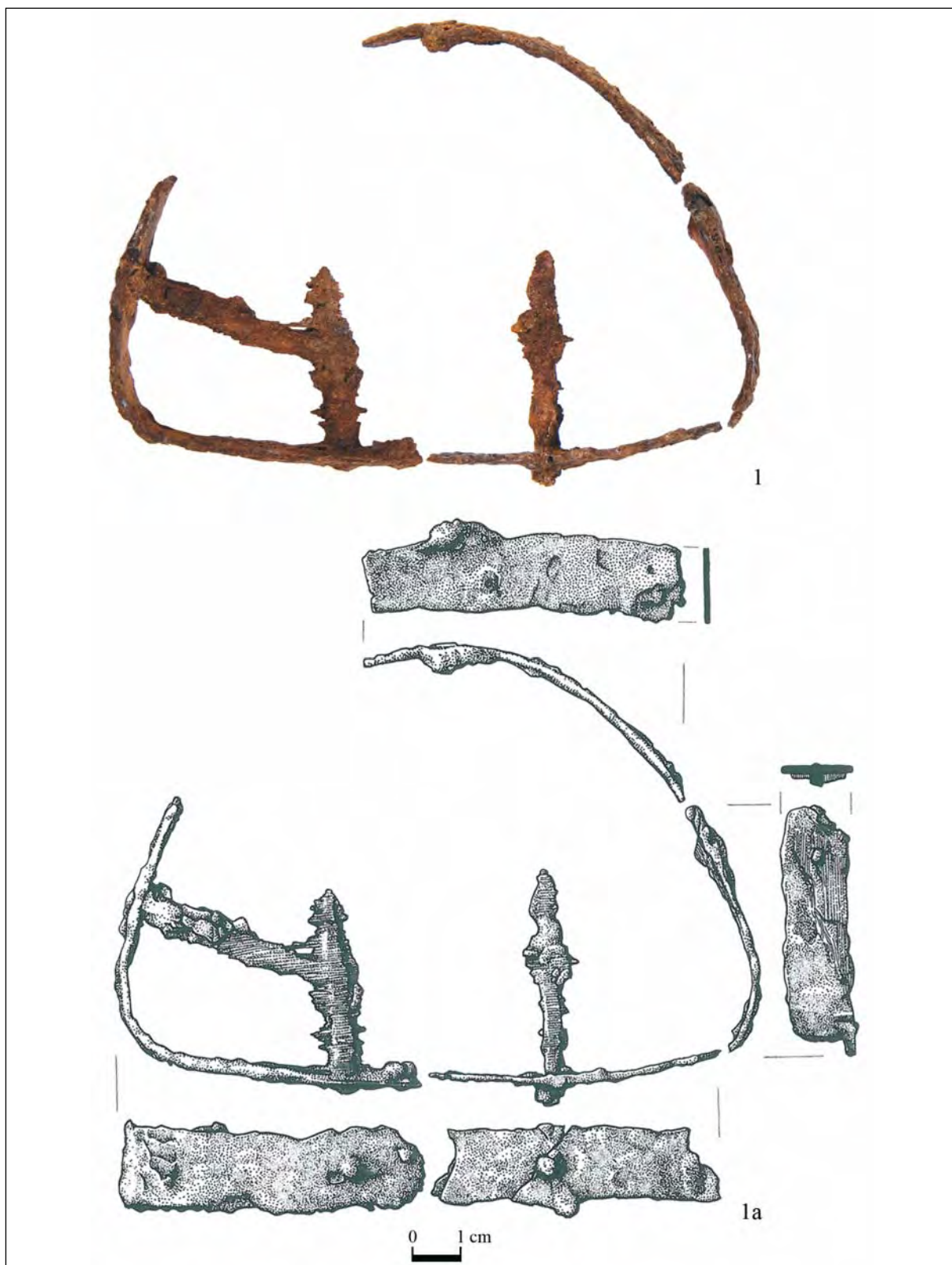
113. kép — Abb. 113: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

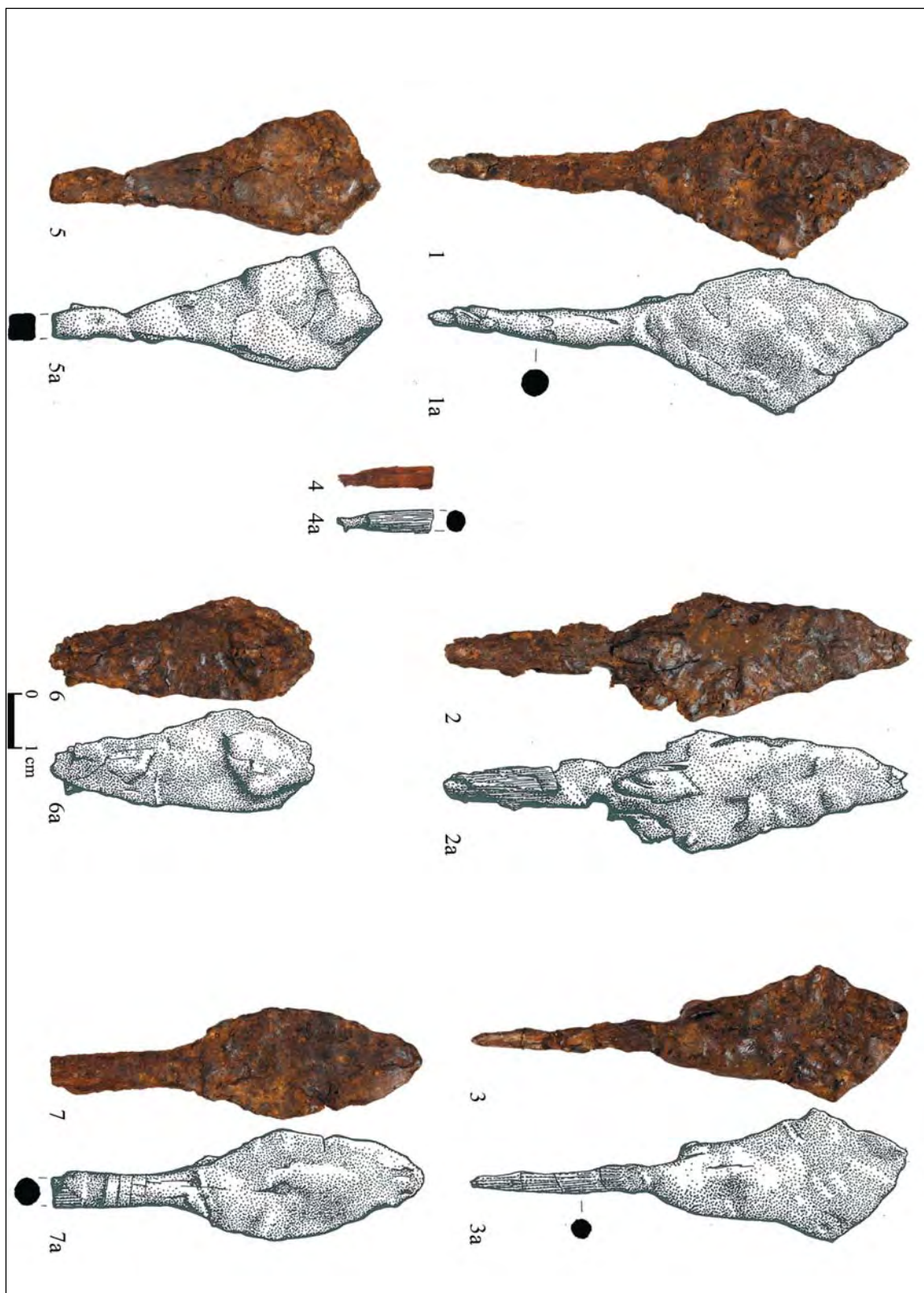
114. kép — Abb. 114: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

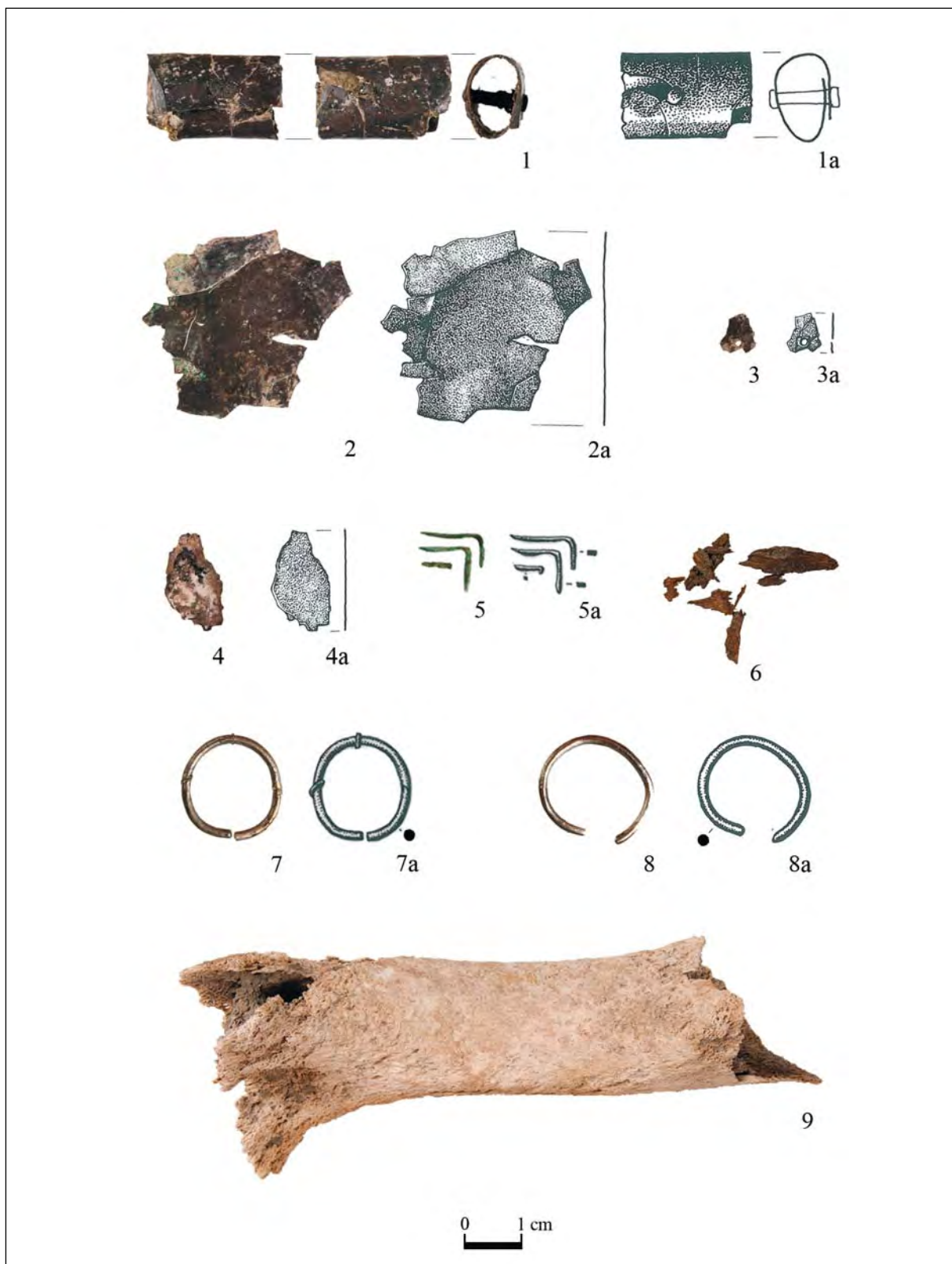
115. kép — Abb. 115: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

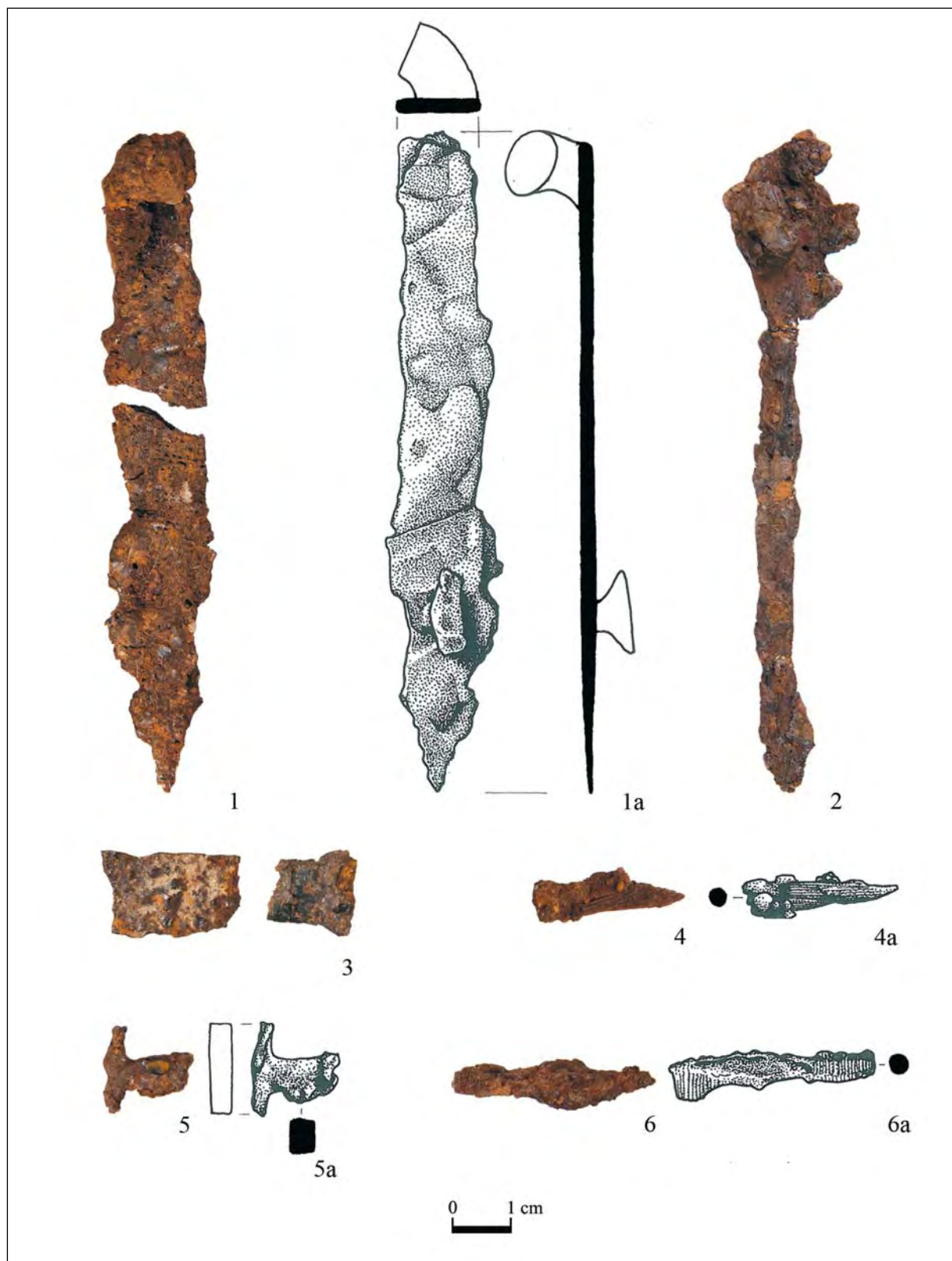
116. kép — Abb. 116: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

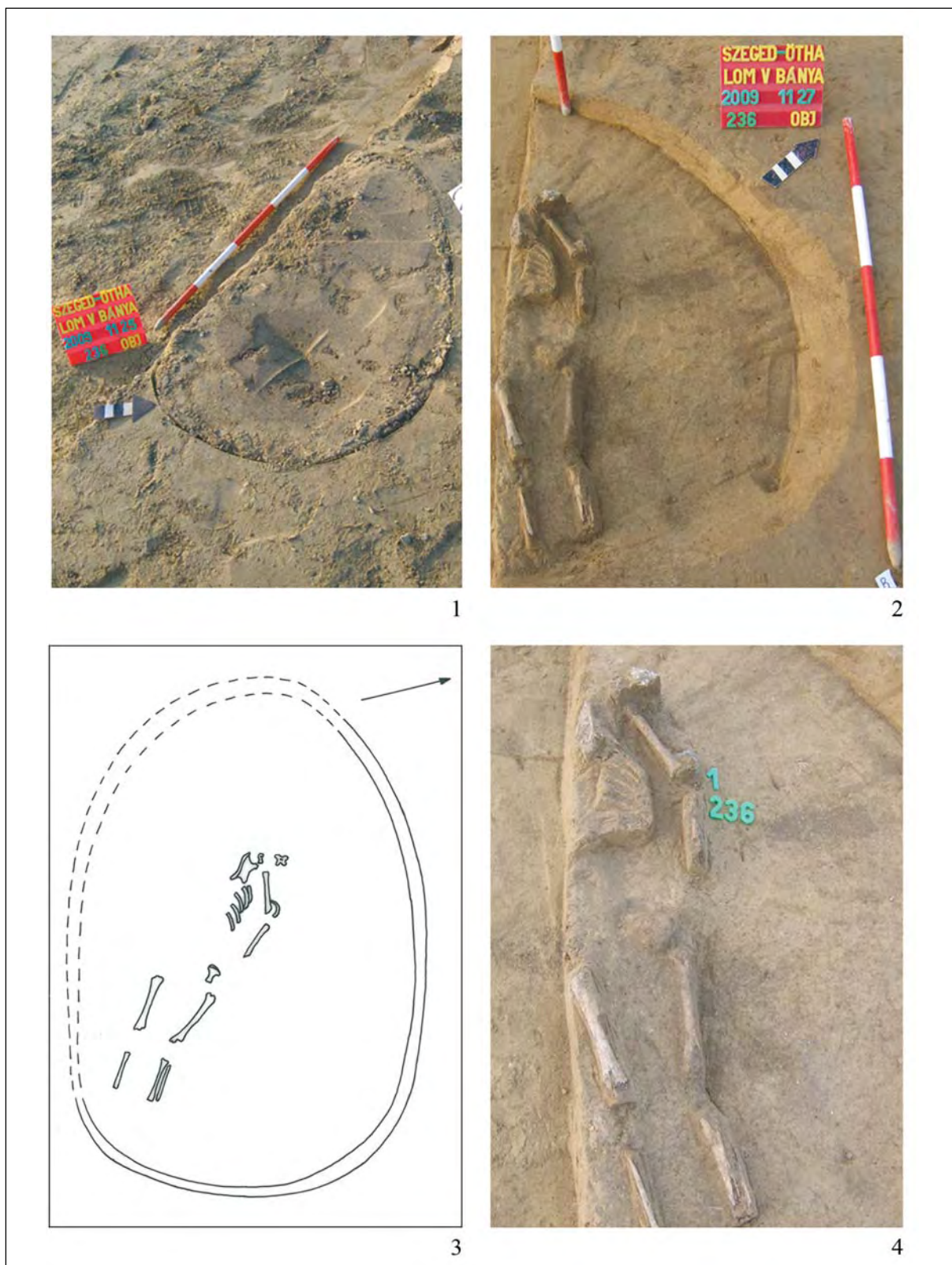
117. kép — Abb. 117: Szeged-Óthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

118. kép — Abb. 118: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

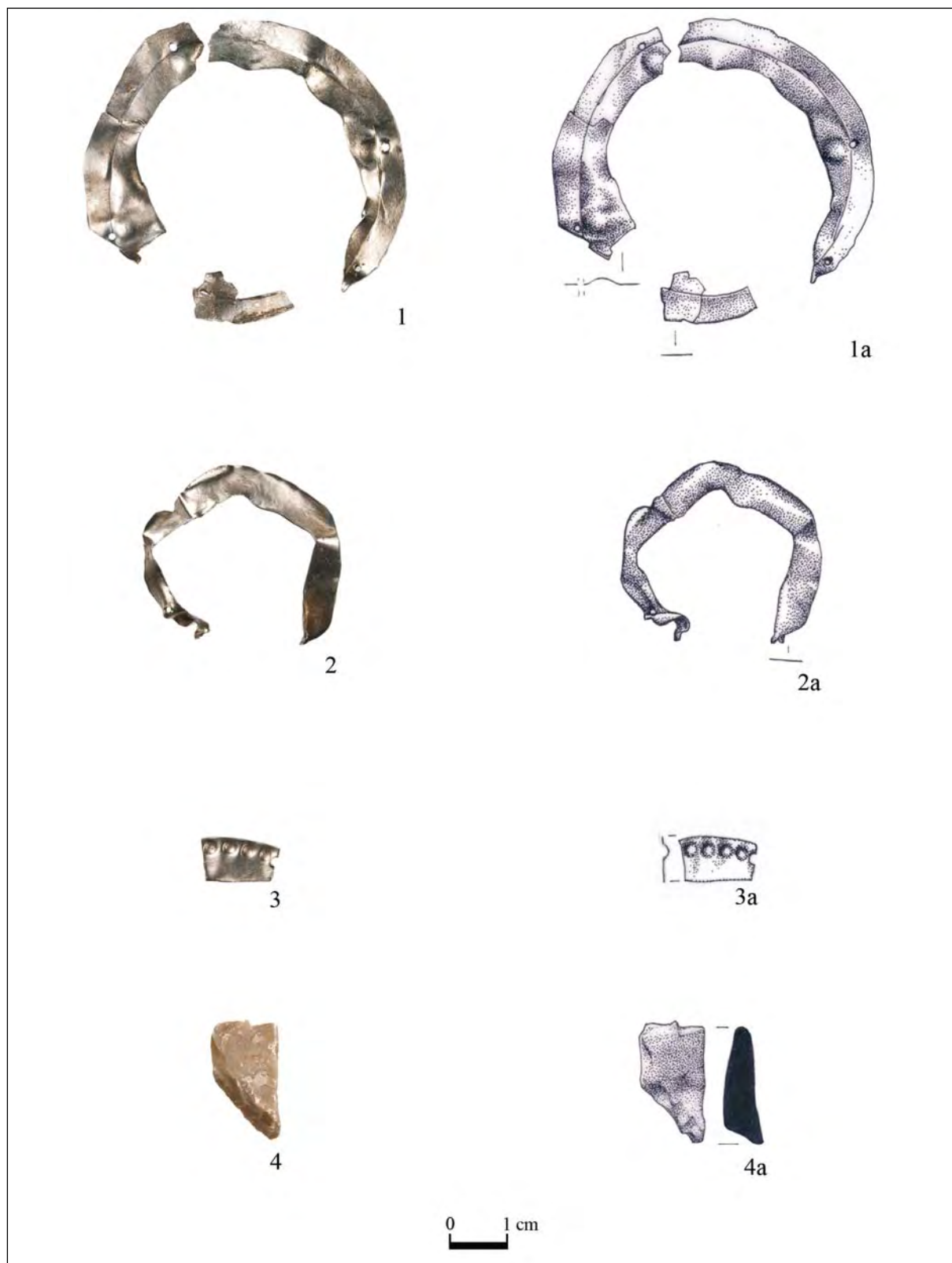
119. kép — Abb. 119: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 187. sír / Grab 187

120. kép — Abb. 120: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 236. sír / Grab 236

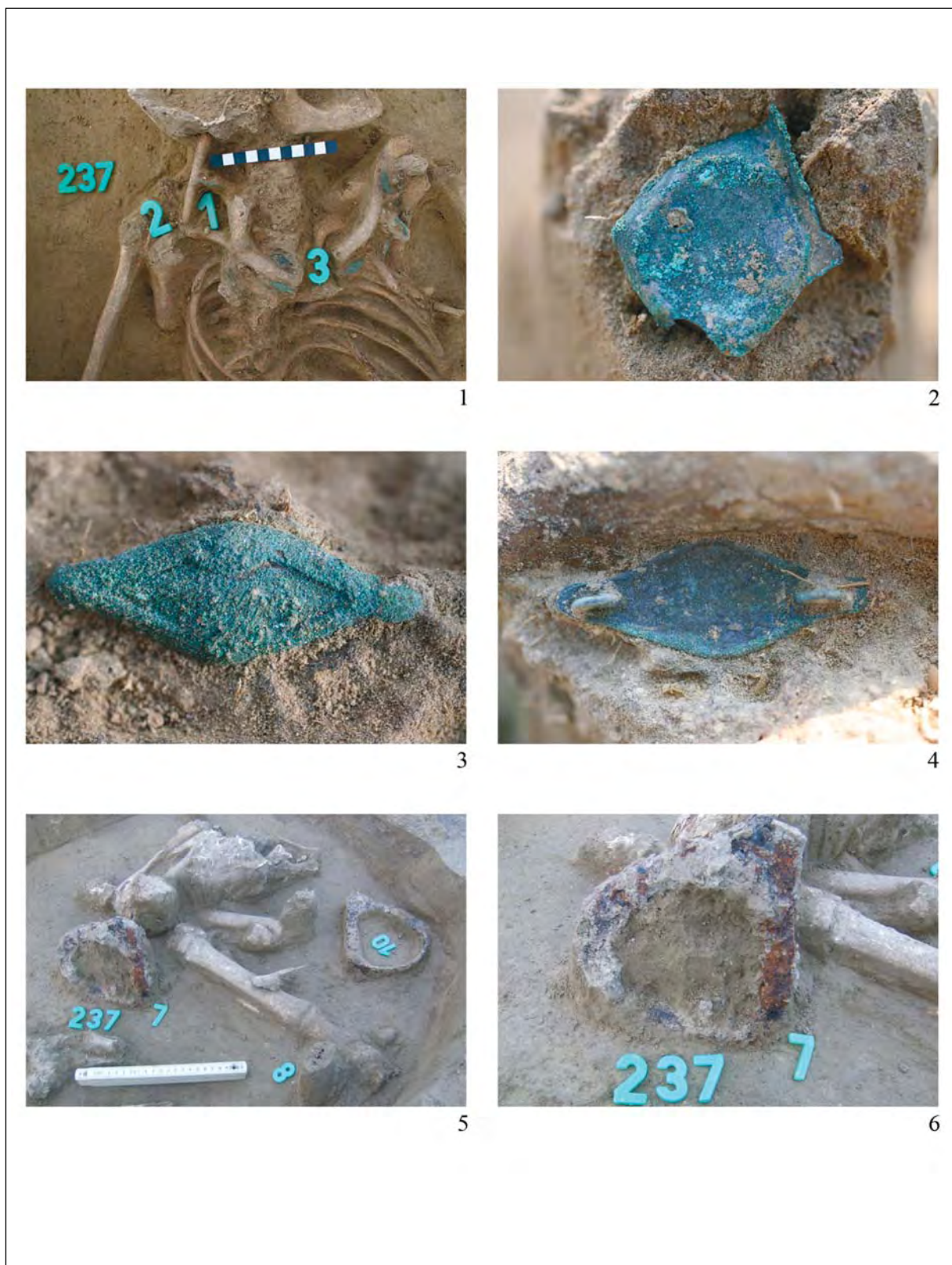
121. kép — Abb. 121: Szeged-Óthalom, V. homokbánya, 236. sír / Grab 236

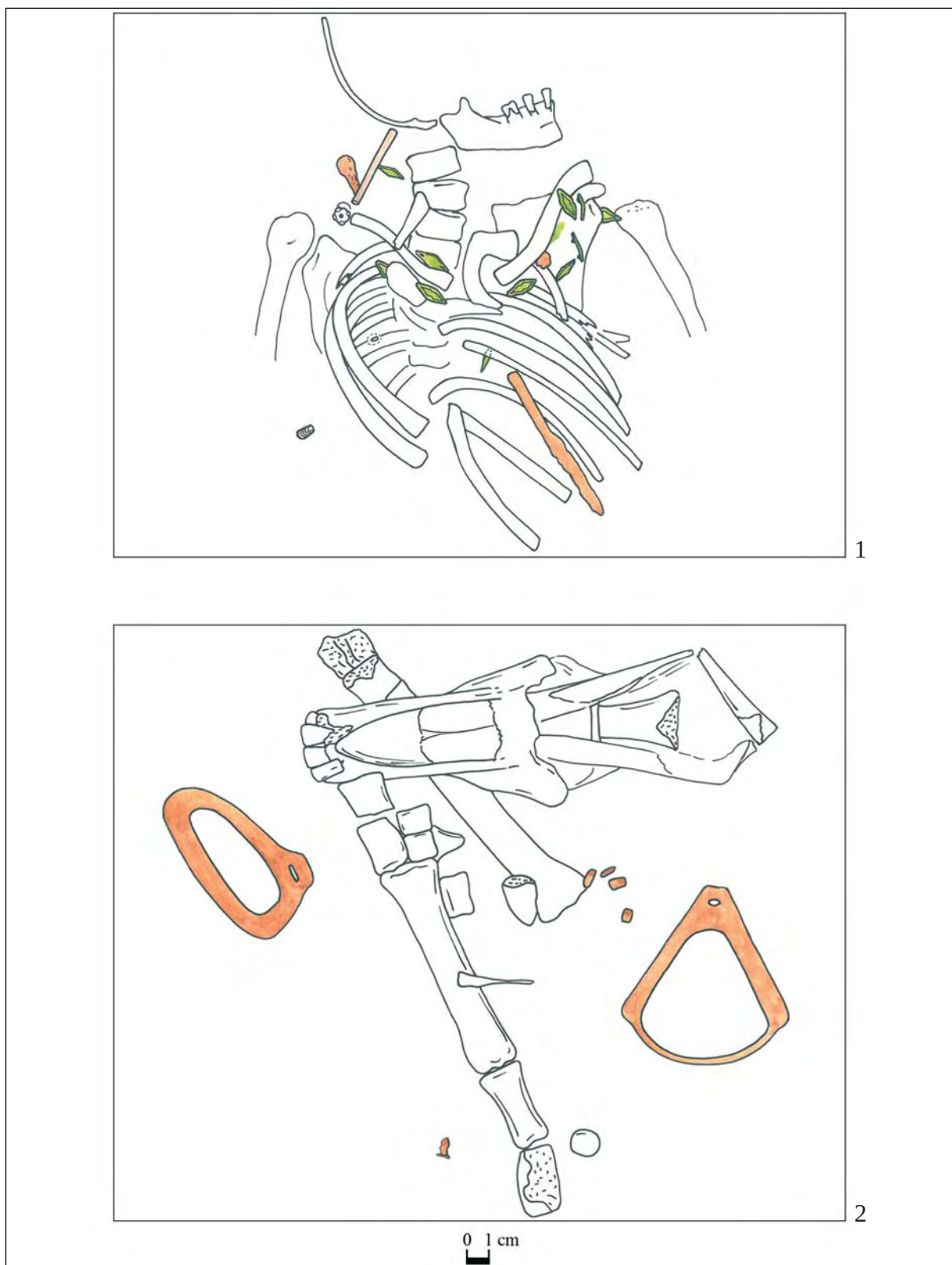
122. kép — Abb. 122: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 236. sír / Grab 236

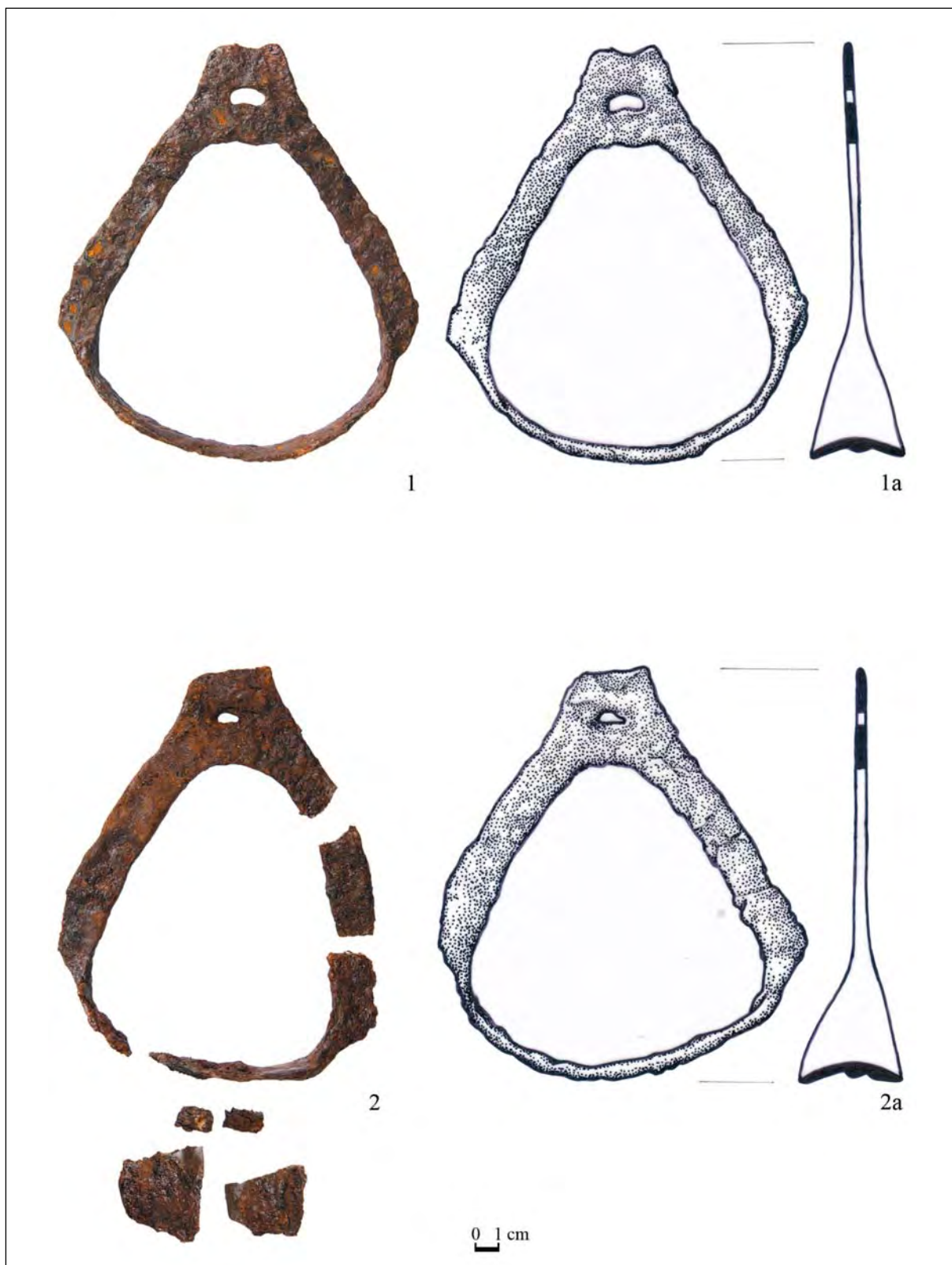
123. kép — Abb. 123: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

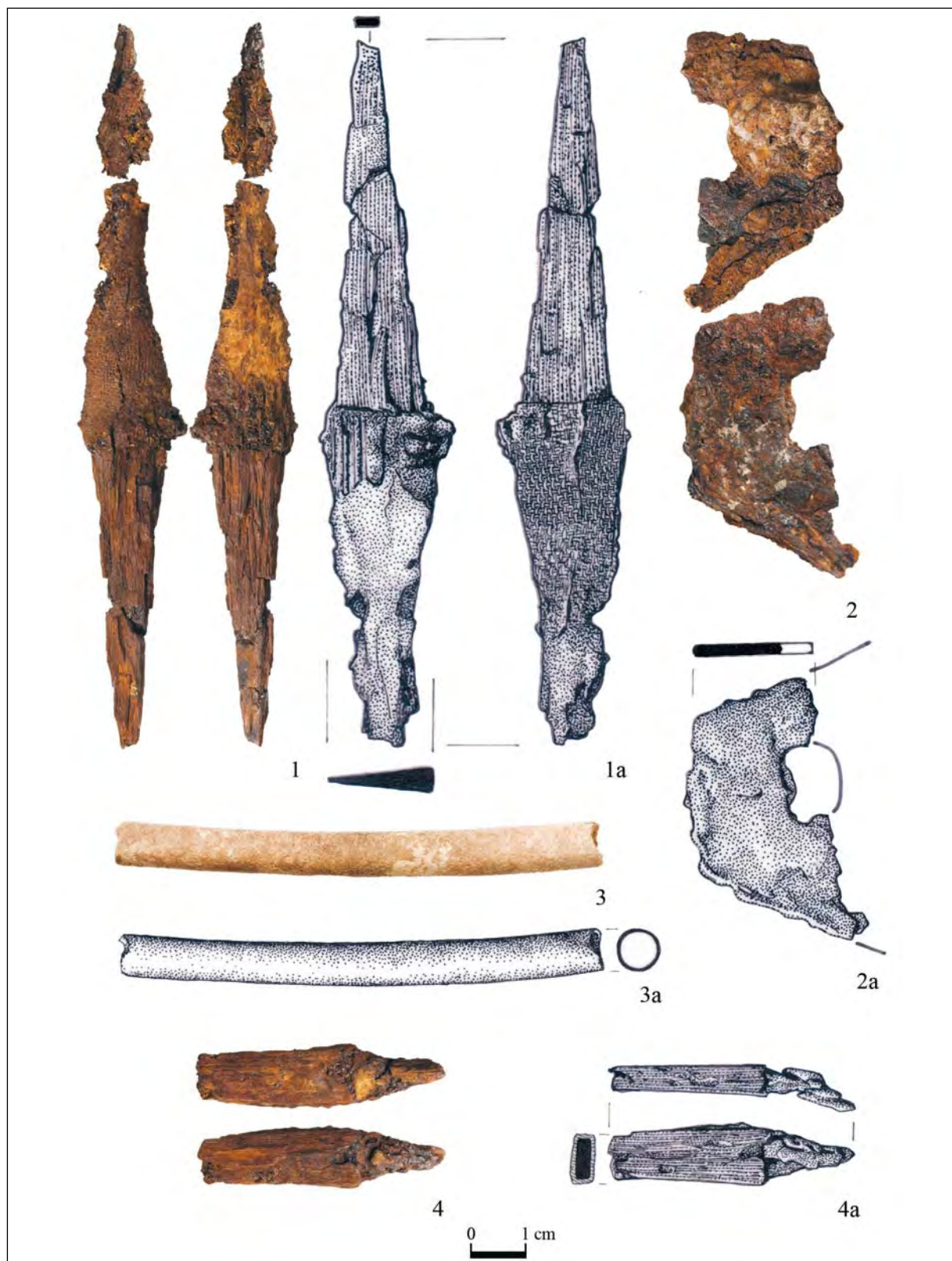
124. kép — Abb. 124: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

125. kép — Abb. 125: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

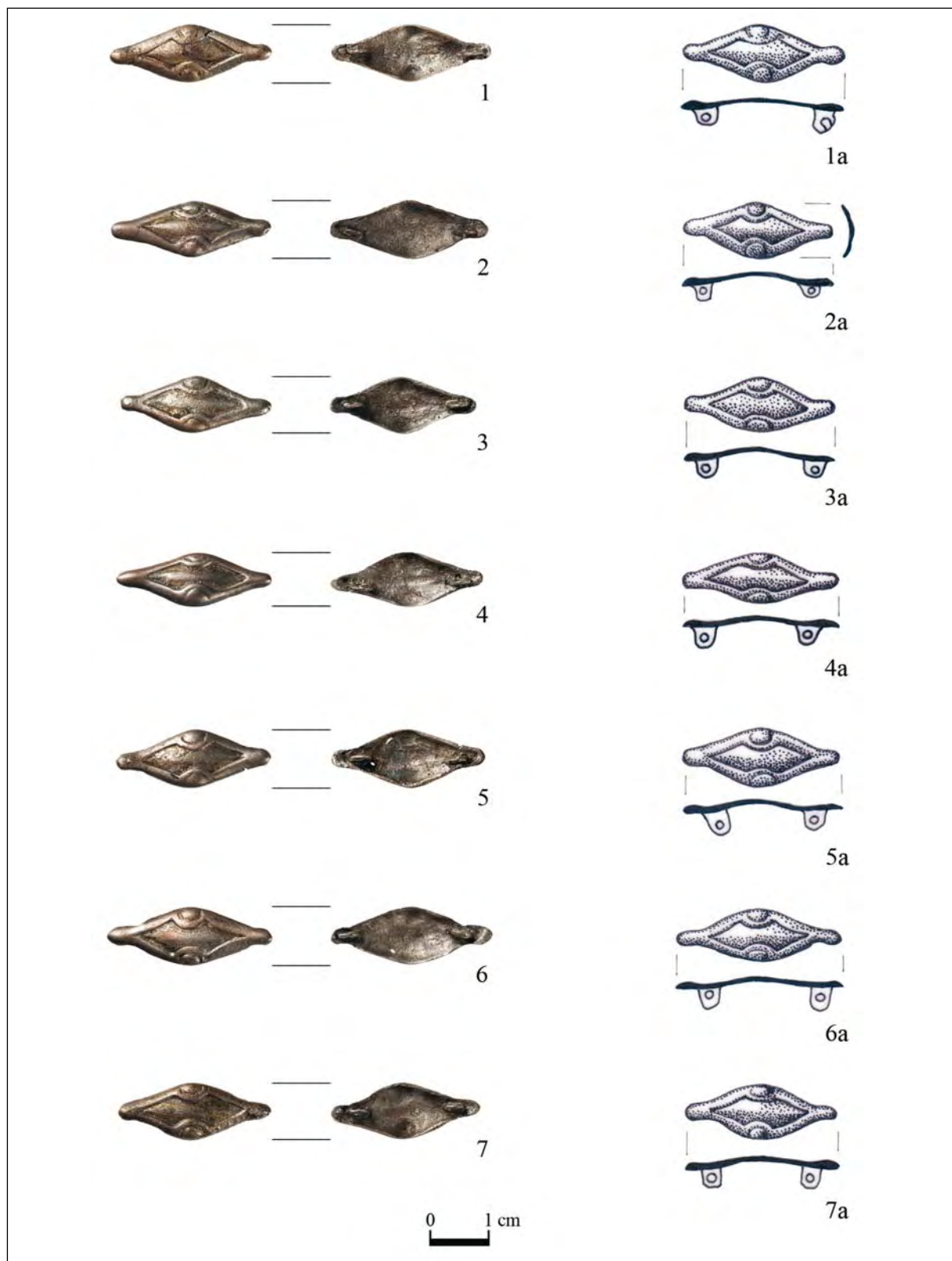
126. kép — Abb. 126: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

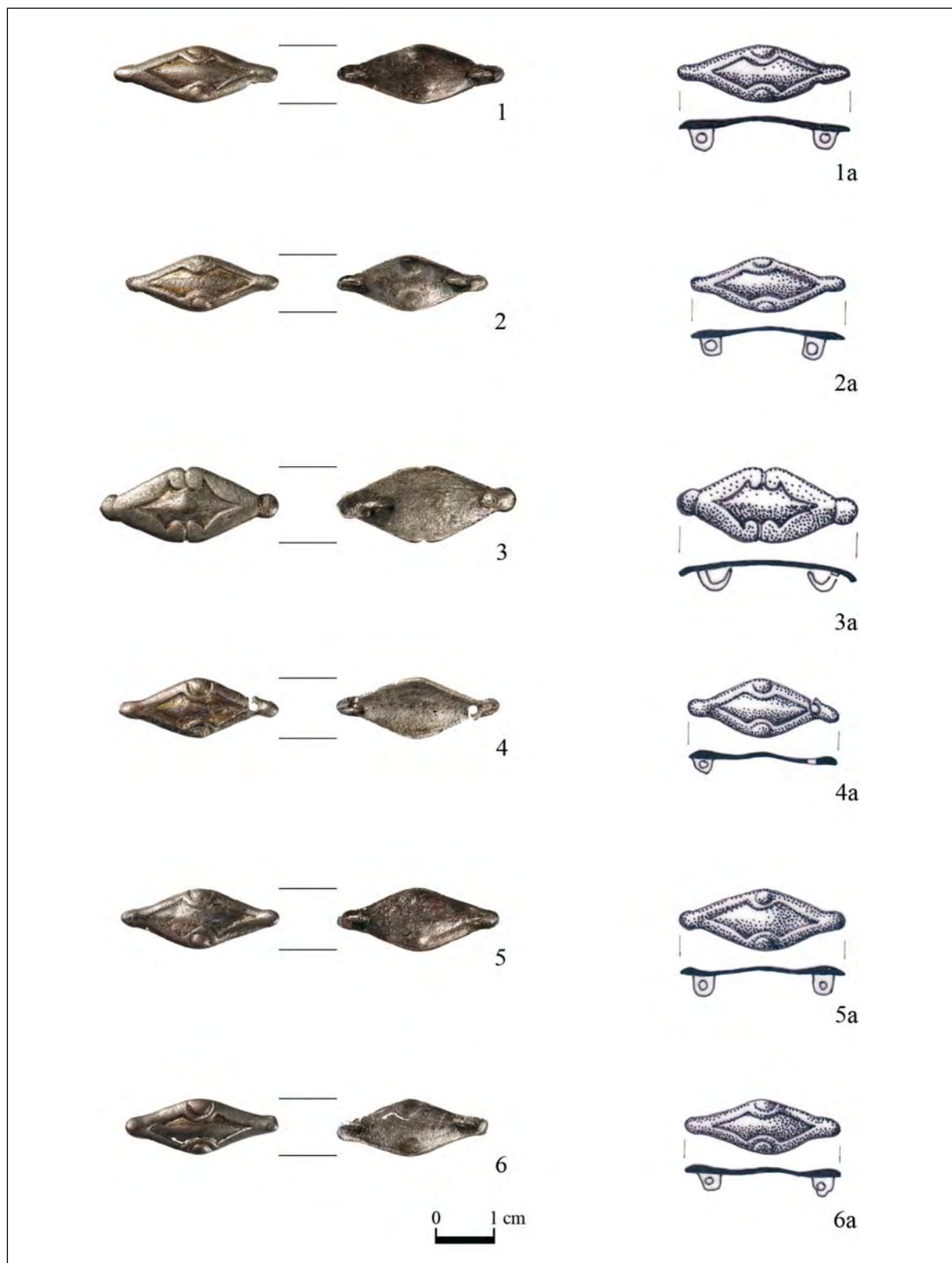
127. kép — Abb. 127: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

128. kép — Abb. 128: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

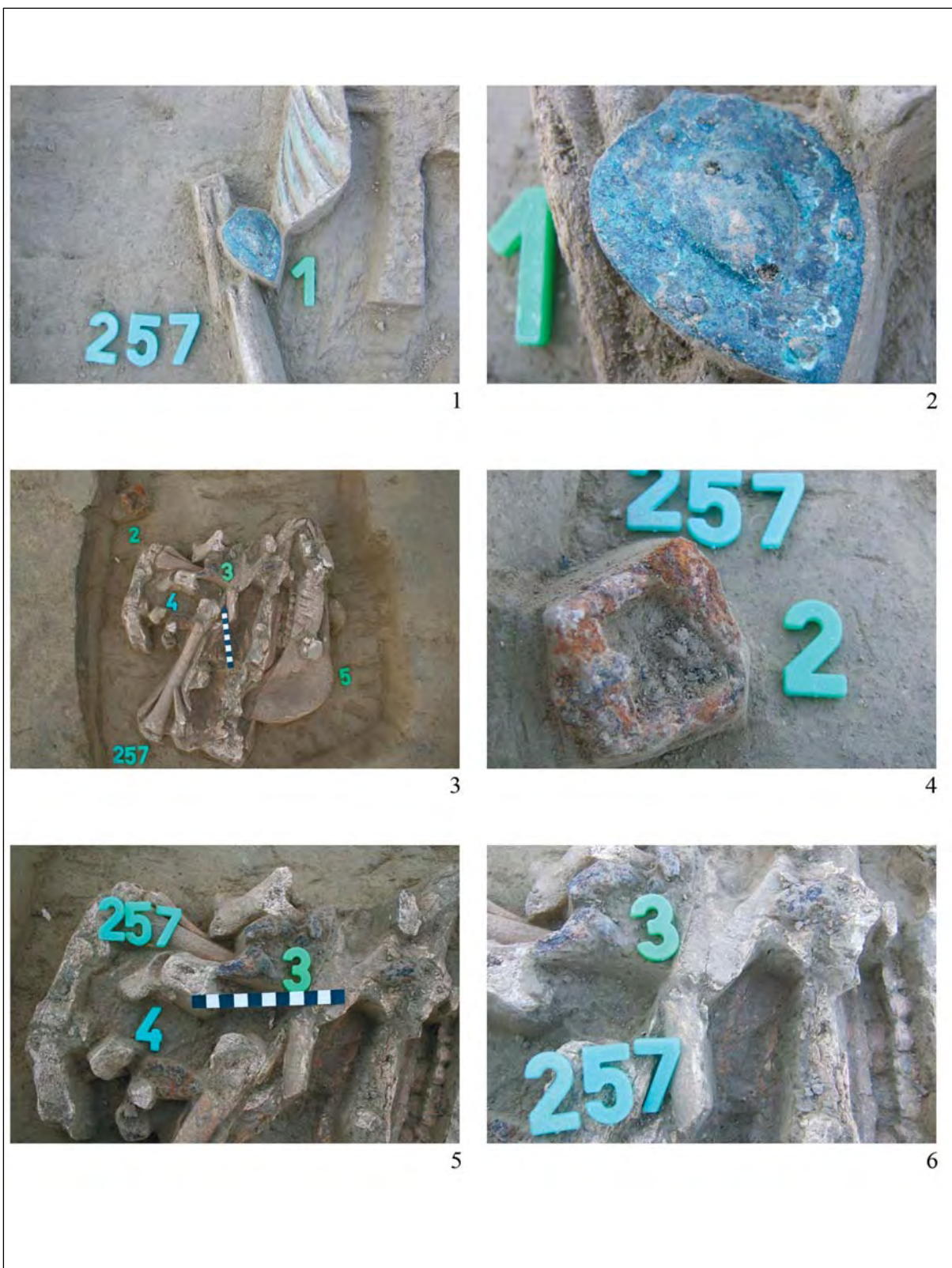
129. kép — Abb. 129: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

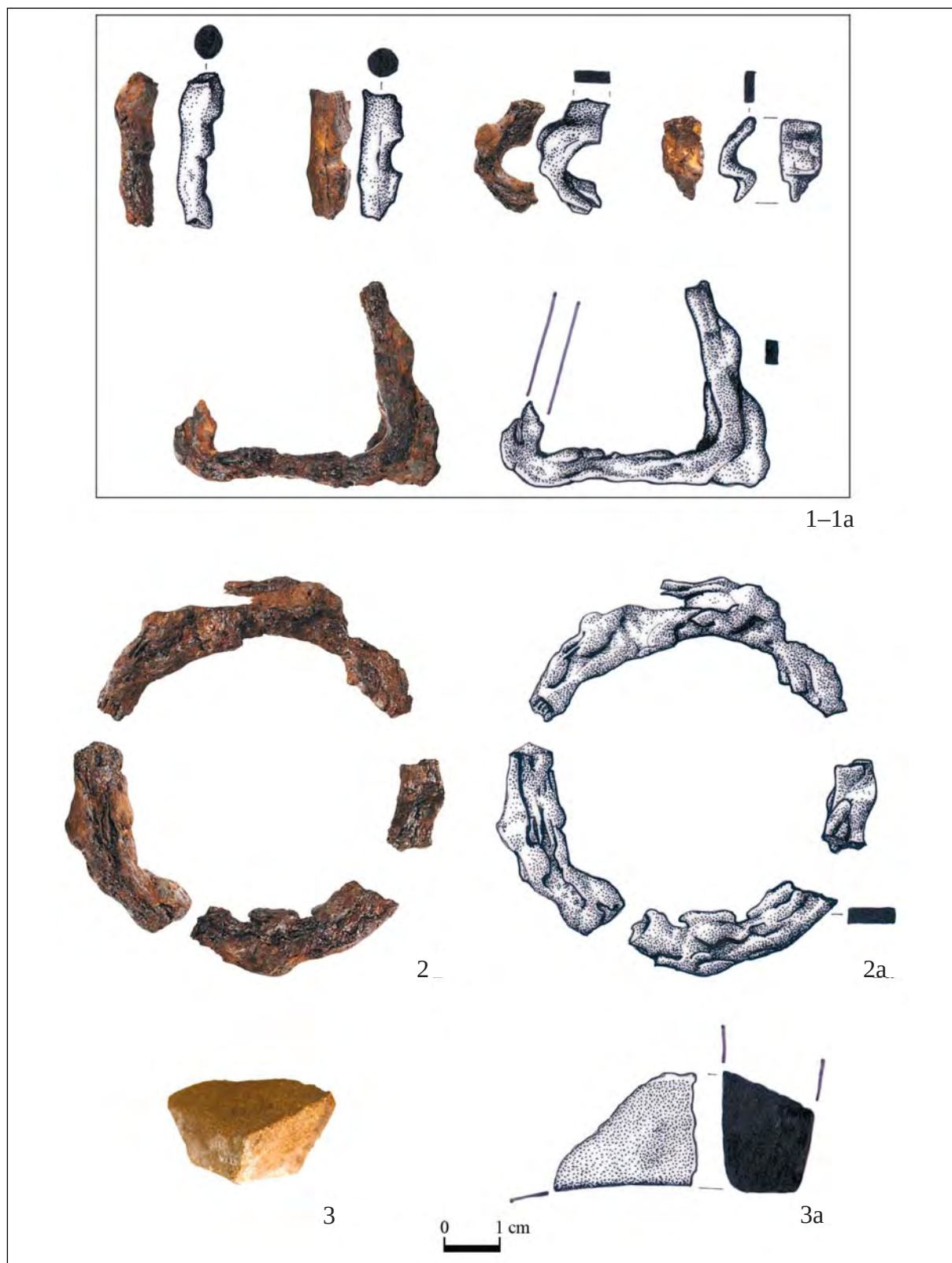
130. kép — Abb. 130: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 237. sír / Grab 237

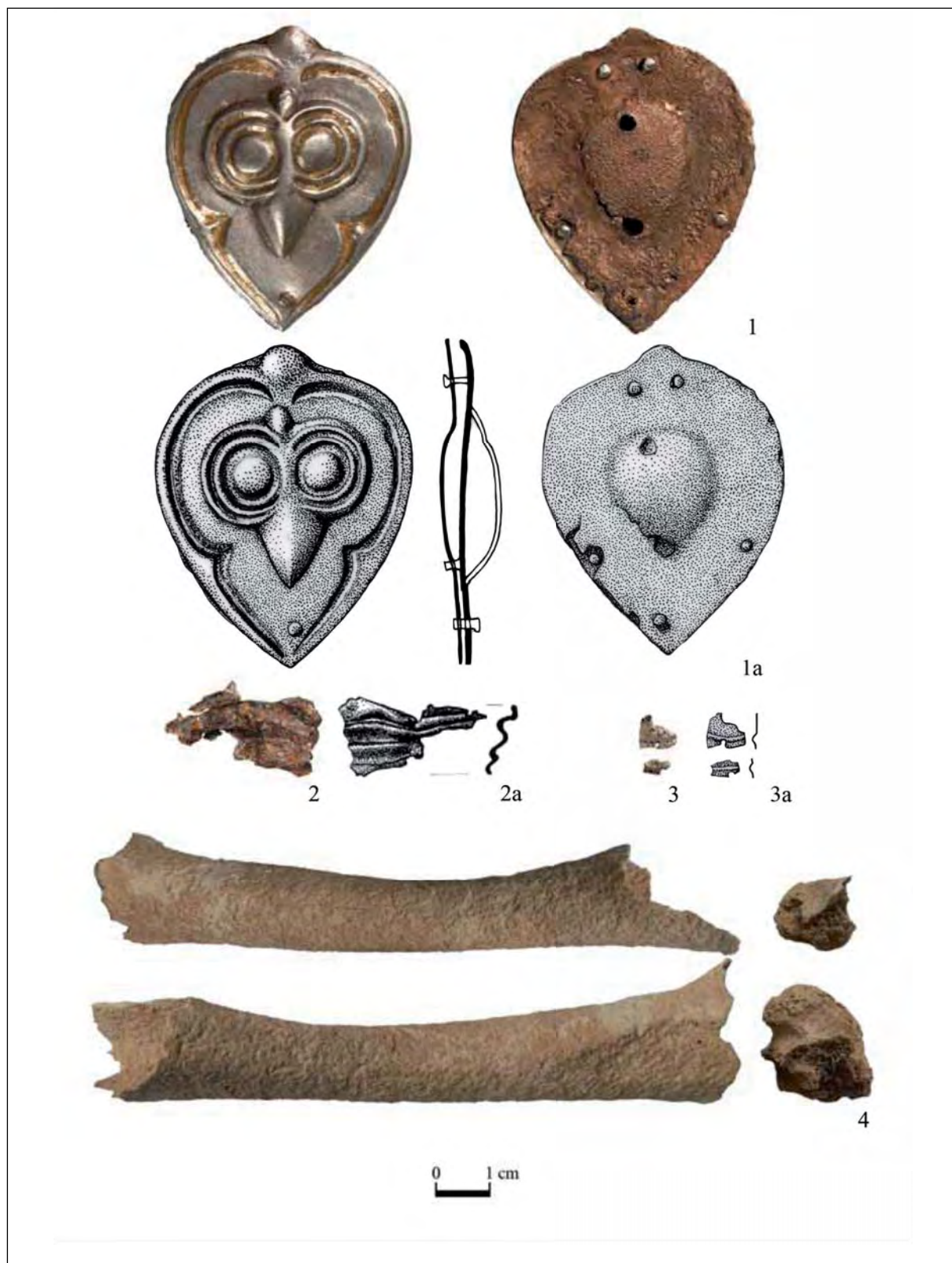
131. kép — Abb. 131: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 257. sír / Grab 257

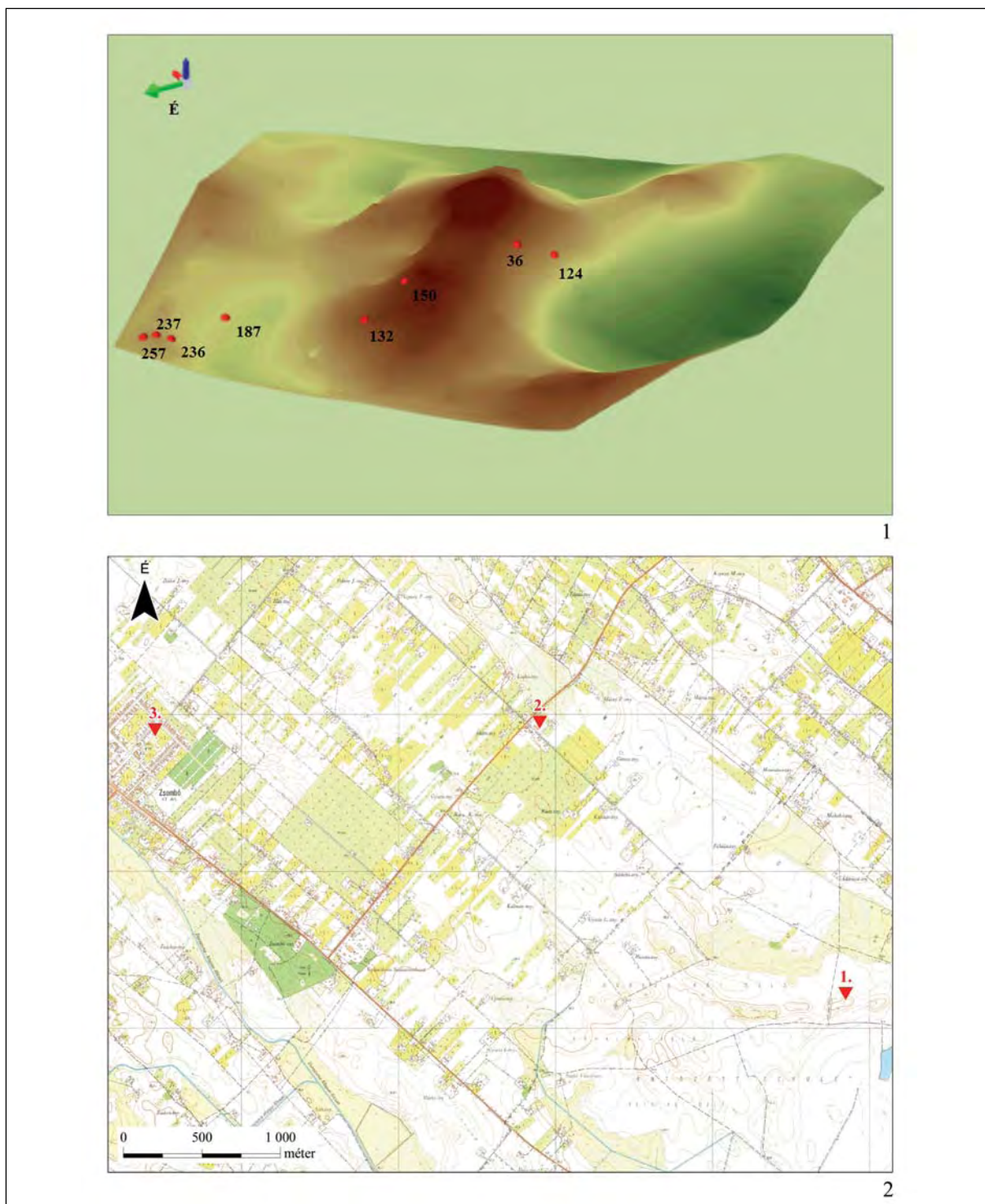
132. kép — Abb. 132: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 257. sír / Grab 257

133. kép — Abb. 133: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 257. sír / Grab 257

134. kép — Abb. 134: Szeged-Öthalom, V. homokbánya, 257. sír / Grab 257

135. kép 1: Szeged-Öthalom rekonstrukciós domborzati modelljének részlete; 2: A zsombói sírok földrajzi helyzete: 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát; 2: Zsombó-Bába-dűlő; 3: Zsombó-Ménésjárás-dűlő
 Abb. 135: Ausschnitt aus dem rekonstruierten topografischen Modell von Szeged-Öthalom;
 2: Geografische Lage der Zsombóer Gräber: 1: Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát;
 2: Zsombó-Bába-dűlő; 3: Zsombó-Ménésjárás-dűlő

1

2

3

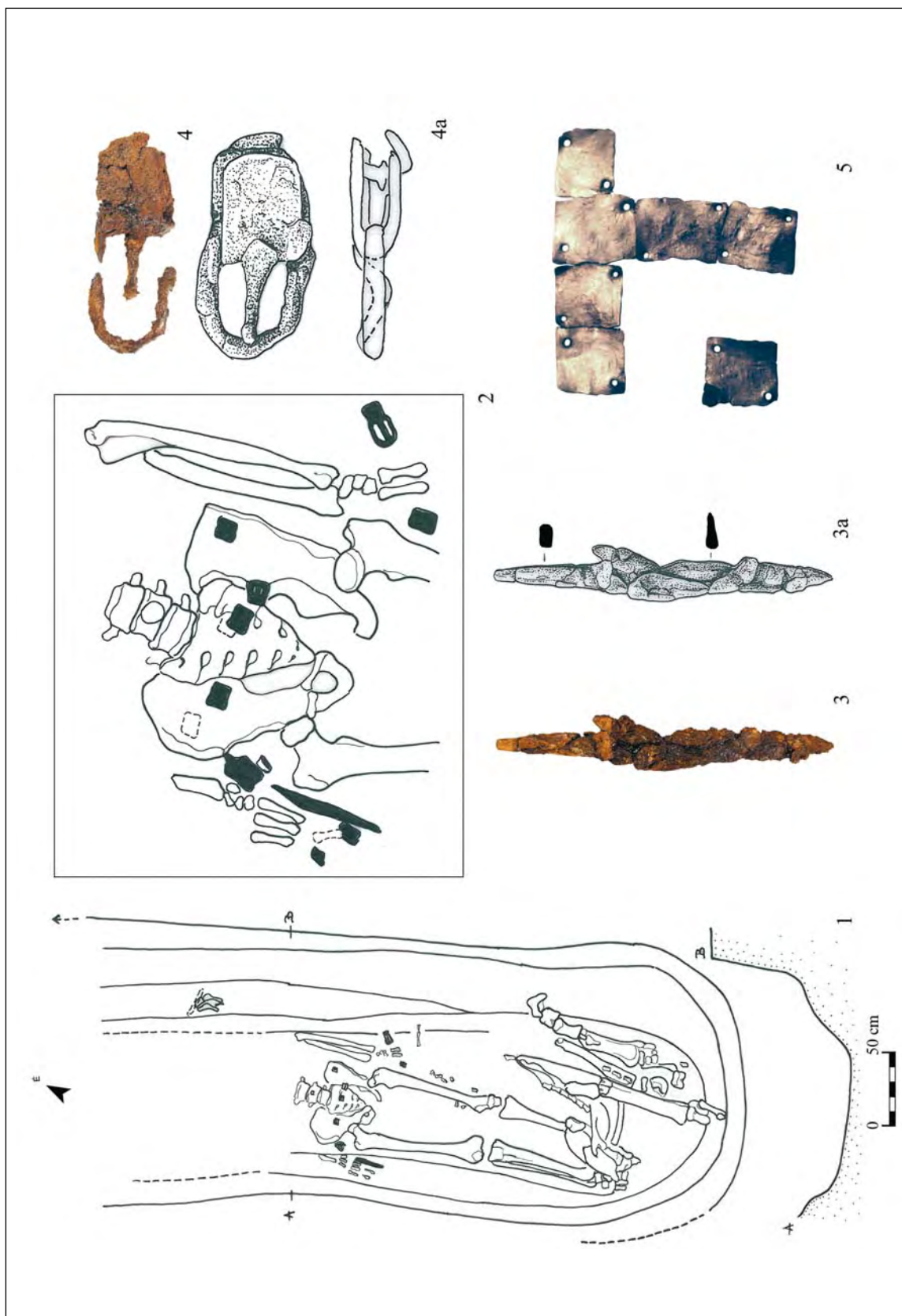

4

136. kép — Abb. 136: Zsombó-Bába-dűlő

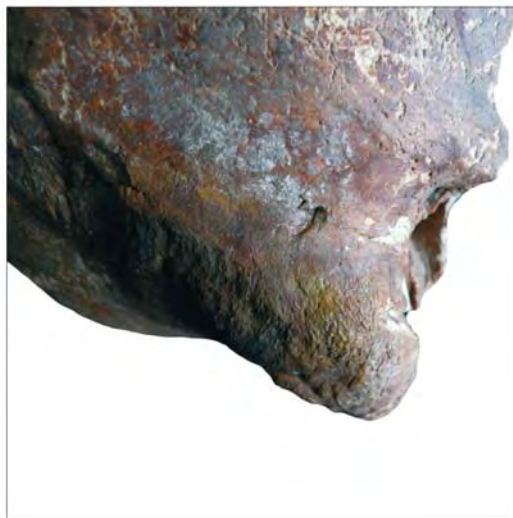
137. kép — Abb. 137: Zombó-Bába-dűlő

138. kép — Abb. 138: Zsombó-Bába-dűlő

1

2

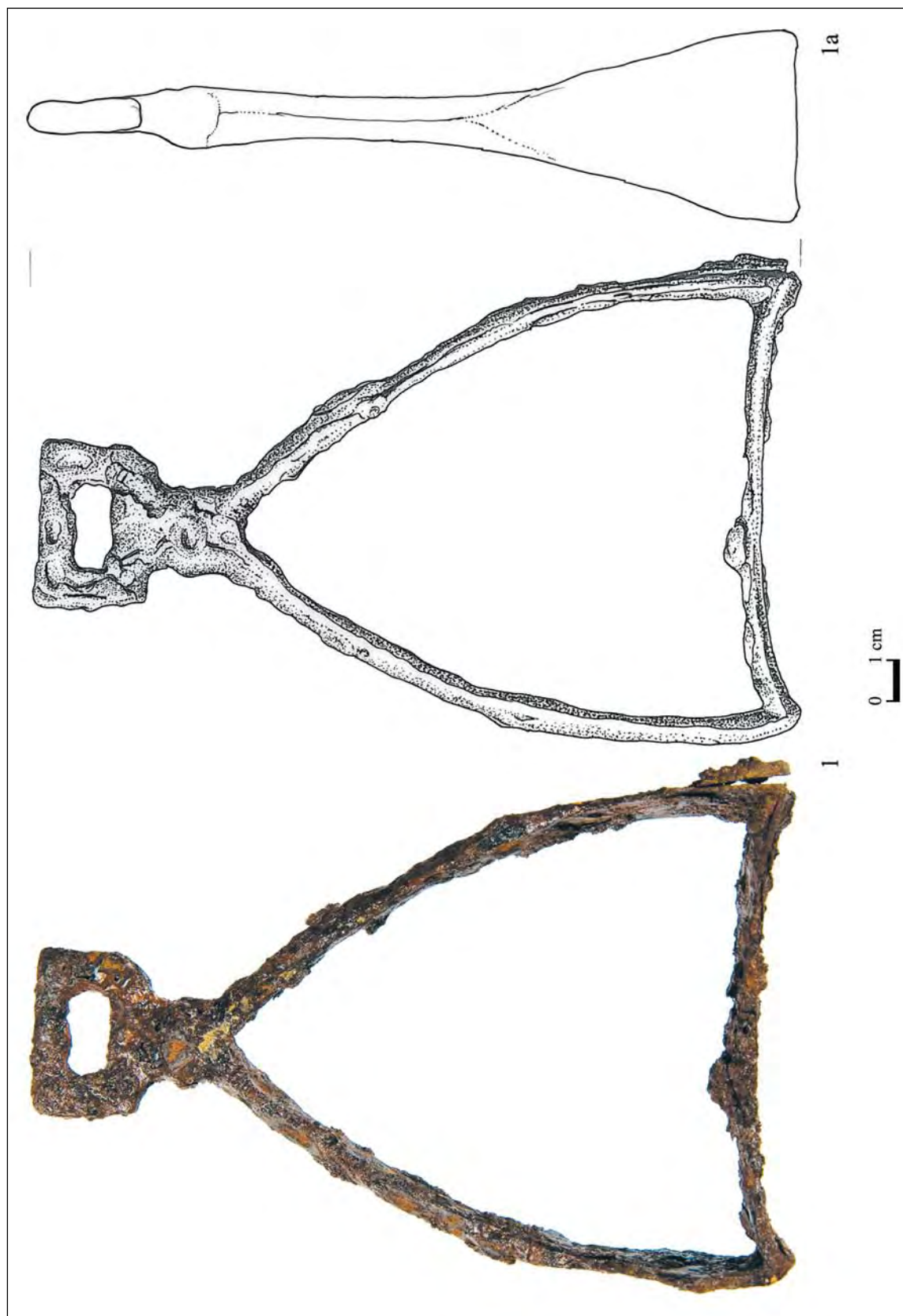

3

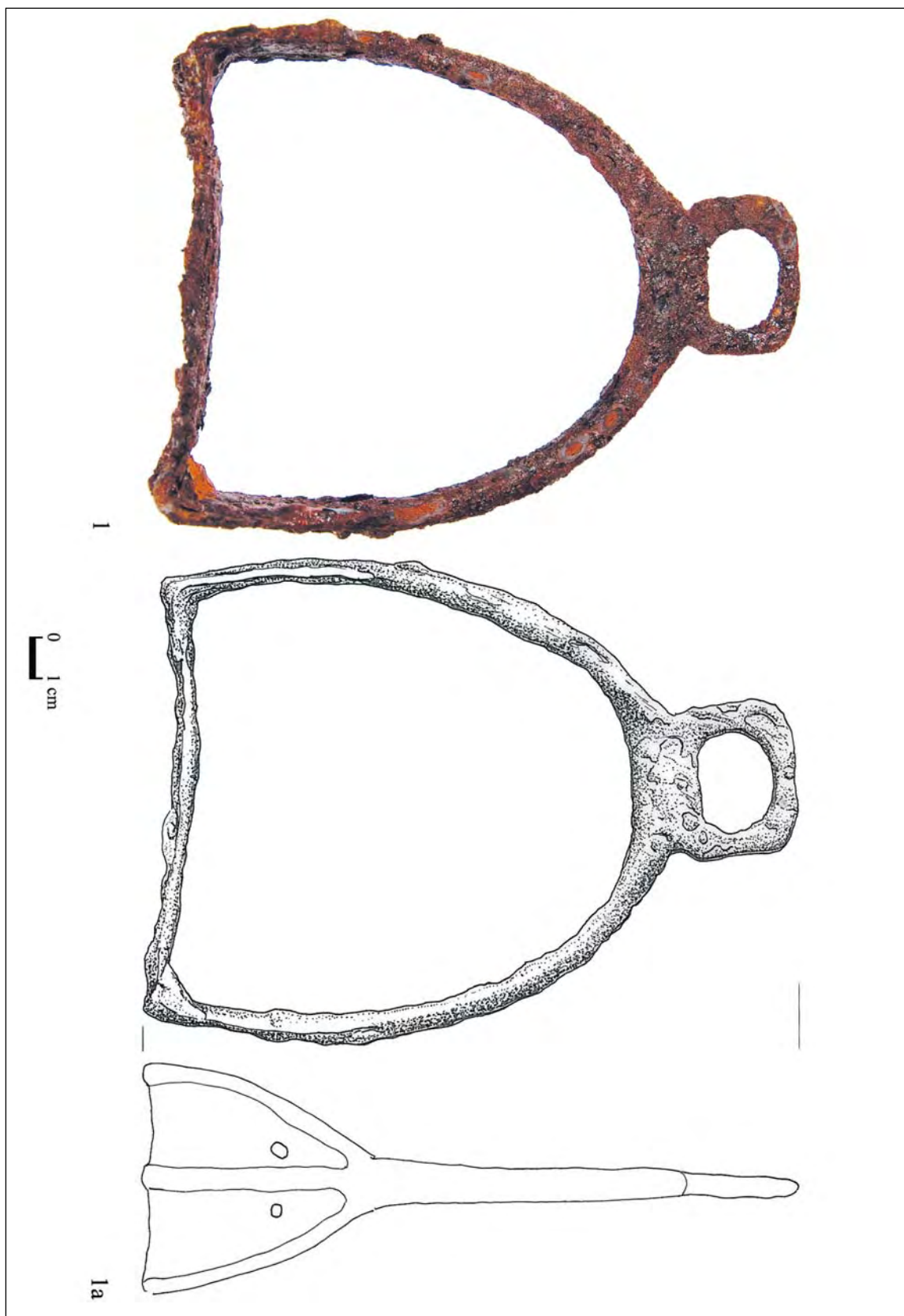

4

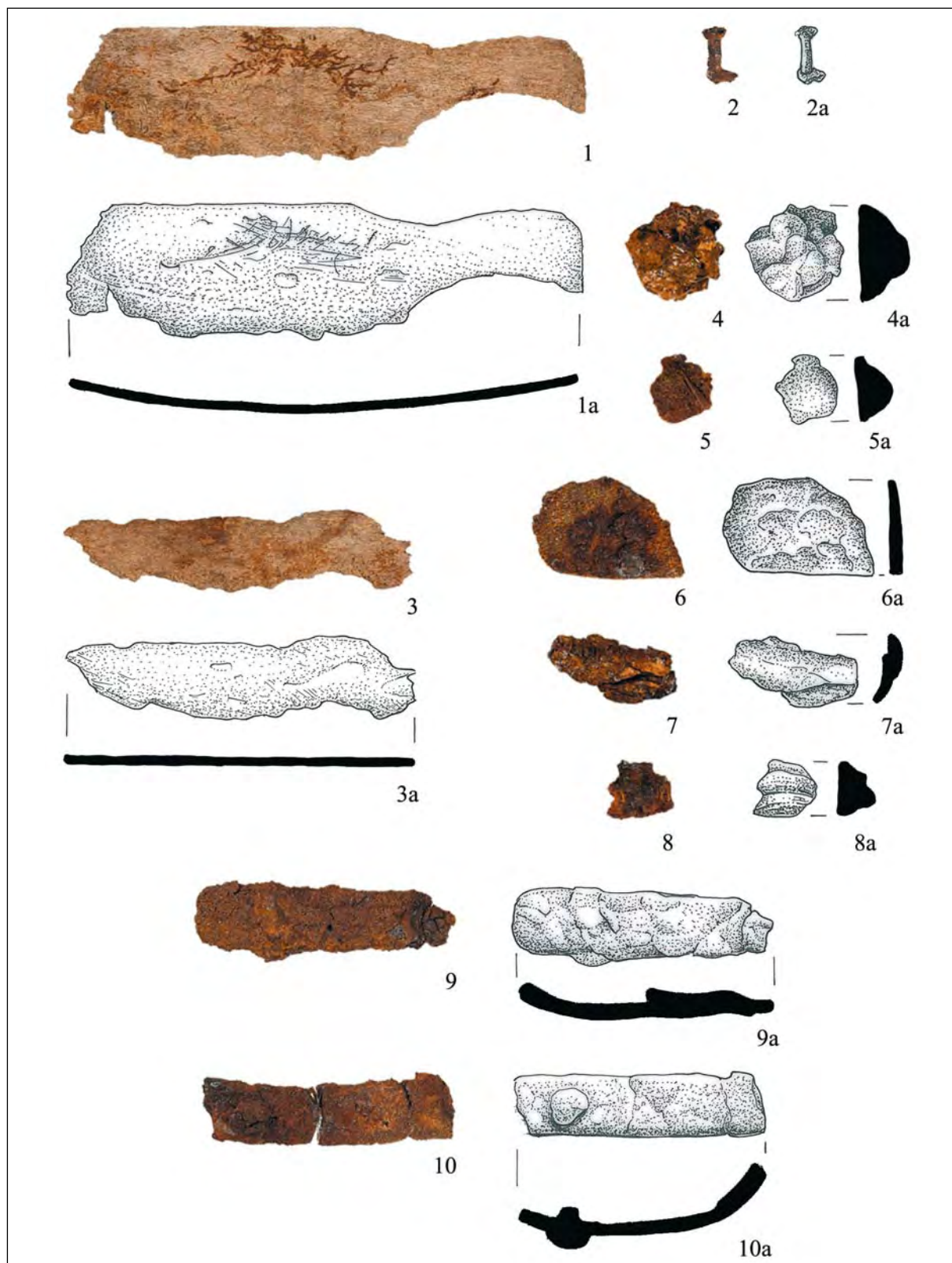
139. kép — Abb. 139: Zsombó-Bába-dűlő

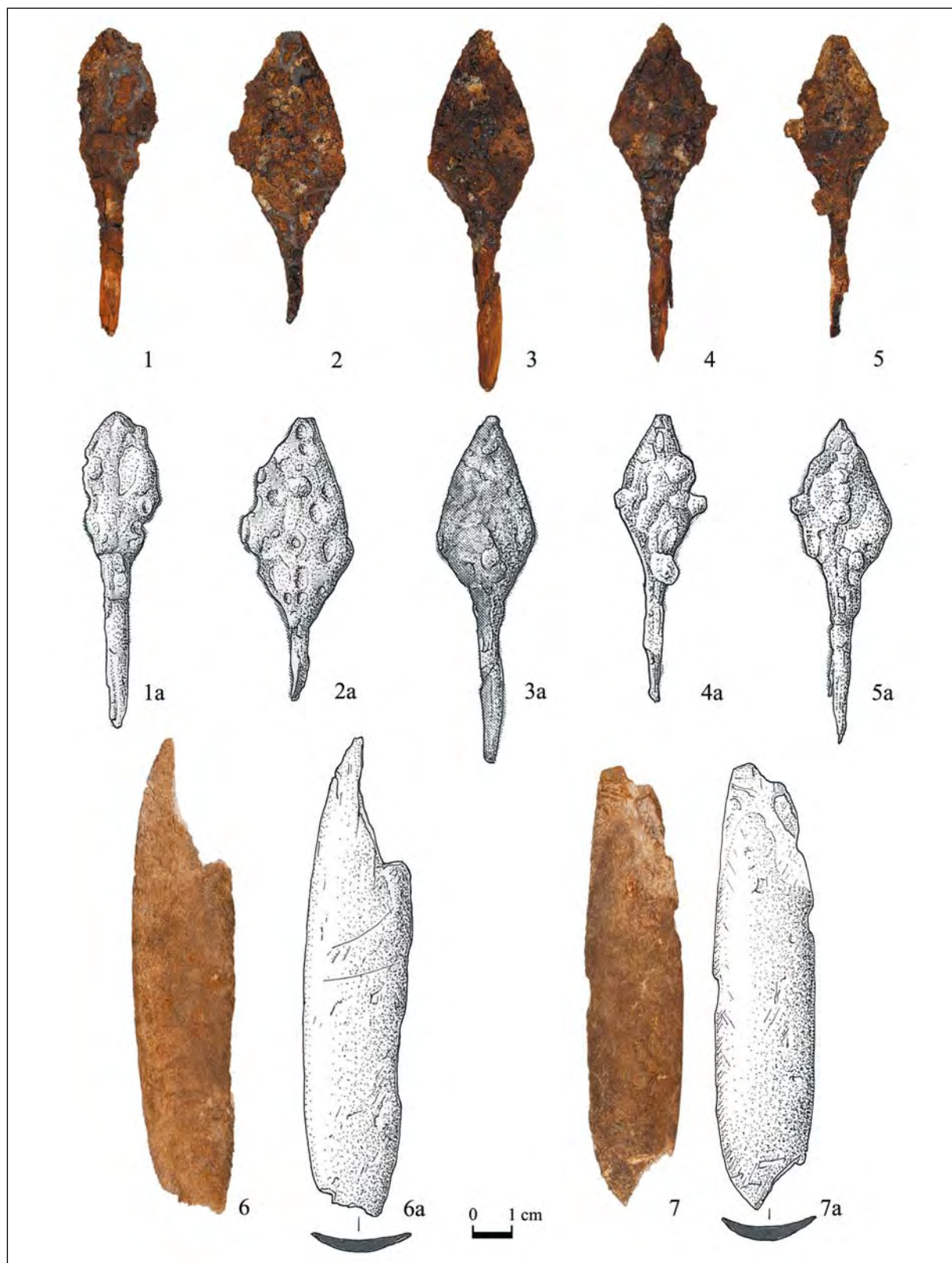
140. kép — Abb. 140: Zombó-Bába-dűlő

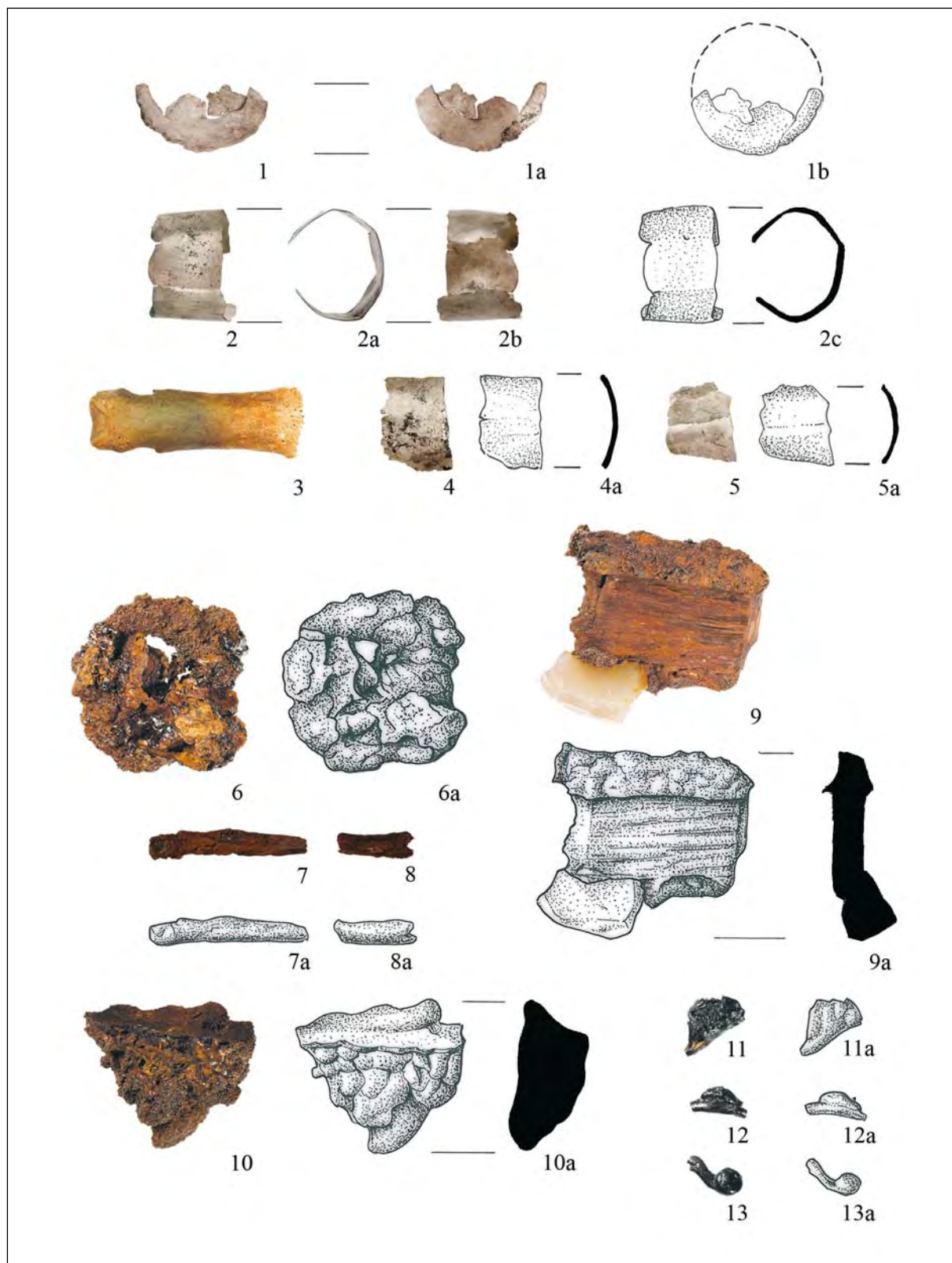
141. kép — Abb. 141: Zombó-Báca-dűlő

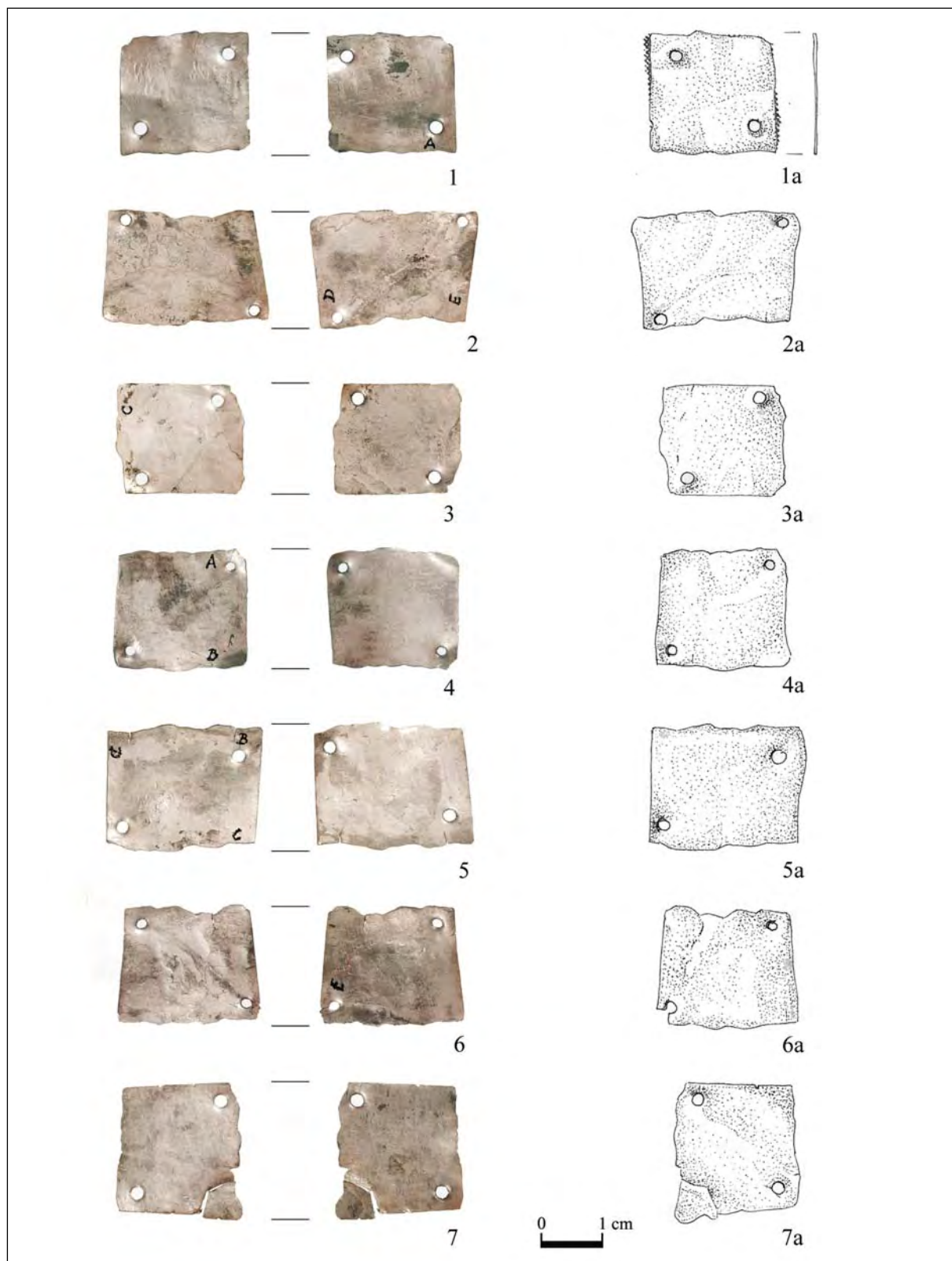
142. kép — Abb. 142: Zsombó-Bába-dűlő

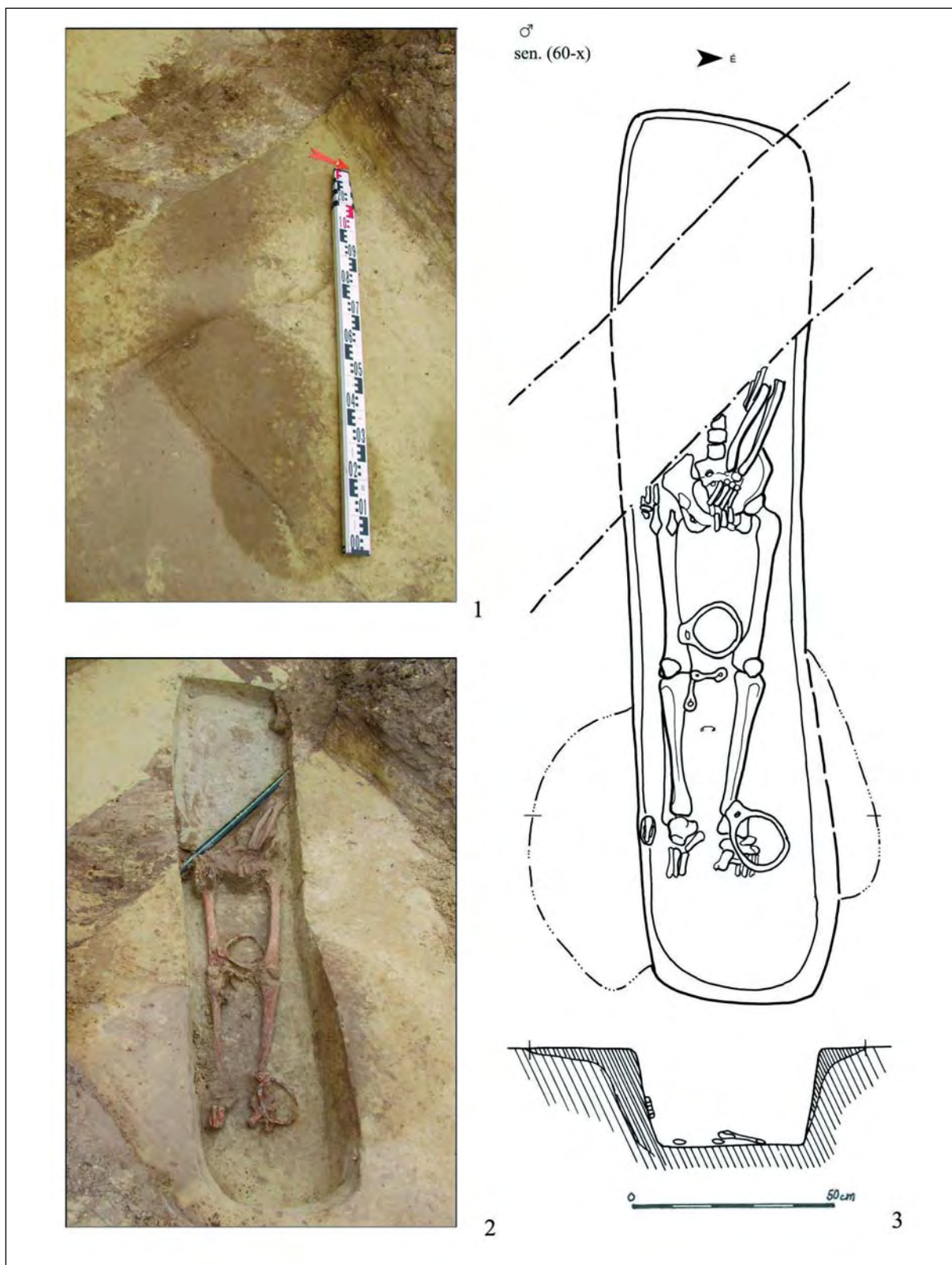
143. kép — Abb. 143: Zombó-Bába-dűlő

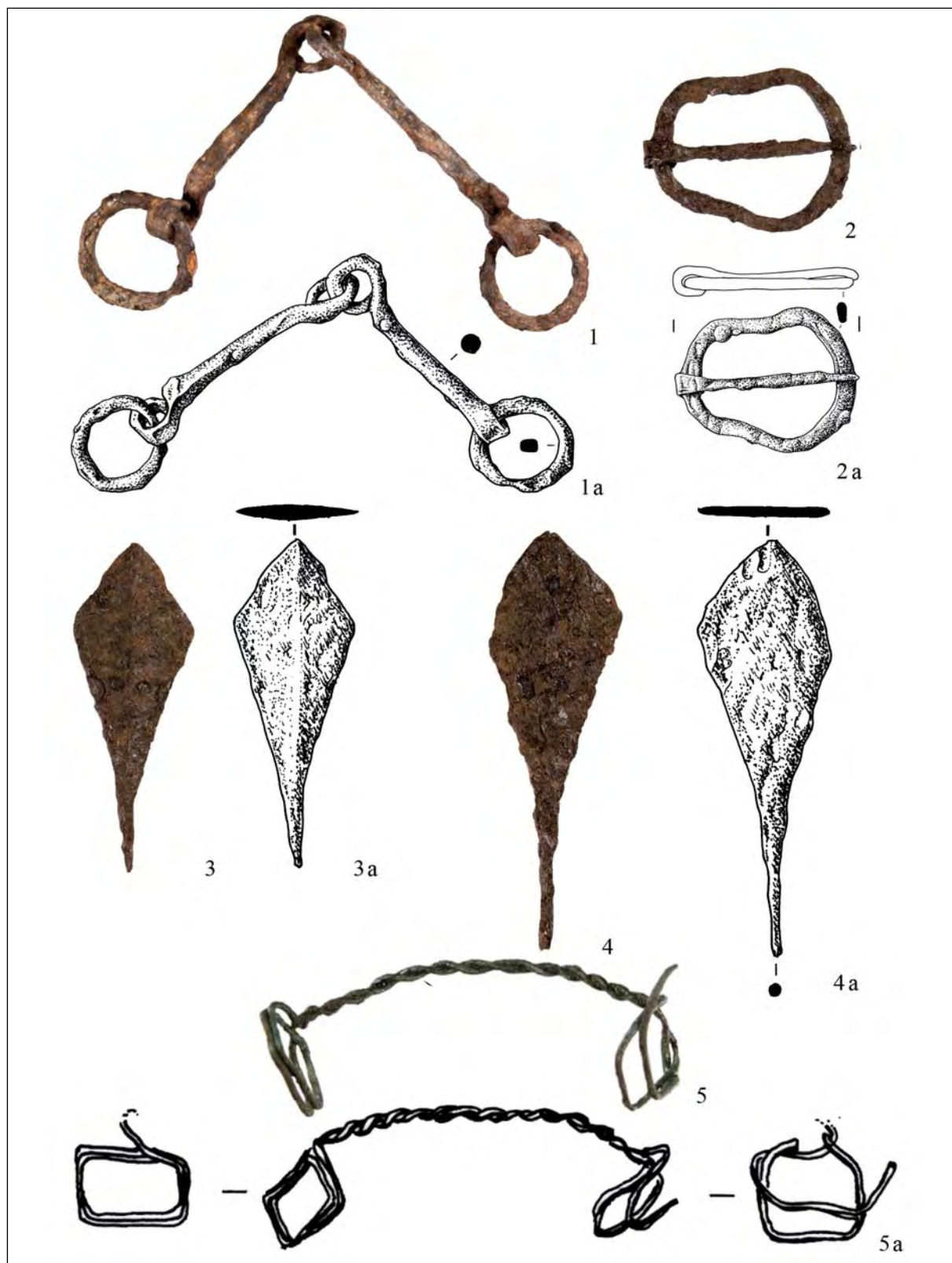
144. kép — Abb. 144: Zsombó-Bába-dűlő

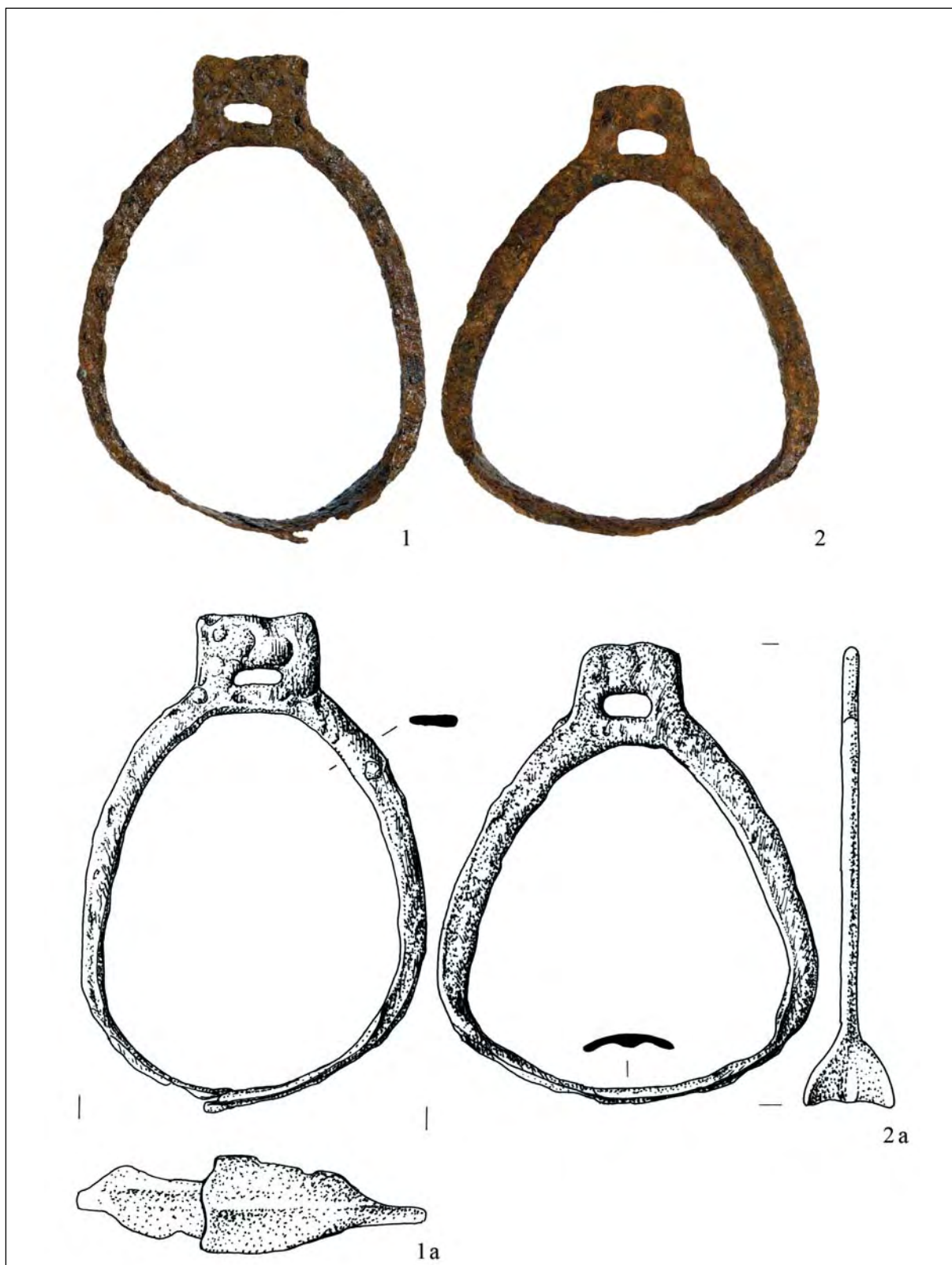
145. kép — Abb. 145: Zombó-Bába-dűlő

146. kép — Abb. 146: Zsombó-Ménészjárás-dűlő

147. kép — Abb. 147: Zombó-Ménészjárás-dűlő

148. kép — Abb. 148: Zsombó-Ménészjárás-dűlő

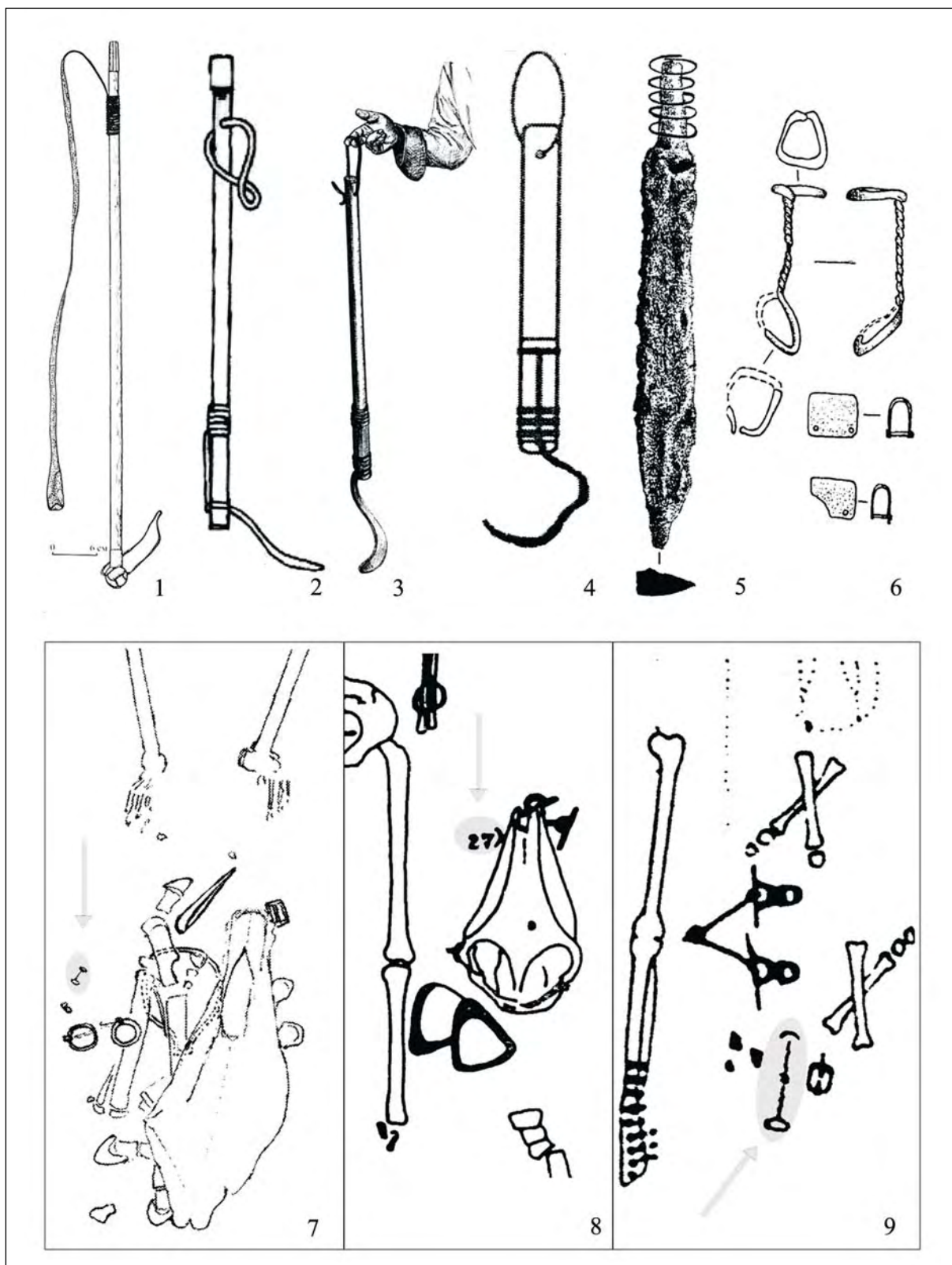
149. kép — Abb. 149

149. kép: A zsombói bronzdrót és formai párhuzamai. 1a–b: Zsombó-Ménészjárás-dűlő (M=2:1); 2: Edelény, Borsodi földvár, 8. ház; 3: Szered I. (Szered, Sk) 15. sír (TOČÍK 1968, Taf. 36. 25); 4: Dormánd-Hanyipusztá 6. sír (M=1:1,5) (RÉVÉSZ 2008, 25. tábla); 5: Dormánd-Hanyipusztá 6. sír (M=1:1,5) (RÉVÉSZ 2008, 25. tábla); 6: Tiszaeszlár-Bashalom I. 21. (h) sír (DIENES 1956, Pl. LXX. 37); 7: Tiszaroff (M=1:2); 8a–b: Dmitrievka (Ru) 106. kamrasír; 9: Birka 585. sír (ARBMAN 1943, Taf. 279. 10)

Abb. 149: Der Zsombóer Bronzedraht und seine formalen Parallelen. 1a–b: Zsombó-Ménészjárás-dűlő (M=2:1); 2: Edelény, Borsodi földvár, Haus 8; 3: Szered I. (Szered, Sk) Grab 15 (TOČÍK 1968, Taf. 36. 25); 4: Dormánd-Hanyipusztá Grab 6 (M=1:1,5) (RÉVÉSZ 2008, 25. tábla); 5: Dormánd-Hanyipusztá Grab 6 (M=1:1,5) (RÉVÉSZ 2008, 25. tábla); 6: Tiszaeszlár-Bashalom I. Grab 21 (h) (DIENES 1956, Pl. LXX. 37); 7: Tiszaroff (M=1:2); 8a–b: Dmitrievka (Ru) Kammergrab 106; 9: Birka Grab 585 (ARBMAN 1943, Taf. 279. 10)

150. kép: A zsombói bronzdrót lehetséges párhuzamai a rögzítő funkció kialakítása alapján. 1: Türk kori ún. nagajka (lovaglóostor) az Altajból (KUBAREV 2005, ris. 23); 2–4: A modern mongol lovaglóostorok típusai. 2: BAYARSAIKHAN 2005, 77. 4; 3: KUN 2005, 88. kép; 4: BAYARSAIKHAN 2005, 336; 5–6: Késnyél markolatának rögzítői. 5: Letkés-Tégláégető II. 91. sír (BAKAY 1978, 55. 5. tábla); 6: Kirov III. 1. kurgán 2. sír (ILJUKOV 2000, ris. 16. 6). 7–9: A drótleletek sírban megfigyelt jellemző helyzete. 7: Dormánd-Hanyipusztá 6. sír (RÉVÉSZ 2008, 63. kép); 8: Szered I. (Szered, Sk) 15. sír (TOČÍK 1968, Abb. 17. 4); 9: Tiszaeszlár-Bashalom I. 21.(h) sír (DIENES 1956, Fig. LXX. h)

Abb. 150: Mögliche Parallelen des Zsombóer Bronzedrahtes aufgrund der Funktionsgestaltung der Befestigung. 1: Türkzeitliche sog. Nagaika (Riemenpeitsche) aus dem Altai (KUBAREV 2005, ris. 23); 2–4: Typen der modernen mongolischen Riemenpeitschen. 2: BAYARSAIKHAN 2005, 77. 4; 3: KUN 2005, Abb. 88; 4: BAYARSAIKHAN 2005, 336; 5–6: Befestigungen eines Messergriffs. 5: Letkés-Tégláégető II. Grab 91 (BAKAY 1978, 55. Taf. 5); 6: Kirov III. Kurgan 1 Grab 2 (ILJUKOV 2000, ris. 16. 6). 7–9: Charakteristische Lage der Drahtfunde im Grab. 7: Dormánd-Hanyipusztá Abb. 6 (RÉVÉSZ 2008, Abb. 63); 8: Szered I. (Szered, Sk) Abb. 15 (TOČÍK 1968, Abb. 17. 4); 9: Tiszaeszlár-Bashalom I. Abb. 21.(h) (DIENES 1956, Fig. LXX. h)

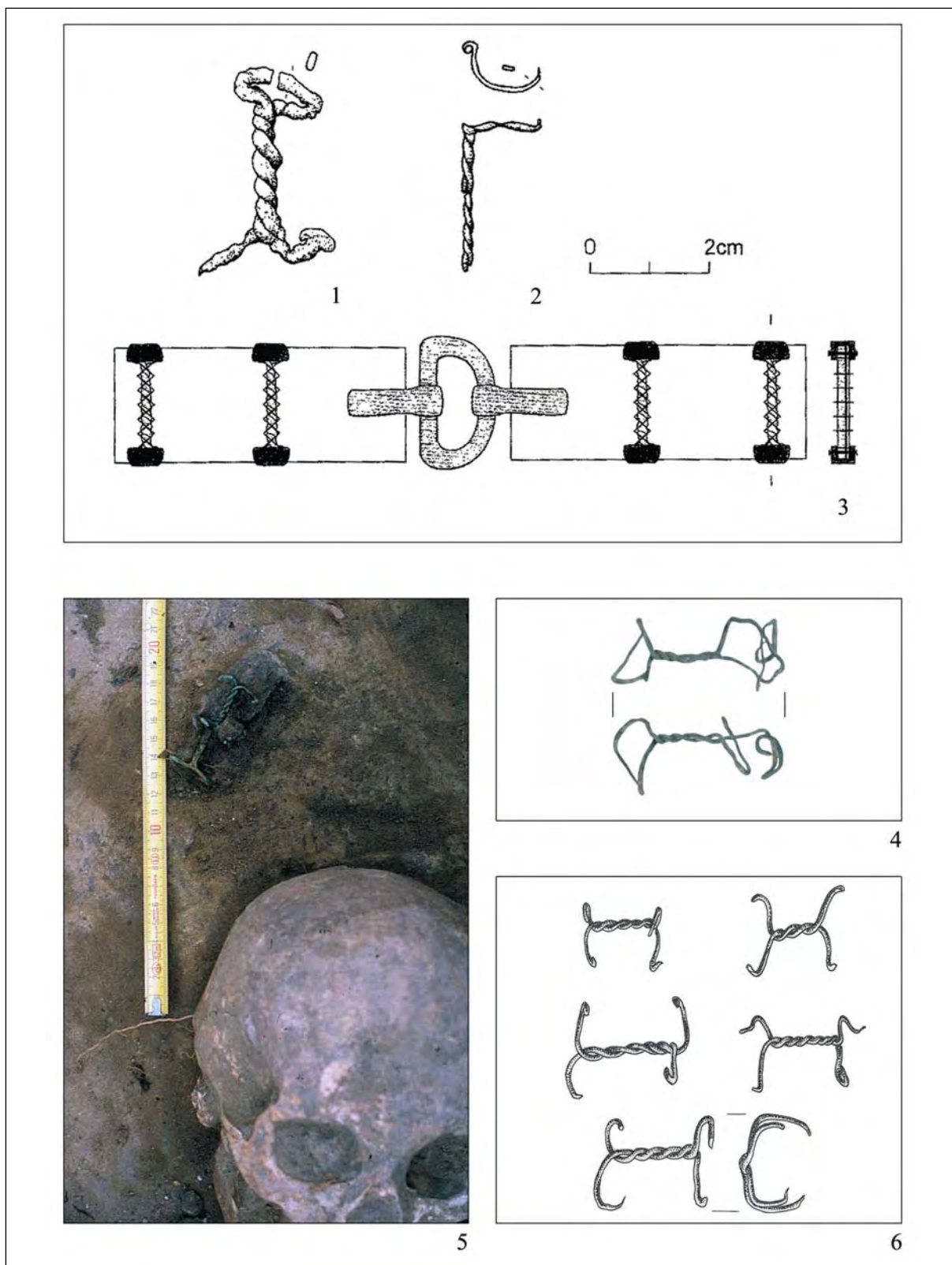
150. kép — Abb. 150

151. kép: A zsombói bronzdrót analógiái. 1: Krivina-Iatrus (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 2: Dnyeprosztoj 7. kurgán (Vorosilovszkaja obl., Ru) (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 3: szarmata kori bőrvörek rekonstrukciója (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 4: Paks-Gyapa-tanya 2. sír (közöletlen, Novotnik Á. felvétele); 5–6: Szegvár-Oromdűlő 188. sír

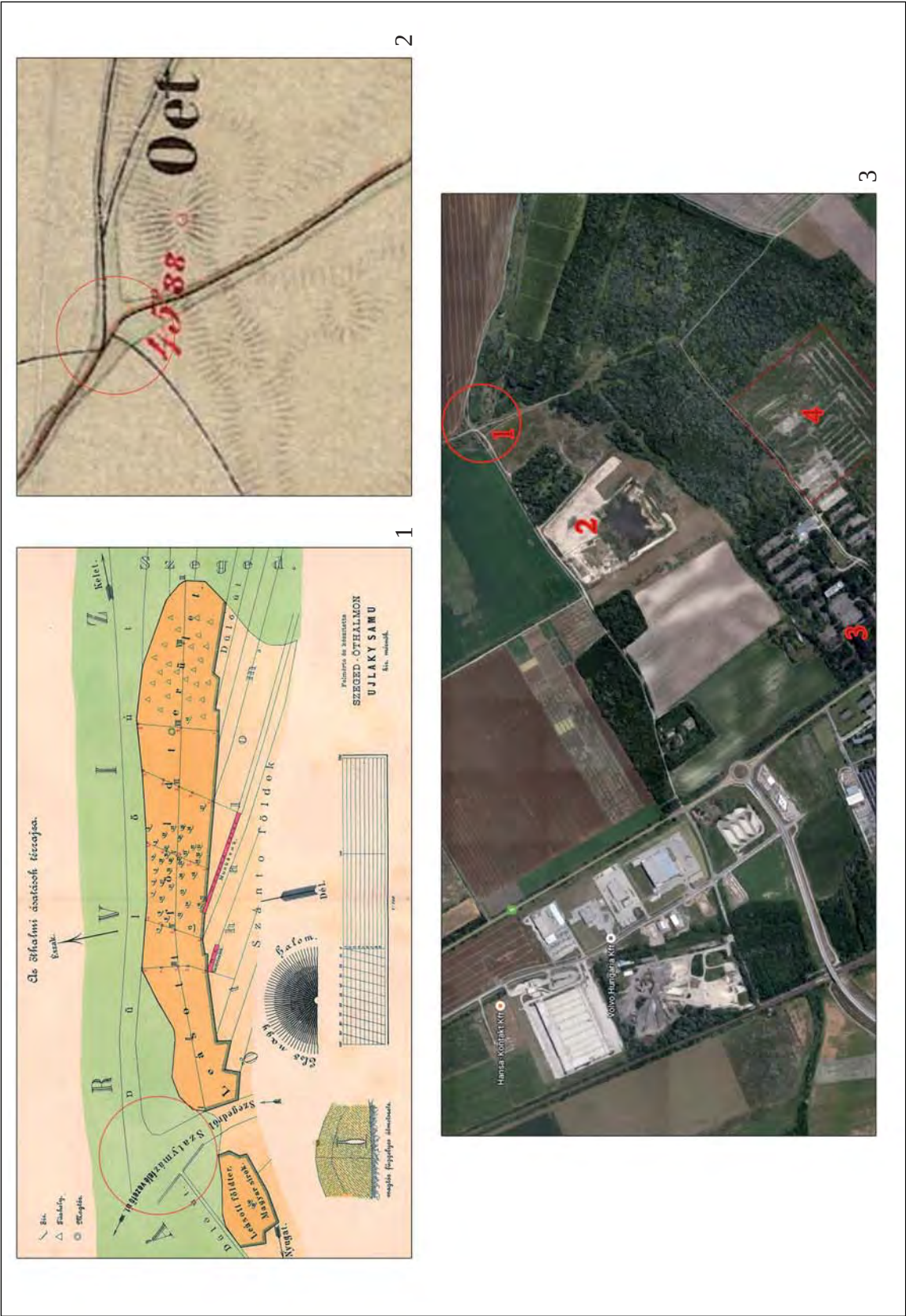
Abb. 151: Analogien des Zsombóer Bronzedrah-tes. 1: Krivina-Iatrus (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 2: Dnyeprosztoj Kurgán 7 (Vorosilovszkaja obl., Ru) (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 3: Rekonstruktion eines sarmatenzeitlichen Leder-gürtels (GOMOLKA-FUCHS 2007, 283. Abb 4); 4: Paks-Gyapa-tanya Grab 2 (unpubliziert, Aufnahme von Á. Novotnik); 5–6: Szegvár-Oromdűlő Grab 188

152. kép: 1: Az 1879-es ásatás felszínrajza (LENHOSSÉK 1882, színes térképmelléklet); 2: II. katonai felmérés térképlapjának részlete; 3: Google térkép a helyszínről. 1= Az 1879-es ásatás 10. századi sírjainak helyszíne; 2 = A 2009-ben feltárt sírok helye; 3 = Az 1950. évi ásatás valószínűsíthető helyszíne; 4: Az ELI építési területe

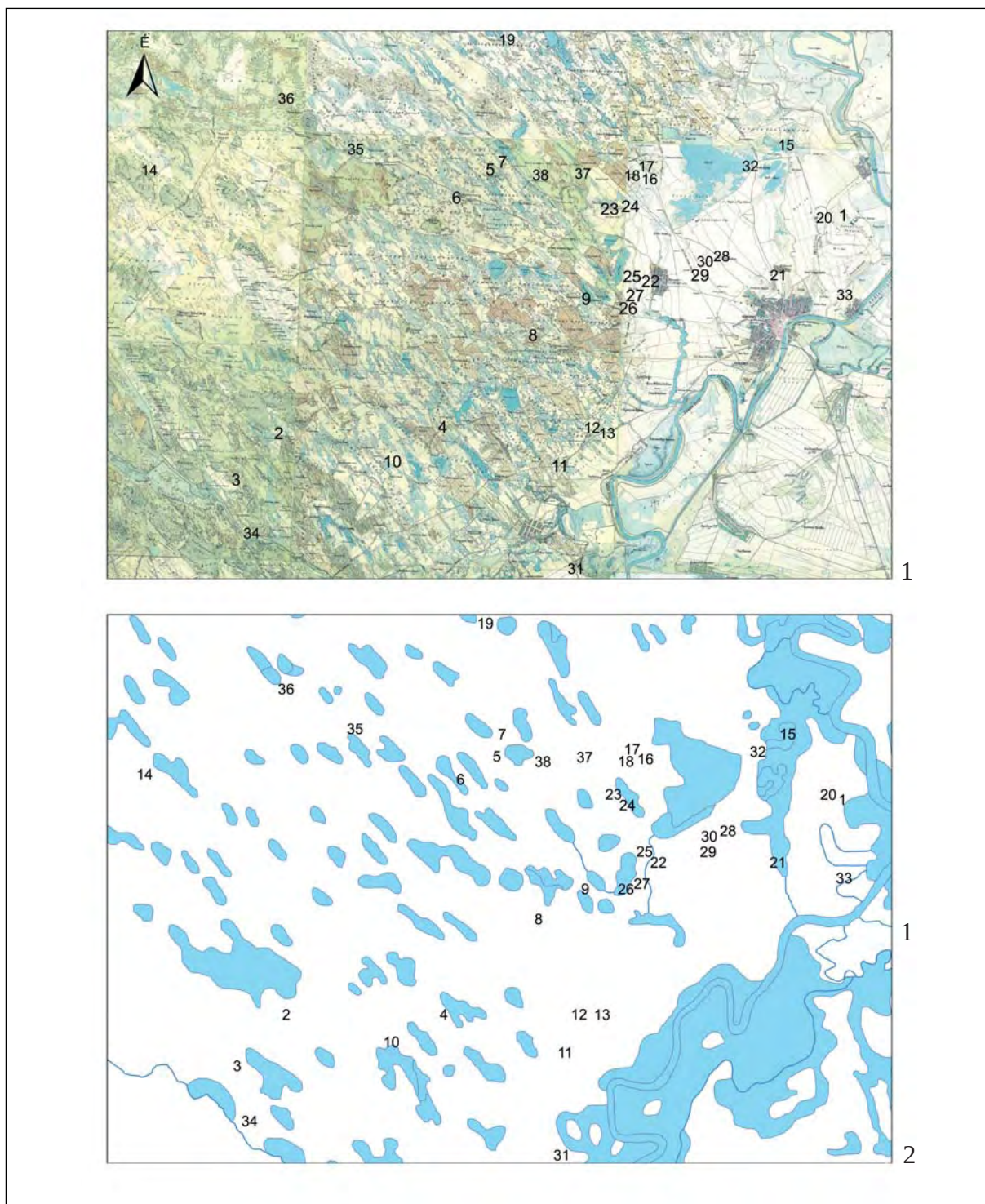
Abb. 152: 1: Topografische Karte zur Ausgrabung von 1879 (LENHOSSÉK 1882, mehrfarbige Landkarte); 2: Ausschnitt der II. militärischen Vermessung; 3: Google-Landkarte zum Ausgrabungsort. 1= Lage der Gräber aus dem 10. Jahrhundert (Ausgrabung 1879); 2 = Lage der freigelegten Gräber (Ausgrabung 2009); 3 = Mögliche Ausgrabungsstätte von 1950; 4: Das Bauareal von ELI

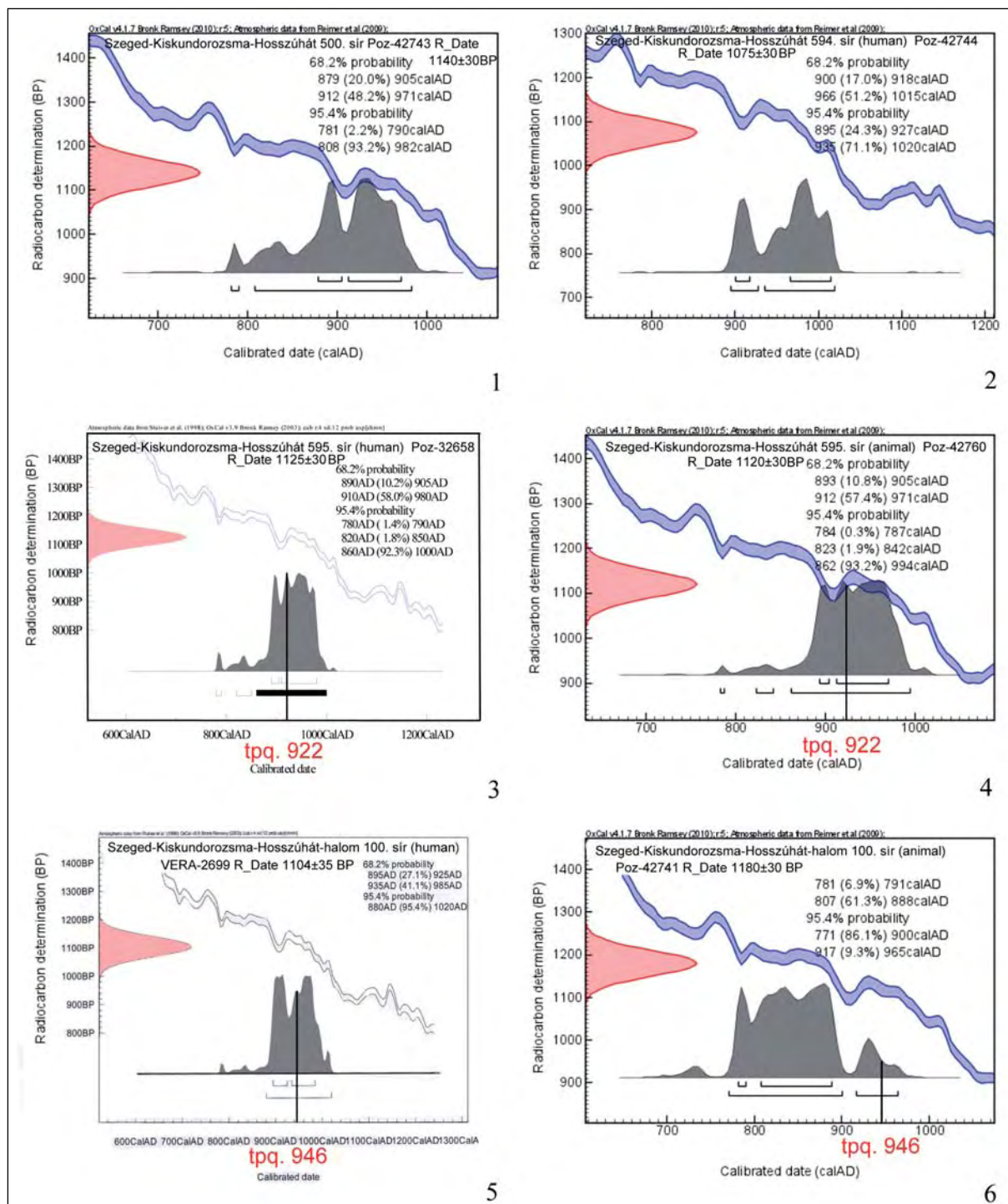
151. kép — Abb. 151

152. kép — Abb. 152

153. kép: 10. századi lelőhelyek Duna–Tisza közének a Maros-torokkal szemközt fekvő részén.
 1: A II. katonai felmérés térképlapjain; 2: A folyószabályozás előtti rekonstruált vízrajzi környezet tükrében
 Abb. 153: Fundorte des 10. Jahrhunderts auf der gegenüberliegenden Seite der Muresch-Mündung
 im Donau–Theiss-Zwischenstromgebiet. 1: Auf den Landkarten der II. militärischen Vermessung;
 2: Im Spiegel der vor der Flussbegradigung rekonstruierten Umwelt

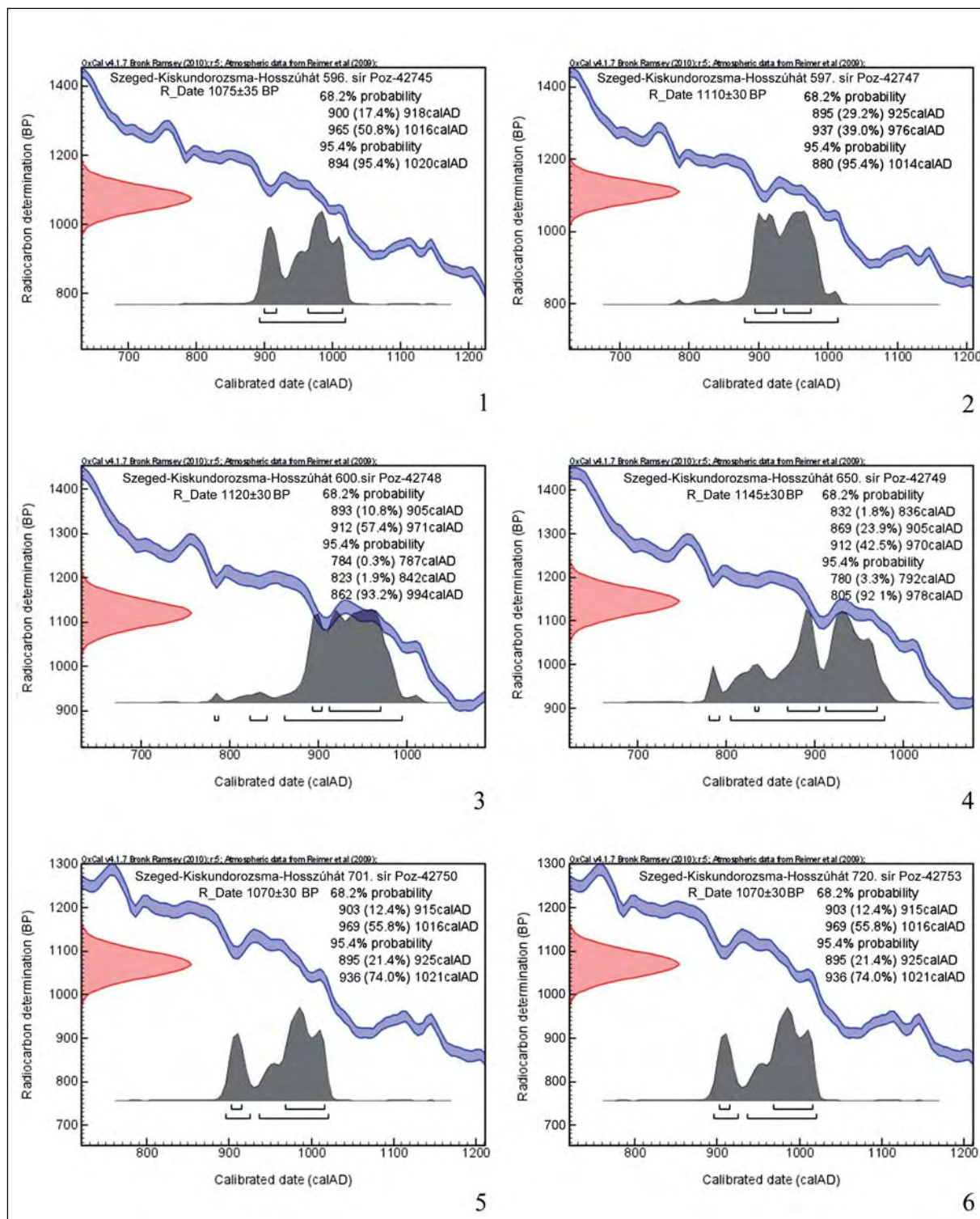
154. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát (1–4) és Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom (5–6).

A radiokarbon mérések individuális kalibrálása. 1: 500. sír; 2: 594. sír; 3: 595. sír (embercsont);

4: 595. sír (állatcsont); 5: 100. sír (embercsont); 6: 100. sír (állatcsont)

Abb. 154. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát (1–4) und Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom (5–6).

Individuelle Kalibrierung der Radionkarbonmessung. 1: zum Grab 500; 2: zum Grab 594; 3: zum Grab 595 (Skelett); 4: zum Grab 595 (Tierknochen); 5: zum Grab 100 (Skelett); 6: zum Grab 100 (Tierknochen)

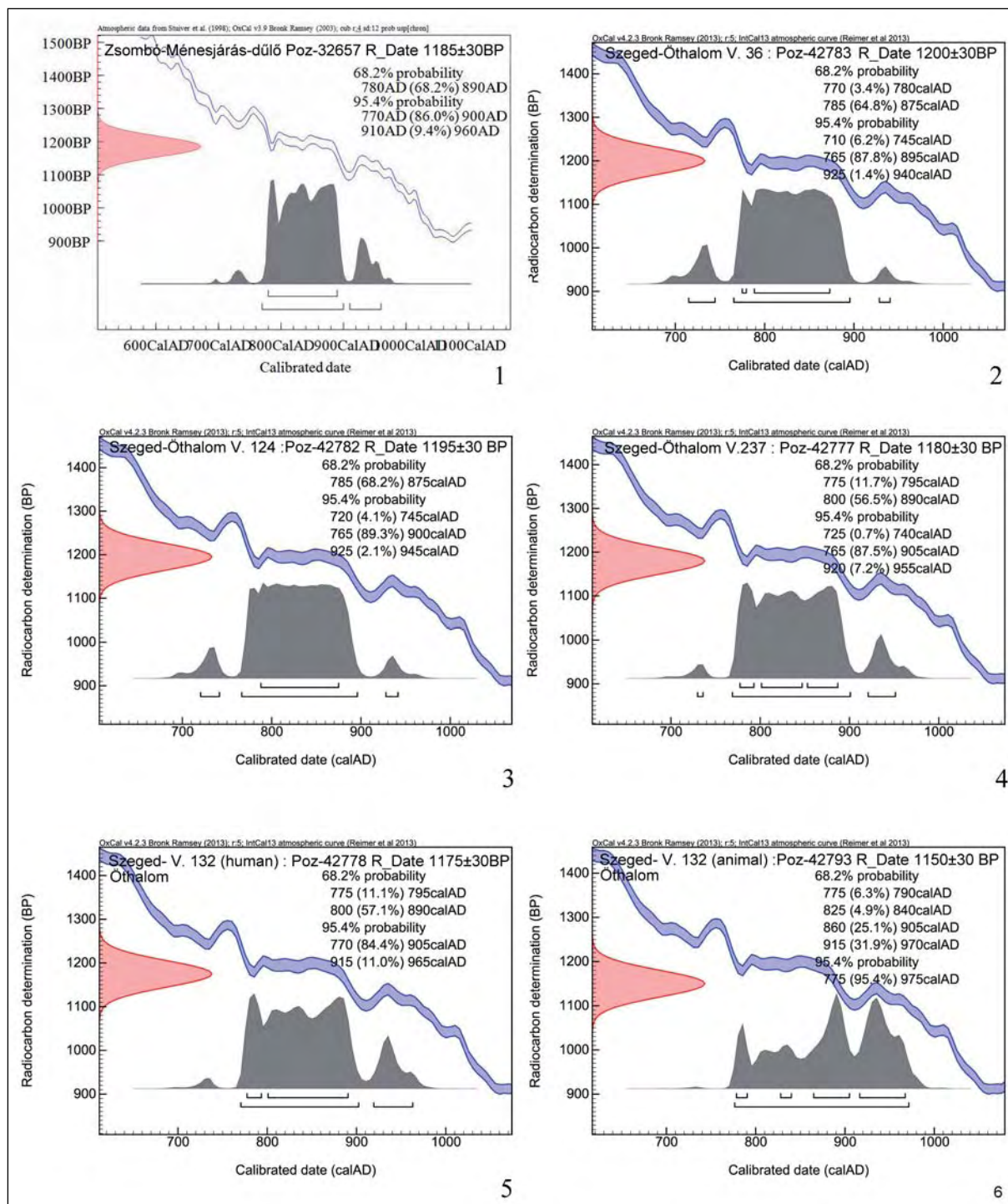

155. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. A radiokarbon mérések individuális kalibrálása.

1: 596. sír; 2: 597. sír; 3: 600. sír; 4: 650. sír; 5: 701. sír; 6: 720. sír

Abb. 155. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát. Individuelle Kalibrierung der Radionkarbonmessung.

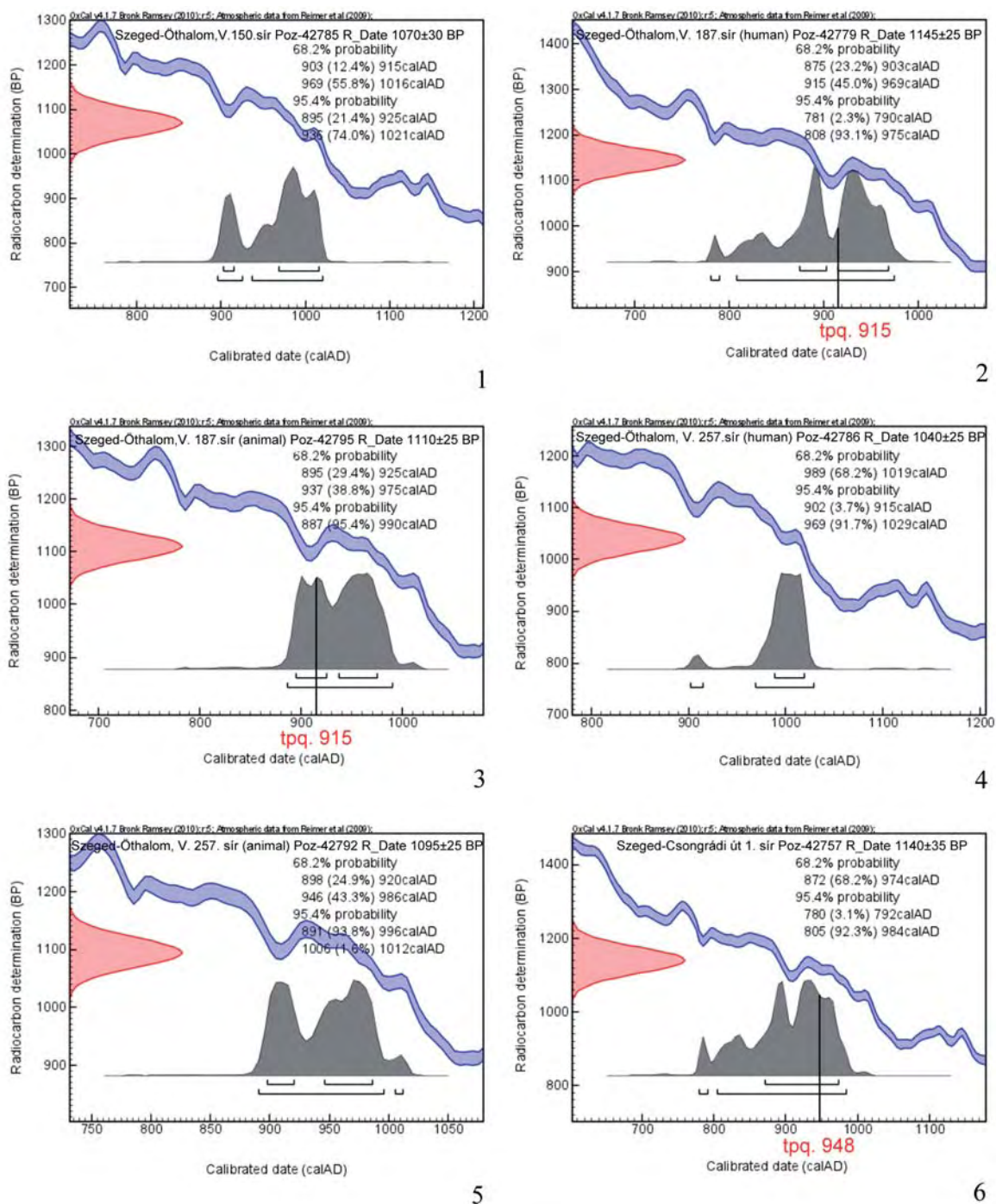
1: zum Grab 596; 2: zum Grab 597; 3: zum Grab 600; 4: zum Grab 650; 5: zum Grab 701; 6: zum Grab 720

156. kép. Zsombó-Ménészjárás-dűlő (1) és Szeged-Óthalom, V. homokbánya (2–6).

A radiokarbon mérések individuális kalibrálása. 1: Zsombó-Ménészjárás-dűlő; 2: 36. sír; 3: 124. sír; 4: 237. sír; 5: 132. sír (embercsont); 6: 132. sír (állatcsont)

Abb. 156. Zsombó-Ménészjárás-dűlő (1) und Szeged-Óthalom, V. homokbánya (2–6). Individuelle Kalibrierung der Radionkarbonmessung. 1: Zsombó-Ménészjárás-dűlő; 2: zum Grab 36; 3: zum Grab 124; 4: zum Grab 237; 5: zum Grab 132 (Skelett); 6: zum Grab 132 (Tierknochen)

157. kép. Szeged-Öthalom, V. homokbánya (1–5) és Szeged-Csongrádi út 1. sír (6). A radiokarbon mérések individuális kalibrálása. 1: 150. sír; 2: 187. sír (embercsont); 3: 187. sír (állatcsont); 4: 257. sír (embercsont); 5: 257. sír (állatcsont); 6: Szeged-Csongrádi út 1. sír

Abb. 157. Szeged-Öthalom, V. homokbánya (1–5) und Szeged-Csongrádi út 1. sír (6). Individuelle Kalibrierung der Radionkarbonmessung. 1: zum Grab 150; 2: zum Grab 187 (Skelett); 3: zum Grab 187 (Tierknochen); 4: zum Grab 257 (Skelett); 5: zum Grab (Tierknochen); 6: zum Grab 1 von Szeged-Csongrádi út

ARCHÄOLOGISCHE DATEN UND
NATURWISSENSCHAFTLICHE ERGEBNISSE
ZUR GESCHICHTE DES 10. JAHRHUNDERTS
DES WESTLICHEN UFRS DER MURESCH-MÜNDUNG